

Я. Хомичів
В СТЕПАХ УКРАЇНИ

Я. Хомичів

В СТЕПАХ УКРАЇНИ

(ХРОНІКА НАШИХ ДНІВ)

I ЧАСТИНА

ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ
1918 - 1922 року

diasporiana.org.ua

Накладом автора
Буенос - Айрес
1958

не зміцнити первинної клітини державности, до якої ми так прагнемо.

Твір не претендує на високу художню, або наукову вартість, але прагне дійти до масового читача, усвідомити правдиві шляхи до єдиної, неподільної, непомильної правди, а тому всі мої намагання стилем і мовою наблизитися до нього.

В діялогах москвинів припускаю московську мову, як показ русифікаційних впливів, рівень мовної культури, а відсіля й культури москаля.

Я. Хомичів

П Е Р Е Д М О В А

Перед нами твір Якова Хомичева, скромно названий у підзаголовку хронікою наших днів. Перелистовуючи два об'ємисті томи «В степах України», ми наче беремо живу участь у боротьбі за волю нашої вітчизни й проходимо крізь некло червоної тиранії. Водночас намагаємось пізнати зміст і тенденцію «хроніки», яка в багатьох випадках нагадує нам побутові картини Нечуя-Левицького або Панаса Мирного. Головний герой твору, Яким Хоменко, своїми лицарськими чинами й особистою поведінкою, звертає нашу увагу на дні незабутньої слави молодій українській державі, на причини невдач і — що найважливіше — вводить нас у своєрідну духову сферу, наснажену християнськими принципами життя.

Хоменко в зображенні автора — повна людина. Він — добрий батько родини й добрий командир повстанського загону. Над усе любить він Україну, її широкі степи, її пісню, насичену вщерть безсмертною тугою за волею. Яків Хомичів уміє не

тільки заглянути в усі закутини української душі, але й пробує розв'язати деякі важкі проблеми життя нашої батьківщини. Він свідомий того, що сьогодні йде вперге й постійне змагання між борцями за національну й державну незалежність, і її ворогами, між ідеалістами й матеріалістами. Він гостро реагує проти того, що сьогодні в Україні панує неволя, рабство й неправда під партійно-жандармським нагаєм москаля.

Ціла низка людських типів творить кістяк незвичайно живої розповіді Хомичева. Є між ними одиниці, що кожної хвилини ладні жертвувати життям за високі ідеали народу й людства; є підлабузники, кар'єристи й дрібні крамарчики, що поза особистою вигодою не бачать світу; є звироднілі люді, як отой Степан Фокін, що звелів рідному батькові дати двадцять п'ять «шмолів» за негативне ставлення до сваволі москалів; є люди, які божеволіють з горя, як, наприклад, стара Могиленчиха після втрати своєї доні Софії. Іноді нам здається, що ми попали в медіум душі, здавленої советським терором; читаємо з обличчя переслідуваних режимом їх глибокі психічні переживання й віримо разом з ними, що на руїнах ворожого царства «воскресна крицева сила, якої не переможе й сам сатана».

Це слова Якіма Хоменка. Вони складають основу інтимного «вірую» поневоленого українця. Вони — наче промінь ясного сонця серед загального лихоліття й взаємного недовір'я. Московсько-большевицький режим навчив людей ненавидіти й боятись,

викривив їхній характер, перетворив їх у духових калік. Не диво, отже, що герой довісти-хроніки. Яким Хоменко, шукає ясної зорі на захмареному українському небі, яка освітила б обрій його нестерпного життя, подала надію й зміцнила палку віру у будучину.

На своєму життєвому шляху Хоменко зустрічається з лікаркою Софією. Це його добрий ангел життя. Вона полонить героя «**В степах України**» своїми особливими якостями ума й душі та пориває величними правдами. Зокрема, її наставлення до релігії й до християнської етики викликає глибокий резонанс у душі нашого кубанського козака й отамана українських повстанців. У висліді довгих дискусій між ним і Софією постає вирішний психічний перелім у Хоменка, який кінець-кінцем стає гарячим прихильником об'єднання нашої церкви з Апостольською Столицею. У правильності його рішення утвердили його переконливі слова колишнього священника о. Семена, який недвозначно висловився за єдність християнства, що має бути найефективнішою зброєю проти темних сил історичного матеріалізму. Старенький отець Семен каже: «Моє переконання — це продукт найсвіжішого часу, а минуле погасає в темряві моєї невідомості».

Яким Хоменко переходить у ряди католиків з тою думкою, що таким чином він найкраще прислужиться ідеї повного відродження України.

Книжка Я. Хомичева читається легко й хто раз узяв її в руки, той не жаліє часу, щоб прочитати її

до кінця. Вона — фотографія непідробленої української дійсності в часи визвольних змагань українського народу (1917-1920) і московської окупації України.

Г. Голяк

В С Т У П

Рік 1917 — рік надій, жаху та жалю. Його зустріли численні народи, скуті царською Росією, слізьми радощів, полегшення, не вбачаючи в ньому своєї майбутньої кривди та поневолення. 1917 рік — рік розвалу фронтів, крикливих мітингів, невдалих наступів.

Фронти криваві, вошиві, брудні, некедьби своїм єумом, нудьгою за родиною, домівкою — розтаючи, мов той білий сніг по весні, одгуркотили своїм громом, нікому непотрібних боїв. Берестейська угода ганебно, з нервовим поспіхом, прикрила сліди крові 1532 днів, могили двох мільйонів сірих, темних, затурканих жертв, лишивши ще більше калік, сиріт та старців.

Перша світова війна — жахлива війна, найшла свій кінець в большевицьких гаслах, «совденах», «чрезвычайках», корчуючись, вигинаючись під гаслом промов «гістєричного главноуговаривающего» пана Керенського.

Руїни, руїни скрізь: на землі і в душі.

Розбурхана темна маса важким чуттям душі кинулась, як на єдиний рятунок, на червоний маяк ілюзійної, привабливої більшовицької «правди».

Земля!... Земля й воля!... Мерщій до землі, вона наша, вона здобута нашою кров'ю.

Геть злидні, геть війну, геть послух!... Геть царя й вські уряди!... Хай живе той, хто дає право на землю, фабрики, заводи, палаци!...

Все наше, а напевно буде моє, бо... ось зброя, ось її сила.

Темною хмарою посувалася страхітлива анархія, сваволя. Услід за нею озвався грізний брязкіт зброї, гуркіт нових фронтів: внутрішніх, дико-кривавих, ловних злоби та ненависти.

Нові руїни добра, серця, душі та моралі.

Багато-національна Росія, що віками трималася купи під чобогом жандарма, унтера, державної віри, чорною думкою пануючої партії «істинноруських», занепала, гірко заскреготала, показуючи своє гниле нутро. На цих руїнах старої Росії стали до свого національного життя довгогноблені, свободолюбні народи: Україна, Польщі, Кавказу та ін.

Мов той ґрунт, що довгий час зрошувався вогністю і зберіг великі потенційні родючі сили, але не мав змоги пустити коріння до творчого рослинного життя, від упертого щоденного викорчовування безжалісним господарем, тепер, позбувшись його, зацвів, забуяв під сонцем своєї природи-краси. Український нарід, що полив свою батьківщину кров'ю своїх кращих синів, живучи в ярі імперія-

лізму Москви, що викорчовував без жадю кожне прагнення вільного національного самостійного життя, тепер воскрес з усією силою раптовости.

Замайоріли блакитно-жовті прапори. Залучала давня слава Матері-України. Розцвів золотoverхий Батько-Київ. Розлився широкими водами сивенький дідусь наш Славута-Дніпро. Промайнули червоні козачі шлики. Заговорив наш старий учений і правитель Михайло Грушевський. Свій переможний клич по всій Україні й за Україну гукнув славетний отаман Петлюра. Здригнули, закипіли серця синів України — в тилах, фронтах, домівках, мандрівках та далеких країнах.

До гургу!... За Україну, за її волю!... Під єдиний переможний прапор блакитно-соняшної України!... За свій рідний край, за свою батьківщину!...

Так гасла лунали, в серця западали, в боротьбі безупинній Україна — держава вставала. Міста й села себе пізнавали, святом гучним свою волю зустрічали, піснею щирою, то сумною, то веселою про минуле оповідали, заповіти страдника-поета, батька Тараса, в життя перетворяли.

Українська природа в чудовій красі шептала кожним листочком про волю народу. Ось тополі, до неба високі, в красі стрункій своїй, мов пишні панянки південного неба, гордо зі степом про волю, про гірку долю минувшини, про битви славетні та герці мовлять.

Безкрай степ, мрійний степ!... Він особливо принарядився в своє зелено-шовкове вбрання, мовчки,

радо киваючи своїми травами, хлібами про свою згоду, про свою радість. А вітрець тихенький, підхопивши цю радість, поніс далеко на південь — до Чорного моря, на північ — до чорних та красивих лісів.

Необмежний степ охопив собою й села й шляхи. Села, як біляві оченята, ласкаво миготять серед його шовків та оксамитів, принадно манючи до себе. Поглянеш на степ... скільки того простору?... Скільки волі та сили!... Хто може перечити йому?... Степ і небо — обр'ю майже нема. Сам степ зумовив людину волю любити. Лише неписані закони степу диктують свою волю людині. Лише туземець-українець — творець і знавець цих законів і більше нікому не велено знати. Тут його діди, прадіди, пращурі жили, вони здобули цей степ своєю кров'ю, кістками встелили, могилами вкрили. Степ — то рідний брат хороброго лицарства з Січі; лише він скриває в своїх просторах жахливі таємниці наскоків татарських та турецьких орд. Лише йому відомі картини смертельного схрещування шабель, ножів, що так часто й густо сплотивувала минушина. Слава й шана лицарям Січі! Вони берегли волю та простір степу.

Ось так Україна зустрічала сімнадцятий рік. Міста й села, степ і ліс, море й Дніпро — всі злилися в акорді радості, сили і боротьби за волю України.

Лише чужинці, — носії злої сваволі, — потягли чималу частину за собою і наших земляків, що встали у вирій боротьби й криваву руку зрадливо підняли на Україну.

Заревіло, закипіло фронтами і в Україні.

ГЛУХА ТА ДАЛЕКА ТАРАСІВКА

Село Тарасівка, як і кожне село в Україні, жило піднесено стурбованим життям 17-го року. Нежажерлива війна захопила самі далекі, глухі куточки, висмоктуючи все нові та нові жертви. Тарасівка також відрядила свою данину війні: з жалем, болем, плачем, гіркою розлукою та п'яним відчаєм.

Село лишило в собі все більше й більше злиднів, вагань та сподівань. Але тепер, наче війна скінчилась, чуття надій з кожним днем росло. Майже кожна родина ждала повернення батька, сина, брата або чоловіка. Багатьох їх спіткала гірка доля, і сподівання рідних, близьких, з бігом часу, ставали боляче безнадійними. Сира земля дала їм далекий і вічний відпочинок — десь там, на фронтах, в лісах і лісках Волині, в узгір'ях Карпат, болотах Польщі та Білоруси. Залишилося гірке, важке вдовино-сирітське майбутнє, а минуле — лише в спогадах.

Кількість калік, що їх Тарасівка до сього майже не знала, значно збільшилась, але до них уже

звигли. Вони без рук, без ніг, скалічені нутром, збиралися по хатах, під сонечком на вулиці і точили балачки про війну, військову муштру, каліцтво і своє безрадісне життя. Зі здорових чоловіків годувальників сім'ї — самі обернулися в годованців. Безсила злоба, ненависть на когось невідомого, завжди була вінцем їх розмов і бесід. Як єдиний просвіток, була надія на дар революції, що так принадно ще гучали в ушах від большевицьких промов на фронтах.

З'явилися і перші ластівки здорових не пошкоджених фронтовиків, здебільша, дезертирством проклававши собі дорогу додому. Та й демобілізації, як такої не було. Все йшло самопливом: законно, без закону, без права, аби вдалося. Війна, фронти — обридло до краю. Всякий лад зник. Ротні комітети — це лише одна фікція, а командирам-офіцерам давно вже встигли позирати погони. Російська армія, як і російська держава, розвалилась безповоротно, руйнуючи окремі оази стійкості, дисципліни та послуху. Дух фронтовиків, навіяний комісарами, комітетами, переносився в села, в самі глухі закутки України.

Тяготіння до дому, до землі, до поділу її, до поділу дідичівських маєтків — це основна мета теперішнього життя. Промови большевиків були улюбленою музикою дня і життя. Бери! Забери! Все твоє!... Як приємно звучить: все твоє!... Скільки надає воно сили та волі. Це мелодійний звук херувима, це чудодійний марш казкової музи-

ки. Бери... Все твоє... Як чудово, як приємно!
А чи надовго вистачить цієї музики?... Чи довго вона чаруватиме?... Про це, бодай, і не думати.

**

Дружина Якіма Хоменка була сама не своя. Майже всі сільські вояки, хто мав прийти додому, не приходили, а Якіма нема та й нема. Було лише відомо (односільці казали), що Яким десь у місті, чи великій залізничній станції командантом від українського уряду, що йому багато мороки з цієї роботи, що він формує українські військові відділи, що з большевиками часто-густо має боєві сутички, і що від цього йому небезпечно.

— Чого йому там сидіти? Що він там досягне?... Тут ось і худобу, і реманент панський поділили... Землю з наступом тепла Божого мають давати, а його не тільки нема, та ще й вістки не дає. Може вмер десь там, може його большевики вбили, нема вже й живого?...

Ось так край столу, біля вікна, притулить Галя сінка до своїх грудей, міцно обніме та гірко заплаче.

— Ох, не було долі до цього — мабуть і надалі не буде!... Ти ж, мій синочку, як у батька увесь пішов. І оченята такі ж блакитні, як небо, голівка кучерявенька, а погляд, погляд...

Заллється слізьми, виплачеться, витре очі від сліз

і, знай, глядиць, дивиться у вікно, де простяглася широка вулиця ген-ген до вигону. Вітряки похмуро стоять. Вигін пустий, а по дорозі хоч би тобі хто проїхав чи пройшов. Дощик скралнув — більше болота добавив. Надворі не то весна, не то зима. Сонечко не встигає й доріг висушувати, але пригріває все більше й більше. Скоро весна. Люди всі — старі й малі цілими днями просиджують в панській садибі. Кажуть, що, як тільки протряхне, так і почнуть землю ділити. Хоч би скорій тепло.

Забігали з управи старі та поважні люди, все допитуються в Галі про Якіма.

— Бач, він один у нас учений з мужиків. Що вже написати, поррахувати — то це він був перший мастак на селі. Кому ж це було б зручніше, ніж Якимові, і всю землю підрахувати, подушно поділити — та й в ґрунтах він знається, в землемірній справі. Так ба.. нема й не чути. До чого він там домуштрується та докомандується?... Бог його знає. Ось, гляди, Галю, як дадуть тобі землю десь там під Ряблю корчмою — попоходиш!... Сказано, учений, а не друкований. Всі вони, ці вчені, наче недотепні. Тут землю ділити, а йому політика, Україна... Про сім'ю й забув. Фронтвики кажуть, що то дурниця про Україну. Перша справа — забрати та ділити, бо все наше. Скоріше розігнати та розібрати панські кубла, а там, куди та птиця повернеться?... Еге... й нема куди. Бач, ото й все наше буде.

Забігали молодші товариші Якіма. Розпитували про Якіма. Поспівчують, а то й пожартують:

— Е-ге-ге, Галино, забувай, як звали. Там Яким собі таку шляхтяночку укохав, що й світ забудеш, не тільки там якусь селянку. Не даром же став офіцером та ще й командантом. Йому тепер з нами, мужиками, не по дорозі. В каретах їздить, з панянками під ручки вихиляється, по театрах — що вчора. Звісно — пан, буржуазія... А жаль, добрий був товариш та порадник. Ті пани та офіцери його до добра не доведуть. Бувай же здорова та не журись, краще до хлопців горнишь.

Та й підуть, а сум той самий. Забігала недавно Маланка, заміжня сестра. Поплакали вдвох, розражали горе та сум — легше стало. До праці взялася. Обід зварила. По господарстві впоралась. Взятася до вишиття. Павлусь заснув, певно думаючи про та, якого він, майже, не знав.

— Чому той татусь не йде?... Може його большевики вбили?...

І в дитячому маленькому сердечкові схопиться буря злості та ненависти на тих большевиків. Прокинеться, заплаче, мати заколише — знову спить.

Одного разу йшли до панської садиби Маланка з своїм чоловіком Іваном. Гукнули на Галину. Пішла, думаючи.

— Чого ховатись? Треба ж і тобі голос подати, щоб не забули, бо як же?... Всім дають землю, а вдовам — тут близьенько, за цегельнею. Хоч і не вдова, а все ж таки, Господь Бог святий знає, яка доля має бути. Всі люди під Богом! Сьогодні чоло-

вік живий, здоровий, а завтра помер. Яким хлопець завзятий, гарячковитий, увірветься в якесь лихо, а воно його, гляди, і захопить на віки-вічні. Що вони за люди оті большевики?... Кажуть, що в нас такі не водяться, що всі вони десь здалека — з Москви, що вони не від Бога, а від самого сатани. Іван же твердить, що скрізь їх багато й наших, особливо фронтовиків. Всіх їх він дає, большевиками зве та так ненавидить, наче не йому мають землю давати, а ще від нього відбирати. Хто його знає, що і як має бути. Коли б Яким!... Він все знає! Він так би розказав, що й мені і всім людям було б ясно та зрозуміло.

Важкі думи, вдовні думи у Галі.

— Устим Іванович, кривий учитель, заходив і такого страшного наговорив — по всій Україні німці мають стати. А Якіма як не буде з ними, то й не ждати його. Большевики панують та заправляють тепер скрізь. Українці з ними в жорстоких боях стикаються. Про зрадливість фронтовиків і чужинців щось оповідав. Таке наговорив, що хоч і не живи у світі Божому. Потім вдруге, втретє заходив сам один та ще й лізнім вечором, випивши. Чого йому треба?... Так брідко дивився, щось бурмотів про свою ширість, відданість, кохання. Обридло й слухати. Важкі думи ще більше охопили голівоньку Галі. Не дають нічку спати. Встане серед ночі, засвітить світло, Павлусик спить — зіпреться край столу і сльози ріками поллються. За вікном темрява, зіроньки десь далеко миготять. Тихо, тихо... Не

зчується Галина, як і коли стиха заведе:
«Де ж ти милий, чорнобривий?

Де ж ти? Озовися...

Як я бідна тут горюю,

Прийди, подивися...»

Знову безутішні гіркі сльози. Далі, заломивши руки і піднявши їх, мов звертаючись до нього:

— Орле милий! Вернись, з'явись, хоч на хвилинку. Глянь же, соколе мій, на свою Галюсеньку. Візьми нас у міцні обійми свої. Подивись на наше миле соколятко. Прийди, будь з нами, або візьми нас з собою, хоч на край світу, хоч на самі пекельні муки, аби лише з тобою, аби в купонці. З тобою нічого не страшно. О, Боже милий!... О, Боже добрий!... Зглянься на нас бідних.

В екстазі широй молитви до Бога, стоїть на колінах бідна Галя до самого ранку.

Пошли ж Ти їй щастя та долю. Не дай о, Боже, сиротити віки-вічні. В муках очих дай відродитись до нового, вільного, щасливого життя. Вона жінка, вона мати, вона дружина, вона українка блакитного неба, шовкового степу.

САМОБУТНЯ РЕВОЛЮЦІЯ В ТАРАСІВЦІ

В селі діялось щось надзвичайне, навіть страшне. Такого в Тарасівці споконвіку не було. Збори відбувались у панському будинку щоденно з ранку до вечора. Сільську управу давно перенесено до будинку управління маєтку. Зайняли декілька кімнат, умеблювали їх. Не управа, а цілий департамент. В одній кімнаті містилася управа, в другій ревком, а далі скрізь по кімнатах різні комісії: земельна, садибна, щодо розподілу худоби, реманенту і збіжжя, охорона села та маєтку. Це цілий штаб: зі зброєю, мапами, начальниками, вартою на дверях і т. ін. Тут центр сільського життя. Бувша касарня для сезонних робітників використовувалася для різних зборів. Нову воловню пристосували під театр. Решта панських будинків пустувала. Було в них тихо та глухо, лише сичі в ночі кричали несамотньо.

З трьох боків: зі сходу, заходу та півночі, оточував Тарасівку старовинний сад, розположений на двадцяти гектарах рівної низини. Край саду, як і через усю Тарасівку, вузькою блискучою сму-

жечкою протікала річечка, що певної назви так і не мала. Сад і садиба оточені навколо старими, високими й віковичними осокорами та тополями... Тисячі гайвороння, осівши цілою оселею гнізд, з раннього ранку до пізньої ночі давали на все село концерти галасливого крикання.

Тарасівка розкинулася від садиби на захід і схід формою еліпси, сполучаючись через садибу довгою широкою вулицею, що давала розгалуження багатьом ріжним куткам та закуткам. Звичайно, довкола ішов рівний степ — панський ближче, а селянський даліше. Тарасівка — невелике село, всього 360 дворів.

Вечором у садибі лишалась сама охорона, виставляючи варту лише на ніч біля склепу з зерном. Пізнім вечором починалося те, що було страшним. Ні один господар, ні одна навіть жива душа не посміє вийти з хати, ризикуючи не вернутись. Анархія та сваволя чорним своїм крилом зачепила глуху й далеку Тарасівку. Зразу непомітний, потім знахабнілий терор ставав все гострішим, жажливішим. Частина фронтників, що повернулася зі зброєю додому, розбещена большевицькими «провідцями», не вдовольняючись грабіжом панського майна, перекинула свої спроби на заможних, а далі й на звичайних селян. Грабили все: коні, корови, свині, вози, одягу, гроші і що тільки було в ціні. Били просто, били до півсмерти, убивали зразу, убивали з тортурами, дивлячись від дії спротиву та ступня оп'яніння банди садистів. Щоб тримати в

страсі населення, з вечора підіймалась страшенна стрілянина. Кулі літали в будь-якому напрямку, цокаючись об стіни, розбиваючи скло у вікнах, пробиваючи залізні дахи, решетили плоти, брами та двері. Люди забивались на піч, лягали долі під захистом груб, а то спеціально нанесеної цегли, каміння.

Хто стріляв?... Відкіля?... Простежити нікому.

Ось так цілісіньку ніч, до самого ранку. Раннім ранком люди з'являлися на вулицях, майданах, збирали новини. Було чути, що там одіж забрали, там коні з возом і т. д. Сходились групами, хвилювались, сердились, лаялись. Знову ж ніч прийде — міцніше замикались, ховали худобу, збіжжя, одежу. Що ж удієш?... Життя миліше. Наставить пістоля або рушницю, або й кине ручну гранату. Виймай, що маєш коштовніше, віддавай нетруженому чортові — розбійникові. Оскільки ж це діяли свої односельяни, які знали, що в кого є, то вимога була конкретна: віддавай гроші, кожух, сало.

Гроші, здебільша, делікатно забирали. Робилося це так: десь там о першій чи другій годині ночі, коли вся родина засне, підкрадуться тихо, непомітно до глухішого вікна і раптом, мов на команду, вибивають шибки, а то й ціле вікно. Звісно, в хаті лемент, переляк, а надворі тихо. Через дві-три хвилини у вікно всовується лопата, звичайнісенька лопата, що хліб саджати до печі. На лопаті пляма. Отож і головне в тій плямі. Там на папері чітко, великими літерами написано:

— Поклади на лопату стільки то карбованців — інакше уб'ємо й хату спалимо.

Коли мова йде про золото, то в ультиматі зазначається. Якщо гроші давались безперечно, то дія на цьому і кінчалась. Господар клав гроші і лопата повільно, обережно зникала. Скрізь було тихо, навіть урочисто. Собаки і ті не брешуть. До речі сказати, їх давно постріляно. На випадок спротиву, підіймалась стрілянина зразу вгору, а потім у вікно. Під час перерви совалась знову лопата у вікно з незмінною білою плямою. Коли, врешті, й це не допомагало, бандити лише з метою помсти кидали ручну гранату у вікно. Тарасівка знає один лише такий героїчний вчинок, коли господар і грошей не дав і лопату відібрав. Звичайно, бандити гранату кинули, господаря поранили, діти й жінка лишилися живі й здорові під захистом печі, а в хаті все зруйновано.

Бог його святий знає, до якого б часу тяглося це знущання над невинними людьми. Судили, радили тарасівці по-всякому. До волости звергались, у повіт писали. Мовчать. Та й що вони вдіють? Хіба це лихо в одній Тарасівці?... Скрізь в більшій чи меншій мірі. А тут ще почалися формуватися червоні загони. І ось такий бандюга натворить, нашкодить своїм селянам і йде до цього червоного загону. Українські же загони та управи знесилені боротьбою з большевиками, не мали змоги заглянути в далекі, глухі куточки. Скрізь по селах большевики понасаджували поряд з управами свої ревкоми, що, здебільшого, дивилися на бандицтво, як на бо-

ротьбу з буржуазією, а то й самі були співучасниками.

Довго терпіли люди. Але, нарешті, переконалися, що це вже не революція, не воля, а просто бандицтво, розбійництво. Як всьому буває кінець, так і тут.

Діло було вже на провесні. На вулицях села стояла страшенна грязюка. Лука Драйчук з своїми двома синами жив біля Горбатої греблі, майже за кілометр від панської садиби. Щоб уникнути загального лиха. Драйчуки вирішили замешкати на горіщі хати. Забрали свій скарб з собою. Чоловіки за чергою вартували щоночі біля дахового вікна. Незабаром пригадали розбійники й Драйчуків. В одну з темних ночей, коли ще й дощик росив, десь там після півночі, старший син Іван, що стояв на варті, помітив, як 10-12 бандитів підводою зупинилися проти їх двору. Вмить оточили хату, стали біля вікон та дверей і підняли стрілянину вгору. Не замкнені двері вільно впустили до середини зграю бандитів. Яке ж було їх здивовання, коли в хаті не застали ні тільки людей, але й меблів, за винятком старих лав, ослонів і нікому непотрібних горшків.

Головорізи розсипались у страшенно брудній лайці, припинивши навіть поодинокі постріли. Раптом, глянувши на горище, помітили закриту ляду та відсутність драбини. Винесли ослони, стільці й наставили їх так, щоб дістатись сюди. Один з бандитів, залишивши зброю, зібравшись на піраміду стільців, обережно надавив на ляду. Вона без перешкод піднялась. Бандит сміливіше оберся ліктями на сте-

лю, напружив м'язи і ось-ось вискочить на горище. В цей мить щось глухо, мов у бодні, стукнуло й бандит, зойкнувши, гепнувся глухим тягарем на долівку, руйнуючи піраміду стільців. Розлігся важкий стогін. Кинулись до бандита. Біля голови — калюжа крові. Зойки пораненого ставали чим раз дужчі, голосніші, уперто нагадуючи про першу допомогу. Замовкли, прислухаючись до всякого руху та звуків на горищі. Декілька бандитів винесли пораненого надвір. Обмили, перев'язали та скинули на віз. Зібравшись знову в сінях, стиха радились. Підпалити хату побоялись, бо густо хати, а велике болото не дасть змоги швидко зникнути з важкою підводою. Поранений особливо ускладнював обставини. Куди його дінеш?... Явних слідів не лишати ж. Погодилися на тому, щоб закидати горище гранатами. Тільки взялися за гранати, як ляда і закрилась. Лаючись найлютішою лайкою, бандити найшли довгий кий, штовхнули ляду — вона відчинилась. Тільки до гранат, як ляда знову закрилась і так декілька разів. Підлі боягузи, що здатні легковажити вбивством немовлят, залишили сіни й відкрили стрільбу по солом'яному дахові.

Час клонився до ранку, а зойк пораненого ставав знахабніло упертим та ризикуюче зрадливим.

Сім'я Драйчуків просиділа на горищі аж до ранку, поки не збіглися сусіди.

Бандитова кров на долівці, руїни в хаті — яскраво свідчили про нічні події.

Драйчуки умились, поснідали, що Бог післав.

Після сніданку батько велів гукнути деяких надійніших сусідів, родичів. Зійшлися з цікавістю, з поспіхом і нервовістю. Старий Лука встав, оглянув з повагою усіх, гірко посміхнувся й упевненим голосом промовив:

— Трапилось, люди добрі, таке, як бачите. Далі мовчати бандитам не будемо. Ми сила, а не вони. Треба їх всім миром, громадою взяти. У них є зброя і у нас знайдеться. Деяких я по голосі пізнав. Іван з Оксеном також.

Засунувши руку під свиту, далі піднявши над головою, він додав:

— А це ж чий кашкет?... Никифора Козуля... Ясно. Самосудом їх треба!... Громадою!... Розстріляти, сучих синів, щоб і світу не паскудили!

Всі мовчали, але згода їх була в їхніх очах, рухах та polegшених зідханнях.

Озвався Оксень:

— Тепер, людоньки добрі, поки бандити сплять, зараз же кинутись та забрати їх. На схід гукнути, у дзвін ударити. Я по голосі майже всіх пізнав. Коли я помилюся, то ця братва сама скаже. Помилка не фальш — розберемося. Гвинтівка одна є, а хто з вас приховав, то ради громадського добра, пошукайте, патронів придбайте. Щоб не втекли, міцно в'яжіть руки. Не забудьте захопити щонайміцніші налягачі. Візьmemo бандитів, а там і в дзвін ударимо. Ви, тату, порядкуйте. Правильно я сказав, господяпанове?

— Правильно!... Справедливо!.. Що й казати!... Скоріше до діла!... Постріляйте їх еволоту!... Доводі попили нашої крові. Кажі, Луко, негай і минутки.

З усіх кінців гукнула громада. Старий Лука, мов козачий отаман, вмить обернувся і дав відповідні накази. Молодші з фронтовиків кинулися по домівках відшукувати зброю, загодячись на полювання бандитів. Не пройшло й півгодина, як окремі варті похалцем зі зброєю в руках, розійшлися у різних напрямках. Іван та Оксень Драйчуки також пішли. Старий Лука став і, перехрестившись, щиро говорив молитви: «Отче наш», «Да воскресне Бог і разточаться враги Його». Вдарив три земних поклони, підвівся, міцніше затягнув зелений пояс на свиті, взяв шапку і палку та й вийшов. У дверях зупинився, наказуючи домашнім не кидати хати. По-сусідськи звернувшись до кривого вчителя, Устима Івановича, на пораду. Через десять хвилини вийшли вдвох, гукнули на сільського старосту Юхима Андрійчука та й попростували прямицінько в маєток, у сільську управу. Людей ще не було. Було досить чути, як у приміщенні охорони хтось оповідав про нічні події. Був там сміх, галас, лайка. Не звертаючи уваги, наша трійка попростувала до кабінету старости.

Незабаром чергового сотського післали за Тихончуком, Олексю, кого вважали на селі за поважного вояка, що мав чотири «георгієвські хрести» та чин підпрапорщика царської армії. Гукнули на старшого з охорони, Матвія Лабунця, і наказали йому замкнути двері в кабінеті. Лука тоді поважно запитав:

— Ну, Матвію, скажи — віриш ти в Бога?

— Вірую — здивовано та гублячись, відповів Матвій.

— Тричі перехрестись.

Матвій перехрестився.

— Тепер дай клятву перед Богом і нами, що ти будеш чесно й сумлінно виконувати службу громаді та всьому українському народові.

Матвій зразу завагався, бажаючи довідатися до чого це воно йде, але поміркувавши дещо, глянув на старосту, учителя і помітивши їх урочисто-суворий, діловий погляд, став струнко, як личить військовій людині й упевнено промовив:

— Клянусь перед Богом та перед своєю українською владою — все, що мені накажуть, буду виконувати сумлінно.

В цей час досить рішуче постукали до кабінету. Посилена варта привела найголовнішого бандита — Лаврина Тарасюка. Допит почав вести перший Лука, але безрезультатно — ні на одне питання не одержав ніякої відповіді. «Ні, не був, не знаю, не бачив, не чув» — були відповіддю на питання доморослого слідчого. Вклинився й учитель у допит — так само. Взявся до діла Олекса Тихончук. Показуючи речеві докази, збив бандюгу з його тактики. Застосовуючи досвідчені методи, довів до того, що Тарасюк визнав себе винним. Але він виправдувався тим, що, мовляв, це робив в наслідок соціальної справедливості — забирав у багатих і віддавав бід-

ним. На питання назвати ім'я та прізвище бідняків, бандит назвав переважно своїх співучасників та співучасниць.

— Кого ти обікрав? — продовжував Тихончук.

— Всіх, кого тільки обкрадено в селі, зроблено під моім керівництвом або з мого відома.

В свою чергу вчитель і собі запитав:

— А хто тобі розказував про закони соціальної справедливості?

Бандит, не вагаючись, відповів:

— На фронті та й у волості, і цукроварні.

— Хто саме про це говорив тобі у волості та цукроварні?

Бандит мовчав. Всі покази бандита детально були записані учителем до протоколу. Коли ж було запропоновано підписати протокол, Тарасюк завагався, на мить задумався, мов закликав. Далі виявив згоду, показуючи головою й руками, щоб розв'язали. Іншого виходу не було. Руки розв'язали. Дали ручку з пером. Пише. Довго виводить літери, мов якісь каракулі. Думає. На вікно глянув, на людей та все карлючить. Всі слідкують.

Вмить трапилось таке, на що може бути здатний тільки досвідчений бандит. Ударивши головою в обличчя нахиленого над ним Тихончука, кинувши перо у вічі учителеві, що проти сидів, в ту ж мить правою рукою сильним ударом збив Івана. Скочив на стіл і головою кинувся у вікно. Шматуючи, кривавлячи руки об скло з якоюсь ведмежою силою

висадив старенькі рами вікна, застряв головою в одній з шибок. Піднялась безглузда стрілянина, легко поранивши бандита. За чверть години бандит мав бути по той бік стіни в гущавині бузку, але старий Лука вже тримав дуло гвинтівки біля голови бандита. Постріл. Розривна куля рознесла мозок і кров на стіни, вікно і присутніх. Бандит обвис через підвіконня. Якусь хвилину мовчали. Далі Лука, наказав стороннім вийти, а труп бандита винести до льоху. Між керівниками запанував знову спокій. Лише учитель ходив по кімнаті, ремствуючи на бандита. Староста стояв у кутку кімнати та нервово мовчав. Люди знадвору, почули постріли, зразу гадали, що це так і треба, мовляв, перебіг слідства цього вимагає, але, довідавшись про суть справи, побачивши кривавий труп бандита — загули, заверещали, мов череда, що здибала місце вбою худоби. В цьому галасі відчувались: радість і ненависть, і злість, і чуття невдоволеної помсти.

В цей час з далеких східних кутків з'явилась варта, яка привела і ще чотирьох бандитів: Івана Кондратюка, Якова Лабузика, Василя Голосяка та Грицька Кота. Їх помітили ще здалека. Наблизити бандитів до натовпу було небезпечно. Багатокликий звір, розлютований до краю, бажав крові й тільки крові. Олекса Тихончук, переглянувшись з Лукою, наказав завести бандитів до хлібного склепу, поставивши добре озброєну варту. Натовп цього не сподівався. Невдоволення його переключилося своїм вістрям на керівників подій.

— Бандитів ховаєте від нас?... Боягузи ви! Зрадники!... Давай сюди злодіїв!...

Місцями окремі групи вже присікались з лайкою до різних родичів бандитів.

— Чого ви прийшли?... Рідню виручати?... Геть звідсіля!... Кіллям їх!.. Гони їх!...

Лука передбачав, що може статись різанина та бійка між людьми. Треба було щось робити і робити негайно. Підждавши Тихончука з Матвієм, кликнувши на учителя і старосту (він же тимчасовий голова ревкому) й ось так у повному складі сільської влади швиденько обміркували положення. Постановили для заспокоєння людей негайно розпочати збори, доповівши їм слідчі матеріали про Лаврина Тарасюка. Тим часом Тихончук та учитель повинні вести слідство з іншими бандитами. Вони відразу приступили до діла. Десяцькі гукали сходитися всім у касарню. Староста також оголосив початок зборів, додавши точку про зачитання протоколу допиту Лаврина. Натовп поступово стихав. Передні люди кинулися до касарні, а ті, що сперечалися, глянувши навколо й сплюнувши зі злости, також пішли й собі. Коли ввійшов Лука, то значна частина людей була вже в касарні.

Збори відкрив староста. Зацікавлення людей було остільки велике, що всі вмить лишили вороженечу та сварку. Лука встав і зразу стало тихо. Всіх цікавили подробиці грабінництва отамаца банди Тарасюка. Може про крадене майно довідаються, про їх сліди, може дещо й повернеться. Староста наказав

своєму секретареві читати протокол. Виразно та голосно почав секретар. Збори слухали, лише періодично підіймали шум. По скінченні читання, виступив Лука:

— Панове громадо, ми своє діло зробили, а тепер слова за вами. Правда, трапилося так, що присуд здійснили раніше самого суду, але ви всі знаєте, чому це так. Воля ваша, якщо виправдаєте Тарасюка, то осудите нас. Але кров невинних ніколи не простить такому бандюзі!

Не встиг Лука скінчити, як з усіх кінців закричали:

— Правильно!... Смерть бандитам!... Тільки розстріляти!... Та й не одного, а всіх його прибічників. Всіх бандитів знищити, то й в селі буде тихо. Що там довго базікати, пиши в протокол: розстріляти... Всі піднішемо. Чи правильно кажу?...

— Правильно!.. Правильно!... Пиши!... — гакричало, загуло в тисячоголовому натовпі.

Староста закликав до порядку та запропонував піднести руки. Ліс рук піднявся вгору. Голосували всі, навіть жінки і підлітки. Староста попередив, щоб збори не розходились, бо зараз слідчі принесуть матеріал проти нових бандитів.

Стижійних поривів не було. Цілком діловий настрій опанував усіх. Збори наче почували свою відповідальність високого судді, що рішає питання життя й смерті людей. Прийшов Тихончук з учителем, зачитали протокол допиту Олексія Першива, пояснивши, що бандит добровільно у всьому признався, визначив співучасників та просив про помилування.

Доповідь збори уважно вислухали, поодинокі з присутніх задали питання, уточнюючи злочин Першива, а деякі навіть забрали слово, обмірковуючи можливість помилування. З усіх обставин, матеріалів і відповідей Тихончука та вчителя, помилування було неможливе. Користуючись нагодою спокійного настрою зборів, родичі Першива виступили з проханням про помилування. Мов справжній трибунал, збори намагались придати справі юридичної справедливості, законності.

Стомлений довгим голодом звір тимчасово заспокоївся, прийшов до себе, зробився покірливим своєму господареві. Здавалося, що збори своїм голосуванням виправдають бандита. Керівники це помітили. Не бажаючи прийти до другої, протилежної крайності, тобто помилування явних злочинців, Лука звернувся до зборів:

— Рідня ось перед нами плаче, просить помилувати, а діти невинно побиті, покалічені бандитами, хіба не просили про помилування?... Що ж?... Бандити їх милували?... Люди добрі, майте голову!...

Цього було досить. Потерпілі від бандитів, що й раніше невдоволено протестували проти окремих виступів, а особливо бандитської рідні, тепер підняли голос, вимагаючи жорстокої розправи. Президія, порадившись поміж собою, припинила балачки й поставила на голосування. Значна більшість була за розстріл Першива. Старий Лука, щоб не роз'юджувати людей, щоб виграти час для слідства, не дивлячись на пізню пору, оголосив перерву на дві години, мовляв, пообідати. Всі загомоніли, загаласували, тов-

плучись до виходу, а вслід їм нагадування старости — не запізнюватись! Розійшовся народ товпами у всі кінці, мов з Великодньої Служби Божої.

Кожний пригадував про непоєну й негодовану худобу. Вулиці Тарасівки заповнилися гомоном їх господарів, якого вже давно не чули. В садибі стало тихо, лише в охороні було чомусь весело. Прислухавшись пильніше, можна було без помилки ствердити, що охоронники дістали самогону та й весело обідають.

Керівникам було не до їжі. Вони стали допитувати чотирьох, що були в зерновому склені. Першого викликали Голосюка. Це хлопчисько років двадцяти, невисокого зросту, досить кременний, почувалась у ньому значна фізична сила. Батьки його вважалися за поважних селян. Зроду й віку ніхто не дорікнув би їм якийсь злочин. А ось хлопець цілком не те. Вперта неслухняність за ним водилась з самого дитинства. А що вже до вчинків його, то доброго й не пригадати. То крав яйця в матері або в сусідів, то кошенят розпинав на хресті, хліва сусідові підпалив, граючися з сірниками. Меншим від себе сусідським дітям калом обличчя і голову повимазував, як спали. Братові рогацем око виколів. Та чого тільки не було — хіба пригадаєш? Як підріс, так і гляди, що гроші вкраде або одєжу та й зникне десь на тиждень, на два, а то й на місяць. Не рідко було, що й жандарми приводили додому. Батько вже й б'є, їсти та одєжини не дає. Мовчить, мов і не до нього. Хоч би кричало, заперечувало, плакало, просилося,

так ні!... Що воно вже за дитина?... В кого воно пішло?... Хоч би вже й померло!

Як настала ж війна, хлопець зник, як у воду пішов. Батьки спочатку цікавилися, шукали, а далі й рукою махнули. Немає рік-два, вже й війна скінчилась. Одного дня й Василь прийшов. У матері аж серце похолело. Увійшов до хати, привітався, розповів, як попав добровільно до війська, як служив, воював, а оце й додому надумав, та не сам, а пару коней разом привів. Там такі коні, як змії. Вийшли з батьком подивитись. Бідний старий злякався і розгубився.

— Одведи ти їх, сину. Це коні не наші, вони і в хлів наш не увійдуть. Нащо нам чуже?...

— Е, ні!... Що ви тямите?... Та й не ваше це діло. Коні я привів, отже вони мої. Я їх завоював.

Махнув батько рукою та й пішов до хати.

— Тепер воно таке настало, таке діється в світі, що й не розбереш. Отакі Василі, як наш, і будуть тепер нами заправляти.

Зідхнули удвох із старою та й замовкли. А Василь скоро потоваришував з Котом, що недалеко жив, а далі з Лаврином. Рідко коли й вдома бував. Іздить десь днями й ночами. Згодом зовсім покинув батьків та перейшов на життя до Котів, наче у прийми пристав. Забрав коні і свою одєжу, а батькові й матері, хоч би слово сказав. Недобрі чутки ходили в людях про Василя, але що ж вдієш?... Зідхне важко старий батько, заплаче стара мати та й усе. Увечері на колінах довго та щиро просять Бога впрозу-

мити дитину. Стара мати не видержала, захворіла, злягла в ліжку ще перед Великим Постом. Аж ось чують: забрали Котового, забрали й Василя. Батько ходив, просив, кланявся всім в управі. Кажуть — бандит, людей убивав, добро людське грабував. Надіялися на щире зізнання та виявлення Василем злочину й інших бандитів. Еге-ге... Даремні сподівання. Що не робили хлопцеві, а він мовчить. Єдине ствердив, що в цій компанії бував, грабував, а людей не вбивав. За інших — ні слова. Далі покликали Кота. Здоровий, худорлявий, у ластовинні, а погляд цілком бандитський — не гляне у вічі. Уже й не молодий, років тридцять п'ять. Мав жінку, але чогось передчасно померла. Кот без вагання сказав про свою злочинську діяльність, про інших і слівцем не обмовився. Під кінець, підписуючи свої покази, лише мовив:

— Все одно постріляєте! Для чого ця комедія з бумагою?...

Покликали Лабузика, що зразу розм'як і розплакався щиро та повністю розказав про дії бандитів. Капаючи слізьми на папери, підписав протокол допиту. Привели найближчого друга й помічника Тарасюкового Кондратюка. Важко замкнувся в собі. Тихончук з хлопцями взялися до важких методів допиту. Раптом крик та вигуки юрби на вулиці відірвали увагу слідчих. Арештованих відведено до склепу, а самі судді вийшли довідатися в чім справа.

На майдані перед сільською управою діялося

щось надзвичайне. Майже всі тарасівці зібралися тут. Скрізь розкидалися нервово-рухливими гуртами, а в середині, мов той велетенський клубок, вертівся цілий натовп. Борюкалися, кричали, важко лаяли, розмахували кіллям, кидали камінням. Вибухали окремі постріли. Не важко було здогадатися в чім річ. До цього часу народ не чув, де поділося пограбоване добро. Ця обставина всіх особливо хвилювала. Ну, нехай одежа, гроші, сало пропали, а що вже коні з возом і корови — цього не запроториш, не заховаєш. Хай хоч скажуть кому продали, де поділи, край світу знайдемо. Що з того, що признаються про грабування. Це й самі добре знаємо. Отож не так їх допитують. Треба приневолити їх сказати. Ноги й руки повикручувати, пальці новідривати, носи й вуха повідрізувати, жили вимотати. Еге-ге, тоді скажуть, пане добродію!

З таким настроєм сходилися селяни на збори, за кожним приводом розпалюючи себе все більше та більше. А ось і на тобі: везуть Миколу Рябуна. На цього була особлива злість. Як же?... І батько його був злодюгою та й діда п'янюгу добре знають. Стиха, мов мерця, підвезли до управи. Розлючений натовп ще на вулиці зустрів Миколу Рябуна. Деякі охоронники кинулися допомогти йому встати з воза, але з натовпу закричали:

— Сам встане!... Бач який пан!... Ану встань та скажи, де коні, де добро наше?...

Рябун підвівся, зліз з воза, стоїть.

— Де коні, злодюго?...

— Мовчиш?.. Шилом його, швайкою, ножем!... Скаже!...

Услід за цим посипались, мов на команду, сотні ударів. Бандит звалився.

Ні Лука, ні вчитель, ні Тихончук не змогли нічого вдіяти. Звір уперто вимагав крові. Били руками, ногами, кіллям, кололи ножами. Один бідолаха, знявши з себе другі полотняні штани, зав'язав чималий камінь, страшенно вимахуючи та вигукуючи: ги-ги-ги-хи-хе-х! Влучити йому як слід і не довелося, бо бандит давно вже був трупом, а месники тягали його щохвилини з місця на місце.

Керівники стали осторонь. Зупинити розлючений народ було не можливо. Спустились на волю Божу. Юрба буяла в злості до того часу, доки не переконалася, що перед нею кривавий шмат м'яса. Нарешті, раптом, мов злякавшись свого вчинку, всі жахнулись своєї жертви. Непомітно замирала людська лють. В той саме час трапилося знову несподіване. Не встигли керівники влади зорієнтуватися, як їх повідомили про втечу із склепу чотирьох бандитів. Швидко кинулися туди. Навколо склепу метушня людей, стрілянина. Виявилося, що бандити після допиту установили через вікна зв'язок з ріднею і дістали знаряддя до вилому ґрат. Завчасно замавши легенькі ґрати й давши три короткі по-свисти, одночасно кинулися на втечу. Наявна варта помітила бандитів тоді, коли вони були вже надворі, розбігаючись у різних напрямках. Ніч, що давно вже своєю темрявою накрила події, переш-

коджала переслідування втікачів. Найжвавіші з натовпу вмить кинулися на допомогу варті. Як не намагалися втікачі урятуватись, але оточені численною юрбою переслідивачів, знали кінцевої долі свого побратима Рябуна. Лише Лабузик, що сховався під підлогу громадського амбару, з кожним пострілом верещав, мов несамовитий. Важко було устійнити чи поранений він, чи просто зі страху галасує. Тихончук вирішив закінчити операцію з Лабузиком завтра вдень. Поставив варту, пішов з вільними охоронцями до управи. Світало. Значна частина тарасівців розійшлась додому. Відрядили охочих копати велику яму для всіх бандитів, поряд з Климом вішалником. Тихончук нагадав про Лабузика. Учитель, Устим Іванович, запропонував дати сотню шомполів у м'яке місце та й пустити, призвавши перед тим батька. Люди виконання присуду вчинили на місці, біля громадського магазину. Тихончук поліз під підлогу, налігачем схопив Лабузика за ногу. Насилу гуртом витягли. Спустив штанці та й почали по черзі, хто скільки зміг. Останній десяток ударів попросився сам батько дати, промовляючи:

— Оце тобі, сучий сину, батьківська наука. Не водись із злодіями. Не бери чужого добра. А за помилювання цілуй владу у ноги, гризи землю, виродку чортячий!

Хлопець піднявся, тримаючи в руках штани, підвів очі до неба і крізь плач промовив:

— Клянусь Господом Богом, що більше цим

поганим ділом займатись не буду! Батьки мої, рідні мої, ось клянусь матір'ю землею, що десятою дорогою буду обходити чуже добро та цуратись злочинської компанії.

Батько підвів сина та й попростував додому, дякуючи Богові й громаді за добру науку. Управа в повному складі почала оформляти слідчі матеріали. Охоронцям, що лишилися при управі, наказано привести до ладу двір, управу, льох. Почувалась страшенна втома. Тихончук щось довго диктував, учитель писав, Лука зрідка вставляв поправки, уточнення. Староста з Матвієм ледве себе стримували, щоб не стукнутись головою об стіл — спати хотілось. Нарешті скінчено й з паперами. Написали, підписали, але не вистачало одного схвалення та підпису громади. Посперечались: Тихончук доводив, що ніяких підписів громади не треба. Лука ж, навпаки, доводив своє.

— Громада судила, карала, то нехай і на папері це покаже. Громада — сила. Це не те, що ось ми п'ять чоловіка підкарлючили та й усе, а то, пане добродію, розпишеться триста господарів. Коли там якісь Лошаки з волости стануть воду варити, допитуватись — нехай тоді громаду питають, а громада може й кіллям нагнати. От такє!..

Більшість погодилася з думкою Луки. Було доручено старості й сотським обійти всі двори та зібрати підписи. Учитель, Устим Іванович, виступив з своєю пропозицією:

— Треба, панове, нам готуватися до зустрічі

Лошака з його загоном. Це ж не таємниця, що в цьому, пробачте, загоні для боротьби з бандитизмом, більшість бандитів таких, як оце ми знищили. Добро наше торкнулось і їх рук. Вони тільки прикриваються большевицькими гаслами. Знищення злочинців у нашому селі — це тільки початок боротьби із злочинством, бо вся система теперішньої советської влади — це злочинство. Кинули гасло — брати, але встановити межі, у кого забирати, скільки та як — конкретно не зазначили. Лошаки на свій доморослий розум зрозуміли: «грабуй — все наше». Ну... і почалось. Право ж своє вони надалі будуть відстоювати, а нам до цього треба підготуватися. Українська Армія на чолі з Українським Урядом героїчно тримається, не кажучи про окремі повстанські загони в тилу. Вперті чутки йдуть про німецьку підмогу, хоч довір'я їм і мало, але може анархії покладемо кінець. Ми за боротьбу вже взялися. Тепер треба виїняти сховану зброю і формувати свій загін з чесних відданих українських селян. Гукнути далі на села і, не чекаючи на прихід до нас ні німецьких, ні московських військ, почати свій похід в боротьбі з анархією та свавіллям.

Всі уважно та здивовано слухали вчителя. Втома десь поділась. Розумні поважні селяни, представники влади, вважали по-своєму, по-селянськи, по-тарасівськи, що лише тепер настав кінець, а воно виходить початок. Тарасівка, що споконвіку жила мирно, спокійно, прагнула до тихого життя. Але, що зробиш? Виходить — початок. Колесо подій

закрутилося. Вода таки прорвалася і впала на нього.

Сиділи довго, обмірковуючи вчителеві слова. Перший промовив Тихончук. В його голові, як військової людини, швидко з'явився й плян.

— Ми зможемо зформувати цілком боєздатну сотню. Вогнепальної зброї для всіх не вистачить, але знайдеться холодна. Кулеметів з пару відстанемо. Для більшої рухливості сотні, людей треба посадити на коні, кулемети на тачанки. Панських коней вистачить. Командири найдуться. Шкода, що Якіма немає.

Лука не розумів цієї далекої політики. Він важко зідхнув і сказав:

— Робіть, вам видніше. Ви люди вчені, розумні, бачите в книзі, політиці, а мені — аби спокій у селі. Синів моїх, хоч зараз благословлю на добре діло. Рятуйте селян, рятуйте трудящий люд, рятуйте Україну. Щождо мене, то я вже з Юхимом, старостою, порядків у селі доглянемо.

Година десята дня була, коли тарасівські керівники пішли додому. Плян дій на майбутнє виробили чітко й без вагань. Тихончукові веліли негайно формувати сотню. Лошаків не давати ніяких звітів. Якщо почне карати, виступити проти нього збройно та прогнати з села.

ПЕРША ВІСТКА ВІД ЯКИМА

В ці жахливі дні до Галини ніхто не заходив. Жах і сум були постійними її гістьми. В день навідається Маланка та розкаже, що діється в селі. Сусідки забігали та такого наговорили, що й Господи. Чули стрілянину коло хати Рябунів. Галина не ходила дивитися — цур їм. Наче якась війна, чи страшний суд. Виросла, жінкою стала, а такого не бачила. Нащо вже некійний батько вік звікував, а такого жаху не розказував. Спаси Господи й помилуй!... Подивиться на дитинча, воно, яке мале, а й те щось розуміє. Візьме налицю, наміряться на kota та й стріляє: бух... бух... бух. Ой, не до добра це, не до добра!... Пролетється ще немало української крові. Згадає про Якіма, стане проти вуличного вікна, здіме руки, та наче мимоволі:

— Якимцю любий, орле сизокрилий! Де ж ти, страднику бідний!... Хіба тобі Україна милаша, дорожча від мене й Павлика?... Ой, що ж я кажу?... Це великий гріх і злочин перед українським народом. Ні!... Ні!... Не зраджуй Україні!... Бийся, бо-

ристь переможно за неї, як батьки, діди наші боролись!... Будь лицарем, будь гідним нащадком запорозьких січовиків!... А я?... я... я... Що ж я? Мене лише не забудь, не кинь!... А Україна?... Україна — це жінки обездолені, це люд замордований сваволею чужинців. Колиш ти про це говорив і читав. Ти край столу сидів. Всі сплять. Тихо-тихо навколо. Мені так любо та приємно. Чого цим чужинцям треба від нас?... У них же є свій край, своя хата. Чого так нахабно лізуть до нас?... Які вони бридкі та нахабні — оті москалі. Пригадую, як ти говорив: «Україна, мов той горох при дорозі — хто не йде, той і уцінне.

Задумалась, зажурилась, потім тихо заспівала:

«Горе тій чайці,
Чайці небозі,
Що вивела чаєняток
При битій дорозі.»

Так у сльозах і сумі, в спогадах і ніч мине, й день прийде. Знову те саме — то Маланка забіжить, то робота в хаті, по господарстві. Не встигла ще й обід зготувати, як оце хтось і гульк до хати.

— Добридень вам у хаті. Чи до Хоменків я понав? Тут ось лист є від Якима Хоменка.

Галина так збентежилась, що не знала, як і що сказати. Лише отямилась тоді, як побачила лист у своїх руках.

— Сідайте, роздягайтесь. Ви, мабуть, з дороги й їсти захотіли? Відкіля ж ви та куди йдете? Ви, мабуть, десь укупі були з Якимом?

— Спасибі за ласкаве слово — сказав подорожній, сідаючи на ослін. Я сам з Волиці. Може знаєте, або чули про Явдошуків? З Якимом Бог нас привів побачитись та разом лежати в Київському шпиталі.

— Боже ж мій!... Сплеснувши руками, несамовито крикнула Галя, а сльози мимохіть покапали з очей.

— Так він поранений?.. Кажіть же мерщій, куди й як?... Чи не важла рана?

— Не турбуйтеся. Через тиждень-два ваш сокіл буде вдома. Він поранений легко в живіт ворожим багнетом. Рану зашили й все вже загоїлось. Шву вже зняли, але виписувати, ще не виписують. Злегка ходить. Вбивається за вами, за селом та за службою жалкує, мовляв, діло до кінця не довів. Яке там діло, так і не сказав. Мабуть, у листі довідаєтесь.

Галя останніх слів не чула. Швидко розірвала конверт і вглибилася в читання. Чоловік посидів якусь хвилинку, роздягнувся, поклав свої речі на лаву, підійшов до Павлика, що осторонь грався, почав розмову з ним, як звати, що він робить та де його тато.

Павлик довго дивився на чужого чоловіка, далі пригадав тата, показав пальчиком на фото й промовив:

— Тато бум... бум.. большевиків. Тато — Україна. Тата нема, мама плаче. Опісля встав і швиденько знайшов патика, перев'язаного мотузком, пере-

кинув через плечі, підійшов до чоловіка, став струнко, віддаючи пошану по-військовому, й відрапортував:

— Павлусь Хоменко — український козак.

Подорожній так і зареготав, схопив дитину на руки, пригортаючи та пестячи.

— Ах ти, голубчику мій, не даром ти й видом своїм пішов у батька. Буде з тебе не менше завзятий козарлюга. Бач, яке войовниче! Ну, рости ж на вітиху своїм батькам та на славу всій Україні.

Галина скінчила читати лист, опустила руки, задумалась, залилась слізьми. Сум, надія, радість вагання і упевненість, якоюсь неловимою хвилиною грали по її обличчі. Не важко було читати ті приховані думи. Галі хотілося мати Якима коло себе зблизька, але одночасово їй важко було перенести Якимові страждання, муки від рани. Їй хотілося бачити Якіма в ролі переможця й лицаря, але їй одночасно було боляче й досадно, що так трапилося з Якимом. Галіні хотілося, щоб Яким мерщій приїхав, взяв землю, господарював. Бажала зажити мирним сільським життям. Обридло їй бути самій, самотній. В той же час мимохідь докоряють їй інші думки. Чи можна тепер мріяти про тихе мирне життя? Стати осторонь боротьби неможливо. Коли треба — всі візьмемо зброю: батько, мати, син. Всі повстанемо проти чужинців, гнобителів українського народу. Галя ставала щораз веселішою, перестала плакати, прислухаючись до розмов сина з гостем. Далі звернулася, мов у простір.

— Пробачте мені, шановний гостю. Не була б я жінкою свого чоловіка. Вже ж так скучилася, стомилася на самоті та й вістки не було давно від нього. Ну, та велика вам подяка, що принесли лист, розрали моє горе. Сідайте ж ближче до столу та будемо разом обідати. Чим багаті, тим і раді. Якраз і обід зварився.

— Спасибі вам. Я таки від гарячої страви не відмовлюсь, якщо на гостя вистачить. Ми таки в салдатській службі, хай їй грець, зниковіли і від чужих борщів не відмовляємось. Але дасть Господь Бог, що сьогодні понаду й на свій борщ. Оце відпочину, підкріплюсь і сім кілометрів одміряю, як і не було. Ви ж, пані господиня, особливо не турбуйтеся, ми гості не з важливих панів.

Галина підмела хату, вийшла надвір, попросила сусідку гукнути швиденько на Маланку, бо чужий чоловік заніс звістку від Якима. Не встигла Галя розставити посуд, нарізати хліба, як ось і Маланка прибігла, несучи під хвартухом пляшку горілки. Сіли за стіл, частуючи більше таки гостя. За столом пішли всілякі розмови: про Якима, про війну, про революцію та що діється тепер по містах.

— Сумно й згадати. Поїзди переповнені людом і в середині, і на дахах, і буферах вагонів, навіть паровози обліплені, мов комашнею. На станціях бруд, сміття, воші. Хворих на тиф по декілька десятків валяється у вагонах, на станціях, базах. Допомоги ніякої. Їстинного не найдеш, а якщо винесе якась перекупка, то й ціни не складе. Палива для паро-

возів не вистачає. Якщо не вистачить палива в дорозі, поїзд зупиняється, а пасажирів біжать до перших-ліпших дров, не дивлячись ні на які заборони, хапають і тягнуть у тендер паротяга. Нагнали пари та й далі поїхали. Не вистачить дров — удруге повторюється те ж саме. Ідемо день, два, тиждень — голод, холод та страшенна нужда. Люди на дикунів скидаються: обдерті, брудні, чорні, тижнями не вмиваються. Одні відходять, другі приходять. В містах крамниці порожні та зачинені. Хліб на картки, в ідальнях на картки, а гроші — ніщо. Навіть дрібниці купуються на мільйони. Скрізь порядкує червоно-гвардія. Тепер влада знищує по містах буржуазію. Увесь час арештують, розстрілюють, конфіскують. Еге, це вони ще не цілком зананували, а що буде, як стануть твердо на ноги?... От тоді буде «соціалістичний рай»!... Мітингують, де тільки треба й не треба. Ох-хо-хо...

Гість важко зідхнув, поклав ложку й замовк. Галя з Маланкою й собі мовчали, думали, вирішували, здогадувалися, а далі Маланка:

— Що ж це сталося?... На селах б'ють, рижуть, грабують, в містах також. Всюди одна лише руйнація. Та хіба ж це така революція?... Хіба це воля?...

— Е, ні, не кажи, Маланко. Революція, то річ одна, а свавілля большевиків — то друга. Як була скрізь українська влада, то ніхто не грабував, нікого не вбивали. Оголосили закони. Землю панську, сказано, віддадуть селянам, а панам лишать тільки

по п'ятдесят десятин землі у власність. Скрізь управляли наші люди, українці. Лад тримали. Хліба й до хліба було. Чужинцям, а особливо москалям, не подобалося відділення України. На підмогу прийшли їм большевики, що заманули темних людей різними обіцянками, підбурили пройдисвітів, кримінальників, мовляв, грабуй, хоч розпережись — все ваше. Український народ, свідомий свого історичного завдання, кров'ю стікає, захищаючи кожний шматок рідної землі. Ось такі ж зрадники, злодеги, як у нас оце постріляли, лише шарпали тіло нашої Батьківщини й кидали чужим собакам. Це призвело до анархії. Довго так не буде. Весь народ, вся Україна повстане і прожене чужинців. О, коли б усі були такі, як мій Яким! Тоді б була справжня воля, була б тоді Україна могутня і квітуча!

— Як я бачу, то ви, пані Галино, справжня патріотка. Вашого чоловіка, хоч і за короткий час, але я пізнав. Він має гідну собі дружину. Ви дійсно степова квітка України. Дозвольте на згоду моєї пошани та солідарности стиснути вашу руку. Щодо подій у вашому селі, то я вже чув по дорозі.

Обід скінчився. Гість задовольнив різні дрібні питання Галини та Маланки, зібрався, побажав найскоршого побачення з Якимом і лише на дверях якось загадково кинув:

— У вихорі боротьби за Україну ще не раз зустрінемось.

Молодичі провели гостя аж за двір. Побажали щасливого подорожування до його родини, а вер-

нувшись у хату, зразу удвох стали читати листа.

Яким писав:

м. Київ

3-IV-1918 року

ЛЮБИ МОЇ! РІДНІ МОЇ!

Пробачте мені, що я вас так рідко турбував своїми листами. Поштою не насмівся посилати, а випадкову нагоду, передати через вірних знайомих, завжди використовував. Тепер маю нагоду передати лист через пана Явдошука. Це мій добрий знайомий, навіть у минулому. Я зараз перебуваю в Київському шпиталі. Попав сюди випадково через знайомих лікарів. Напорівся на большевицький багнет. Рана дрібничкова й майже загоїлась. Через тиждень-два маю бути вдома. З минулого листа тобі було відомо, що в місті Шепетівці мені було доручено Українським урядом формувати український полк, вибираючи охочих українців з різних військових частин бувшої російської армії. Одночасно я був командантом міста й станції. Роботи було дуже багато. Часто-густо з козаками полку доводилося обеззброювати збольшевичені частини, що простували в запілля. Ось в одній з таких сутичок, клятий москаль й ударив мене багнетом. Бог його святий знає, чим би це скінчилось, якби своєчасно мої козаки не відбили багнет, що полошив невелику рану.

Люба Галиночко, рве, тягне мене до вас, алеж, як згадаю, що зараз кращі сини України проливають свою кров за Неї, за Її волю — місця собі не знаходжу. Люті москалі за оголошення самостійности України кинули всі свої сили на нас, з'єдналися з різною голотою, з большевиками. Вони мордують наших людей; добро наше вивозять; Україну плюндрують, руїнами вкривають. Нам же не було змоги зформувати повністю відповідної армії. Нас примусили стати на шлях прохання в інших держав. Серце кров'ю обливається, як згадаєш про чужинців. Але збереження самостійности України привело уряд іти й на цю крайність. Незабаром анархії буде покладено край. Листів мені не передавай і не посилай. Я тут під іншим прізвиськом, щоб не зляпали большевики. Швидко буду вдома, відпочину, а там і знову у вирій боротьби. Не сердься, не сумуй!... Ти ж у мене цілком свідома. Історія ніколи не простить тому, хто буде сидіти в цей час на печі. Передай моє щире вітання рідні, моїм друзям та міцно цілуй синочка. Який то він тепер?...

Будь же здорова, моя дружинонько.

Щиро відданий тобі
Твій Яким

Листа прочитали, тішились, підбадьорились, а Галя навіть кинулась до люстра, видивляючись на всю себе.

— Чи пізнає ж мене Яким?... Оце від сліз, наче очі понанухали. Тепер плакати не буду. Маланю,

голубонько, ти не спиши. Я одягну своє нове вбрання, в ньому я хочу зустріти Якима. Це якраз буде у Вербну неділю, він не пізнає нас... А в якому ж одягові приїде Яким? Тепер він московської уніформи не носить, а весь у козакому: жупан, шапка з червоною китайкою, а при боці крива шабляка. Ой, орле мій, козаче любий!... Мерщій же йди до мене, в мої міцні обійми!... Ой, що ж це я?... Піду переодягнуся, а ти посидь з Павлусиком.

Пішла. Павлик, почувши про батька, про вбрання, покинув гратися, підійшов до тітки з різними запитаннями:

— Тьотю, а в мене також буде сабляка?... і... і... жупан, бо я також козак. Е-ге, тьотю?... Татко плиде і ми будемо удвох воювати, а мамуля нам буде болес валити, пилозки... Е-ге, тьотю?

— Так, так, Павлику... А татуса ти свого знаєш?

Хлопчина відразу підбіг до батькової фотокартки, тикаючи пальцем.

— Знаю. Мій татусь від усіх класний!

Маланка схопила Павлика, пустуючи з ним по кімнаті. Через декілька хвилин увійшла Галина, обто не ввійшла, а вилвила, мов пава. Темно-сяня корсетка, оздоблена вишиваними квітами, граційно обняла її тонкий, ніжний стан. Такого ж кольору спідниця, вишивана внизу чудовим барвінком, дрібними хвилями етеру стелилась до низу, показуючи жовті дендітні чобітки. Голівка перев'язана жовтогарячою шовковою хусткою в квітах, переплетена ле-

гелькими кучерями — виглядала, мов пишний букет дорогих квітів. Клясично-правильні риси обличчя, чорні тонкі брови, вогненний погляд очей, повних привабливої симпатії, вище середній зріст, мелодійне контральто, поважна ніжна хода — робили Галю якоюсь чарівною, казковою царівною та красунею, яку степ, ліс та гори України родять рідко. Маланка любивалась сестрою.

— Ти чудова в цьому вбранні й перед твоєю красою не встоїть навіть сам люципер, а Яким був твій і по віці буде.

Галя засміялась, схопила збентежено Павлика, опісля Маланку й міцно їх поцілувала. Швидко вибігла до комори переодягтись. Згодом, розмовляючи поміж собою, взялися за вишиття сорочки Якимові. Незабаром і Великдень має бути. Скільки то радощів?...

Довгенько просиділи сестри в балачках та мріях, а згодом завели пісню.

Віють вітри, віють буйні,
Аж дерева гнуться..
Де ж ти милий, чорнобривий,
Де ж ти зовися.

ФОРМУВАННЯ ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНІВ

Про лист від Якіма швидко довідалися на селі. Перші зайшли до Галі учитель Устим Іванович з Тихончуком. Розпитали, підкинули приблизний термін прибуття й цілком погодилися з Галею, що не раніше Вербної неділі, Яким має прийти. Щоб не турбувати Галю, промовчали, чому їм так пильно треба Якіма. Пішли.

Формування загону проходило досить швидко й без особливих перешкод. Перш за все в них було, з бувших фронтовиків 52 цілком озброєних охоронців, що мали не тільки військовий, але й тривалий бойовий вишкіл. На другий день Тихончук, учитель і Лука провели збори охоронців, оголосили про формування сотні, запитали про їх згоду, наказали їм запросити до сотні ще охочих хлопців. Тихончук тим часом розбив їх на дві чоти, чоти на рої, поставив чотових, ройових, зробив спробу в муштрі, але скоро переконався, що перед ним цілком підготовані муштровики. Оголосив, що тепер вони не лише охоронці, а козаки першої Тарасівської повстан-

ської сотні. На другий день з'явилося охочих більше сотні. Довелося багатьом відмовити чи то з уваги на вік, здоров'я, чи родинний стан. Всього в сотню зараховано 120 козаків. Цілком придатні коні найшлися тут, на селі. Більшість сідел була домашнього виробу. Три тачанки, запряжені виїзними панськими кіньми, були гордістю сотні. Кулеметів (у розібраному стані) найшли два цілком придатних, правда, з невеликим запасом набоїв, але зате знайому всім системі «Максима». Не вистачало для деяких вогнепальної зброї, але це йшло за рахунок кулеметників. Всім наказано носити військовий одяг та блакитно-жовті стрічечки на шапках. Департаменти сільської управи довелось розформувати. Тут вмістилася сотня з своїм штабом. Управу перенесли в контору маєтку. Кожну добу чергувала півсотня, козаки якої не мали права відлучатися додому. Обов'язки командира сотні виконував Тихончук. Командиром кулеметників був Петро Бабиц, що мав «георгієвські хрести» за славетні кулеметні атаки в часи першої війни. До справ сотні не мав права втручатися ніхто. Лише Устим Іванович переводив з козаками зрідка бесіди на різні теми. Варта виставлялася на всіх виїздах села, а вночі було устанавлено ще й кінне патрулювання. На всякий випадок підготовлено навколо панської садиби поодинокі шанці. Один кулемет виставлявся на балконі трьохповерхового магазину, що відкривав йому просторі сектори обстрілу. Ввесь час чекали на Лошака з його загonom. Штаб сотні засідав майже щовечора. Крім військових, завжди були при-

сутні учитель та Лука. Точились різні балачки про майбутні пляни. Суперечок було страшенно багато, але в одному були всі однозгідні — треба наступати. Поки Тихончук був зайнятий формуванням сотні, учитель з Лукою налагоджували зв'язок з близькими селами, що радо вітали, а деякі приступили до негайного знищення злодіїв. Скрізь по селах створювалися загони, між якими регулярно тривав тісний зв'язок. Тихончук добре розумів, що з нього непоганий виконавець, але щодо переведення самостійних, широких військових операцій, то тут він почував себе непевним. В штабі переважала думка за негайний наступ. Тихончук довгенько таки возився з розробленням плану наступу. Лошак же весь час загадково мовчав. Відряджені до волости цивільні особи повідомили, що все ж таки він кудись готується: змобілізував підводи, заготовляє різний харч і приймає до свого загону добровольців, в тому числі й злодіїв, що повтікали з навколишніх сіл.

Тихончук весь час настоював подождати Якима. В штабі й не заперечували, але інші села настоювали на виступ. По селах ходили вперті чулки про перемоги українського війська над большевиками, що на підмогу йдуть німці, що большевики тікають, все грабуючи та вивозячи. Приїхав Іван Рокитенко з міста та офіційно оповів, що сам бачив німців.

Щоб знищити загін Лошака й не дати вивезти українського добра, партизанам треба було наступати негайно. Оперативний план складено, наказ підписано та 12-IV-1918 року після обіду ро-

віслано загонам сіл: Вербів, Сокильча, Яроповичі. В сотні та в селі ніхто й не знав про похід. Козаки й здогадувалися, що щось має бути, бо наказано запаситись харчами, переглянути зброю, почистити зброю, але козаків це не дуже бентежило. Вони грали на гармонії, танцювали, співали. Лише наступила темрява, як було наказано сідлати коней, запрягати тачанки. Не пройшло й півгодини, а вся сотня, тримаючи коні в руках, стояла розгорнутим фронтом на майдані проти штабу. Вийшов Тихончук. Лунка команда: «Рівняйся!... Струнко!...» — обернули сотню в покірний військовий механізм. Тихончук оглянув майже кожного козака, кожного коня. Як старий досвідчений кіннотник, багатством зробив зауваження, щодо сідлання коней. Зачитав наказ, пояснив хід операцій. Сівши на коня, подав команду: «По коням!...» Ситі коні, що не звикли до муштри, загарцювали, не дотримували рівняння, але дужі козачі руки приводили їх до порядку. Настрій козаків був бадьорий, піднесений. Зразу ж заспівали пісню, а перед сотнею, чаруючи погляд, трипотів український блакитно-жовтий прапор. На вулиці оточив козаків цілий натовп дівчат, молодиць, дітвори. Чоловіки стояли осторонь. Поява сотні в повному боевому похідному ладі, пісня, чітке рівняння в сотні, молоді красуні-хлопці, гарячковість добрих коней, суворо-байдужі обличчя командирів, тихий гуркіт тачанок, однаковий військовий одяг, перекинуті через плечі ружниці, шабляки біля боку, сірі шапки з червоним верхом, тихий, скраде-

ний, жахливо урочистий брязкіт зброї та зброї, оточуюча темрява якось жахливо-журно, радісно-боязко впливали на тарасівців, що несподівано здивовані дивились, мовчали. У всіх була одна думка:

— Це ж наші сільські хлопці!...

Наче не вірилось, але наочність сотні цих рідних, близьких вояків, що сміливо стали до боротьби за Україну, викликали гордість, піднесення, повагу. Сотня потяглась вулицею, спрямовуючи на північ. Почувся тихий стриманий плач одної, другої, третьої жінки, а далі з гурту:

— Василечку, голубе, куди ж це ти, не сказавши?... Ось глянть же, милий, подивися, хоч востаннє! — залилася бідна дівчина слізьми. Стара мати крайнього козака вчепилася за стремена та шинеля свого сина-одинака, припала головою і голосила:

— Я ж на тебе не надивилася, не налюбувалася. Три роки не було, а тепер і знову!...

Кінь жахнувся вбік, але ціпкі руки напівпритомної матері не випускали стременів. Син гнучко повернувся в сідлі, поцілував матір у чоло та обережно відняв її руки. Сторонні люди віднесли непритомну матір. Кінь, почувши волю, звився на дибки і в два, три стрибки був з козаком на своєму місці. Сотня, дисципліні покійна, тримала повний лад. В цей же час, під керівництвом учителя, молодь і цілий гурт людей заспівали спочатку тихо, а далі все голосніше й голосніше:

Ще не вмерла Україна,
І слава і воля...

Несподівано для всіх за командою Тихончука сотня зупинилася. До загального гімну прилучилися й козачі голоси. Вийшов священик з причтом, що правив Вечірню. Повільно стали присутні на коліна. Було тихо, тихо. Отець з кропилом обійшов сотню, хор співав: «Спаси Господи»...

Теплий весняний вечір, зоряне небо, високі тополі та осокори, мов прислухались та переважали цей урочистий момент. Отець підняв хрест, благословив та мовив: «Благословить вас Господь Бог на ратне діло». Далі виступив старий Лука Драйчук.

— Діти дорогі, соколи наші!... Ви йдете в перший похід за Україну. Діди ваші в такі походи ходили не раз. Як бачите, зла наша доля. На ваших багнетах та шаблях має прийти дійсна, довгождана воля. Ви, козаки, наша гордість! Ви гордість всієї України. За вашим прикладом пішло багато сіл, людей, вся Україна піде, бо ви дійсний рух народу. Щастя ж вам, Боже, у вашому доброму ділі!...

Тихончук, що слухав уважно, спохватився, сразу ж подав команду й сотня рушила, а далі було чути: «Риссю марш, ма-а-арш!...» Зникла сотня в темряві, лише тупотіння кіньських ніг було ще чути. Поволі розходились люди. Цю ніч довгенько не гасили світла в хатах. Перший похід тарасівців почався. А скільки таких Тарасівок в Україні!... Всемогутній та Мати Божа їм щастить!...

Ось так нова хвиля війни, четвертої війни з Московщиною покотилася до свого дев'ятого валу.

ПЕРШИЙ БІЙ З ЧЕРВОНИМИ

Тихончук сподівався, що перша сутичка з загоном Лошака відбудеться біля цукроварні, а вийшло навпаки. Перша перестрілка зав'язалася з жидівською самоохороною. Для наступу з фронту було відряджено загін вербівчан під посереднім командуванням хорунжого Теплою. Загін сокільчан з кулеметною тачанкою повів наступ по станційному шляху з південно-східнього боку. Яроповичани мали за завдання, повівши наступ з південно-західнього боку по річці Ходорківці, відрізати резерви противника, що могли з'єднатися з Лошаком тільки через великий міст річки. Яроповичанам ця місцевість була досить відома, бо на базар вони ходять цією дорогою три рази на тиждень. Не розгортаючись у лави, яроповичани підійшли до самого містечка, де наткнулися в темряві на жидівську варту, що перелякана втекла до будинку жидівської самоохорони, не давши ні одного пострілу, а з будинку підняла шалену, безсистемну стрільбу. Яроповичани зрідка відповідали, залігши в околицях містечка. Міст, що відо-

кремлював фабрику від містечка, був узятий яроповичанами під меткий обстріл. Лошак, збентежений несподіваною стрільбою в тилу, послав кінну розвідку довідатися в чім справа. Не встигли п'ять кіннотників виткнутись на міст, як два з них упали з коней додолу, а один звалився з конем. Вільні від верхівців коні перелякано кинулись вбік яроповичан. Незабаром їх підібрали хлопці, як перші свої трофеї.

В цей час зав'язався бій поміж вербівчанами й сокільчанами, з одного боку, та загоном Лошака, з другого. До стін цукроварні підійшли вщерть, але важко було взяти її високі мури. Брами обстрілювалися кулеметним вогнем Лошака. Бій затягнувся. Надворі було видко. Треба було вжити вирішних заходів, а тому Тихончук дав наказ яроповичанам взяти штурмом будинок жидівської самоохорони, а міст безперервно тримати під огнем. Хорунжий Теплий мав оточити навколо цукроварню й не дати змоги Лошакові прорватись. Бій тривав. Аж ось зчинився вибух. Будинок жидівської самоохорони загорівся. Рештки охорони почали відступати на північ у напрямі Ходорківського лісу. Тоді хорунжий Теплий повідомив Тихончука, що цукроварню оточено й обстрілюється місця вилазки ворога, але сил у нього мало, густо оточити не має змоги. Кінна розвідка донесла, що в большевицькому загоні на станції помітна метушня. Тихончук остаточно прийняв тактику: кінною сотнею заскочити з півночі та знищити жидівську самоохорону, яроповичан об'єднати з за-

гоном хорунжого Теплодо, цукроварню взяти штурмом. Сотня тарасівців, поступово розгортаючись у розімкнуту кінну лаву, проготувалася до атаки. За умовним знаком: три кольорових ракети вгору — яроповичани мають припинити вогонь, а сотня розпочати атаку. Козаки рвалися до бою. Коні були неспокійні. Жидівська охорона розкиданими групами прямувала садами та полями до лісу. Ракети одна за одною піднялися вище дерев. Як вихор кинулась сотня з голими шаблями в атаку. Не встигли жиди зміркувати, як на їх голови впали шаблями козаків. Це була лише одна, але страшна мить. Троє з козаків мали легкі поранення. Не гаючи часу, сотня повернулася до містечка. Все, що скидалося на збройного ворога, і де б воно не було, знищувалося блискавичним наступом сотні. Трубачі скликали козаків на базарний майдан. Треба було не гаяти часу. Лошак повсяк час міг прорвати рідке оточення та зникнути. Тихончук, приєднавши яроповичан, пішов на підмогу хорунжому Теплому. Треба було пройти жидівські квартали містечка, пологі береги річки та й саму річку. Хоч річка й невелика, але загачений греблею ставок, розлився весною надзвичайно. По той бік ставка, обнесений високим муром, містилась цукроварня. Гребля та міст були під кулеметним огнем червоних. Вести наступ через міст було неможливо. Довелось опуститись нижче греблі, перейти через вузьку протоку річки, очеретами та людськими городами і садками наблизитися до широкій вулиці, що проти цукроварні. Зв'язкові ввесь

час підтримували зв'язок з хорунжим Теплим. Кулеметний рій мав прикривати наступ сотні.

По дорозі трапилась подія, якої зовсім не сподівалися. Коли сотня залишила майдан, пройшла широкі вулиці містечка й звернула у вузькі переулки, раптом ззаду невідомо звідкіля, залунали постріли. Одного кулеметника вбито, одного поранено. Постріли продовжувалися, яскраво виявляючи місце перебування ворога.

Оксень мав завдання своєю чотою оточити будинок і знищити ворога. Через деякий час було чути вибухи ручних гранат, а далі ворожий будинок запалахкотів у вогні. Чота вернулася й бойова ситуація з'ясувалась. Дванадцять жидівських охоронників після бою заховались у будинку, сподіваючись перемоги Лошака. Не уявляючи наслідків бою, жиди вважали, що колона партизанів відступає, тому відкрили по ній вогонь. Ця подія насторожила Лошака і його кулеметний та рушничний вогонь посилався по жидівських кварталах. Кулі свистіли, дзереньчали, ляскаючи своїми розривами й навколо блискаючи своїм вогнем. Декілька дахів загорілося. Була майже обідня пора. Сотня з успіхом розсипалася та залягла в лави. Форсування річки та накопичення по другий бік пройшло швидко, без втрат. Лишилося знайти широкий під'їзний шлях до фабрики й захватись у мертвий вогняний простір за високими мурами та будиночками цукроварні. Сотня скунчила рушничний вогонь на цю секторі обох кулеметів й одночасно почалося по-

одиноке накопичення бійців під мурами.

Це був важкий іспит для сотні. Перші козаки, що кинулися в перебіжку, були, здебільша, поранені. Тихончук припинив накопичення, звелівши перекопати греблю шанцями сполучення. Козаки дістали заступи й лом, і робота закипіла. За якусь годину роботу скінчили. Тоді рвонулись уперед і під прикриттям вищого правого берегу річки, через шанці сполучення, а далі під прикриттям трьохповерхового склепу цукроварні, за недовгий час досягли потрібні їм вихідні позиції. Ворог замовк. Перелаштовувався та готувався до прориву. Тихончук з Теплим вирішили відвести увагу ворога демонстративним наступом на багатобрамний в'їзд бурякових підвід. Це завдання мав виконати хорунжий Теплий з вербівчаними та яроповичанами. Тарасівська сотня мала штурмувати ворога з самого несподіваного місця, тобто з боку трьохповерхового склепу. Теплий почав наступ, підійшов вщерть до брами і з окликом «Слава!», «За Україну!» закидав ворога ручними гранатами. Лошак відтягнув свої сили, заліз за ваговими будками й, звичайно, набоїв не шкодував. В сотні дістали декілька драбин і через п'ять-десять хвилин кулеметний рій виліз на дах і заліз, вибираючи простори для обстрілу. Сотня швидко перекидалася через мурі поза склепом, готуючись до бою під прикриттям кулеметного вогню.

Загін Лошака від несподіванки на деякий час розгубився, а потім заліз в кагатових ямах. В той час повстанці на чолі з хор. Теплим увірвалися в

брами. В загоні червоних були помітні втрати. Біля двох сотень головорізів, що не раз заглядали смерті у вічі, тримали себе хоч і сміливо, але неорганізовано. Повстанці також залагли. Всього може п'ятдесят метрів поділяло ворогів. Лошаківці спробували дістати повстанців ручними гранатами, але вони не долітали. Тихончук із сотнею зайняв вагові будки, забрав запаси набоїв і гранат, кинутих ворогом. Раптовий, несподіваний вогонь сотні з правого боку дав себе знати лошаківцям. Багато з них упало вбитими та пораненими. Лошак, мов несамовитий, схопився, приліг, опісля знову схопився на весь свій довгий зріст, подав якусь команду, загін за Лошаком підхонився й кинувся в атаку на загін хор. Теплого. Почувалося, що в загоні хорунжого було мало набоїв. Головорізи Лошака, не дивлячись на значні втрати, швидко наближалися до свого противника. Хорунжий відтягнув свій загін ліворуч та праворуч. Звичайно, не обійшлося й без прихильників паніки, що вискочили з прикриття, несамовито кидаючись у всі боки, але вогнем лошаківців були скоро скошені. Лошак прорвався, вийшов з оточення, не дивлячись на великі втрати. Партизанам лишалось єдине — переслідувати ворога.

Яроповичани та сокільчани, що понесли найбільші втрати, лишилися на цукроварні. Хорунжому Теплому дано наказ переслідувати ворога. Тихончук посадив сотню на коней і форсованим маршем пішов в обхід напередими лошаківцям. Ішов Кривим яром, через Вербівку та Котлярівський ліс.

Розвідка помандрувала назустріч лошаківцям. Треба було мати непомітний зоровий зв'язок з ворогом. Вечоріло. Козаки взялися старанно знищувати свої харчеві запаси. Червоні не сподівалися такої неприємності. Вони поволі відступали, зрідка випускаючи позад себе на вербівчан кулеметні черги. Підвід не вистачало, а тому багато лошаківців ішли пішки, розтягнувшись по дорозі. Не більше п'яти лошаківців ішло попереду за метрів сто для розвідки. Цілком надіючись на своїх козаків, Тихончук вирішив випустити ворога в ліс, кинувшись на нього з двох боків шляху.

Ніч. Тихо. П'ять лошаківців ідуть гуртом, страшенно матуючи все на світі. Молодий, моторний козак Василько Маргелка забрався з своїм товариством на гіллястий дуб, що стояв над шляхом і довгенько жартував та сміявся, глузуючи з Лошака. Всі так на гилках і принишкли, відчувши лошаківців. Не встиг Тихончук з підібраними хлопцями кинутись на розвідку, як товариство з дуба, мов галужки, посипалось на голови лошаківської розвідки. Всі попадали. Вовтузяться. Рушниць не треба. Надб'іг Тихончук. Ні одного виразного звуку. Це була хвилинка сопіння, тихого гупання, глухого чавкання й гудіння. Нарешті лежали чотири зв'язані лошаківці й один з перетятим горлом. Підоспів і Лошак з своїм загonom. Деякі сиділи на возах, ішли, їли, лялились. Лошак з десятьма своїми вояками був біля кулемета на задній підводі.

Червона ракета вгору дала раптовий поштовх

всій сотні до нападу. Стрільянини не було. Смертельними вогнями то сям, то там вибухали лише ручні гранати. Козаки діяли більше шаблями, багнетами й ножами. Це була страшна година царства, літаючої над шляхом, смерті. Це була хвилинка перемоги ладу над свавіллям. Це була перемога народу над його насильниками.

Сотня перемогла. Лише 27 лошаківців попало в полон, а решти не стало. Лошака рознесено гранатою. Найвні підводи навантажено пораненими як козаками, так і лошаківцями. Ворожнечі тут уже не було. Тихончук, відрядивши чоту Оксеня в напрямі станції для розвідки, повернувся з козаками в Ходорківську цукроварню. Побитих наказано закопати на місці бою. Багато було поранених як з одного, так і з другого боку. Зайнято всі ліжка лікарні. Майже перед світанком прибули козаки в цукроварню. Охорону несли сокільчани та яроповичани. Козаки були до тої міри перетомлені, що відмовилися від приготованої їжі. Всі лягли й заснули.

Сонечко вже зійшло, піднялося, пригріло своїм першим весняним теплом, пташки безжурно, спокійно щебетали, а верби несли пахощами від нових бруньок. Містечко було глухе та німе, мов там нічого й не сталося, мов там все вимерло.

Козаки вмивалися, прибирали коней, а деякі завелися з дівочтвом. В ідальні приготували їжу. Матвій з очочими козаками метнувся дістати горілки. Повстанські старшини вийшли до козаків, веселі й

жартівливі, немов і ніякого бою не було. Вони наказали виладнатись, а чотовим ретельно перевірити наявність людського складу. Багатьох бракувало. Було мало вбитих, але чимало пораних. Проспівали молитву Божу, український гімн. Фабричні робітники, дівчата й молодіці з зацікавленістю слухали й спостерігали. Тихончук мав намір промовляти декілька сотні, як раптом застукотіла копита Оксенева чота. Коні були втомлені, важко дихали. Утома лежала й на козаках. Оксень зіскочив з коня, підійшов до Тихончука й відрпортував:

— Пане сотнику, по вашому наказу перша чота довіреної вам сотні провела розвідку до станції Попільня. Червоно-московських розділів там нема. На станцію прибули транспорти німецької піхоти та ще звечора прибув український панцерний поїзд. Я установив зв'язок з командантом станції. Передаю від нього листа.

Тихончук з поспіхом розірвав пакета, прочитав листа й згодом почав розмову з хорунжим Теплим. Чота Оксенья приводила себе до ладу. Ставила коней у стайні, чистилась, милась та оповідала про німців іншим козакам. В листі Тихончукові писалося: негайно доставити відомості про кількість людей в загоні, про зброю, коней, місце розташування загону, про постачальні справи. Самому командирові загону пропонувалося з даними відомостями прибути на станцію Фастів.

Один з козаків, звернувшись до всіх оповідав:
— Е-ге-ге, вчорашній наш приятель завітав.

Хлібця захотів, обридло тиреу їсти... Подивимось, що то за гість, що за спільник!...

Регочучись, додав другий козак:

— А то, щоб не побрикав з України, як отой Лошак!

— Побрикає, як перцю, або й горілу головешку під хвіст покладемо — під загальний регіт відповів третій.

Черговий по кухні гукнув на сніданок. Голодні хлопці довго і багато їли, випили по добрій чарці та розійшлися ситі й веселі. Дві ночі не мали відпочинку, а тому через деякий час всі спали, лише скрізь стояла варта. Не спав і Тихончук з хорунжим Теплим. Вони радили й нарешті прийшли до висновку, що значну частину треба розпустити зі зброєю. В загоні залишити лише одну кінну сотню, кількість її довівши до 150 козаків. Згодом запитали до себе директора цукроварні, попросили його господарювати на фабриці, як і давніше. Робітничий комітет переобрати. На вечір Тихончук викликав до цукроварні учителя Устима Івановича, Луку Драйчука, місцевого волосного старшину та секретаря. Треба було призначити цивільну владу, обговорити низку справ, щодо порядку у волості. До речі, трапилося, що директор запросив до себе в гості командирів і їх гостей. Директором був українець і він з дружиною радо вітали гостей. Лука почував себе трохи неприємно, але дві-три чарчині для сміливості дали рівновагу всім. Обміркували всі заходи, особливо щодо тиші, ладу та спо-

кою на селах. Старшиною волости та секретарем залишено попередніх, мовляв, не час до перевиборів. Волосний суд залишено також. Начальником волосної охорони призначено Матвія, що був тим же начальником і в Тарасівці. Багато було розмов про злочини Лошака, його пияцтво, розбусту, про продаж цукру жидам з цукроварні та інше. Тут же обмірковували справу похорону вбитих козаків. Похорони мусять бути в супроводі окремих частин загону. Для родин забитих директор призначив одnorазову допомогу з фондів цукроварні. Переведення похоронів доручено Устимові Івановичові та хорунжому Теплому. Пізно вночі розійшлися. Тихончук завтра мав їхати до українського штабу. Тепер його сотня не якась там партизанська, з якоїсь невідомої Тарасівки. Вона має перед Батьківщиною певні заслуги. На терені великої волости виметено московське сміття большевиків та устанавлено справжню українську народну владу, анархію не тільки припинено, але й в корені знищено.

До станції Фастова було 60 верств, а тому Тихончук вирішив їхати верхи, захопивши з собою п'ять козаків. Дав останні накази, передавши деякі справи хорунжому і ліг спати. Ніч пройшла спокійно. Було тихо, і в цукроварні, і в містечку, зрідка душе було чути тупотіння кінських ніг нічного роз'їзду. В цій просторій тиші, десь там, далеко на сході, пелена темряви, непомітно підіймаючись, давала знати про наступ Божого дня.

День був ясний і теплий, наче ласка Божа. Со-

нечко, виглядаючи із-за обр'ю, посилало вперед велетенські смуги-промені по небесному просторі. Земля радо зустрічала й весело вітала сонечко, цей прояв Божої руки. Деревя посміхалися своїми бруньками. Травичка, мов немовлятка до матері, простягала свої зелено-шовкові ручки, посміхалися, раділи, міцно випинаючись з обіймів землі. Комахи внизу, птахи вгорі, злилися в співі єдиного хвалебного гімну. В повітрі панував абсолютний спокій. Вся природа, як той побратим у своїй гостинності, розкрила свої добра, свої дарунки. Земля повними легенями своїх грудей видихала пару озер, річок, ярів та долин. Людина, як цар природи, глянувши на свої володіння, захопилась загальною її радістю, піднеслася до високого чуття бадьорости, лагідности, щирости та вдячности Небесному Творцеві; щирі молитви піднесла Господу Богові за Його чудодійну волю, ласку та всемогутність.

Тихончук, мов зачарований, постояв надворі хвилини п'ять, спостерігаючи навколо. Козаки вже не спали. Коні до від'їзду були готові. Добрий сніданок з чаркою горілки забезпечував козаків на довгий час від їди. Птицею злетіли вони в сідла й добрі коні почали гарцювати, ледве стримувані козаками. Хорунжий, проводжаючи Тихончука, прохав не баритись, а вразі чого дати знати — то й сотня завітає. Поїхали. Кроком та ряссю чергувалися в їзді. Мовчав Тихончук, мовчали й козаки. Лише за сорок верств, їдучи лісом, помітили двох у цивільному, але з ружвицями. Козаки декількома пострі-

лами зупинили підозрілих мандрівників. Виявилось — лошаківці. Зброю забрали, а їх пустили, попрощавшись з ними то нагаями, то прикладами.

Станція Фастів була переповнена військом німецьким і українським, обозами, гарматами. Козаки ледве дониталися до штабу. Довгий час довелося чекати, поки дозволили їм зайти до загальної вітальні. Чекаючи, довідалися, що Київ звільнено від червоних. Це ще більше додавало надій на звільнення України, але нахабне поведження німців сумно обривало підняті надії. Тихончукові, що був без усяких старшинських ознак, нарешті вартовий дозволив увійти до штабу. Тут стояло, сиділо й ходило безліч українських та німецьких старшин. Через якусь годину покликали й Тихончука. Схпився, причепурився й твердим кроком попрямував за адъютантом. За столом стояли чотири українських старшини та сидів один німецький, розмовляючи та поглядаючи на мапу. Через стіл стояв огрядний український полковник, років сорок п'ять. Ставши струнко, Тихончук відрпортував полковникові:

— За наказом штабу, командир Тарасівської партизанської сотні Тихончук Олександр, прибув.

Всі уважно дивилися на Тихончука. Після рапорту полковник стиснув його руку, а опісля також всі старшини й довгов'язий високий німець. Почалася довга розмова про сотню: про кількість та якість озброєння, наявність коней, зброї, про старшинський склад, про бої — все це цікавило штабовиків до дрібниць. Під кінець розмови Тихончук

одержав наказ — сотнею взяти під охорону шістьнадцять волостей, поступово розгортатись в курінь, потрібну зброю одержати в штабі. Сотня має підтягати тимчасом Н-ській дивізії, з якою треба тримати постійний зв'язок. Потрібну кількість старшин буде надіслано. Далі, надруковано на машинці наказ — відозву до козаків та населення Ходорківської волости. Від імени командування та українського уряду виносилась подяка за перемогу над большевиками, закликалося населення зміцнити лад. Зазначалося й про прихід німців, як спільників у боротьбі з московським червоним імперіалізмом. Нарешті, тепло та щиро розпрощались старшини з Тихончуком. Говорив і німець щось по-своєму, стиснувши руку на прощання. Присутні старшини догідливо посміхнулись.

Тихончук пішов. Хлопцям аж набридло чекати. Вони зраділи, швидко кинулися поправляти сідла, підтягати попруги на конях. Перекинувшись кількома словами з козаками, Тихончук метнувся в сідло, а за ним і козаки. Їхали помалу, думали. На від'їзді з міста Тихончук мовчки завернув до заїжджого двору. Вибіг господар, старенький жид, з довгою бородою та в довгім лабсердаку.

— Що нани бажають?... Я прошу пана подивитись, яка чудова тепла стайня. Є й хороший овес і, ох, яке ж хороше сіно!... А пан офіцер будуть спати на дуже м'яких перинах. Хай їм сам Бог помагає, в добрім тільки ділі... І рибка фарширована, запіканочка, ковбаска смачна. Ох, все є, все є... Прошу, панство, прошу!...

Жид, згинаючись, смикаючи борідку, слідкував за козаками до самої стайні. Бажання відпочинку, їжі, виразно було видно на обличчях та й всій поведінці козаків. Гарячі коні стали спокійними та слухняними. До вечора лишалось дві-три години. Козаки, задовольнивши коней, зібралися у відведеній їм кімнаті. Жид із своїми запрошеннями не відставав. Нарешті Тихончук:

— Ей ти, як тебе?...

— Ох, Берко, їй Богу, Берко!... Що zvolите?...

— Давай свою рибу, ковбасу та пляшку горілки, гляди ж тільки, щоб міцна була!...

— Ці час!

І жид зник. Козаки роздяглися, помилися, причепурились, дістали дещо з своїх страв. Тихончук перехрестився на схід, а за ним і козаки. Сіли за стіл, жид уніс горілку, рибу та ковбасу. Пили не чаркою, а склянкою. Зразу випив, зразу й з'їв.

Задовольнивши перші вимоги шлунку, козаки посміїшались. Ось один і питає:

— А що, пане сотнику, чи й нас до загально-го війська приєднають?

— Ні, ми маємо розгорнутись в курінь та нести охорону волостей. Прочитайте краще ці папери, там все сказано. Вийняв та й подав до читання. Коли ось другий козак:

— А чи довго німці перебуватимуть в Україні?

— Невідомо. Мови в штабі про це не було.

— Пане сотнику, чога ж вони, оті німці, так нахабно та свавільно поведуться з нашими селянами?

Я сам спостерігав, як годованого кабана забрали в одного дядька. Ні грошей, ні ордера ніякого не дали. За його домагання, то ще й канчуком добре відшмагали. Хіба так союзники роблять?...

— Пройде час — побачимо. Їх армія зголоділа, бо там, у Німеччині, вже давно голод, от вони й кидаються на все поживне.

— Поживне, то поживне... Відомо, голодній людині треба дати їсти та ще й союзникові, алеж по закону, не грабуйте!

— Це поодинокий випадок і судити по ньому не доводиться. Нам лише б вирватись з лабетів Москви, а тоді в своїй хаті своя й правда — відновів Тихончук.

Козак, що дотепер мовчав, запитав:

— А як же воно вийде, в них цар на престолі сидить, а в нас скинуто. Гляди, заходяться німці, давай їм царя. Де ти його візьмеш?

— Це ти, козаче, дурниці верзеш. Чого б це їм забажалось царя?... Та й при чому тут цар?... В Україні може бути лише гетьман, а для нас байдужі-сінько: чи рада, чи гетьман, лише б Україна була самостійна. Жили колись наші діти й при гетьманові. Всього вистачало та й славу і волю мали, силу України берегли, честь козаку високо несли.

Тихончук замовк, замовкли й хлопці. Кожний мав свою думку, але в очах кожного можна було помітити одну спільну: нахабний, чванькуватий німець був їм не лише чужий, а й ворожий. Вчорашній ворог — сьогодні становиться спільником. Це

ніяк не кидалося в голови козаків, вчорашніх вояків проти німців.

Визначивши зміну вартових, козаки заснули твердим сном. Лише тільки засіріло в кімнаті, як черговий побудив усіх. Жид-господар також метушився по всьому дворі, вигукував і герготав своєю мовою до численної своєї родини. Козаки розраховалися з господарем, подякували за гостинність і через півгодини були на конях. Ідучи лісом, почали й пісень співати, спочатку тихо та журно, а далі все дужче, голосніше та веселіше. Тихончук іноді підтягував гуртової, але думки були вперті і не відходили від нього. Сказане козаками про німців було не лише їх думкою, а всієї сотні, може й всього українського народу. Це створювало глибоко в душі неспокій, хотілося довідатися чим це скінчиться. Тихончук хотів для України, для всього українського народу лише добра, волі, його самостійності в житті, а тут, вигнавши одного чужинця, на його місце з'явився другий. Важко було відгадати майбутнє. В таких думках Тихончук і не помітив, як з'явилися димарі цукроварні, як звернули на ходорківський шлях, як опинилися в околицях Ходоркова. На фабриці чекали на повернення сотника значно пізніше. Переводили свої щоденні муштрові зайняття. Приїздив Устим Іванович і вчорами мав бесіди з козаками з історії України, пояснював поточну політику. До речі сказати, що старих кіннотників у сотні було двадцять-тридцять, а решта були піхотинці. Оцей недолік сотня намага-

лася негайно зліквідувати. Зустріч козаків з своїм командиром відбулась на кагатовому полі. Тут вони скакали кіньми через рови кагатів, через спеціально поставлені бар'єри, на бігу рубали лозу. Коні ще більше вимагали військової муштри.

Помітивши сотника, хорунжий Теплий швиденько виладнав сотню і скомандував: «струнко!», а потім віддав рапорт. Тихончук привітався з хорунжим, а далі з сотнею. В один голос вся сотня дружньо відповіла: «Здоров'я бажаємо, пане сотнику!...»

Таке привітання нагадувало нереклад з російського, але інакшого не знали. Успіхи в муштрі, безперечно, були, але багато кращого хотілося побажати. Зайняття було припинено й сотню відправлено на відпочинок, бо на вечір призначено загальні збори козаків та робітників фабрики. Зачитану відозву від українського командування та уряду всі радо вітали. Багатьох цікавила справа з німцями: чи на довго прийшли в Україну, як вони поводяться з населенням. Відповіді зборам подав Тихончук, звичайно, в межах своєї компетенції.

На другий день у штабі сотні зібралися всі старшини старшої та меншої ранги. Тихончук зачитав наказ штабу дивізії, свій плян щодо формування куреня та плян організації охорони майже цілого повіту. До кожної волости має виїхати по два козаки від сотні, зв'язатися на місцях з військовими частинами, які перебувають на той час у тих місцевостях, переводити набір добровольців у

курінь, налагоджувати лад та спокій на селах. Одностайно жалкували всі за Якимом. На цій нараді ухвалили надавати козакам короткотривалі відпустки, а з сотнею посилити кінні зайняття.

В Ходорківській волості та й цукроварні було все тихо. Більшість робітників були українці, люди поважні, добре забезпечені, що прихильно ставилися до дирекції. Жили родинно, діток своїх учили, церкву Божу не забували, свят дотримувалися. До большевицького галасу особливо не прислухалися. Були, щоправда, заїди, що при Лошаківі верховодили, але своєчасно втікли, або переходять.

Про них почали забувати. Це ті, що місця собі не нагріють та й впливу вони не мали. За самого Лошака тільки й почувеш: «собаці — собача смерть!» Чували про жовтневий переворот, про большевицькі блага, більше всього від фронтників. Не вірилось робітникам, але й спротиву особливого не виявляли. Лошаківців вони бачили, чули, називали їх розбійниками, бандитами, а чи всі такі большевики були не вневнені. З козаками зійшлися, поважали, приятелювали з ними, особливо молодь.

Серед козаків була дисципліна, ввічливість і згадки не могло бути про якесь грабування. Робітники співчутливо ставилися до українських козаків, старшин та й до всього українського руху.

Завтра Вербна неділя й Тихончук, дав наказ усім козакам бути на Службі Божій. Тарасівці були високорелігійні, а тому свято Вербної і тут в сотні обернулось у велику врочисту подію. Все, що нового з одягу було, приготували до церкви. Повимивалися в лазні, по-святковому поприбирали приміщення. Рано, як ударили в дзвін, сотня заметушилась і вмить стала владнана. З панотцем вчасно домовилися про відправлення молебня за перемогу над ворогом, за нове святе діло сотні, просити в Господа Бога благословення та помочі Його на далеку дорогу, на збір куреня, послати спокій та лад між українським народом.

Чітко в ногу, вже в літньому одязі, з блакитно-жовтим прапором на чолі, сотня вийшла до церкви. Скрізь по вулиці радо вітали козаків. Вигуки: «Слава Україні!... Слава козакам!...» то тут, то там вигукували в святочно-піднесених гуртах народу.

Відряджувані козаки, влаштувалися напоготові. Тихончук ще раз ствердив свої накази, побажав успіху в їх роботі і попрощався з ними щиро по-братерськи.

Закурилась, завихрилась доріженька у всі боки під ногами козацьких коней. Поїхали козаки-тарасівці кликати синів України на нове збройне святе діло. Щастя ж Ти їм, Боже, на їхнім шляху!

ПРИЇЗД ЯКИМА В ТАРАСІВКУ

Як і ждала Галя і вся Тарасівка, Яким прибув таки у Вербну неділю, тільки не вдень, а ввечорі. Подекуди в Тарасівці вже спали. Не спала лише Галя. Їй наче щось шептало: «приїде... приїде», а на душі була якась збентежена непевність. Павлусик заснув. Галя, по-святковому вбрана ще до церкви, так і не роздягалась цілий день. Заходили люди, питали про Якіма, дивувались, співчували Галі та їй розходились. Довгенько сиділа тільки Маланка з своїм чоловіком. Про все тут балакали, по-різному здогадувались. Іван припускав думку, що Яким не витримав та пішов знову до війська. Маланка кидалась навіть до поганих думок, що червоні могли викрити Якіма в шпиталі, а Галя чогось найбільше боялась німців. Настрій мінявся в залежності від балачок. Пізній вечір застав бідну Галю саму. Ждала, нервувалася, мріяла, але не плакала. Спустилась на коліна, підняла руки та очі до Бога. В такі хвилини вона завжди знаходила собі спокій, пораду лише в щирій молитві. Було тихо, мов у домовині, лед-

ве чутно шепіт слів молитви. Галя благала у Бога чуда, вернути їй Якіма, хоч на хвилинку, на мить. І зглянувся Господь Бог на страждання бідної жінки. На ганку щось стиха застугоніло, а далі у вікно: стук... стук...

— Галю!... Галюсеню!... Відчини... Це я...

Наче електричний струм пройшов по всім тілі Галі. Вона стрепенулась, кинулась до дверей, зупинилась, але голос... цей близький, милий, чудодійний голос тягнув мимохіть її до дверей. За хвилинку перед нею стояв Яким: стрункий, блідий, в офіцерській шинелі царської армії, в сірій шапці, тісно втягнутий ременем з маленьким пістодем з боку та з валізкою в руках. Мить, лише одна мить, дивились одне на одного, а потім міцні обійми та всечуттєвий поцілунок злив до купи ці дорогі собі постаті.

— Орле мій!... Милий Якимцю!...

— Галюсеню!... Мріє моя!... Життя моє!... Сонечко небесне!...

І знову їй знову кидались в обійми. Галя, як те сонечко сяяла, раділа, усміхалась, тягла Якіма до кімнати, своїм чарівним поглядом-блискавкою позирала йому у вічі, щebetала пташкою біля нього.

— Якимцю, поглянь на Павлусика, ось глянь же! Ти його не пізнаєш. О, він великий став, а розумний — весь у тата пішов. Вояк завзятий, і зброю, хоч дерев'яну, завів. Не дочекався тебе — заснув.

— Галюсеню, серденько моє, ти мені й слова вимовити не даєш. Ну, дай же я подивлюся на нашого козарлугу-вояка.

Яким схилився над дитячим ліжком, провів рукою по голівці, стиха крадучись, поцілував сінка й батьківські почуття повністю охопили його. Галя, мов перепелчка, вшухла, замовкла, також віддаючись своєму родинному та матиному захопленню. Опісля обережно підійшла, обняла Якіма, провела рукою по його буйних кучерях і ніжно притулилася до нього. Водночас обоє в'яли очі в сина й закам'яніли на мить. Ця мить була спільним життям душ щасливої родини.

Далі рух підвідомого почуття потягнув їх знову до обіймів, поцілунків, пестощів — без слів, без попереджень.

В цей час непомітно проснувся Павлусик, сів на ліжку, мовчки спостерігаючи за батьком та матір'ю, а далі, пізнавши батька, криком радісної дитячої нестриманости вигукнув:

— Мамо, татусь плиїхав!...

Яким негайно підхопив Павлусика, підняв вище голови, далі притиснув до своїх грудей, обсіпуючи його поцілунками. Воно ж в одній сорочинці, з кучерявою голівкою, сяяло радощами, щастям і задоволенням. Мати стояла осторонь, вся заглибившись у щасливе спостерігання. Посадивши Павлусика на ліжку, Яким мерщій кинувся до своєї валізи і, яких тільки подарунків не дістав: цукерки, шоколяди, коржики, бублики, медовики, а далі коня, шаблю й козацьку шапку з червоним шалком. Дитина сплеснула руками й зааніміла, впиваючись оченятами в гостинці. Через хвилину Павлусик був повним госпо-

дарем серед своїх дарунків. Вийняв Яким матері дарунки: шовкову в квітах хустку, шовки на сукню, золотий перстень з дорогим каменем, який відразу й насадив на Галин палець.

— Нащо ж це ти, милий Якимцю, так витратився? Сам, сердешний, он який блідий, від свого рота відривав та нам купував. Ну, спасибі ж тобі, мій рідний!...

Галя обняла та й поцілувала Якіма в чоло. Павлик, що тепер ревно стежив за рухами батьків, схопився, простягнув ручки й закричав:

— Пасибі, татусю, пасибі!

Батько знову підхопив Павлика, розказуючи та показуючи різні цяцьки та гостинці. Галя в цей час кинулася до печі, виймала різні страви та ставила на стіл. Опісля кинулася до комори, несучи пляшку горілки. Обережненько вийняла свячену вербу із-за образів, підкралась до Якіма та, як водиться в Україні, почала злегка кровити вербою, примовляючи:

— Через тиждень Великдень, червоне яечко...

Дісталось і Павлусикові. Жартували, сміялись. Яким дістав другу верболозину та й собі:

— Верба б'є — не я б'ю. Через тиждень — Великдень, червоне яечко...

Обнялися всі троє та й до столу. Павлусикові довелось одягтись. Галя поглянула на Якіма, на Божі ікони та й мовила:

— Якимцю, Господь зберіг тебе, твоє здоров'я для нас, для нашого козачого роду, для України. Переніс ти царські фронти, громадянські, і ось ти

з нами. Станьмо ж перед Богом та пошлемо Йому милосердному наші щирі молитви.

Яким і Галя взялися за руки, стали навколішки, поставили Павлусика перед собою й підняли очі і руки до Бога. Злилися їх душі в єдиній гарячій молитві.

Любо та мило було глянути на цю українську родину. В тихих та милих розмовах пройшла вечеря. Павлусик трохи побавився після вечері, та й заснув на своїх цяцьках. Галя за розмовою й не помітила сонного сина, лише підозріла тиша звернула її увагу. Довго, майже, за північ, ділилось молоде подружжя своїми думками, а далі втома та другі півні нагадали їм про сон.

На другий день вранці перша прибігла Маланка, згодом Іван, а ще через якусь годину прийшов Устим Іванович з сільськими керівниками. Тарасівка майже вся знала про прибуття Якіма, а тому багато людей зайшло одвідати його. В хаті було тісно та гаряче.

Яким розказував поточні новини. Це він перший приніс звістку до Тарасівки та її околиць, що 29 квітня 1918 року гетьманом всієї України став Павло Скоропадський. Люди зустріли цю вістку якось насторожено.

— Скажіть, пане Якіме, ви своя людина, то правдиво маєте пояснити чи не німецька це штука з настановленням гетьмана?

Притихли всі. Яким подумав, а далі, ухилившись від відповіді на дійсність, пояснив:

— Німці мають у себе царя і їм зручніше ма-

ти діло з гетьманом, ніж з парламентом. Для України ж основна мета мати свою державну самостійність і тому, хто буде правити Україною — гетьман чи Центральна Рада, нам тепер байдужісінько...

— Хто ж тоді в Україні господар?... Німці, чи українці?...

— Це трохи кумедне питання. Ясно, що ми господарі, німці лише наші союзники, а що з німцями треба поки рахуватися, то нічого не вдієш. Дасть Бог, утворимо свою армію, то тоді побачимо. Без них нам було б не перемогти московско-більшевицької навали. Поживемо — подивимось. Будемо надіятись на Всевишнього. Неволю на неволю міняти не будемо.

— Що ж сталося з Центральною Радою?

— Ех, краще й не згадувати... Частина попала за ґрати, частина роз'їхалась, частина пішла на співпрацю з гетьманом. Ганебна це сторінка в нашій історії. Не час тепер Україну роздирати різними партійними суперечками. Багато в нас ворогів, а особливо сьогодні. Треба єднання, як ніколи. Насамперед добути свою державність, а там скликати українські установчі збори від усіх шарів населення, запитати їх волі та обрати справжню законну й народню владу...

Тарасівці замовкли. Їх цікавило не в меншій мірі питання майбутности сотні, хоч деякі знали про перетворення її в охоронний курінь. Всі безумовно вважали, що курінним отаманом має стати Яким і були передчасно з цього задоволені, мовляв, діти наші будуть тепер під справжнім надій-

ним кервіництвом досвідченого, підготовленого во-
яка-старшини. Недаром же він і в царській армії
командував батареєю, мав великі царські нагороди
та й чином уже дійшов до сотника. Еге, брате, та не
дивися, що він молодий, але завзятий. А що потріб-
ний українській справі, то про це вже й не кажи.

— Пане Якиме — відозвався присутній Лука.
Оце ми всі поміж людьми чули й не раз балакали, і
тому добре знаємо волю народу. Кращого та більш
відданого отамана куреня нам не знайти, а надісла-
ного з штабу не хотілося б мати над нашими дітьми.
Ми певні, що німцям ти в послугу не підеш та й ді-
тей наших не поведеш. Козаки ж, як довідаються
про твоє отаманування, то будуть дуже раді. Відва-
га й бойова здібність від цього збільшиться, а тому
низько тобі кланяємось і просимо: візьми, пане бра-
те, сотню, а далі курінь до своїх рук. Поїдь з Олек-
сою до штабу, там же українці, вони нас зрозуміють
та й заперечувати не будуть.

— Я не заперечую — відповів Яким. Прохати
мене не треба. Справа України мені також дорога,
як і вам. Тарасівська сотня — це гордість України.
Я з надзвичайним задоволенням буду командувати
нею та перетворю її в курінь.

Устим Іванович, спостерігаючи, що вже пере-
валило за обід, що головне з'ясовано, що й господа-
рям треба дати відпочинок, запропонував людям роз-
зійтись. Через якоїсь півгодини в хаті лишилися
господарі та Іван з Маланкою.

ДІД ЗАВІРЮХА ТА БАБА ЗАВІРЮШИХА

Дід Завірюха, що був сусідом Хоменків, також
вирішив відвідати Якима, та... забарився. Хоч воно
й не по дорозі, але ненароком забрів до коршми, а
там здибалися приятелі ну... і, як водиться, по од-
ній, по другій та по третій, а далі, як воно було.
Господь святий його знає.

Баба Завірюшиха терпеливо завжди ждала ді-
да тільки до обіду, а коли, боронь Боже, на обідню
пору не з'явиться дід, клене страшенно, хапає в руки
віник або качалку й мерцій до Хенькиної коршми.
Там майже завжди сидить дід Завірюха. Ой, біда то-
ді дідові! Де і як не походить бабина зброя: і по
спині, і по голові, і по шиїлиці, і по ногах, а то й
по самому животі.

Отак, дупцюючи діда, жене баба свого чоловіка
аж до самого дому. Люди вже знають, не дивуються.
Лише діти оточать діда з бабою, ще більше дратуючи.

Дід та баба Завірюха були бездітні все своє
життя. Землі було досять. Половинщик обробляв її
добре й чесно розраховувався з господарями. Сад-

щоправда, самі обробляли. Вистачало старим і хліба й до хліба, і гріш водився, бо баба міцно бергла його від діда. Хіба ото трапиться біда, що дід підслідить місце схованки, тоді прощайте гроші. Коли ж у діда грошей чортма, а шинкарка в борг не дає, дідусь, як стемніє, то віднесе якусь там мірку пшениці, гороху чи гречки. Це легше обходиться, бо баба часто-густо не довідається та й не додивиться.

В одяг не дуже кидалися. У діда водився кожух, що не скидався з плечей ні взимку, ні влітку. Різниця в сезоні визначалася тим, що взимку дід носив кожуха на обидва рукави й під пояс, а влітку лише на одному рукаві й без пояса. Дід був тихої і спокійної, навіть веселої, вдачі. Ніколи ні з ким не сперечався і нікому не заперечував. Звичайно, випити то любив і був постійним гостем у Хеньки. На зріст був маленький, худенький, з невеличкими вусами та з борідкою, говіркий, що й Господи. Баба Завірюшиха була значно більшого зросту, дебела й надзвичайно сердита. Нікому не змовчить: ні старості, ні волосному старшині, ні самому батюшці.

Дід найбільше боявся баби. Завдяки її доглядові, він не спився зовсім. Не будь її, він давно б замерз десь взимі у снігу, або й згорів би від зайвої горілки. Ось така то родина була в Тарасівці. Люди звикли до неї й не звертали уваги на те, що хтось там п'є, свариться...

Трапилась подія з дідом і в цей день. Люди розходились від Якима, коли збулась друга подія. Ба-

ба Завірюшиха зварила обід, пішла на Службу Божу та й загаялася десь. Вже обідня пора минула, баба схаменулася та мерщій додому, мовляв, бідний дід голодний сидить та й свиня там така, що як вчасно не даси їсти, то й хліва рознесе. Біжить бабуся, спішить. Глядить у хату — немає діда. Вєі кутки оглянула — немає. Нагодувала й свиню, а діда немає та й немає.

— Неділенька передвеликодня настала, Богу молитись, на Службу Божу ходити треба, а його, наче дідько взяв. Де він подівся?...

Вийшла баба надвір, приставила руку до очей та й гукнула:

— Грицьку!... Грицьку!... Обідать іди!

Вийшла на вулицю, запитала сусідок — не знають, не бачили. Побачила людей коло Якимової хати, підійшла, розпитуючи про діда. Деякі молодші жартували.

— А ви, бабуся, довідайтесь у Хеньки. Дід давно вже там сповідається.

— Песиголовці клятї, вам тільки реготатись, а до сповіді самі не ходили. Матері своїй будеш дорікати. Ач, які наплодились. Ніякої тобі пошани ні до Бога, ні до старших. У-у-у вилупки ви клятї, бусурмени!

Та й пішла до коршми. Тільки ото вийшла на великий шлях, аж з церковного майдану, назустріч бабі з'явився дід. Кожух на одному рукаві тримався, а другим кінцем волочився по землі. Дорога для діда була дуже нерівна, то спотикався, то то-

чився від одного плоту вулиці до другого. Тримавши шапку в одній руці, а другу, закинувши за потилицю, дуже жалібно виводив:

Та була в мене жінка,

Та була в мене Хвеська,

Та й послала мене в ліс,

Щоб я їй дров привіз.

Побачивши діда, баба аж стрепенулась.

— А, так ось де ти, голубчику? Замість Богові святому молитись, гріхи замолиш, тебе до Хеньки потягло?... Ось я ж тебе одмолю. Йди, сучий сину! Я йому печене й варене приготувала, а він, бач, де вишився. Життя моє гірке за п'яницею! Понеділок святий, перший день страдного тижня, молитесь, поклони бити, а він нячить. Покарав же мене Господь Бог тобою, п'янице!...

Дід побачив бабу, випростався й прирмє до неї. Знав, що буде лихо. Насхнув шапку на голову, відтягнув кожух, замовк, мовляв, що буде, то й буде. Баба зустріла діда, схопила за кожух, потрясла діда так, що він майже з ніг не звалився.

— Мучителю мій, п'яного окаляний! Як ти на-смілився зааєскудити день Божий? Богу молитись треба, а він цілієнький день у чортової жидівки!

— Цить, стара, не сварись. От, їй Богу, лише по одній... з кумом Мироном, хоч поспитай його.

— За що ж ти, йолоде нещасний, пив? Де гроші брав?... Може знову курку вітніє? — сердилась баба.

— Та я тебе теді, христонпродавцю, на той світ

спроваджу! З десяток курей ще залишилось, то й ті до Хеньки?... Ах, ти, гицлю жидівський!... Та я тебе... Та я тобі... чуприну гидку оцю обірву!...

Та й ухопилась за чуприну.

— Собако ти корчмарська! Волоцюго ти все-світній!...

— Та, стара... Та пусти... Ой, ой-ой та, їй Богу ж, боить, та, їй Богу ж, не буду!

— Не будеш?

— Не буду. Блянусь тобі всім дорогим, всім небесним. От тільки пусти.

Баба пустила чуприну, але міцно тримала за руки продовжуючи буркотіти на діда. Дід полегшено зідхнув, помацав чуба, а хміль уже десь й подівся. Стиха й собі гудив бабу, кума Мирона та й ніяк не міг заспокоїтись від дорікання йому куркою.

— От же хрест владу, що курки ніякої не брав, до Хеньки не носив. Мабуть, баба з глузду з'їхала. Хай уже зерно, це діло хазяйське, а курка — це діло бабське, а то й чортівське... Диви... от так то тягти за чуб... Щоб вони тобі здохли... еге... Здохли.

— Що ти там бубониш? Додому мені мандруй і гадки не май, що я тебе пуцу!

Нарешті баба випустила рукав дідового кожуха і, слідкуючи за дідом, порівнялася з двором Хоменків. Люди, вийшовши з хати Якіма, зібралися на вулиці та гомоніли про різні господарські справи. Дід між людьми не звертав уваги на бабу. Баба це знала, тому й перша заговорила до людей:

— Оце ж, людоньки, як бачите, замість до цер-

кви, то в корчму попав. Порядні люди Богу моляться, поклони б'ють, а мій наливається та ще й з ким? З отим волоцюгою Мироном. Щоб йому провалитись на той світ. Щоб він хати рідної не пізнав! Щоб йому світ замакитрився! Щоб йому перший кусень попереk горла став! Щоб трясця трясла його, його жінку, діток і все його господарство! І щоб... щоб... щоб... чортяка рогатий йому приснився!

— Бабусю, ви так бідного Мирона закликаєте, що з пекла Хеньчиного йому не вилізи й світа Божого не побачити, воленьки не скуштувати.

— Щоб тобі твоя воля на сухій дорозі ляснула. Наробили волі, що й не дістати солі — з гнівом баба відвернула, але жартівлива молодь продовжує вала:

— Ого-го-го, бабусю, ви вже й сердитесь. Діждались ось волі й землі. Всім буде, всім вистачить земельки, а волі, як не вистачить, то здобудемо.

Весь гурт, тільки почувши про землю, притих. Це питання цікавило всіх найдужче. В хаті при Якимові посоромились, а деякі нароще обминули його, бо знали, що лише почни мову про землю, то балачок і сварок вистачить на цілий день. Ще є час. Розпитають Якіма в управі, а зараз воно якось не до речі. Але, коли вже зачепили ось тут на вулиці, то чому й не поговорити. Дід Завірюха, що вийняв свою табакерку з тютюном та частував навколишніх, перестав сп'яна базікати, прислухався та й гукнув:

— Ей ти, розумний! Чий ти єси?... Ти раніше

землю здобудь, а тоді обіцяй і людям ділити. Еге-ге-ге!... Теля ще одне, а він уже з довібною стоїть.

Весь гурт зареготався. В цей же час вихопилися з гурту й ще голоси:

— Підожди но, що тобі ще мудрий німець скаже!

— Такої землі дасть, що й своєї відцураєшся.

Серед гурту знову зареготали та загомоніли з такою силою, що й не розібрати. Можна було лише з певністю сказати: одні були за негайний поділ панської землі, а інші боялися та перестерігали останніх. В дійсності було таке становище, що селяни на своїх ланах ранні культури давно вже посіяли, а панська земля була незасіяна. Худобу та реманент панський розібрали, деякі навіть продали. Не «вакуватись» же незасіяній землі, голод буде. Довго гомоніли тарасівці, чимало й приєдналося до гурту. Яким, видно, звернув увагу з вікна на нервовий настрій гурту, вийшов з хати, наблизившись до людей. Тарасівці, побачивши Якіма в повній офіцерській уніформі царської армії, затихли, поздіймали шапки та поздоровкались. Баба Завірюшиха помирилася з дідом і тихенько обоє пішли додому. Яким зразу ж запитав:

— В чім справа? Про що гомоните, людоньки добрі?

Всі мовчать.

— Чого ж мовчите? Може як спільними силами й вирішимо!

Деякі тарасівці слово за словом та й почали мо-

ву про свою біду. Яким вислухав їх уважно, далі сказав:

— Самочинно нічого не робіть. Тепер є у нас українська влада — треба її слухати. Прийде час і вам скажуть, в який спосіб засіяти панську землю. Щодо худоби та реманенту, то його доглядайте, зберігайте й не продавайте. Щоб прискорити рішення цього питання, пошліть людей до волости. Хай поспішать, або нехай вони запитають повітове управління. Одне лише можу порадити — треба засіяти панські землі. Щодо поділу землі — ждїть державного закону.

— Пане Якиме, а чи не буде так, що ми посіємо, пожнемо, а німець забере?

— Майбутнє покаже. Будемо надїятися на Господа Бога, на Його всемогутню милість.

Люди потихеньку, один по одному почали розходитись. Було ясно, що майбутнє має бути химерним.

ВЕЛИКДЕНЬ У ТАРАСІВЦІ

Яким довго вдома не сидів. У вівторок скликано сільські збори, на яких обговорено всі пекучі справи. Тарасівці почували себе певніше. Все ж таки Яким своя людина, відданий українець, розумний, поважний, досвідчений вояк — не підведе, а виведе з усякого важкого становища.

До волосного начальства на другий день поїхав староста та Лука Драйчук. З ним зібрався й Яким, обіцяючи до Великодня повернутись. Як уже Галя одговорювала, як просила, навіть плакала, благала, сердилась, але нічого не допомгло. Яким був твердий у своїх рішеннях. Одночасно Галя була певна, що до Великодня він повернеться. Захоплення згодом знайшла в підготовленні до свят. Треба було спекти, зварити, пошити собі, Павлусикові, Якимові. До цього вона була майстер не а биякий. Хоч би міським панночкам шити, то й то зуміє.

Не забарилась, як свята суботонька прийшла. Уже таки під обід було, коли Галина переглядала все готове до свята, аж зирк у вікно... Яким та ще

ведучи за руку Павлика. Стали поперед чоти козаків, яким було велено стояти в церкві рядами поперед людей з правого боку. Всі тарасівці з неприхованою цікавістю провели їх очима, сповнених гордості та поваги. Підготований учителем хор чудово виконував складні великодні співи. Світлі ризи священника, святкове оздоблення церкви, тисячі сяючих свічок, урочисто-святковий вигляд людей — все це складало високо піднесений, святково-урочистий настрій, підіймало релігійне почуття, охоплювало всіх щирою вірою в Єдиного Господа Ісуса Христа. Це був однодушний порив душі до Бога. Це була зразкова хвилина єднання створінь рук Божих з їх Всемогутнім Творцем. Де стали, де ділися ті гасла безвірницького хаосу? Місце сатани не тут, не в Тарасівці, не в Україні.

— Христос Воскрес!

— Воістину Воскрес! — лунало по всій церкві, переносилось надвір, охоплювало всіх поза церквою, всю Тарасівку, всю Україну, всесвіт.

Надворі лише замайоріло першими проміннями сонця, почався урочистий обхід. Люди витікали з церкви широчезним живим струмом, розливалися геть скрізь по церковному майдані. Йшла процесія: спочатку несли образи, корогви, далі священник зі своїм причтом, хор, сестрички й нарешті чота козаків з Якимом. Процесія закінчувалася довгою смугою-колоною мирян, з'єднуючись майже в своєму колі з головою колони. Навколо церкви були виставлені до свячення та розговіння різноманітні

паски, бабки та калачі, яйця червоні, різнокольорові, кільця ковбас, шинка, а подекуди й поросля з хроном у роті. Сонце в цей час викотилось із-за обрїю, ласкаво заглядаючи у віконця церкви, в очі мирян, відблискувалося в корогвах, образах та святій одежі причту. На душі кожного був мир та спокій, радість та урочистість. Процесія — це тріумф перемоги святого неба над пеклом, віри в Бога над безвір'ям.

Освячення скінчилось. Розійшлися та роз'їхались усі. Якесь година-дві було тихо на селі. Більшість родин, розговівшись, лягли спочити. Десять чи дев'ятій чи десятій годині задзвонили в усі дзвони. Благовість їх буде лунати тепер аж три дні. Молодь стікалася знову на церковний майдан, але не на Службу Божу, а на молодечі розваги. Побравшись за руки, ходили колом та співали різних веснянок. В залежності від дій, що відбувались у змістові пісень, двоє молодих, звичайно, хлопець та дівчина, виконували їх. Це в Тарасівці звалось «водити коло.» Улюбленою веснянкою була: «Чирчику та голубчику, скажи ж мені усю правдоньку». В цій пісні відображалось алегоричне кохання горобців або голубів. Ніжне залицяння, щирі розмови переходили до обіймів та поцілунків. Дівчина або хлопець користувались правом вибору або відмови. При відмові виходив інший хлопець, чи дівчина. Якщо хочих не було, дівчина або парубок мали заспівати, зазначивши ознаки бажаного милого чи милої, або, кинувши хусточку вбік його чи її. Коли й тепер

ніхто не виходив, ставали до кола. Це вважалось за великий сором, а тому всі намагалися до цього не допустити. Вразі ж згоди, дівчина й парубок мусіли взаємно обдарувати одне одного крашанками, або хусточкою та при всіх поцілуватись.

Не лише водили коло, а просто сідали гуртом на травичці під деревами та співали різних пристойних, або великодньо-церковних пісень. Боронь Боже, прийти сюди п'яному парубкові. З таким соромом виведуть, що де той і хміль дінеться, а слави буде на ціле село не тільки йому, а й батькам його.

Дітвора також збиралася під церквою, граючись, здебільшого, в «битки» крашанками. Чия була бита з обидвох кінців, той програвав. Деколи й старі заглядали, полюбуватися молоддю та й підуть. На другий день молодь продовжує своє, але старші, жонаті йдуть у гості до рідних, близьких. Є, слава Богу, що й випити та закутити. Так було аж три дні. Козаки відгуляли на перший день і, після Вечірни, мегнулись до коней та й гайда до Ходоркова. Треба й іншим поїхати в гості до рідних. На другий день зібрались в Якіма його рідні і вся старшина села. Було багато думок на майбутнє, багато спогадів про минуле — найголовніше складено лінію поведінки в конкретних умовах, що склались в Україні. Ось тут вперше промайнула смілива думка боротьби проти нового чужинця. Яким вважав присутніх за людей певних, а тому виступив відверто.

— Коли я не сказав усім, то вам скажу. Корот-

кий час перебування німців в Україні свідчить, що не союзники вони наші, а гнобителі. Людей мордують, хліб і добро наше вивозять, здобутки революції зводять нанівець, поводяться, як у своїй колонії, складеної з нашим урядом умови не дотримують, посадили Ейхгорна, що керує нашим гетьманом, як маріонеткою. За допомогу дякуємо, беріть і належне вам, але ми не колоніальні раби. Український народ здатний відстояти себе. Щоправда, перед нами тепер стане два вороги: збольшевичені москвини, з одного боку, та німці з другого. Важка ця боротьба, але нічого не вдієш. Важка вона тому, що москвини пішли єдиним бльоком всіх своїх партій на нас. Не вбачаючи своєї загибелі від большевиків, вони йдуть на німу згоду з ними, аби лише не віддати Україну та зберегти свою «єдину неділіму», якої б масти вона не була. «Землячки» наші, як песики, готові їм прислужувати.

Присутній тут місцевий священник о. Демид не втримався, вклинився й собі в балачки.

— Дозвольте, кого ви вважаєте за отих ганебних «землячків»?

— Здається, я ясно сказав, а найясніше про це сказав Тарас Григорович Шевченко. Треба надіятись, панотче, що твори його ви читали.

— Було колись... читав.

— Отож всі ті, що за шмат хліба, за блискучі гудзики забули свій рідний край, забули свою мову, забули добробут українського народу, забули суверенність України, готові нехтувати нею, обернули

Україну в малоросійський край, а українців у малоросів-«хохлів» — оце й будуть ті ганебні люди-«землячки».

— Це вже занадто сказано — озвався о. Демид. Поперше, треба знати, що ми всі слов'яни тісно споріднені поміж собою. Подруге, в одній родині безпечніше прожити щодо оборони державності й добробуту та й єдина віра нас здавна об'єднує...

Суперечки приймали характер явно нервовий. Галя, бажаючи запобігти лиху, звернулася до всіх:

— У нас сьогодні велике свято, а ви всі — дорогі наші гості. У мене та й у Якіма, сподіваюсь, — хитро зирнувши на нього, — за останніх три роки це найвидатніше свято. Дозвольте, панове, сьогодні трохи пожити особистим життям. Любий Якимцю, я прошу це зробити для мене, для Павлусика. Я так давно тебе не бачила, не чула в родинному оточенні. Вип'ємо за наше особисте життя!

Всі радо взялися за чарки, загомоніли, вітаючи, поздоровляючи та випиваючи. Галя нахилилася до Якіма близьенько і, стискаючи йому руки, благала:

— Якимцю, голубе, не сердься на мене, алеж зараз... незручно вести ці балачки. Панотець наш гість та й свято таке... Краще побалакай зо мною, а о. Демида ти не переконаєш, не виправши, він стара людина та й вихований так... Своє ти доказеш не тут. Ти воляк — на те тобі й зброя...

Водночас балачки продовжувались на другому краю стола. Яким етиснув Галинину руку, поцілу-

вав її в чоло, а сам поринув увесь у ті балачки. Устим Іванович з усією своєю логічністю доводив та заперечував панотцеві.

— Слов'яни то слов'яни, брати то брати, але скажіть, на милість Божу, для чого забороняти рідну мову, школи, часописи, книги, театри, ламати звичаї наші, висміювати їх? Дозвольте нагадати вам про царський наказ 1876 року. Хіба це не намагання знищити українську націю? Чому арештовано та заслано на Сибір сотні й тисячі українських діячів? Москвини та інші чужинці панували над нами. Земельні простори України надіялись московській шляхті, а бідних українців переселяли на «Сірий Клин» далекого сходу, випихали в чужі країни. Україну обернули в сировинну базу, а промисловість скупчили в центральній промисловій смугі Московщини. Я вже не кажу про Переяславську угоду, не хотів би згадувати про замордованих наших гетьманів, про знищення Січі, загибель козачих полків у Петербурзі та інше. Тепер ми стали до творення своєї держави. Це право дає нам історія, яка вперто свідчить про самостійне існування Русі-України понад тисячу років. Чому ж Московщина нам перешкоджає? Чому вислала військо в Україну? Чому зруйнувала безліч городів, сіл, знищила багато українського добра, розстріляла тисячі й тисячі кращих людей України? Ясна річ, що в кого б'ється серце шире за український народ, хто хоче добра Україні, той не стане осторонь, не поласиться на шматок московського хліба.

Всі замовкли, уважливо слухаючи Устима Івановича. Яким та ще дехто заплескали навіть в долоні, в тому числі й Галя. Отець Демид почував себе якось збентежено. Не знаючи, що відповідати, схопився, як за порятунок, за релігію.

— Може по-вашому й так, але для чого віру Христову роздирати? Вони браття в Христі. Якщо й були непорозуміння, то свої, сімейні — їх можна усунути. Ви ж таки, як були слов'яни, як були єдиної віри Христової, то так і лишилися. Чи не краще бути в єдиній родині та в єдиній православній вірі?

Яким озвався спокійно, але іронічно:

— Додайте, панотче, під єдиним російським православним царем та під московським паном, з благословення єдиної державної московської церкви. Щождо єдиної Христової віри, то не ми її роздираємо. Почали греки, а закінчили москвини.

Не всі це зрозуміли, але батюшка добре зрозумів, тому й замовк. Галя, помітила цю неприємну хвилинку та й мерщій з Маланкою, давай, частувати гостей. Деякі гості затіяли пісень під керівництвом Івана Рокитенка. Чомусь не лагодилось — може через п'янність Івана чи його неспосібність. Вмішався Устим Іванович, приєдналась Галя з Маланкою й полилась чудова мелодія українських пісень. Отець Демид прослухав декілька пісень, попросив пробачення, попрощався та й пішов. В товаристві настала якась полегша. Гості перейшли до веселих пісень, до музики, до танців. Танцювали майже всі,

а особливо Галя — й тільки з Якимом. Сьогодні вона була на вершинах щастя, слави, задоволення. Хоч Яким через два-три дні поїде — думка прикра іноді про це промайне, але Галя відганяла її від себе.

Довго гуляли, веселились і лише пізня ніченька приневолила гостей розійтися. Село вже спало, не передбачаючи, що вихор подій неприємно наближався до Тарасівки.

й не сам. Козаків зо тридцять на конях ген по вулиці прямували до їх дворища. Вибігла з Павликом аж на вулицю. Встала. Залюбувалась. Ніхто й ніщо не одірвало її уваги. Сплеснула руками та тільки:

— Соколе мій! Козаче любий!...

Козаки по три в ряд, риссю наближалися до Галі, злегка помахуючи червоними шликами в повітрі. Баский, сірий в плямах кінь під Якимом так і виривався вперед, гарцював, намагаючись стати гопки. Призвичаєна рука Якіма впевнено ним керувала. Ось уже пішли кроком. Яким помітив Галю та Павлика. Щось сказав Оксеневі, що їхав поряд, придавив коня острогами й той, мов вихор, метнувся вперед. В одну мить Яким був біля Галі. Схопив Павлика на руки, посадив у сідло й миттю вернувся до козаків. Павлусик спочатку злякався, але почувачи міцні батькові обійми, заспокоївся, сяючи личком, як янголятко.

Галя й не стямилась, як побачила Павлика на коні.

— Якимцю, голубчику! Помалу!... Схаменись!... Хіба ж можна такого малого?...

Прибігла, здоганяючи, а далі зупинилась, все ще збентежена та налякано-радісна. Козаки під'їхали й зупинились на команду. Яким, віддаючи свого коня, наказав усіх коней поставити на панській стайні, визначив чергових, побажав козакам провести свято якнайкраще, все ще тримаючи Павлика на руках.

Галя ж, як та ластівочка, так й увивалась коло нього. То у вічі загляне мидуючись, Павлика попестить, під руку візьме Якіма, мовляв, до хати ходімо мерцій, а ні, погляне навколо, а погляд так і каже: «Подивіться яка щаслива, а чоловік у мене і син найкращі.»

До свята готувались тарасівці, як ніколи. Причин до цього було багато. Головно — вони почували себе тепер абсолютними господарями, вони позбавилися бандитського свавілля, мали майже своє військо, мали свій уряд, мали свою видагту людину, Якіма. Все це було своєрідне, українське.

Цю ніч люди не спали. Багато пішло на всю ніч до церкви, багато залишилося в домівках, але не спали. В дванадцять ударили в дзвін. Люду ж того зібралось, що й половини не ввійшло до церкви. Знай, одні входять, а другі виходять. Прийшов і Яким з Галею та маленьким Павликом. Яким був чомусь у мундирі царського офіцера, в погонах, широких« галіфе», модних чоботях з острогами, при орденах, при шабляці. Але вся ця уніформа була підпорядкована не двоголовому орлові, а гордо-сяючому тризубові на козацій шапці. Галя дотримала свого слова щодо вбрання. Вона була жінка, як і всі жінки. Любила гарне вбрання. Три роки вона не бачила Якіма і весь час мріяла, в якому вбранні та як його зустріне. Тепер ця година настала. Вона в обіймах щастя, в обіймах здійснених мрій. Великдень — найвища точка напруги цих почуттів. Мов пишна пава, виступала Галя поруч з Якимом,

НІМЦІ В ТАРАСІВЦІ

На четвертий день Великодня в село Тарасівку зайшов німецький відділ піхоти. Небагато, чоловік тридцять. Нікому нічого не кажучи, вони зайняли приміщення сільської охорони, сільської управи, виставили свою варту та й почали улаштовуватися зі сном, їжою. Охоронці, що були в садибі лише спостерігали. Старший щось викрикував своєю мовою, а вояки його так і метушились. Повикидали столи з управи, поробили собі ліжка з дошок, зробили їдальню в одній кімнаті та й заходились варити каву в похідній кухні... Під'їли, вилаштувалось чоловік 20 та й пішли оглядати садибу. Заглянули у волоні, стайню, підійшли до хлібного склепу, але він був замкнений. Після цього огляду наказали одному з охоронців покликати старосту. Охоронець скоріше здогадався, ніж зрозумів, бо розібрав лише одно слово «староста».

Старості давно стало відомо про приїзд німців, йому передали сусіди, але самому йти не наважився. Тим часом він побіг до учителя, до Луки. Яка була

жалість, що Яким поїхав. Треба було йому затриматись дві-три години, і справа була б ясніша. Охоронець застав старосту й учителя в Луки. Передав: «Кличуть.» Там вони вже так господарюють, повикидали все з управи, з охорони, обійшли всі будинки, позаглядали в усі куточки та з рушницями і все кивають головами. Чого їм треба?... Не зрозуміш. Гергочуть по-своєму.

— Скоро зрозумієш — додав Лука, важко здіхнувши.

Понасували шапки всі троє та й пішли. По дорозі зайшли до корчмарки Хеньки, захопили її синка років 12-13 — це для тлумачення німецької мови.

— Вони, ці німці, чи не з жидів будуть, бо мова в них спільна — сказав Лука.

Устим Іванович махнув рукою, мовляв, не час до балачок. Мовчки йшли до самої садиби. Жидок біг спереду. В управі німецький унтер зустрів їх неласкаво. Щось довго кричав, жидення перелякалось та мовчало. Нарешті, він ткнув пальцем на жидення, питаючи про нього. Жидок пояснив, що він запрошений сюди перекладачем. Німці аж зраділи такому відкриттю. Тоді унтер поцікавився, хто староста й хто останні чоловіки. Все ще лякано, поглядаючи скоса, жидення дало потрібне пояснення. З повагою, рівною лише самому генералові, унтер наказав давати його команді харчів на 30 осіб, повернути за тиждень всю панську худобу та реманент, не ділити панської землі, а з завтрішнього дня ви-

ходити всім селом сіяти її. Унтер глянув у свою записну книжечку та й звелів покликати Зайченка, бувшого помічника управителя маєтку. Зразу ж наказав розходитись та виконувати його наказ. Устим Іванович запитав дозволу скликати збори селян та запитати волосної управи. Німець збори дозволив, але в його присутності. Щождо волосної управи, то він рішуче пояснив, що влада тут — він, тому не визнає ніяких волостей. Ще раз наказав іти, попередивши, коли будуть саботувати, то арештує й буде карати своїм судом.

Пішла тарасівська влада похмура, непевна, з прихованою образою та пекучими жаринками ненависти. Устим Іванович сьогодні поїхав до волости та до Якіма. Збори мали скликати, як повернеться учитель. Ніч в Тарасівці була неспокійна. Все село ще з вечора довідалося про накази німця. Дехто думав про корівку з панського двору, про діточок без молока, декому уявлялися картини минулого злиденного життя без конячини, дехто цілу ніч внаходив причини, щоб забити панського вола на м'ясо. Хоч і не світилося в селі, але люди не спали — не тягло на сон.

На цукроварні Яким застав також німців і водночас наказ про призначення його курінним. Інші накази говорили про взаємовідношення з німецькими військовими підрозділами, про охоронні об'єкти. Сюди входили дідичівські маєтки, фабрика, залізнично-телефонні станції, поштово-телеграфні установи, великі майнові та харчові склепи й т. ін.

Треба було підтримувати спокій та порядок на терені розташування куреня, сприяти негайному обсягненню маєткових земель, розібране майно негайно повернути. В справі переведення згаданих операцій німецькі підрозділи лише допомагають українським військовим підрозділам та представникам сільської і маєткової адміністрації. Що торкається переведення бойових операцій, тоді українські військові частини підлягають німецькому командуванню. Наказ було надруковано українською та німецькою мовами і підписано українським та німецьким командуванням. Крім наказів, було багато закликів до населення. Тут мова йшла про спокій та порядок в Україні, про виконання наказів та законів української влади, про тимчасовість німецьких військ в Україні, про повернення панських маєтків, про негайний засів земель.

Поки Яким перечитав усі папери й поки заслухав додаткові інформації від Тихончука, в штаб куреня зібрались усі потрібні йому представники влади.

— От так, як бачите й чуєте, панове, — звернувся Яким до присутніх, — майбутнє все покаже, а тепер треба виконувати накази. Землю треба засіяти, хоч уже й пізній час. Робочу худобу: воли, коні зараз же повернути, реманент також. Уникати допомоги німців. Хай покищо сидять та їдять. Не можна дозволити їм забирати самовільно яке б то не було майно та збіжжя.

Устим Іванович запитав:

— А коли старший німецької команди вимагає харчів, то давати їм і відкіля?

— Німецькі загони постачаються в централізованому порядку й додаткові харчі давати їм не обов'язково. До речі, сьогодні в Тарасівку буде відправлено чоту козаків на чолі з Оксеном. Гадаю — ви мою думку чули й будете знати, як себе поводити.

Чимало було запитань від присутніх, звернулись і сотники, як бути в тих випадках, коли нема ні худоби, ні реманенту: спродали, попустили, пропала і т. д. Та як бути у випадках небажання повертати? Ці питання актуальні, нестерпно-пекучі; не карати ж свого батька, брата, сусіда. Складалась непримирливо велика розколина між наданим правом і обов'язком козака. Яким, наче передбачав такі питання, пояснюючи:

— Треба селянам гарненько пояснити, довести їм, але за всяку ціну уникати каральних заходів.

Сотники стали струнко, виявляючи цим самим зрозуміння, послух, співчуття та згоду все виконати. Яким спішив до німецького штабу, а тому всі присутні, захопивши з собою заклики та різні папери, розійшлися по своєму призначенні.

**

В німецькому штабі Якіма зустрірили досить чемно. Знайшовся досить здатний перекладач. Абсолютно домовилися щодо координації всіх дій підлеглих їм військових підрозділів.

Німецький майор навіть запросив Якіма до себе в гості, але він відмовився, посилаючись на свій терміновий від'їзд на визначене місце.

Повернувшись до свого штабу, Яким довгий час радився з Тихончуком. Про що там говорили, невідомо, але на другий день Тихончук зібрався їхати в Тарасівку. Яким же викликав двох козаків до себе й наказав їм збиратися в дорогу до Києва. Доручив їм два пакети, суворо наказав нікому не давати, крім адресатові, хоч би довелось і вмерти. Козаки доводилися Якімові якоюсь ріднею, а що вже до відданости йому особисто та українській справі, то вони були перші. Верхи, глухими шляхами мали зробити сто п'ятдесят кілометрів щонайбільше за п'ятнадцять годин. Взяли харчі для себе і фураж для коней, і через якусь годину були вже в дорозі.

Задумався Яким важкими думами. В його уяві цілком яскраво стала гірка сучасна дійсність. Німцям Україна потрібна зараз, як хлібна база, а далі всі старання прикладуть, щоб зробити її своєю колонією. Сила за ними. У них армія, у них зброя, у них фактично й влада. Чи дадуть же вони гетьманові можливість утворити свою армію?... Ох, не віриться в це. Хоч зараз і є декілька полків, але вони розпорошені маленькими одиницями геть по всій Україні. Та й як вони озброєні?... Ясно, німці осіли міцно — вони й господарі. Вигнали одного чужинця, а другий прийшов. Господи, де ж та правда?... Вони, кляті німці, угоду підписали з українським урядом, а потім і самий той уряд розігнали,

арештували. Яких же доказів треба?... Так, безсумнісно... Треба діяти. Підняти курінь, населення на повстання?... Ні, ні! Це ще рано. Подивлюсь, яку вістку привезуть хлопці з Києва. Якось трапилось так, що загубив зв'язок з центром. Що діється там? Якої вони думки?... А самому йти на рішучі дії неможливо. Народ страшенно вороже ставиться до німців, а ще як почнуть маєтки відновлювати й на роботу гнати?... Тоді лише підкинути жаринку й Україна запалахотить у новій пожежі. Я певен, я відчуваю всією душею, що так станеться. Скільки ж то крові полетить?... Де винуватця знайти?... Хто він?... Гетьман?... Петлюра?... Всі завинили, але не бідний, знедолений народ і не Україна. Одне знаю, що ні гетьман, ні Петлюра лиха Україні не бажали, а осудити завжди легше, ніж зробити.

Де ж наша українська інтелігенція? Хоч би й місцева?... Треба їх, ту решту, таки розбурхати, з'єднати, спрямувати. Але як?... Повітовий учительський з'їзд скликати. Якраз кінчається учбовий рік, настануть літні вакації й німці на це підуть. Записав декілька прізвищ своїх знайомих і вирішив завтра скликати їх до себе на пораду. Думи, важкими темними осінніми хмарами, притиснули свідомість та розум Якіма; душа, переповнена втомою духового життя, спрямувала увагу й очі Якимові до образу Матері Божої. Його уста шептали молитву:

— Мати Божа, Пречиста Богородице!... Прийми під свій покров нас бідних, нещасних. Зглянься на сльози, на муки України. Своєю милістю нас об-

даруй. Благаю Тебе, освяти, врозуми, покажи нам стежки Господні.

Яким припав до стіни чолом і весь віддався своїм мислям.

✽

Приїзд чоти козаків до Тарасівки був повною несподіванкою для німців. Старший загону німців одержав, видно, односторонні інструкції і нічого не знав про співпрацю з українськими частинами. Звичайно, Оксеневі довелося пояснити про мету свого приїзду. Він дав прочитати наказ, що був надрукований не лише українською мовою, а й німецькою. Попросив досить ввічливо вибрати для себе одне лише приміщення, лишивши для козаків, або приміщення управи, або охорони. Німець погодився й відразу звільнив. Коням, що стояли в конюшні, треба було дати їсти. Сіно було заскирдовано в степу, а овес у магазині. Зарядили підводу по сіно, пішли й вівса взяти, але тут то зустрілись із перешкодою німців. Ключ від магазину зберігався не в старенького панського ключника, а в старшого німецької команди. Оксень наказав козакам замок зломити, набрати вівса, замкнути магазин на свій замок і ключа тримати в себе. Коли ж німці кинулись взяти вівса для своїх коней, то їх ключ до замка не прийшовся. Пішли по ключ — їм не дали. Німецький унтер розсердився, кричав у себе в приміщенні, мов несамовитий. Післав свого солдата по Оксень, щоб

той негайно з'явився до нього. Оксень спокійно вислухав та й відповів.

— Якщо у вашого начальника є діло до мене, то він добре знає, де я зараз перебуваю. Хай прийде сам. Іди та так йому й скажи.

Пішов солдат. Раптом біжить сам «фюрер». Кричить, галасує, лається. Оксень, за вродженою звичкою українця, знову спокійно йому відповів:

— Німецькі підрозділи постачаються централізованим порядком, а тому місцеве постачання їх не торкається. Я раджу панові унтерфіцерові уважливіше прочитати наказ.

Сраший німецького загону з нахабним викликом рішуче заявив, що відіб'є замок, а вівса і що йому потрібно, він таки набере.

Оксень і на це йому відповів.

— Біля магазину стоїть моя варта й до цього не припустить.

Унтер плюнув, вилаявся по-німецьки та й пішов. Зразу ж післав двох своїх зв'язкових до вищого начальства.

Козаки біля свого приміщення виставили посилену варту з кулеметом. Недалеко стояла й німецька варта. Вартові косо гляділи один на одного.

Наявні козаки підняли поміж собою розмову щодо німців:

— Що ото в них за лайка така люта? Кричить, мов на живіт: «Швайка рання, швайка рання» — і куди воно стосується?

— Щоб воно не означало, а, видно, лається. Чортів німець забрався в нашу хату та ще й лається!... Оце тобі й союзники!...

— Сам він «швайка» та ще й поганюча. Бач, як крутився перед чотовим! Ключі йому дай від комори! Добрий гість — нічого казати!... Та не на того потрапив. Цей з тебе зробить «швайку!»

— Та що там балакати!... Мало того, що «швайкою» обізвав нашого чотового, а нас усіх обізвав «шайкою», так і ренетує: «Шайче, шайче.» Я було вже кинувся до шаблюки та хотів його запитати, про яку таку шайку йде мова?... Оксень тільки махнув рукою, забороняючи, а то піддай німець не поніс би своєї голови.

— Ага, так вони нас шайкою звать, тобто бандою?... А вони хто?... Забрались в чужину, граблять та ще й порядкувати хочуть?... Забирай, хлопці, зброю, давай кулемети! Ми їх зараз запитаємо хто шайка!

В цей час нагодився Оксень. Схопив за руки розгаряченого козака, що вже тримав рушницю в руках та й запитав:

— Що трапилось?... Чого ви збентежились?...

Козак поставив рушницю куди слід і заявив:

— Та як же, пане чотовий, отой німець, їхній старший, вас обізвав «швайкою», а нас усіх «шайкою», тобто бандою, а ми їм терпіти?

— Що ж ви хотіли робити?

— Як то що?... Вигнати геть з села, щоб і духу тут німецького не було!

ня, викликало певність себе, бадьорість, навіть радість і ще більшу ненависть до німців. По закутках підняли балачки селяни поміж собою.

— Підожди, голубчику, ще нас брати під зброю... Чортова німчура!... Не встигли ми зібратись, як вони вже зі зброєю прийшли. Та це споконвіку не було, щоб збори переводились під вартою.

— Запитати б, хто запрошував їх оберігати нас?... Староста чи наші командири?... Бач, найшлись господарі!

— На їхню зброю ще й у нас найдеться зброя! Наші хлопці дадуть ще вам раду, а ні, то й ми візьмемо до рук рушниця.

— Розігнали Центральну Раду в Києві, поставили для виду гетьмана, а на ділі заправляє якийсь генерал Ейхгорн. Тепер нас хочуть у ярмо запрягти?... Попробуйте... Руки короткі!... Зброя — це ще не вся сила. Сила в народові. Зверне він тобі шию та й зброю твою розтратить... Геть чужинців з нашої батьківщини!... І так багато нашої крові полили різні поляки, москвини, а тепер уже й німці!

Невдоволення росло по всіх закутках зборів. Керівники за столом радились між собою. Німці, як ті мумії, стояли, насторожено прислухаючись. Нарешті невдоволення людей таки прорвалось. Один з поважних тарасівців запитав:

— Пане Тихончук, хто сюди на збори запросив німців?... Спитайте їх, що їм треба?

Люди притихли. Тихончук через перекладача поляка звернувся до унтерофіцера. Довго щось го-

моніли, сперечались, а далі Тихончук пояснив зборам.

— Він, — ткнувши пальцем на німця, — пояснює, що в нього є такий наказ від його начальства. Всілякі збори мусять відбуватись у його присутності, а для своєї охорони він взяв озброєних солдатів.

З натовпу вихопились голоси:

— Що ж то ми якісь розбійники, чи большевики?... Хто ж тоді хазяїн у нас — німці чи ми?... Ми вимагаємо зразу ж вивести солдатів відділя!

Другий голос:

— Наш уряд просив їх допомогти нам вигнати з України большевиків. Це вже зробили. У нас большевиків нема. Кого вони бояться?... За лад та спокій є кому потурбуватись. Нехай глянуть на наших синів, що поряд стоять. А зараз пропонуйте їм вийти геть.

Тихончук передав старшому команди, той похитав головою, мовляв, не згоден, не підю. Всі керівники села й командири рішуче настоювали на своєму. Унтер категорично відмовився. Тоді Тихончук звернувся до зборів.

— Шановна громадо, німець категорично відмовився вивести солдатів, а ми категорично відмовимося від переведення зборів.

Всі схвалюючи крикнули:

— Правильно!... Тільки так. Хай сам німець переводить збори з собою! Та й кинулись до виходу. Устим Іванович на хвилинку затримав людей,

повідомивши про завтрашній вихід на сіяння панського степу.

— Правильно!... Завтра вийдемо, як один!

Опісля Тихончук ще раз звернувся до німців залишити збори, бо інакше збори переводитись не будуть. Старший німець і на цей раз відмовився, про що Тихончук і оголосив людям. Всі кинулись до дверей, але в цю ж мить два німецькі солдати стали біля дверей, настановивши багнети на людей. Люди подались назад, а як тільки знову наблизились, тоді німці, розмахуючи багнетами, стали кричати своє «цурик». Цього Тихончук не сподівався. Передні жахались німецьких багнетів, поглядаючи то на Тихончука, то на козаків, мов питаючи, як це ви могли припустити таке знущання. Задні з криком та лайкою тиснули на передніх. В цей час один з молодих тарасівців, що стояв побіч солдата, схопив за рушницю й придавив до підлоги. Німець вистрелив, але куля пішла в підлогу, не зачепивши нікого.

Це послужило сигналом до нападу на німецьких вартових. Через дрібну мить німці були обеззброєні. Унтерофіцер, спостерігши таку картину, кинувся з рештою солдатів, стріляючи вгору, з криком: «цурик, цурик». Натопч кинувся до дверей, а деякі старші навіть розгубились, нерелякались, деякі натиску не витримали, попадали вділ. Крик, там, лайка, зойки, стрілянина наповнили будинок школи.

Нервово поглядаючи на свого командира сотні, нетерпляче стояли козакі. В цей час

Тихончук своїм металевим голосом скомандував:

— Обеззброїть!... Взять під варту!

Блискавкою кинулись козаки на німців, вмить обеззброїли та взяли їх у коло. Люди поволі виходили, лаючись та погрожуючи кулаками. Деякі схопили надворі каміння, друччя й були готові кинутись у бій, але побачивши обеззброєних німецьких солдатів у суворому колі козаків, заспокоїлись, кидаючи свою примітивну зброю та важко лаючись.

Коли тарасівці розійшлись, Тихончук звелів козакам віддати зброю німцям, нагадавши старшому, щоб він ніколи не втручався в українські внутрішні справи, поки його не попросять. Неуміле втручання, зайве підозріння німецької команди загрожує засівові поля та повернення панського майна. Німці, похнюпившись, стояли в невиразних позах. В перспективі виникло питання зміни німецького загону, про що Тихончук і повідомив Якіма. Німецький унтерофіцер також вислав донесення до свого штабу.

Тарасівці розходилися додому з видом переможців, жартівливо оповідаючи подію. Але десь там глибоко захована думка підказувала — це ще не все. День ледве плентався назустріч ночі. Настрій не то святковий, не то робочий. Не знати, за що й взятись. Завтра сіяти панський степ. Треба сіяти, хоч і панський, бо кажуть, що голод буде. Щоправда, хоч сій, хоч не сій, а голоду не поминути, бо де ж того хліба та всілякого добра набрати для трудящих й нетрудящих?... О, злостивий час!... Хіба на цьому

кінець?... Ні, ні, ще до кінця далеко та й зброї на цьому наші діти не здадуть.

Поки в степу люди робили, комісія на чолі з Тихончуком вивела все начисто. В разі якогось непорозуміння, викликали того або іншого господаря, допитувались. Злісних випадків не було. Якщо не було вола, то люди стверджували, що дійсно здох, або реквізували на м'ясо для сотні. Реманент та коні були всі в наявності. Німецький унтер та Зайченко довго вагалися з підписом акту, але таки підписали, чи то вже сумління їм так підказало, чи пригадали події в школі на зборах. В їхній рішучості настав дивний перелім.

Після злагодження громадських справ, Тихончук дозволив собі відпочити. Прислухався до сільських балачок, бо вони також були виявом внутрішнього життя та показником настрою людей. Серед цих балачок цікаве місце займала ворожнеча поміж родинами побитих бандитів та рештою селян. Виявилась і така дрібниця, що рідня бандитів перевозить таємні збори, переважно в хаті Першива, що кудись писали папери, для чого привозили старого п'яничку адвоката з містечка. Тихончук вирішив порадитись у цій справі з учителем та Лукою. Скоро така нагода трапилась. У неділю вони прийшли до нього в гості, а з ними й староста. Зайшла мова й про це та виявилось, що ніхто нічого не знає. Тихончук з'ясував значення таких зборищ та писання.

— Погано, панове, що ви за цим не простежили та не попередили подій. Щоб вам було ясніше,

розкажу. По теперішніх центральних та міських установах засіли замасковані москвини та наші «землячки». Ось, як бачите, який букет, бльок бандитів, чужинців та політичних шахраїв. Є, панове, і такий фронт — внутрішній, за яким також треба пильно слідити. Зараз за ними установити таємне слідкування, піймати їх з доказами, розкрити їх злочинну діяльність та притягнути до відповідальности.

Устим Іванович ще не міг зрозуміти.

— А що вони можуть нам зробити? Фактична влада в наших руках у двох повітах. Ми маємо своє військо. Народ з нами. Звичайно, за цим паскудством деморалізованої купки треба простежити, але від цього українська справа не потерпить.

— Ось, у цій безпеці, шановний Устиме Івановичу, все наше горе. Коли заглянути в історію нашої боротьби, то яскраво побачимо, що нас били там, де починалась безпека, чвари поміж собою й звичайнісінька зрада. Випадок, про який ми ведемо мову дрібничковий, але він може розгорнутись у велике, негативне для нас явище. Щождо влади, то дозвольте вас запевнити, що вона фактично не в наших руках, а в німецьких; військо наше — крапля в морі, а народ, як народ. Різним чужинцям того лише й треба, щоб вбити клин у нашу єдність, а розпорошивши нас на окремі взаємно ворожі частини, приборкати та забрати до рук. Не мені вас учити, Устиме Івановичу, але воно є так.

Тихончук замовк, мовчали якусь мить усі, ду-

мали. Старий Лука Драйчук не міг промовчати деяких заперечливих думок.

— Ну, гаразд. Ми їх викрили. Знайшли листування бандитської рідні. Що це дасть нам? Синів їх покарали за важкі злочини, пограбоване майно повернули потерпілим людям, установили спокій та порядок. Хіба це ми зробили погане діло? Хто нас за це каратиме? Та й яке це має відношення до загальної справи?

Тихончук трохи збентежено спростував:

— Панове, не про це вони пишуть. Ці потвори були здатні убивати людей, грабувати їх добро, а в брехні вони не зупиняться. Я певен, що вони нас усіх і нашого отамана Якіма Хоменка висвітлюють, як ворога гетьмана і, безумовно, німців. Що ми спрямовуємо в цей бік народ та готуємо повстання. Характеристику ж дають нам щодо наших дій, яка їм до влодоби й тут же скарги, що дітей їх невинно побили, добро їхнє забрали. Такі заяви підхоплять наші вороги. Ось вам картина тієї розкладницької роботи, яка може бути й яка, може, вже і є.

Почали пригадувати деякі подробиці з життя села й майже прийшли до спільної думки. Намітили вірних сусідів, які мали б стежити за бандитськими родинами, за большевицьки настроєними фронтовиками, «землячками», в тому числі за управителем маєтку Зайченком і місцевим священиком, о. Демидом. Пізнім вечором розійшлись. Уже й перші півні заспівали, як Тихончук скінчив писати Якимові листа.

С В А В О Л Я Н І М Ц І В

На цукроварні в Ходоркві події розгорталися швидкими темпами. Яким одержав донесення з багатьох сіл, що німці порядкують, як хочуть: грабують, б'ють селян, вивозять багато добра з маєтків на станції, з охороною українських військових підрозділів та з сільською владою зовсім не рахуються. В декількох селах трапилися сутички селян з німцями. Селян підтримала козака охорона. В наслідок цих сутичок двоє селян убито, вісім поранено, 127 арештовано. Збоку німців одного вбито, троє поранено. Спалено п'ять дворощ.

Зробивши загальні підсумки і проглянувши їх, Яким аж за голову взявся.

— Це ж лише за один тиждень, а що буде далі? Правда, всі повідомляють, що й засіяли, худобу та реманент повернули й що все затихло, але напружений стан триває. Управителі маєтків та самі дідачі більшістю москвини, або «землячки», тому від них добра не сподіватись. Злигалися з німцями, частують їх, бенкетують, вимагають дарової

праці від селян. А німцям що?... Гуляють, бенкетують та бідних селян б'ють і грабують. Деякі не витримують, в ліси та в безвісті тікають.

Козаки-новачки почали з загонів тікати, а більшовикам цього й треба. Притаїлись, замаскувалися та тільки під'юджують. З Києва пишуть, щоб ждати. Доки ж ждати?... Поки німці не переарештують все здатне до боротьби?... Поки курінь не розбіжиться?... Поки селян не обернуть в колоніальних рабів?... О, центре, центре!... Щоб ти бачив, що робиться на твоїй периферії?... Спробувати ще раз домовитися з німцями, об'їхати разом з ними села, домовитися таки виконання наказу про невтручання до внутрішніх наших справ, а далі, дасть Господь Бог, і час прийде. Пишуть же, що отаман Петлюра готує військо в Західній Україні. Коли б тільки рушив, а ми вже й на конях були б. Шабля козача дорогу проб'є й долю України найде!

Думки Якіма перебив його Джура, що доповів:

— Пане курінний, німецький майор просить вас до себе в штаб.

Яким подумав, а далі наказав:

— Скажи німцям, що зараз я зайнятий, прийду через півгодини.

Джура, віддавши пошану, вийшов. Яким підготував зведення, проглянув останні накази полку й Головного штабу і захопив деякі з них з собою. Ще раз прочитав лист Тихончука і звелів телефоністам відкликати його з відпустки. Пішов з настроєм рішучої вимоги поставити німців

на місце офіційно визнаного їм становища.

В штабі, як водиться, зустрів Якіма молоденький німець, ад'ютант, люб'язно провів його до кімнати майора. За те майор зустрів Якіма сухо-ввічливо, запропонував сідати й зразу ж почав.

— Насмілюсь вам сказати, що події останнього тижня мені не подобаються. Ми з вами є відповідальні за спокій і порядок у двох новітах. Наслідки тижня надзвичайно погані. Мої підрозділи повинні навіть нести варти. Він спішив так, що перекладач ледве встигав перекладати.

— Ваші солдати не тільки нам не допомагають, а ще й стають у захист бунтівників...

Яким ввічливо перебив:

— Пробачте, не ми вам повинні допомагати, а ви маєте нам допомагати. Прошу вас пригадати оцей наказ. Яким ввічливо подав наказ майорові.

— За умовою й наказом охорону порядку та спокою несуть державні українські війська. Союзні війська використовуються вразі потреби й то на окреме запрошення українського командування. Назовіть або покажіть хоч одне запрошення.

Майор не знав, що відповісти. Накричав на ад'ютанта за відсутність потрібних документів, тер деякий час лоба, а далі:

— Всі дідичі вимагають від мене допомоги! А вапні частини не допомагають їм! Не муну ж я допускати безладдя. Пробачте мені, але це правда.

— Дідичі маєтків це не українська влада. Безладдя ж у першій мірі роблять ваші частини, гра-

буючи, збиваючи, убиваючи та арештовуючи невпине населення.

— Населення ваше вбиває моїх солдатів, не виконує наказів своєї влади.

— Дозвольте, пане майоре, з цим не погодитись. Населення всі накази української влади давно виконало. Посів закінчили, майно дідичам повернули. Ось вам зведення, підписані представниками вашого командування спільно з нашим.

Майор глянув на німецькі підписи.

— Але це сталося в наслідок рішучих заходів німецьких військ.

— Сказане вами не відповідає дійсності. Майже всі сутички трапились в тих селах, де майна й худоби не розбирали, а посіви зроблені місяць тому. Загляньте в свої донесення й ви переконаєтесь. Майорові не подобався стиль розмови Якіма й він, навіть різко, запитав:

— Що ви хочете цим довести?

— Я хочу довести, — мовив Яким, — що причиною всіх останніх подій є досить свавільне поводження ваших частин та командирів, недотримання умов, складених з українським урядом та наказів, виданих вашим та нашим командуванням. Я вважаю своїм обов'язком довести вам особисто про це та повідомити штаб свого полку.

— Це ваша справа, кому будете доносити, а зараз скажіть, чого б ви хотіли від мене?

— Я хочу, щоб ви об'їхали зо мною всі села, де розташовані ваші й наші підрозділи, проінспек-

тували їх, рішуче заборонили свавільне втручання в сільські справи, винних в знущанні над селянами притягли до суворої відповідальності, відпустили всіх вами арештованих, передавши їх справи для розбору нам; збитки, незаконно нанесені селянам, щоб негайно покрили. Крім згаданого, я прошу окремі ваші підрозділи перемістити за нашими вказівками.

Сміливий тон з конкретними законними вимогами остаточно вивів майора з рівноваги. Він встав бундючно на весь свій двометровий і кістлявий зріст, ступаючи кулаком.

— Такі вимоги мені може поставити люде вище командування, а не ви, пане український офіцере! Мої вояки свавілля не робили й не роблять. Коли ж перед ними збільшевичене населення, а ваші збільшевичені солдати творять безладдя, то будьте певні, питати ми нікого не будемо і вас приведемо до порядку! До побачення, пане український офіцере! Пробачте, що не знаю вашого рангу, ві привіщаю.

Яким скипів, схопився й собі, дивлячись поглядом ненависти у вічі майорові, до болю стиснувши ефес шаблі. Йому коштувало великих зусиль стримати себе, але відповів:

— Шановний пане німецький офіцере, ви забуваєте, що розмовляєте з офіцером союзної вам держави й на терені останньої. Мій моральний і законний обов'язок попередити про злочинства вашої частини. А мої солдати далеко не большевиками. Вони вміють битись не тільки з большевиками...

Після цього Яким відкозирявся, якось особливо, з притиском стукнув острогами й вийшов. До пізньої ночі сидів у своєму штабі. Писав донесення, накази, листи до Києва. Тихончук лишався при штабі, Яким з чотою козаків їхав в інспекційний об'їзд по селах. Не встиг Яким ранком зібратися до від'їзду, як німецький майор прислав свого ад'ютанта з повідомленням про його згоду їхати разом в інспекційний об'їзд. При зустрічі майор перший попросив пробачення за вчорашню неприємну розмову. Дружно привітався та запросив Якіма їхати з ним у його фаєтоні, але той ввічливо відмовився. З майором також відряджалась чота кіннотників.

З далекого сходу сонце навиним хвостом кинуло свої перші промені крізь отару дрібненьких, біленьких хмаринок.

Там, за мурами, в напрямі вигону порушувало ранішню тишу різноголосося тварин. У цукроварні була абсолютна тиша. Коло штабу куреня було такі неспокійно. Гурт кіннотників по один і другий бік ніяк не могли заспокоїти застояних коней. Козачі коні, мов відчуваючи настрій своїх господарів, кося позирали на німецьких кучоховстих, сердито били копитами, іржали, щуляли вуха. Козаки нетерпляче, але смачно по-ранішньому курили. Ось зразу й тут стихло. Команда одна й друга. Рушили послідовно дві групи кіннотників у далеку дорогу. Закурилась, завихрилась доріженька, покрила курявою козаченків, що понесли в своїх серцях нові надії, рідні мрії і приховану ненависть до нового свого ворога.

«ЗЕМЛЯЧКИ»

Село Тарасівка після останньої сутічки з німцями наче заспокоїлося, затихло в своїй ненависті до нового ворога. Зажило нормальним своїм життям. Засіявши степ, городину, селяни приводили садки до порядку. Деякі почали вже й гній вивозити. Німці, налякані селянами та козаками, вели себе чемно. Зайченко давав їм різні харчі з магазину: то муки, то сала, сиру, яєць, різної сушеніни, пшона, крупи, олії та інше. Кожний тиждень німці відряджали одну підводу різних пакунків. Вироблювали ковбаси, також відправляючи у всі кінці. Де й що вони брали — невідомо, але люди помічали, що гурт худоби, свиней, панських овець ставав усе меншим та меншим. Людей тепер це не дуже цікавило. Тут, слава Богу, хоч з селянських рук перестали тягнути. Коли ж і відряджували на роботу, то його виконували, безперечно, з умовою, що від Оксеня буде записка. Двір Якіма Хоменка обминали нарядом, але Галя сама запротестувала: багато наших служить у війську, але їх підводи визначаються. Чому ж по-

минати наш двір? Отак ходила й Галинина підвода у наряд. У власному господарстві Галя звикла сама господарити. Коли треба, то найме чоловіка до коней, добре заплатить, нагодує та й люди ніколи їй не відмовляли. Зараз у Галі багато роботи в садку: то підсапує грядочки, то квіти поливає, а то й молоді деревця іноді полле. В городі все пороблено, хіба що тільки незабаром підгорнути картоплю. Щождо врожаю в цім році, то все буде, все вродить: і городина, і садовина, а в степу — любо глянути. Як то його вдасться спожити?...

Німці. знай одно, вивозять та й вивозять, а ось кажуть, що частину врожаю їм зовсім доведеться віддати.

Де та бадьорість, завзятість до господарства в Галі взялася. Дяка Богові, дочекалася свого господаря, хоч і не вдома, але гляди, й загляне до своєї родини. в господарстві pomoже щось зробити, пораду дасть. Тепер не ті надії, що колись. Дасть Господь Бог усе втихомиригься. чужинців проженуть і Україна заживе своїм добром, своєю славою. своєю культурою.

Не журиться Галя, її милий, любий дружинька про все подбає і її з Павликом не забуде. Цілий тиждень робить день-у-день, а прийде неділенька свята, одягнеться по-святковому, піде на Службу Богу, щиро та вдячно молиться Господу Богові за його доброту та милості. Благає лише щастя, здоров'я для Якіма, для всього українського народу, для всієї України. Тільки батюшка завжди в церкві

ганьбить тих, що діляться, моляться за Росію, за російський народ, а про Україну, хоч би трібї словечком. Якось Яким сказав, що батюшка наш ворог нам. Як це зрозуміти?... Батюшка — і ворог.

Все з отим Зайченком водяться. Як не батюшка в гостях у Зайченка, то Зайченко в батюшки. Іноді буває у батюшки отой багатий жид Бенцьо Кулик. Що вже за дружба в них така?... Але не добра вона для нас. Панахиду оце правив батюшка по убитих злодіях, на обід до них їздив. Кажуть, вся рідня там злодійська була, і оті крикливі фронтовики. Про українську владу погано казали та все хвалять німців. Мене як зустрінуть, — думає Галя, — то таким злим оком проведуть, що й Господи. А мені що?... Аби була Україна та Якимцьо мій любий.

В селі ходили вперті чутки про ворожі дії незначної частини тарасівців. Дії ці були сирямовані проти самостійницького українського руху в цілому й зокрема проти Якіма Хоменка, Тихончука, вчителі Устима Івановича та інших. Однодумців таких було мало, десять-дванадцять осіб. На чолі їх стояв місцевий священник о. Демид. Те, що здавалося підозрілим Тихончукові, а опісля Галні, зараз стало очевидним фактом. Користуючись довірям німців, ворожа група доносила німецькому унтер-офіцерові, той майорові, а майор відсилав вище. Посередником між групою та німцями був управитель маєтку Зайченко. Жид Кулик не шкодував грошей на могоричі декільком збільшеним крикунам з фронтовиків. Злодійські окремі родини з метою помсти прилучу-

валися до групи в тих моментах, де можна було помститися на своїх противниках. Кінцевою політичною ідеєю, з благословення о. Демида, було домагатися «єдиної неделімої Росії» з московським царем на чолі. Методами й засобами були: агітація з церковної амвони за неподільність, підривати силу та авторитет керівників українського руху перед народом, уможливлувати свавілля німців, вести розкладницьку роботу серед козаків куреня з метою дезерції, непослуху, грабіжництва, писати скарги на курінь від імени населення та інше.

Ворожою групою все досконалим було продумано та пушено в дію, не лише в своєму селі, а й в інших селах. В містах цей чорносотенський рух мав цілковиту підтримку та ідейне надхнення й спрямування збоку таких же чорносотенців. Діяли сміливо й навіть відверто. За їхньою спиною стояв німецький багнет.

Устим Іванович та Лука, будучи попереджені Тихончуком, могли лише установити через сусідів, через підсланих людей, спостерігали часті сходини о. Демида, Зайченка і Кулика. Безпосередніх фактів їхнього злочинства не мали. Лише випадковість відкрила їм очі. Якось у неділю до Устима Івановича, коли він був сам у школі, прийшов Яків Лабузик. Зняв шпанку, поздоровився та й мовчить, топчучись з ноги на ногу. Устим Іванович здивовано спитав:

— А що скажеш, Якове?

— Та я хотів би побалакати.

— Про що ж будемо балакати?

— Спасибі вашій владі, що я живий остався й зараз чесно працюю, батьків слухаю, добрих людей не цураюсь і вам, Устиме Івановичу, велике спасибі. З чесною дороги мене тепер ніхто не зіб'є, а от до мене заходять... та все просять... «зайди, Якове, та й зайди». От я й зайшов до Першива, де була рідня бувших... хлопців.

Устим Іванович попросив Лабузика сісти, догадавшись, про що буде йти мова, приласкав його і підбадьорив.

— О це ти, Якове, правильно зробив. Тепер видно, що ти чесний хлопець, син порядних батьків і українська справа тобі не байдужа. Не соромся, не бійся, все, що маєш на душі, оповідай сміливо.

Лабузик продовжував:

— Вони й кажуть мені, що, мовляв, ті самостійники програли свою справу, що тепер німецька влада, а не українська, що скоро німці арештують вас і Якіма, і Тихончука, і дядька Луку; що вам усім має бути суд, а козаків усіх порозганяють. Взагалі все буде так, як при цареві Миколі. Батюшка так кажуть і Зайченко, а жид Бенцьо у своїй крамниці так усім людям про це розказує.

— Про це ми трохи чували. А от скажи, листи вони писали, коли й кому? — запитав Устим Іванович.

— А як же!... Це було тому два або три тижні. Привозили «аблоката» з містечка й той писав гетьманові всієї України. Так і написано, я сам читав,

бо давали мені підписатись, а Бенцьо навіть гроші мені давав, щоб я підписав. Ну, а на що мені гроші, як це, видно, нечесне й злочинське діло. Батюшка зустріли мене та й кажуть, що коли я викрутився з одної біди, то надалі не викручусь. Оце ж я до вас: і розказати, і поради попросити прийшов.

— Ти хвилинку зажди, я пошлю за старостою та Лукою. Ми порадимось усі з тобою та вживемо якихось заходів, щоб і тобі було безпечніше та й ворогів треба приборкати.

Через деякий час вернувся вчитель у супроводі Луки, що недалеко мешкав від школи. За старостою послав. Лабузик заспокоївся й тримав себе сміяиво. Учитель звернувся до нього:

— Ну Якове, спасибі тобі за повідомлення, а коли тобі й ще щось відомо, то не приховуй, розкажи. Що вони в тому папері просять гетьмана?

— Там сказано, що ви всі збираєтесь скинути гетьмана, піднявши повстання проти нього та німців, що ви зробили самосуд над невинними людьми, що ви пограбували панське майно для сотні й для себе, залишивши вину на людей, що німці вам не дозволяють грабувати — через те козаки мали сутички з ними.

— А священник від себе писав кому й коли?

— Про це мені невідомо, але знаю, що батюшка ствердили скаргу, підписавши та поставивши свою печатку.

— А Зайченко підписав?

— Його підпису не було. Це так. Але прав-

дою є, що він все розказує, підлабузнюється німцям.

— Фронтовики є в їхньому товаристві?

— Ходять туди ж оті п'яниці: Іван Галега, Степан Надвірний, Юрась Кравченко. Бенцьо дає їм гроші й горілку. Вони п'ють, лаються, а козаків закликають кидати курінь, бо, мовляв, німці все порозганяють.

Опісля запитав Лука:

— По других селах є в них зв'язок і з ким?

— Не знаю про це, але одного разу до Волиці їздили батюшка, Зайченко, а Терешко Першів возив їх панськими кіньми.

Підійшов, нарешті, староста. Устимові Івановичові подали самовар і він угостив чаєм та вечерою всіх. За чаєм поінформували й старосту. Якова Лабузика порішили відправити на службу в сотню. Зв'язок йому з ворожою групою покищо не покидати, повідомляючи вчителя вразі їх ворожих дій. Лабузик охоче погодився, йому дякували, упевняли в безпеці та досить люб'язно попрощались. Залишившись без Лабузика, довго радили й нарешті прийшли до такого висновку: повідомити Якіма, зайти до священника та поговорити з ним. В справі скарги домогатися прилюдного українського суду. Не відкладаючи надалі, тут же написали Якимові листа, прохаючи його через своїх київських товаришів довідатися про наслідки скарги.

До о. Демида завітали на другий же день. Він стояв на своєму, тобто про шкідливість двоподілу, упевнюючи, що ми всі руські, що української нації,

як такої, не було й не буде. Щождо злодійської рідні, то він не мав і не буде мати з нею ніякого порозуміння. Скарги ніякої не підписував, печатки не клав, в хатах їх не бував. З жидом Бенцьом має лише господарсько-торговельні справи. Коли ж учитель задав о. Демидові питання чому він в своїх проповідях більше подає політичного змісту, ніж релігійно-повчального, о. Демид спокійно відповів:

— Тому, що в сепаратистичному русі українців я вбачаю занепад православ'я, а в силу цього я з духовного пастиря становлюєсь політиком.

— Чого ж, о. Демиде, ви запізнилися? Чому ви так ретельно не виявляли своїх поглядів рік, два, п'ять років тому? Потім, ви добре знаєте, що справа політики — це справа держави, справа церкви — це віра в Бога. Очевидно, ви не будете заперечувати, що віра в Бога з зростанням українського руху завжди підносилась, зокрема і в нашому селі. Ви також не будете заперечувати, що церква зараз відокремлена від держави, а тому вам належало б повчати свою паству в дусі віри та любови до Бога, до свого ближнього. Треба було б вам твердо знати, що кожна влада від Бога дана. Не заперечуйте, панотче, проти волі Божої та не озлобляйте народ.

— Ви мені наговорили чимало нісенітниць. Щоб я, проповідник слова Божого, пастир духовний, озлоблював людей? Цього ви не знайдете ні в моїх словах, ні в моїх діях. Віра в Бога та життя церкви тісно пов'язані з українським рухом, це я добре знаю та про це нам і історія каже, але не забудьте,

що сепаратистичний рух вас тягне до Львова, до заходу, до католицизму. Ось в чому справа. Ви загубите православ'я, тобто єдину істинну форму віровизнання. Москва ж берегла цю форму й надалі зможе зберегти.

— Але суть віри в Бога від цього не зміниться. Україна від цього не програє. Бог єдиний, то чи не краще було б, щоб віра, і віровизнання, і церква були єдиними? Хоч зараз питання так не стоїть, все ж таки нам треба будувати свою державу. Щождо ваших слів і дій, то будемо говорити про це конкретно: виступ ваш проти української влади — це виступ проти народу, а тому й проти церкви, як релігійної громади народу. Церква — це тіло Господнє, а ви церковний пастир. Як бачите — повне заперечення. Козачий похід на безвірників-більшевиків благословляєте, але разом з тим ви цю гадюку грієте в себе в пазусі, підтримуючи злодійське кодло та збільшених фронтовиків. Ідете в угоду з німцями, жидами, іновірцями та різними пройдисвітами, лише, щоб підірвати дійсно народню українську владу. Пробачте мені, панотче, за примушене висловлення правди й дозвольте вам нагадати й про можливість переходу до іншої парафії. Не хотілось би нагадувати вам про деякі ваші домашні причини до такого переходу.

О. Демид почував себе збентежено. Заперечувати було неможливо, недоцільно, бо це була таки правда, яку він відчував всією своєю логікою. До того ж нагадування про оті «родинні причини» не-

приємним відчуттям підкотилось до самого серця. Декілька хвилини всі неприємно, мов після якогось злочину, мовчали. Лише старий Лука необережно та не досить тактовно порушив тишу.

— Все село балакає та й ваша Пріська не со-ромиться... От воно, бачите, одно до одного й лучить-ся. Батюшка з німцями водиться та з іншими во-рогами, нас українців продає, про домашні ваші справи погано говорять. Ідьте, батюшко, і для вас буде краще, і для нас легше. Це боротьба не для вас. Хто вже до якого діла покликаний, то, як ка-жуть, тому й меч у руки. Боротьба ще розгорнеться та й не абияка. Українці себе легко не здадуть.

О. Демид раптово відірвався від своїх думок, глибоко сидячи в кріслі. Дивлячись невиразно в простір, з важким віддихом сказав:

— Гаразд, панове, я подумаю, ваші поради вва-жаю доцільними.

Устим Іванович за тим, щоб іти. За ним встали інші, також виявляючи бажання іти, але о. Демид, все ще сидячи, після деякої павзи, схиливши голо-ву на руки, їх зупинив.

— Стривайте, я надзвичайно прохав би вас вва-жати мене не такою вже злою людиною. Якщо й було дещо, то його надалі не буде. Кожний з нас під Богом ходить і кожний з нас грішний. Зробимо так, щоб на цьому наші балачки й заходи скінчились. А зараз будьте здорові.

Вийшла трійка від священника, наче задоволена наслідком своїх розмов, але певности не було. Зай-

шли ще й до Бенця Кулика. Застали його в крамни-ці за торгівлею, гукнули до кімнати. Перший почав розмову Лука.

— Ти, Бенцю, живеш у нас непогано й бать-кові твоєму жилося добре, і дітки твої вже підрос-ли. Кривдити тебе ми не кривдили та й дітям твоїм не збираємося зла робити.

Жид не витримав, збентежено перебив Луку:

— Крий Боже, пане Луко! Ми вік будемо Бо-гови дякувати за ваше ставлення до нас. Далі з ці-кавости запитав:

— Чого ж ви, панове, хочете від мене?

Лука без зайвої дипломатії слідчого, оголосив вину зразу:

— От що, Бенцю. Ти займаєшся темними діла-ми. Підбурюєш деяких ненадійних людей проти ук-раїнської влади.

— Ой, їй Богу ж, це неправда! Щоб я так жив, як це правда. Щоб я мав стільки баришу від своєї торгівлі, як тут є хоч стілецьки правди. Ой-вей! Ой-вей!

Сплеснувши руками, жид підняв такий гарми-дер, що прибігла вся його родина. По-жидівськи гергочучи, підняла такий крик, що Устим Іванович не витримав та й крикнув.

— Перестаньте кричати, вислухайте уважео. Нам розказали, що ви підкуплюєте, підпоюєте ві-домих у селі п'яниць, збольшевичених фронтників з метою підриву української влади. Ви, мабуть, хо-чете або царя, або большевиків. виправдовуватись

буде зайво, бо маємо всі докази. Судити та карати ми вас також не збираємось, але хочемо лише попередити, що, як надалі не перестанете вести свою руйніницьку роботу, то в нас знайдеться достатньо сил і мужності для розправи з вами.

Жид схопив Устима Івановича, далі Луку, далі старосту за руки, дякував і клявся, що й думки про якенебудь шкідництво проти влади не допустить. Вся жидівська родина, що німою сценою стояла навколо, також почала дякувати та запевняти. Нарешті Бенцьо запропонував владі спробувати фаршированої рибки та випити по чарці горілки. Устим Іванович з Лукою категорично відмовились, але староста, Юхим Андрійчук, ласо поглянув на горілку й рибу, що тільки внесла старша жидова дочка. Лука суворо глянув на Юхима й той, проковтнувши слинку, попростував до дверей.

До Зайченка не заходили, покликали до управи. Прийшов вечір. В управі було багато людей. Завітав Зайченко, люди дали йому дорогу та місце. В квартирі учителя Зайченко довго й багато говорив. О. Демид радився з ним кілька разів, спрямовував на явне шкідництво, але згоди не було. Від доносів німцям на селян Зайченко категорично відмовився.

Ворожий рух в основному попереджено й наразізовано, але далеко не ліквідовано — він бо своїм павутинням докотився від Києва навіть до далекої та глухої Тарасівки.

ПОДІЇ РОЗГОРТАЮТЬСЯ

З своєї подорожі Яким повернувся майже через місяць. Німецькому майорові наочно й на фактах він довів, що причиною всіх непорозумінь були такі німецькі частини. Майор до того розлютився, що наговорив багато образливих слів і Якимові, і своїм офіцерам. Декількох взяв навіть під короткотерміновий арешт. Ще чимало лишалося сил для відвідування, але майор повернувся до свого штабу. Яким же відвідав усі села, проінспектував всі підлеглі йому військові підрозділи. Радо скрізь його вітали козаки, населення і представники української влади. На одне лише скаржились — на німців. Ненависть до них була страшenna. Подати лише гасло й боротьба розгориться. З одного боку, це тішило Якіма, а з другого — лягало, бо організація нового повстання вимагала певного центрального керівництва, а центр уперто мовчав. Справа перевелення вчительського з'їзду була недоцільна й безнадійна.

Німецького штабу в Ходоркові, Яким уже не застав. Тихончук лише передав, що на місці од-

годитися з думкою розлуки з своїми провідниками та оборонцями. А діти їхні?... Бог знає, що з ними буде. Посумувавши, посудили, порадилися, але Яким каже, що так і треба, це необхідність, а раз необхідність — нічого не вдієш. Через два дні вийшли, провели Якіма та інших старшин. Галя тут уже не стрималась, кинулась на ший своєму милому — ледве відвів Яким. Павлик вчепився в татка руками й ногами та все своє: «поїду та й поїду з тобою». Мати примусово його забрала. А він плачу ж наробив, що й Господи!

Старшини мали прибути до Києва з своїми джурами та кіннями, а тому поїхали верхи. Лише пару коней запрягли до воза зі старшинськими речами. Два джури їхали на возі. Київ непривітливо зустрів наших гостей. По штабах сиділо багато московських старшин, що іноді й слова по-українськи не могли вимовити. На старшин, що розмовляли українською мовою, дивились вороже, сміялися з них, як з простаків, сільчуків. Якіма це дратувало страшенно й він декілька разів схопився в суперечках із штабовниками. Приємне враження на нього робили старшини з Західньої України, але їх було мало. Були вони ввічливі, розмовляли добірною українською мовою з відповідною військовою термінологією. В штабах Яким підходив лише до них. Нарешті всі формальності щодо вступу на курси та інформації про курінь закінчено. Яким з своєю групою старшин відправився на Звіринець (передмістя Києва), де була розташована інженерно-технічна військова школа. Тут мали

вчитись і мешкати. Помістились учотирьох в загальному гуртожитку. Старшин тут було зібрано понад тисячу, переважно офіцерів бувшої царської армії. Переважала російська мова, нікчемні довеласівські балачки та військові анекдоти. Все це робило на Якіма негативне враження. На кожний день був розклад зайнять: зранку гімнастичні вправи, далі муштра, після обіду читалися лекції з військово-технічних дисциплін, здебільшого російською мовою, ввечері вчили... танцювати. Нового та за німецькими методами нічого не давалось. Все було старе, що вже давно відоме й швидко остогидло до краю. Що це воно дасть для України?... Для сучасної ситуації? Цього Яким ніяк не міг зрозуміти. Може потрібний певний міцний кулак для критичного моменту... То чому складений з офіцерів? Серед них є багато таких, що вважають за потрібне лише провести час, а як торкнеться військових дій та ще з москвинами, то всі вони, як один розбіжаться, а то й до ворога переключаться. Навіть серед них балачки точилися, мовляв, для чого ця Україна!... Була єдина неділимка Росія — жилось нам непогано. До чого це ділення?... Багато офіцерів було зв'язано з білим рухом Дону й до нього виявляли велику прихильність. Шептались поміж собою, що й гетьман та його свита — прихильники білого руху. Яким найшов чималу групу щирих та відданих старшин українців. Почав серед них вести відповідну об'єднуючу роботу. Через деякий час у школі утворились дві явно ворожі групи: самостійники й білі. До чого воно дійшло б — не відомо, але наслідки

мали бути погані. Непередбачена подія припинила не лише ці стосунки, а й саме існування курсів-школи.

Проїшло вже більше місяця, як прибув Яким до Києва. Старшини сиділи в клясах. Була передостання лекція. Сонечко весело кидало своє проміння до другого та третього поверху, на прощання з днем пригрівало слухачів та розкиданий в садах звіринець. Голос лектора монотонний, скучний, в російській мові, десь далеко з височини катедри нагадував віддалений шум мотору літака. Слухачі нудьгували, скучали, а деякі навіть дримали. Вмить якась невідома велетенська нечувана сила підхопила з боку вікон всіх присутніх з їх зошитами, лавками й кинула все це в протилежний бік. Будинок ходив ходором, шиби розлетілись в порох, вікна й двері вискочили з своїх місць, розлітаючись шматками в усі боки. Невідома сила страшенно гула, гоготіла, перекочуючись у всіх напрямках силою звуку. Людського голосу не почуєш. На підлозі з'явилися червоні плями крові. Людські тіла перемішались біля стіни. Ті, що вирвались, спрямовуючись до дверей, силою повітряного струму підхоплювались, мов пір'їнка, викидались в простір. Лемент страшенний, крик, зойки поранених. Яким опинився на сходах до нижнього поверху, отямився, прийшов у себе, не затримуючись, не підіймаючись поповзходами вниз, де знову його підхопило та знесло до підвалу. Сила струму з бігом часу зменшувалась, але будинок дрижав, мов від землетрусу. Лишатись надалі в будинку було небезпечно, обрушення могли трапитись будь-коли. Яким з групою офіцерів потрапив в

просторий двір школи. Тут була друга небезпека. Гарматні набойі вибухали десь недалеко, посилаючи свої шматки на увесь простір шкільного дворища. Недалеко був сад і в ньому глибокий яр. Туди побігли офіцери, прикриваючись будинком та цегляним муром. Під цей час Яким почув, як у нього обважніла права нога, а в чоботі стало мокро та тепло. Заховавшись в яру, за великим стовбуром дерева, він глянув на ногу. В двох місцях вище коліна була легко пересічена нога, а ще вище в м'язах ноги сторчав невеликий шмат чавуну. Зразу ж його вишпанив, одірвав шмат сорочки та перев'язав ногу. Поглянув на стовбур дерева й помітив, що він далеко опинився позаді. Лише тепер побачив, що земля труситься й задав питання: що ж це таке? До цього часу було напівсвідоме визнання, але тепер все навколо виразно підказувало, що трапився вибух величезного кнївського збройного та порохового складу на Лисій горі. Запитав сусідів і ті також ствердили його здогади. Через якусь годину літання набойів припинилось. Яким устав, спробував іти, але біль в нозі припинив його намір. Допомоги йому ніхто не міг подати, бо навколо його були так само поранені. Виламавши здоровенний кий, спираючись на нього, пошкандибав до центру міста. Лише на Хрещатику його здобала карета швидкої допомоги та відвезла до військового шпитаю.

Рани незначні, але все ж таки треба було пролежати з місяць. Якимові не хотілось в цей час лежати, тягнуло страшенно додому. Його товариші з

університету й по роботі, ще перед вибухом повідомили про необхідність в скорім часі готуватися до повстання. Раніш в голові накреслювались плани штучности. Лише одне бентежило, як затягнеться лікування, то й до повстанських дій не буде здатний. На другий чи третій день Якіма знайшли його старшини. Вони були цілі за винятком легкого поранення рук склом. Вирішили негайно їхати додому. Щоправда, Якимові треба було негайно побачитись хоч з деякими центровиками, а це могло затримати їх на невизначний час. На другий день довідались, — всім бажаним офіцерам-курсантам, давали двотижневі відпустки й справа налагоджувалась формально, без жодних підозр. На наступний день завітали його друзі. Досить радо схвалили його рішення — їхати додому. Радили не спішити з повстанням, але, коли наблизиться Головний отаман Петлюра з своїм військом, ждати не можна. Треба бити ворога в його запіллі та не дати вивозити добро з України. Де та й бадьорість в Якіма та його офіцерів взялась! Сміху, жартів та пісень не кидали всю дорогу.

Листа про свій стан, про вибух у Києві та приїзд додому Яким не писав, але в Тарасівці вже знали й про вибух, і про розпуск школи. Галя кожного дня виходила на майдан для зустрічі Якіма, але трапилось так, що коли вона була вдома, приїхав і він. Всього Галя могла сподіватись але не поранення. Ось ринули ворота, миттю кинулась до вікна і, о, Боже добрий!... Повільною ходою до дверей набли-

жався Яким, підпираючись милицями. Галя, мов неприємна, кинулася до дверей, не маючи змоги їх відчинити, гістерично закрила, рвучи на собі волосся, в розпачі схилилась на ті ж двері, неймовірно ридючи. Яким обережно відчинив двері, легенько взяв Галю за руки, мовчки поцілував. Стан неприємности поступово відходив, а далі Галя припала до Якіма, цілючи й обмиваючи його слізьми. Всі свої зусилля приклав Яким, щоб запевнити бідну Галю в легкості поранень. Поки Галя не пересвідчилась, не зробила власноручно перев'язки, доти не вірила Якимові, не заспокоювалась. На другий же день попросила людей поїхати в сусіднє містечко, де Якімова сестра була замужем за земським лікарем. Яким цього й не знав, коли аж ось приїздить і зять Юхим Федорович і сестра Ліда. Яким жартівливо присоромив Галю.

— Галюсенко, хоч ти й любя мені дружина й відданий друг, але чому ж не сказала мені, що потурбуєш Юхима Федоровича... Душею широко вам радий, моїм дорогим гостям, але для чого було відривати вас у такий час від роботи із-за такої дрібниці?

Юхим Федорович, як завжди, жартівливо:

— О, не тугбуйтеся, шановний дуже! Це вже наш такий обов'язок. Ідьте по пегшій вимозі до хворого, а тут ще й годич. Чи може не бажаєте в гості нас прийняти? То коні ще не відпажені. Та й розреготався своїм густим басом.

Галя запрошувала гостей, а на Якіма таким же милим покірливим та любим поглядом погля-

ного полку, приходять другий. З гіркою посмічкою він подумав: «Одні п'явки насмоктались, а другі йдуть досмоктувати останні краплини крові українського народу. В записаному особистому листі зі штабу полку Якимові наказувалось: тимчасово здати курінь своєму заступникові, а йому в складі трьох старшин куреня відправитись до Києва на курси підвищення військових знань за методами німецького командування. Курінь мав також знятися з охорони й виступити до міста Фастова на переформування та військове навчання. Охорону передати державній варті. Хвиля розпачу на якусь мить паралізувала обидвох, а далі поспугово перетворюючись в уперту ненависть, відому лише козачій натурі, виразно стверджувала поставлену мету до негайного чину, до всенародного, всеукраїнського повстання. Виходячи із створеного стану, Яким логічно зрозумів усю тактику ворожих попереджувальних заходів. Діяли москалі-українофоби, помагали й наші запроданці, що тісно оточили гетьмана.

Ясно, німці та інші вороги свого домоглись. Одрвати бойових командирів від своїх кривних частин, козаків розпорозити по інших полках — і ось одного досить важливого міцного, бойового кулака для повстання ми позбулись. Хитро придумано, що й казати!... Та, як на те вже пішло, то наші козаки потягнуть за собою й решту гетьманських полків.

— Смію запевнити вас, пане курінний — мовив Тихончук, — що я, залишаючись при курені, можу робити те, чого вони не сподіваються. В штабі

на мене дивляться, як на підхорунжого царської армії, тобто як на муштровика й політичного необтесу.

— Що ж ви зробите?

— Поперше, я не дозволю на розпорозення на дрібні частини, друге — я козаків так розагітую, що в будь-який момент вони зі зброєю будуть там, де я їм накажу та ще й приведуть з собою інших. Ось ви будете в Києві, то довідаєтеся, коли починати дії, негайно передавайте мені. Взагалі не рвіть зо мною зв'язку.

— Гарзд! Це буде... А чи не було й ще мені особисто листів?

Тихончук розшукав і ще два листи в столі. Як в одному, так і в другому застерігали з центру про витримку, орієнтуючись на повстання восени. Дата прибуття Якіма до Києва була раніше зазначена, ніж він одержав листа. Треба було поспішати. Справ до передачі було мало, Тихончук був добре освідомлений з розташуванням курення, а тому передата не затягнулась. Яким збирався заїхати додому та й старшин треба було відпустити хоч на два-три дні. Передача була закінчена відповідним наказом по курені. На другий день Яким з своїм джурою поїхав до Тарасівки.

Галя була вбита горем, але плакати — не плакала. Добре знала, що така вже військова служба. Прикро було лише тому, що відкликання Якіма з куреня і його переформування зроблено заходами ворогів України, а тому й ворогів Якіма. Вся Гарасівка також засумувала — їм було важко по-

нула, що, мабуть, сам сатана простив би їй.

— Якимцю, ти хворий і вередувати тобі заборонено. Наказувати тобі також зась, бо ти зараз і не сотник, і не полковник.

Всі засміялися та почали свою мову про здоров'я, про діток. Яким, було, взявся розповідати про вибух на Звіринці, але Юхим Федорович зупинив.

— Якиме Федотовичу, ви тгішечки підждіть з своїм оповіданням. Дозвольте мені оглянути гани, а там я залюбки вислухаю вас, що скажете. Лягайте но на ліжку. Тепег ви не отаман і не командиг, слухайте нас.

Юхим Федорович оглянув, зробив потрібну перев'язку та сконстатував, що за два тижні рани загояться, тільки треба виконувати все, що він скаже.

Галя заходилась вгощати гостей. Добре знала, що Юхим Федорович любить випити й дістала там такої запіканочки, що сердешний лікар не втримався та аж зареготав. Яким, сів і собі за стіл. Сестра Ліда, що не бачила Якіма довгий час, так і увівалясь коло нього.

— Братику мій любий, як же ти змарнів на отих київських харчах та ще й оце нещастя, поранення. Скільки тобі довелось перенести отих ран та ще й контузіння. Чи не краще було б залишити тобі оту військову службу?

— О ні, сестро, служба потрібна не мені, а Україні. Йй я служу все своє життя.

— Так, так, Лідусю... Укгаїна все наше життя — мовив Юхим Федорович, випиваючи чергову чарку.

Тобі та Галі не має діла до цього. Ваше діло бути доброю господинею, матігю та жінкою.

Галя заперечила.

— Я з вами згодна, алеж ні ви й ніхто нас не позбавить права та можливости віддати себе на службу Україні. Ми доглядаємо господарства, ми виховуємо дітей, ми є надхненніці наших чоловіків, але коли прийде критичний момент, ми також візьмемо зброю й станемо поряд наших чоловіків, наших синів.

— Куди ж ви подінете свої спідниці?... Та й що ж то будуть за козаки, коли стануть когнетатись вашою допомогою?

Ліда аж розсердилась за таку мову.

— Милий Химцю, ти вже хильнув зайве і в балачках стаєш неможливим. Припини свої доведення, а ще краще буде, коли припиниш чаркування.

Яким також дозволив більше випити, ніж звичайно. Не звертаючи уваги на жінку, чоловіки заглибились в глибокі політичні суперечки. Жінки обговорювали господарські справи. Не помітили, коли й сонце до заходу схилилось. Лише рішуче обстоювання Ліди приневолило Юкіма Федоровича покинути суперечки та сісти в бричку. Сестра Ліда розплакалась при прощанні з братом, Юхим Федорович сказав їй щось образливе, до того ж і саме прощання носило характер чогось трагічного. Минув тиждень. Яким, хоч повільно, але ходив, допомагав дещо в господарстві. Галя була щаслива. Яким весь час листувався з Тихончуком, а ось тепер, з дому, ще

не зібрався. Пригадав це й зразу написав, даючи вказівки, щоб вразі розформування куреня, направлялись по домівках і ждати його наказу. На другий день післанець повіз листа. На другім тижні з Устимом Івановичем завітали якісь двоє невідомих, що скидались на жидів. Зайшли до хати, привітно поздоровились, розмовляючи напівросійською, напівукраїнською мовою. Високий назвав себе Веніяміновим, а низенький — Волковим. Устим Іванович відрекомендував: «Представники Ходорківської Директорії». Це так здивувало Якіма, що він, нестримано крикнувши, запитав:

— Директорія?... З Ходоркова?... Що це ще за директорія?... Хто ж її там посадив?

Представники наче розгубились, перебиваючи один одного, дуже то кланяючись, почали поясняти.

— Від Устима Івановича ми узнали, що німці тут, в Тарасівці, дуже гноблять народ, то чого мовчати?... Для чого мовчать?... Можна взяти зброю та прогнати німців.

— Спасибі за пораду, але ви докладніше розкажіть хто ви й що то за директорія? Хто входить в її склад?

Відвідувачі виїняли якісь папірці та подали їх Якимові. В паперах нічого особливого не написано. Сказано, що вони робітники з цукроварні, що їм «Ходорківською Директорією» надається право зв'язатись з мешканцями сіл, невдоволених німецькою окупацією. Повертаючи документи, Яким попросив розказати більш детально про директорію. Високий

Веніямінов, все ще неспокійний, ковтаючи слова, поясняв:

— В складі директорії є такі особи: Ярош, Шатан та Волков — показуючи на меншого. Ця директорія покищо нелегальна, вибрали її з ініціативи робітників цукроварні та мешканців містечка. Вона має керувати повстанням проти німців та гетьманців, а опісля очолити волость.

— На скільки я пригадую, Шатан і Волков — це заїлі большевики, запеклі вороги того ж українського народу, про який ви так турбуєтесь. Не пригадую, до якої партії належить Ярош.

— До української партії соціал-демократів, незалежників. Коли вам не зрозуміло, то це визначає — до самостійників.

— Нове лихо... незалежники!... Всі ви большевики! Гадаєте, що за вами підуть селяни?

Низенький Волков не стерпів:

— Все можна гадати. Коли селянина мордують, а далі почнуть хліб забирать; хоч не схоче, то повстане.

— А хто ж буде керувати повстанням?

Обидва представники відповіли: «Ми!»

— На вашу думку, селяни забули лошаківський большевизм?

— Ой ні, ми знаємо, що Лошаков був російський большевик, а ми є українські та ще й самостійники!

Яким розсердився на таке нахабство.

— Та які ж ви українці та ще й самостійники?

Ви ж жиди. Для кого ж ви думаете самостійність будувати?... Для себе, чи для українців?... Якщо для українців, то вони самі собі побудують.

— Ну, харашо, нехай будемо жиди, хай ми будем большевики, то хіба вам погано буде, коли ми допоможемо вам німців вигнати?

— Ми у вас допомоги не просимо. Власне, я не знаю, чого ви до мене зайшли?

— Ви гасподін офіцер Хоменко. Ви знаєтесь на воєнних делах, то щоб ви нам допомогли, більше нічого ми не хочемо.

Не стримався знову Яким. Схопився на ноги, показуючи жидам на двері:

— Геть відсіть, нахаби, бо ї голови вам постиною!

Жиди стрімголов вискочили. Заспокоючись, звернувся до Устима Івановича:

— Я не розумію, Устиме Івановичу, для чого ви привели їх сюди!

— Вони зайшли до мене з особистим листом від Яроша, де він пропонував мені те ж саме. Своєї особистої думки я їм не сказав, не знаючи вашої.

— Так ми з большевиками непримиренні вороги, якого б офарблення вони не були. Подивимось далі, що центр на це скаже. Наше конкретне завдання — вигнати німців.

Устим Іванович запитав про початок поветання. Яким не мав змоги дати якусь конкретну відповідь.

Важкою хмарою насунули думки в обох. Мовчали. Думали. Свідомість і обов'язок перед нацією

поставили їм нові завдання. Яке ж те майбутнє? Чи на коні, чи під конем?... Семиголовий змії-ворог вимигає знову свіжої крові від українського народу. Відрубана голова московського большевизму ожила, свою отруту розкидала ген скрізь по Україні в формі всляких «незалежників», жидів, найманців, запродавців і безлічі всяких авантюриків. В їх улві постали жахливо-нахабні, із звіринними обличчями, садистичними смаками озброєні лави німців, білих та чорних сотень неділимців, анархія, і творець її утопійний большевизм. На тлі цього не забувалось і своє найближче горе: брак свідомости свого народу й, щонайгірше, власна політична незгода.

Яким дивився десь у простір, туди на вигін, де вітряки ритмічно мотіяляли своїми крилами, жовтою пеленою стояли дозрілі жнива, а на обрії простягався, знайомий з дитинства, Гайдаїв ліс. Все це гармонійно сплелось під блакитним сійвом неба. Так, це вона, блакитно-жовта Україна. Серце здригнулось, раптово забилося, мов пташка, що рветься на волю. В унісон спільним думкам, не міняючи пози, не звертаючись ні до кого, наче сам до себе, наче бажаючи поскаржитись комусь, знайти рятунок втіху, говорив зразу тихо та поволі, далі влевнено, начебто находячи цю втіху в змісті своїх слів:

— В останні часи, хоч і нові німці стоять на охороні, але не кращі попередніх. Загони державної варти, що змінили наших козаків, чистісінька банда. Лошаківцям ніяк не поступаються: п'ють, грабують, б'ють та знущаються над селянами, а перед

німцями плазують на задніх ланках. Особистий склад варти — випадковий, здеморалізований і, здебільшого, русифікований. В нашому селі особливих сутічок з селянством не було, але по інших селах часто-густо селяни беруться за вила, сокири та гонять цю нечисть з двору.

Яким, прислухаючись до слів учителя, вбачаючи в них деяку беспорядність, розгубленість, підвівся і рішуче ствердив:

— Чим більший тиск, тим більший спротив. Чим більше напруження, тим легше до повстання. Коли б скоріше рушив отаман Петлюра з заходу, а ми вже шлях у себе прочистимо.

**

Прийшла вже рання осінь. Копали картоплю, буряки. Яким з усіх своїх сил допомагав Галі в господарстві. Одного дня, повернувшись з роботи, застав аж два листи. В одному листі штаб викликав його до Києва, а в другому подавав звідомлення Тихончук. Курінь мали розформувати й приділити до інших військових підрозділів. Козаки готові виконати наказ Якіма й нетерпляче на нього чекають. На другий же день зібрався в дорогу, а по дорозі завітав до Юхима Федоровича та взяв довідку про необхідність лікування не менше двох тижнів. Зразу ж поїхав до Києва, маючи на увазі заїхати до Тихончука. Як і сподівався Яким Хоменко, в головному штабі запропонували йому стати до служби, але не курін-

ним, а сотенним. Подякував, мовляв, це йому бай-дужісінько. В штабі, звичайно, погодилися. Побачивши його медичну довідку, додали ще два тижні. Справа була полагоджена цілком законно, без підозрінь. Керівні робітники центру були надзвичайно здивовані, коли побачили Якіма. Подавши потрібні інформації, наказали негайно виїздити. Гасло до повстання дано. У всі периферійні центри надіслано спеціальних і уповноважених центром робітників. В Німеччині почалась революція, це в значній мірі відбилось на моральному й бойовому стані німецьких військ. Ейхгорна вбито. Отаман Петлюра розпочав наступ. З окриленими надіями, накреслюючи оперативні пляни, Яким відрадився додому.

В дорозі трапилася незначна, але досить показна подія. Від'їхавши від Києва кілометрів сорок, поїзд зупинився на маленькій станції. У вагон, в якому їхав Яким, з надзвичайним поспіхом, перевантажений валізами всіляких розмірів, увійшов німецький офіцер з своїм вістовим. Озброєний, як кажуть, до зубів, високий і дебелий, але немолодий. Вістовий повна протилежність — молоденький, плюгавенький, низенький; шкутильгаючи на ногу, весь час підтирав носа. Поважно оглянули вагон, шукаючи вільних місць. Яким в цей час підійшов до вікна. За якусь хвилинку всі місця навколо були завантажені валізами. Серед них примостився й німець. Вістовий, «козирнувши» відійшов і собі шукати місця. Яким досить люб'язно попередив, що це місце його. Німець сердито й поважно заперечив, ви-

ливаючи безліч непристойних слів на українців, Україну, не поминув і Якіма. Коли Яким ще раз його попередив, в його голосі брехали нотки сталевого-командного тону, а очі блистіли повні рішучої ненависти. Схопив декілька валізок та й відкинув геть, сідаючи на лаву. Німецький офіцер схопив Якіма за комір з наміром його скинути, ввесь час викрикуючи, що він німецький майор, тикаючи рукавичкою в обличчя Якіма. Яким скинів, не стямився й з усієї сили вдарив німця кулаком в обличчя. Той упав, спіткнувшись на свої валізи. Хапаючись за пістоль, німець підіймався, але другий удар нахилив німця наполовину його довгого зросту у вікно вагона. З швидкістю тигра Яким схопив його за ноги й викинув за вікно при повному рухові поїзду. Не встиг оглянутись, як присутні пасажирки зробили те саме й з вістовим, а далі гуртом повикладали й валізи за вікно, посилаючи тисячу прокльонів на голови німців. Ця неприємна подія ще більше додала невности в успіх повстання; це своєрідний барометр народньої ненависти — ваганням нема тут місця.

В таких думках зустрів Яким і Фастів, де й курінь був на постой. Мерщій до своїх козаків, щоб палким словом їх запалити, шаблі на ворога відточити, дати вихід накопиченій народній ненависті. На зборах куреня Яким багато не говорив. Його думки, пляни й накази приймали чіткі виразні форми. Куреневі в повному складі виступити в напрямі домівок в наступну ніч.

На ранок Яким був удома. За його ж наказом над вечір з'явились сотники, на конях, з усією наявною в них зброєю, мов передчуваючи вирішний час довгожданих дій. Наказ центру був короткий. «Роззброїти німецькі загони та варту. Не дати вивозити майна з України. Маєтки, фабрики та державні установи взяти під свою охорону.» Шлях до боєвих операцій був ясний. Лишалось лише удосконалити тактичні заходи операцій. Ухвалено козаків не відпускати, а розташувати по крайніх глухих кутках сіл. На кожне село припадало козаків більше, ніж німців з вартою, а тому роззброєння мало відбутись водночас у всіх селах, охоплених куренем. Подальші дії мали координуватись з отаманом куреня. Наступна ніч, що так нетерпляче кидала старшини у підготовлення й чекання боєвих операцій себе не виправила. Від Тихончука прибув післанець з донесенням, де повідомлялось, що куреневі дано наказ негайно виступити до міста Василькова на втихомирення тамошніх большевиків. Ситуація складалася цілком сприятливо. Вибуття куреня з Фастівського гарнізону було цілком законним. Якимові лишалось лише дбати про обережність у Василькові.

Все йшло гаразд в своїй щоденній праці — в клунях, хлівах, дворищах. На вулицях не побачиш людей, хіба де-не-де перебіжить жіноча постать із своїх та до жіночих воріт.

Одного похмурого дня, що помітно схилився до

ночі, Якимові заманулось врубати дров до хати. Хмари стелили тихенький лапастий сніжок, мороз відновлював своє право на ніч. Вглиб двору стояли коні біля воза, жуючи сіно. В цей час із-за рогу вулиці під'їхали верхи два вартівники та один німець. Зупинились коло хоменківського двору, гукнули:

— Ей, хазяїн!

Яким, що пильно рубав дрова, підвівся, глянув на верхівців і спокійно відповів:

— Я тут не хазяїн.

— А чьї ето лошаді стоять?

— Тутешнього господаря, а його немає вдома.

Вартівники, очевидно, не раз чули такі відповіді від селян, виявляючи своє невдоволення, заушились у високоповерховій московській матерщині. Ворота були на міцному засуві. Один з верхівців спрямував коня на перелаз. Галя, що була в сусідів, почувши гамір коло свого двору, швиденько кинулась додому. Стала на перелазі, перешкоджаючи намірам верхівця. Як і коли сталось, що другий вартівник, відчинивши ворота, опинився у дворі та господарив коло коней. Яким бачив лише скривавлену спину Галі. Почуття ненависти й помсти запалило його груди, в очах потемніло і... як тримав сокиру, так і кинув у вартівника. Сокира своїм вістрям загородилась у спину коня. Кінь став гопки, скинув верхівця й побіг вздовж вулиці, поступово гублячи сили. Вартівець, що був у дворі, возився коло господарських коней, а побачивши, що діється біля перелазу, зразу нагнувся на коней, щоб дістати рущ-

ницю. Була вирішальна мить. Секунда і... Яким уже мав рущицю вартівника в своїх руках. Раптовий удар прикладом допоміг непритомному вартівникові спуститись з коня додолу, але другий вартівник заліг на вулиці й цілився в Якіма. Лише старий ожеред соломи міг урятувати небезпечне становище.

Галя давно була в хаті, про це їй рішуче наказав Яким. Німець, що спостерігав ці події, спокійненько виїняв люльку, витрусив попіл об залізний обцас та й попростував до маєтку. Не пройшло й години, як невелика колона німецьких солдатів простувала до хоменківського двору. Ждати їх було б зайвим. Прихований ожередом, Яким кинувся в сусідській двір, перекинувся через вулицю в чужий садок, а відтіля з нечуваною швидкістю кинувся на вартівника, що й досі пускав кулі в ожеред. Схопив його за горло, тиснучи аж поки той не звільнив своєї рущиці. Через дві-три хвилини вибігли з Галею та Павликом на руках. Через городи попрямували до цегельні, а там недалеко й ліс. Німецькі вояки розсипалися швиденько в лави, оточивши хоменківський двір. Обережно та боязко дійшли до хати, заглядаючи у вікна та двері. У дворі та в хаті було спокійно. Через деякий час виносили хоменківське добро, складаючи на його ж віз, запрягаючи його ж коні.

Ось так прийшов початок передчасного народного повстання проти німців. Не так склалось, як планувалось. Тарасівка помімо всяких наказів та

команд кинулась відкопувати далеко сховану зброю. Не встиг Яким розправитись з другим варгівником, як уже біля двох десятків молодших сусідів залягло навколо зі зброєю, яка лише підвернулася під руки.

Лише рішучий наказ Якіма — не стріляти, а негайно збиратись в цегельні, приневолив їх зразу послухатись.

В цегельні зібралась понад сотня людей, з якою хочеш зброєю, включно до коси, сокири та шворня від воза. Сусіда Павло Бондар досить жартівливо зустрів Галю.

— Еге-ге, голубко, не личить тобі носити оцю лопату, — показуючи на рушницю в її руках, — дай краще поміняємось. Я тобі оцю паличку (залізану прутяку), а ти мені оцю гріховодницю. Так і забрав, не конче допитуючись далі.

Тарасівці похмуро гомоніли. По їхніх поглядах і рухах видно було розмір ненависти, бажання помсти, чутно було вигуки: «До якого часу?... Чого вагати?...»

Яким мовчки прислухався, а в голові хвиля за хвилею котились думки.

— Так, це дійсно народний гнів, це дійсно народний рух. Хто може заперечити цій дійсності?... Лише фальсифікатори червоного напрямку. Але... але це незорганізована маса, неоформована ненависть, помста, що подум'я їх може погасити море крові, ось зараз на деякий час, але жевріння національного вогню — ніколи.

Отямився від важких дум лише під гамір, крик

та вимоги до негайного виступу проти німців.

— Панове громадо, — пояснив Яким, — напасті річ невелика, але ж їх 30 добре навчених солдатів з п'ятьма кулеметами. Себе загубимо та й усе село постраждає. Трохи виждемо, може нас буде більше і може зброї добавиться. Ось тільки треба слідити за німцями, що вони мають робити.

Негайно до маєтку відряджено декілька дозорців. Як і треба було сподіватись, німецький загін на подальші операції не пішов. Пізно вночі повідомили; раптово, в боєвому порядку, німці вийшли в напрямі Андрушівської цукроварні. Така концентрація німецьких підрозділів ствердила здогади, що повстання в Україні почалось і німці підтягуються в більше боєдатні одиниці. Революція в Німеччині поверне справу так, що командування примушено буде дати наказ про відтягнення військ з України. Курінь прибув наступної ночі. Курінним Хоменком дано наказ до всіх сотень цієї ж ночі роззброїти загони державної варті.

До ранку завдання було виконано. По селах 16 волостей фактична влада перейшла до рук повсталого народу. Залишились окремими оазами німецькі військові частини. Що робити з німцями — Яким губився, а центр мовчав. Такого стану невизначеності терпіти довго не можливо, а подолати великі скупчення німецьких військ не так легко й не під силу куруневі. Всім німецьким загонам було вислано листи-ультимати за підписом Якіма Хоменка. В листах повідомлялось німців, що в Німеччині точиться ре-

волюція, що український народ бажає негайного звільнення теренів України, а далі ставились умови відходу німецьких військ: здати зброю, не вивозити харчів, брати лише на час подорожі до їхньої батьківщини. Вразі невиконання цих умов, збройні сили УНР примусово їх заставлять дотримуватись умов. Звичайно, ні одна німецька частина згаданих умов не виконала. Лишалось єдине — боездатність куреня, підтриманого народнім повстанським рухом.

Першим об'єктом наступу мала стати Андрушівська цукроварня. Якраз були останні дні возовиці буряків до цукроварні. Хмари спустились низенько, туман зранку густо стелився по землі, наче ось-ось піде дощик, але мороз в своєму змаганні за право зими, домовившись з своїм побратимом-вітром, серед дня розганяв і туман, і хмари, схопив дороги та шляхи міцно в свої обійми, що стали рівненькі, лискучі, мов асфальтові. Одного такого осіннього ранку тарасівська сотня козаків пристосувалась до валки підвід, що везли буряки до цукроварні. Майже до кожного воза підпрягли по третій коняці, сідла та зброю присипали буряками, кулеметні тачанки везли також буряки. Всі козаки одяглись у кожухи, або в селянські свитки. Справжніх погоничів узяли по одному на три вози. Раніш, ніж підпустити валку кожного села, мусіли їхати вперед управитель маєтку та староста села — доповісти про кількість підвід та людей. Тарасівський управитель маєтку погодився прикрити наступ козаків, маючи на увазі, що німці його тепер не врятують. Пройшли безбо-

ронно всі застави. Скидали буряки. Двох німецьких солдатів, що наглядали за кагатовим полем, козаки зняли тихо, непомітно; тимчасово присипали їх буряками до голови, зав'язавши роти й очі. Кагатове поле було в повному розпорядженні сотні. Фабричні робітники охоче дали Якимові потрібні відомості. Німецька рота до 200 солдатів містилась у найкращому робітничому гуртожитку, що стояв поряд з конторою цукроварні. Напроти, в будинку для приїжджих, містився штаб та німецькі офіцери. Один вартовий стояв біля штабу, другий біля гуртожитку. Державної варті не було. Німецькі солдати пили якраз каву, в штабі було тихо, а деякі офіцери ще спали. Службовці спішили на роботу, а денна зміна робітників уже приступила до праці. В цукроварні та кагатовому полі йшла своїми непорушними темнами праця, покриваючись загальним шумом, гамом людей, машин та підвід. Прояснявалось на морозяний осінній день. На козаків ніхто не звертав уваги. Для сторонніх вони були звичайними підводчиками-селянами: в кожухах, свитках, селянських шапках та ще й з батогами. Перекидали вози з буряками, гукали на коней, відганяючи їх осторонь. Дивно та незрозуміло було лише тоді стороннім, коли ці дядьки раптово, на якусь команду, покинули вози, розсипались у лави та так швидко оточили гуртожиток, штаб і контору.

— Еге-ге-ге, та в них зброя!... А он кулемети!... Один... другий... третій!...

Німецькі вартові запримітили козаків лише то-

ді, як перед ними з усіх боків стирчали багнети, а з їхніх плечей, не зовсім чемно, знимали рушниці. За командою Тихончука козаки увірвалися в гуртожиток з двох протилежних боків. Подалась команда: «руки вгору!» Німці розгубилися. Де поділась славнозвісна боездатність, дисциплінованість, орієнтація німецького вояка? Одні хапалися за зброю, другі підносили вгору руки, треті, мов зацікавлені, приголомшено стояли. Подалась вдруге, втретє команда: «руки вгору!» Далі з обидвох дверей заокотили кулемети, посилаючи кулі в стелю. У дверях і вікнах стояли козаки наготові з ручними гранатами. Ліс піднятих рук. Роззброєння та обшук. В цей же час блискавично чота козаків з Якимом увірвалась до штабу, але тут події розгортались трохи інакше. Козаків зустріли кулі автомата одного з німецьких офіцерів. Інстинкт боротьби сам вирішив хід бою. Більше десятка ручних гранат через двері й вікна кинуті в будинок приїжджих. Сталось щось неймовірне. Меблі, одяга, посуд, харчі, вапно, цегла, куски льдського тіла — все це, полите кров'ю, змішалось та лежало мовчазною купою руїн.

Роззброєних вояків виладнали на майдані цукроварні. Через місцевого перекладача Яким передав:

— Ми вас просили до себе, як чесних союзників, але ви, за деякий час, обернулись у наших ворогів. Ми вас завчасно попередили про негайне звільнення терену України, але ви не погодились. У вашій країні йде революція. Ідіть собі додому вирішувати свою долю й нам тут не заважайте. Штаб ва-

шого полку міститься в Житомирі. Пішком ви дійдете туди за чотири дні, а тому я даю на ці дні вам харчі. Забирайте свої особисті речі й зараз же від'їжджайтесь. Дорогу покажуть вам наші козаки.

Через годину похмурою лавиною німці вирушили в супроводі чоти козаків. Зброя та награбоване майно перейшло у власність куреня.

Задоволені з наслідків бою, козаки веселі, бадьорі, зразу перейшли до своїх справ, чисто побутових. Оглянули кухню, дістали харчів і кухар заходився коло страв. Майже півдня, а люди не їли. В обідній час робітників скликано на збори. Яким пояснив мету повстання. Організовано робітничу самоохорону для цукроварні. Давши вичерпні вказівки Тихончукові, сам поїхав у Тарасівку, сподіваючись одержати якісь вказівки з центру.

Обід для козаків був смачний і веселий, бо одержали по півляшки німецького рому. А тут ще й фабричні дівчата та молодіці понаносили хто ковбаси кільце, хто сала, хто пиріжків солоденьких, а що вже тих наляниць білих, то й не поїсти зразу. Те німецьке питво, якое по-кумедному зветься: «ром!...» Куди воно й до чого?... Мабуть смачне. Один тільки й найшовся в сотні, що знав смак у ромі. Йому трапилось випити аж цілу пляшку рому за часів братання з німцями в шанцях минулої війни. Розказує:

— П'єш і пити хочеться, голова ж тобі свіженька, як у ясний Божий ранок, а попробуєш встать, то е... так тобі ноги й косить; силкуєшся встати, а

воно косить та й косить. Мабуть їм до бою рому не дають, а тільки наніч, щоб не тікали.

Що вже сміху та жартів було над тим німецьким питвом. Не помітили козаки, коли й час промайнув. Сурмач засурмив на обід. Чотовий Оксень з двома козаками розносили пляшки та роздавали козакам. Звичайно, як водиться, там, де п'ють, там і ллють. Скінчили й ром пити, спритні прихильники Бахуса все підливають та й підливають, хоч питво було й не того смаку та впливало не тільки на ноги, а й на голову. Хіба розбереш?... Були й співи, були й танці та, не про козаків кажучи, всього було. Не огледілись, сердешні, як поснули, мов ті дрова на розкидь полягли. Тихончук з деякими підстарщинами завітали до знайомих, захопивши відповідний запас німецького питва. Не чутно було його в сотні цілу ніч. Вартові ждали й ждали своєї зміни та й прийшли до сотні, розбудили кого слід, пославши собі на зміну. Швидко й ці, сердешні, догнали попередніх. А п'яний хіба встоїть на варті?... Всі заснули.

Ніч тиха та спокійна, морозом бере, туманом стелиться, а люд робочий спить, або в цукроварні свого діла пильнує, поклавшись на міцну козачу охорону.

Десь так о годині першій, чи другій загуркотіло колесами, зацокало кінськими копитами. Спочатку тихо та глухо, а далі виразніше та чуткіше простувало до брами цукроварні. Ніхто не зупиняє, ніхто не подає грізно-застережливого: «Стій!». Вій-

ськова колона, мов та велетенська гадюка, поповзла далі до центру, показуючи своє чоло з об'ємів туману. На майдані, ось тут коло контори, коло гуртожитку козачого, коло будинку для прїжджих, що жахливо, мов та смерть, світив своїми темними й страшними очима-вікнами, знову стало тихо, лиш зрідка чути брязкіт зброї та зброї. Гомін людський, що перекочувався хвилями, поступово ущував. Невеличка група людей, що стояла осторонь, нервово, з поспіхом вела невизначні суперечки.

**НЕ ВСІ Ж ТІЇ ТА ВІНЧАЮТЬСЯ,
ЩО ЛЮБЛЯТЬСЯ ТА КОХАЮТЬСЯ**

Вона українка, вона й католичка. Рід її український, з діда й прадіда — католицький. Батько її видатний фахівець інженер, що давно виїхав з Західної України, працював на різних цукроварнях, а зараз він директор Андрушівської цукроварні. Народилась Софія в широких степах Східної України. Жила тихо та мирно, піростала, вчилась і Службу Божу любила. Ніхто її не дорікав у католицтві, хоч навколо була більшість православних. Ось так і росла одначка донька поважних батьків Могиленків. Подруги та й всі люди до неї люб'язно ставляться, а що вже вона до них, то й Господи, ї привітається, ласкаво забалакає, про здоров'я довідається, в скрутну та важку хвилину утішить, а треба, то й допоможе. Всі люди казали:

— Що то за добра та розумна дитина в тих Могиленків. Щастя їм, Боже, в їхньому житті.
Закінчила Софія гімназію досить успішно. Дорослою вже стала. Тонкий стрункий стан, чорні брів-

ки тоненьким шнурочком облягли милі розумні оченята; тонкий носик, ще трохи з горбочком, губки принадні, пухкі, маленькі; голівка, мов квітонька — робили Софію, як кажуть люди, римською красунею. Почали залицятися місцеві женихи, але батьки та й сама Софія і гадки не мали про заміж. Стара мати, іноді жартуючи, скаже:

— А що, Сонечко, може сподобався котрий, то чого ж довго ждати?... Нехай засидає старостів.

Софія почервоніє й таке матері скаже, що та аж зніяковіє. Все своє твердить:

— Учитись та й учитись... Докторшою хочу бути.

Порадились батьки поміж собою, а на осінь одвезли до Києва. Софію прийняли до медичного факультету. Важко було розлучатись батькам з своєю одиначкою, але що вдієш?... Така вже Божа та її воля. Нехай учиться, пильнує, дасть Бог люди вийдуть з неї, власний кусок хліба матиме. Посумували трохи, а далі й звикли, мовляв, так і треба. Підходить же Рідво Христове або Великдень, або літні вакації — очі виглядають не навиглядаються. Скільки сподівань тих! А що вже наготують страв, ласощів, різного вбрання та інших подарунків!

Учиться Софія добре — професорам своїм на радість, а батькам на втіху. Майже ніде не буває, сидить з книжкою в студентським гуртожитку, хіба інколи з подругами пройдеться, щоб просвіжитись. Гуртожиток міститься у Святошинській дачі. Лісу того там, куди тільки оком глянеш: і ялини, і сосни,

зрідка дуби, а то садочки навколо дач, рівненські до-
рїжки, бульвари, різні квітки. Красиво, чудово! Є
де відпочити, прогулятись. Влітку дачників сила-
силенна; є музика, є й театри, кіно. Живеться і ве-
село, і добре. Зберуться студенти з сусіднього ту-
тешнього гуртожитку, зйдуться зі студентками —
що того сміху та жартів у цієї молоді? А пісень ук-
раїнських як заведуть — любо послухати. Притих-
нуть дачники навколо, заслухавшись, тільки й по-
чуєш, як з того, або іншого гурту скажуть:

— Як чудово співає наша українська молодь!

В Софії приємний голосок і вона, наче виді-
ляється ним. Недовго баряться студенти. Десь там
о десятій годині вечора й розходяться. Не без того,
щоб не було того провожаннячка та милуваннячка.
Ну, та Бог милосердний їм простить, на то вони й
молодь. До Софії часто-густо залицяються молоді
гультіпаки, але вона їм таку відсіч задасть, що не-
скоро наміряться приставати до молодої дівки. Щож-
до розмов: наукових, філософських, політичних, то
любить і послухати, і своє розумне слово вставити.
Особливу її увагу на себе звертає отой красунь, ру-
сський та кучерявий, студент історико-філологічного
факультету. Так же він розумно та дотепно говорить
на різні теми. Весь гурт його уважно слухає. Не раз
Софія помічала, як у балакача з ним мимоволі на
самоті лишалась та й сама собі боялась признатись,
як їй від цього приємно було. Красунь-студент, що
звати було його Якимом, чогось також приділяв біль-
ше уваги Софії. Охоче вислухував її наукові-підхо-

ди до справи й до того так тактовно та люб'язно
виправляв її хибні думки, що не погодитися з ним
не можна було.

Зустрічі Якіма з Софією відбувались частіше
та довше. Заздрі подруги й зле закидали їй, але
вона була байдужісінька. Надійшла осінь, а далі зи-
ма, красива природа вже так не тягла молодь до
себе. Перебували здебільшого в кімнатах гуртожит-
ків, особливо в Софіїній кімнаті. Студентки, наче
вже звикли до цього та називали Софію з відтінка-
ми дружньої іронії: «загинула в розквіті літ.»

Яким, студент, це вже нам знайомий та відо-
мий Яким Хоменко. Життя його, як і багатьох на
цьому світі, досить прикре. Якимові довелось пере-
жити, як у тій пісні співається:

«Не всі ж тії та садки цвітуть,

Що весною розвиваються.

Не всі ж тії та вінчаються,

Що любляться та кохаються.»

Він з усією силою своїх чуттів, логіки та мо-
лодечих років полюбив Софію. Вона ж тільки й жила
ним. Любилися, кохалися, щасливенькі були, не по-
мічали, як і час котився. Прийшов час заліків, мен-
ше зустрічались, але наслідки заліків чогось стали
гірші і в Софії, і в Якіма. Та дарма, за те життя
їх було щасливе. Якось Яким дозволив собі загля-
нути в їх майбутнє, ласкаво, вибачливо глянув у ві-
чі Софії та й почав несміяиво:

— Сонечко моє, любя моя, прости ж мені за
таку одвертість. Ти знаєш, що я тебе кохаю більше

свого життя та й ти кажеш про своє кохання.

Софія раптово перебила його, ніжно та міцно обнявши за шию, своїми палкими устами закрила його мову, а одірвавшись так переконуюче мовила:

— Якимцю, я не тільки кажу, я тебе люблю так, як ніколи нікого й нічого. Скажи мені душу віддати за тебе й то не зупинюсь, вір мені, кажи все чисто відверто, просто.

— Ясочко моя, я хотів би, щоб життя наше ніколи, ніколи не розлучалось! Міцніше стиснув її в своїх обіймах, а далі мрійно, дивлячись у далину мовив:

— Я волів би бачити, чути, почувати тебе кожену хвилину життя коло себе. Дружно, по-родинному ділитись нашим щастям і горем. Я не діждусь тієї хвилини, що зміг би назвати тебе дружиною своєю. Зажити родинним життям, працювати, діточок мати. О, яке це щастя!... Софочко, ти хотіла б мати діточок?

Нічого вона не відказала, але щільніше при-тулилась, потяглась ластівкою до нього та так гаряче щиро поцілувала: чоло, очі, ніс, щоки, а далі й завмерли в обіймах, у поцілункові, що поглинув усі їх чуття. Їм хотілось ще ближче себе відчувати, деє там у грудях, серці, душі. Це було повне панування чуттів любови, страсти, кохання. Знесилено одірвались, задумались, мовчали, а згодом Яким продовжував:

— Скінчаться заліки, поїдемо додому, я тебе познайомлю з моїми батьками, ти мене з своїми, запитаємо їх, якщо буде згода, то й заручини спра-

вимо. А там... там... ще рік учитись, то й весілля через рік справимо. Я вже кінчаю й за цей рік, маючи посаду, улаштую все, що треба.

Софія уважненько слухала, схиливши його голову до себе та розгладжуючи його кучері.

— Для чого весілля відкладати на рік? — за-протестувала Софія. Як батьки погодяться, то й до шлюбу. За рік може трапитись багато подій. Знаєш, Якимцю, як я залишаюсь на самоті, мені буває так важко та тоскно, начебто серце віщує мені щось недобре.

— Ну добре, добре, моя кралечко, я з тобою більше, ніж згоден — почав заспокоювати її Яким. Щождо перешкоджаючих подій, то готовий умерти, а їх подолати. Клянусь тобі всім своїм святим, що я не зраджу свого слова.

Довго ще Софія й Яким милувалися, мріяли, будуючи своє майбутнє життя. Через тиждень у Софії кінчались всі навчальні справи, в Якіма лише через два тижні після цього, але їхати додому вирішили разом. Софія написала відповідний лист батькам, тонко натякуючи на те, що примушена підждати на одного із своїх вірних друзів.

Дипломну працю Яким здав блискуче, а в Софії з переходом на останній курс було майже добре. Раді та веселі, повні надій поїхали додому. Що вже тих радощів було в Могиленків в цукроварні і в Хоменків у Тарасівці. Зійшлася рідня, поздоровляли, дарунки дарили й, як водиться за українським звичаєм, обідом та чаркою день кінчали. У той же

самісінький день, наче домовились, Яким своєму батькові, а Софія своїй матері, признались у хвилюючих почуттях взаємної любови та твердого наміру одружитись. Якимів батько знав особисто Могиленка, старого директора Андрушівської цукроварні, а Могиленки знали старого Федота Хоменка, що посідав землі на хуторі Зарубному. Хоч знались, але балачки були різні. Якимів батько не заперечував.

— В добрий час та пору, дорогий сину. Ти вже в таких літах, що не сором і жінку мати, а науку свою скінчив. З Божою допомогою трохи зі служби, трохи з господарства, то жіночка твоя не поскаржиться на злидні. Ось Могиленки погербують нами, про це тобі й слід подумати. Віри, здається, вони не нашої, то й шлюб батюшки загальмують. Ти, синку, з нареченою більше балакай та з її батьками, якщо по-нашому вхреститься, то хоч зараз благословлю вас до вінця.

Нічого Яким так не боявся, як отієї мови про віру. Він пригадав деякі деталі з розмови Софії і це його остаточно повалило у важкі думи. Пройшло днів три-чотири й Яким одержав листа від Софії, де вона просила обов'язково бути в них. Почувалось, що в листі Софія не все сказала й це ще більше збентежило Якіма. Не гаючи часу, поїхав. Могиленків застав удома. Софія збентежено розгубилась, вибігла надвір, кинулася до Якіма не то в обійми, не то цілуватись, але не вийшло ні те, ні друге. Яким також стояв, як школяр. Невміло, розгублено взяв обидві руки та й поцілував їх, мов своїй ко-

лишній бабуні. На ганку дому стояла мати. Старий Могиленко по-дружньому привітав Якіма й, очевидно, щоб уникнути неприємної хвилі розгубленості, завів мову про старого Хоменка, про господарство, про засіяну ділянку буряків. Потроху включались в балачки Софія та стара мати. З господарства перейшли на навчальні справи, непомітно перейшли на політичні, наукові теми. Старий Могиленко зауважив широку ерудицію свого співрозмовника, його тверді наукові концепції, а в питаннях національної політики Яким стояв значно вище Могиленка. Найбільше припала до душі батькам щира відданість Якіма українській справі. Балачки так захопили чоловіків, що й не помітили відсутності жінок і коли вони встигли приготувати стіл до прийняття. Стара запросила чоловіків до столу. Зайшла мова про використання студентами літнього часу, а там, якось необережно, Софія пробалакалась, мовляв, тепер їй не доведеться скучати, бо буде з нею Яким. Стара засміялася та й спитала:

— Чи знайдеться в пана Якіма достатнього часу для цього перебування?

— О, будьте певні, паніматко — сміливо відповів Яким. Для цього щасливого перебування з вамию донькою, я все своє життя потратив би.

Софія почервоніла, посварилась пальчиком на Якіма, а далі раптово піднялась, затрималась на хвилинку, дивляючись у батька та матір, потім кинулась до них з обіймами.

— Мамо, татусю!... я вам уже говорила... Яким

— це мій... ну... мій жених. Я його люблю та й він мене. Ми вже домовились поміж собою. Не заперечуйте нашому щастю.

Яким і собі встав, до нього наблизилася Софія, взяла його за руку. Стали в позу покори та прохання. Несміло, нерівним, дрижачим голосом, мов щось в горлі заваджало, Яким і собі звернувся, благально дивлячись на старого Могиленка.

— Так, ми любимо одне одного більше за своє життя, ми дали одне одному слово й ніколи його не зрадімо. Благословіть же нас на дружнє, повічно щасливе життя.

Могиленко, поринувши в свої думки, весь час мовчав. Далі підвів голову, провів рукою по обличчі, мов після дрімоти і сказав з повагою:

— Діти мої, знаю, все знаю, але благословіть вас не можу. Від душі радий вас бачити щасливим подружжям, утішатись вашим радісним життям та й Яким мені дуже сподобався. Я хотів би для своєї єдиної дитини лише такого чоловіка, а для нас такого зятя, як Яким. Ви, дорогі дітоньки, не подумали над одним. Віровизнання Софії — католицьке, а Якимове — московсько-православне. Отже, подружнє життя з цих двох форм виникнути не може. Або одному, або другому з вас треба міняти форму віровизнання. Будемо об'єктивно судити. Кому саме? З попередніх розмов ми дійшли до тієї думки, що кожний свідомий українець повинен все своє життя боротися за ідею Самостійної Соборної Української Держави. З покоління в покоління, протягом всієї

історії, український народ боровся, бореться й буде боротись аж до здійснення цієї ідеї, бо вона є життєвою необхідністю нашої нації. Для цієї боротьби ми мусимо піднести нашу свідомість, спираючись на християнську суть релігії. Як перше, так і друге мусять бути незалежними від чужих поневолюючих нас впливів. Наша українська церква повинна бути незалежна від держави й, безперечно, незалежна від Москви. Московська церква є знаряддям московської держави, бо вона залежна від неї і переводить політику Москви. Між двома велетнями християнської суті, правдивим і близьким нам є той, що не зазіхає на нашу волю, не обертає нас в свою колонію, не визискує, а несе чисту святую правду-вчення Христа. Двох шляхів не може бути, а дрібненькі доріжки ведуть до заблудження нашої свідомости та морального хитання, неспокою, загину. В силу цих законів духового життя наш рід Могиленків міцно тримав у собі українські традиції, звичаї та свою батьківську віру. Іти на скасування віри батьків, знищити цю віру з останньою представницею нашого роду?... На це я не піду. Ось тепер, мої молодята, судіть самі.

Могиленко замовк, мовчали всі. В душі Якими кипіла буря раптових невиразних почуттів. Свідомість і інстинкт виступили в своєму найгострішому, смертельному герці. Не погодитись із старим не можна було. Формувалась нова страшна думка. Що ж?... Іти собі на зміну віри своїх батьків?... В уніяти перейти?... В католики?... Кому?... Нащадкові Запорізьких козаків?... Що ж я батькові своєму ска-

жу?... Та й що батько скаже?... Тіло потерпело в Якіма, а в душі, мов похололо. В його уяві зразу постала прірва між ним та Софією. Глянув на Софію, на її заплакані очі, в душі ще більша буря піднялась, заболіло, запекло й він не отямився, як вирвались слова:

— Хто ж смів таке придумати?... Бог же один?... То чому в нього вірують по-різному?... О, Боже милый, це вже не Твоїх рук творіння, це вже винахід людський. Для чого ж такі пекельні муки нам? А скільки ж люду загинуло із-за релігійних чвар?... Де ж правда?...

— Правда, сину, на боці Святого Апостольського Престолу, бо він лише один є вірний послідовець заповітів Христа. Великий наш київський князь Володимир прийняв чистоту віри повністю й так, як вона була на той час і в церквах Київської Русі-України, де довгий час молитви здійснювались за Святий Великий престол Риму. Лише мирський неспокої грецького патріарха Керуларія в 1054 році зробив розкол в єдинстві Вселенської Церкви. Церква, заснована Ісусом Христом живе, вітає своїм словом над більшістю світу, не залежить ні від одної держави, не є знаряддям їхньої політики. Москва, що підхопила грецький розклад, забарвила його своєю азійщиною, підпорядкувала собі Церкву, зробивши її знаряддям своєї імперіялістичної політики і вперто виступає, як третій Рим. Вам, молоді мої друзі, мабуть все це відомо. Я лише поринув так далеко в історію тому, щоб ви не подумали про ме-

не зле, що не даю згоди, не благословляю вас. Ще раз повторю своє щире бажання бачити вас подружжям, але факти, висловленої мною правди не дають змоги мені це зробити.

Софія запитала батька:

— Випадки ж були, що католицькі дівчата виходили за ортодоксів?... Хто ж тоді зобов'язаний віру міняти?

— По прийнятому закону молода приймає релігію молодого — відповів батько. Тебе, дочко, я не неволю. Можеш поступити так, як підказує тобі свідомість. Я, як батько, висловив свою думку, надіюсь, цим самим я висловив і думку матері.

— Так, я з тобою цілком згодна, — поспішила мати з відповіддю, — але як же вийти з цього становища, що так прикро склалось?

Яким, що весь час, нервуючи, слухав, раптово вклучився в розмову:

— Ради Бога, ради всіх святих, не ставте Софії вирішних вимог. Прошу дати нам час. Я подумаю, побалакаю з батьком, проаналізую питання шлюбу в релігійних науках, звернусь до наших церковних авторитетів. Для мене, для нас, має вирішитись питання життя чи смерті.

Софія в цей час розплакалась, кинулась матері на груди й крізь плач мовила:

— Мамусенько рідненька, що ж це таке? Невже вам не жалко своєї єдиної доньки? Невже хочете мені смерті?... Коли так, коли не за Якіма, то клянусь вам, що не одружусь ні з ким! Вік свій проді-

вую, в черниці піду, а більше нікого не хочу!

Та й знову залилась гіркими сльозами, а мати бідна й собі. Далі відірвалась від матері, кинулась Якимові на шию.

— Якимцю, голубчику, любий мій, клянусь тобі, я піду на все. Не захочуть попи вінчати, будемо жити без шлюбу. Тату!... Мамо!... Слухайте й знайте, але життя моє без любого, без милого Якимця, пропаче.

Після останніх слів Софії мати сплеснула руками й гірко заридала. Батько, не в силі стримати себе, спостерігаючи важку трагедію своєї дитини, борючись між двома почуттями — батьківським та непохитним обов'язком християнина й патріота, підвівся на весь свій зріст, нервово стукнув кулаком об стіл і, мов одрубуючи слова, піднесенним голосом поклав кінець чи початок цій несподіваній трагедії.

— Годі!... Цієї розпусти в своїй родині я не припущу!... А ви, шановний пане Хоменко, можете діяти, як вам до вподоби. В своєму розпорядженні маєте рік. Не забувайте, що ви українець з університетським дипломом. А тепер, прощайте!...

Старий Могиленко вийшов до свого кабінету, стукнувши дверми. Вслід за ним стиха, мовчки вийшла мати. Софія й Яким поринули в глибокі, важкі думи. Першим отямився Яким, взяв за руки Софію і стиха, покірливо промовив до неї.

— Прощай, моя рибонько, моя страднице, тепер я цілком переконаний у твоїй любові та відданості. Ми маємо рік, а за рік... — поглядом і рухом

руки показуючи угору — Господь Бог змилюється над нами.

Обнялися, зацілувалися, злилися в несамовитому поцілункові, а потім ще раз, ще раз та й розійшлися. Було вже далеко за північ. Яким їхав поволі, обмірковуючи становище, що так негадано склалось. Йому було цілком ясно: старий Могиленко не погодиться на зміну віри своєї єдиної дочки. Скористатись відданістю Софії і без згоди батьків піти їй на зміну віри та на шлюб? А потім що?... Розбити родинне життя старих?... А згодом і своє?... Все одно родинне чуття потягне Софію до батьків. Умовити батька дати згоду на мій перехід в католицтво?... Або й не питати його згоди?... О ні, я добре знаю свого батька. Те, що він українець, те, що українська справа для нього близька — нема сумніву, але те, що козачі традиції, занесені з кубанських станиць, високо береже — також нема сумніву. Ось тут то й стане. Щоб козак, кубанець, нащадок Запорізьких січовиків, став католиком?... О, ні, на це він не піде! Скоріше він зробить зо мною, як Тарас Бульба, мовляв: «Я тебе породив — я тебе й уб'ю». Історичними, науковими доказами — його, бувшого вахмістра кубанських сотень, не переконаєш. Поїхати на службу, потай від батька перейти до католицької віри, це, на перші рази цілком можливо, але згодом, для батька — це могила, а для мене — відщуратись батька, братів, рідні та й, гадаю, батьківської спадщини. Попробую з батьком говорити. З такими думками приїхав Яким додому. У

найближчі дні з батьком говорити не довелось, але в неділю, після Служби Божої, батько сам зачепив болюче Якимове питання. Довго Яким вагався, а далі й розповів усю правду, всю пригоду в Могиленків, закінчуючи своєю мову проханням згоди батька на перехід до католицької віри. Яким не помилився в своїх сподіваннях. Батько розсердився, плюнув і сказав:

— Поки світ сонця світить — цього не буде! Обусурменився — уб'ю.

Він вийшов, а Яким лишився сам ще з важкими думами. Останні сподівання його обірвалися, а образ Софії так принадою стояв у його уяві. Що робити?... Що діяти?... Піду до Софії, порадимось, ми ж маємо ще рік. Вона закінчить своє навчання, стане лікаркою, а там життя підкаже, що робити. Треба лише потішити Софію. На таких думках і заспокоївся. Ціле літо частенько зустрічались, звикли з думкою, що рік життя багато допоможе в їхньому скрутному стані.

Якимів батько тим часом не дримав, а для Якима долю кував. Зрозумівши суть справи, старий Хоменко поїхав до свого давнього приятеля, земського начальника на пораду. Як вирішили старі приятелі — не відомо, але в серпні місяці Яким одержав призначення до гімназії одного з повітових міст Чернігівської губернії. Загадкове в цьому було лише те, що недалеко від цього міста жив заможний хуторянин Ярошенко, також давній приятель Хоменків, козак і виходець з Кубані. В Ярошенків було два сини та

дві дочки, одну з них звали Галею. Ще коли Яким та Галя були маленькі, землі Хоменка та Ярошенка межували поміж собою, то діти, як росли разом, то так разом і вчилися в гімназії. Росла Галя, підросла і стала красунею. Старі давно помічали особливу якусь дружбу поміж своїми дітьми та завчасно раділи, що чудове подружжя з них вийде, а випивши, то й без всякого сорому називали один одного сватом. Через деякий час Ярошенко продав свої землі Хоменкові, а собі купив на Чернігівщині. Розпрощались Яким та Галя, гадаючи що й назавжди. Не встигло коханячко їх розжврітись, вибухнути полум'ям. Чи забули вони далі одне одного, чи глибоке чуття в душі заховали? Важко відгадати молодече серце. Яким все вчився та вчився. Галя, як залишила гімназію при переїзді, то так і не вчилась і досі. Батько та мати більше привчали її до господарства, а про навчання для дівчат не конче дбали. Галя виросла та й на порі стала. Залицялися різні женихи з міста, з близьких хуторів, але не до вподоби вони їй. Чула вона про Якима, про його кохання з Софією. Хоч і приємний він їй був, але якийсь далекий: освічений, за директорськими доньками впадає, а ми люди прості. Ну, та Бог з ним. Старий Хоменко перед від'їздом Якима на службу написав листа Ярошенкам, просив передати та вітати їх. Не здогадуючись про батькові наміри, охоче погодився заїхати. В цей же час в його уяві мимоволі постав образ Галі. Аж прикро стало на душі — Софія і Галя... Боже, для чого ще нові душевні муки?... Лише

мимохідь з'явилась така думка, але в ту ж мить Яким її прогнав.

Приїхавши на місце служби, влаштувавшись з житлом та їдою, маючи вільний час, негайно поїхав до Ярошенків. Хутір Ярошенків недалеко від залізниці, зо дві-три верстві. Залюбки Якимові було зробити цю прогулянку. Праворуч та ліворуч дороги стояли високі осокори, верби, обліті ранішньою росою, що різнобарвно відзеркалювала на листях промені ледь піднятого над обрієм сонця. Скільки глянеш у простір, усе той же степ. Його жовто-гарячий колір свідчив про ранню осінь. Жива вже скінчені, хіба де-не-де мідно-сталевою плямою лишилися проса. У повітрі тихо й вогко. Бабине літо снувалось по тихих закутках. Здалеку чутно церковні дзвони. Була неділя. Родина Ярошенків тількищо приїхала зі Служби Божої. Аж тут і Яким у двір. Скільки радощів, спогадів та балачок було. А Галя, мов та квітка весняна розквітла. Зворушення так опанувало нею, що це помітила мати та сестра й їй про це нагадали.

Начебто нічого особливого не трапилось. Яким погостював, розказав багато новин, люб'язно розпрощався з усіма та й поїхав. Писав листи до Софії майже щодня. На Різдв'яні свята, скінчивши свої учбові справи, поїхав додому. Але не втримався й написав листа Ярошенкам і зокрема Галі. Нічого особливого, здається, не писав, але далекі натяки на ніжні почуття все таки були. В душі ж своїй він почував якусь розколіну, хоч дбайливо її прохо-

нував. Та й ворушилися почуття, пов'язані з спогадами юнацтва. Воно було чисте, безжурне, без усяких важких переживань. Лише треба було переступити поріг до віку дорослої людини, як і постала боротьба з безліччю життєвих перешкод. Для чого збулась оця зустріч з Галею?... Для чого повертати дитинство, юнацтво?... В житті воно буває один раз. Відкинувши думку про минуле, він радо вступив у свій рідний дім. Через пару днів спішив до Софії. Начебто нічого не трапилось, любо та мило провели час. Батьки Софії вважали Якіма неофіційним женихом. Між іншим, Яким розповів про свою гостину у Ярошенків. Софія знала дочок Ярошенка з гімназії, знала про дружбу Якіма з Галею, а тому й поцікавилась чи не заможем вони. Після відповіді Якіма задумалась на хвилинку, але тон і настрої не змінила.

Після Різдва Яким бував у Ярошенків досить часто. Йому подобалось навіть родинне оточення в них. Чи то вже в силу спільних рис хуторського побуту, виховання, чи так уже судилось. Галя, як та ластівочка в'ється коло нього. Часто випадково лишались на самоті.

Чи то вже в родині Ярошенків умовилися так робити, чи то дійсно випадок був, але чим далі, зустрічі відбувались частіше та довше. Про все говорили, але юнацьких спогадів уникали.

В першу неділю посту Яким одержав листа від своєї сестри Ліди. Вона писала Якимові досить рідко й то у виключних випадках. Ліда оповідала про своє родинне життя, скаржилась на чоловіка, що

часто п'є, а між іншим написала, що на масницю приїздила Софія, що в Могиленків був великий баль, потім їздили до директора Горбашівської гуральні — отого інженера полячка, що давно залицявся до Софії. Люди кажуть, що й зараз женихається, що батьки то й згодні, а не відомо як Софія. Всі так здивовані й таке на Софію кажуть, що аж дивно. Чого б це швидко зрадила Якіма... Видко, не стільки Софія, скільки батьки цього хочуть. Алеж і Софія!... Ніколи не приїздила на масницю, а тепер приїхала. Зі станції привіз її сам особисто полячок. Не звертай уваги на це, Якимцю. Вони, ці кручені пани, завжди були такі. Краще нам триматися свого козачого роду.

Яким так і охолов. Йому не вірилося, що Софія здатна зрадити, але батьки могли вплинути. Де ж тоді стійкість почуття?... До чого тоді різні обіцянки, клятви?... Не зрозуміла тоді й трагедія всього пережитого. Задумався Яким. Бура досвідчень вибухла в його душі з новою силою. Його кидало то вбік образу Софії, то вбік Галі... А може вона дізналась... Їй наговорили зайве про мої відвідини до Ярошенків?... Але чому ж не сказати, не написати про це?... Вмить зупинився, спитав себе. А я, хіба краший?... О, яка це ганьба!... Дорікати іншим і не бачити вини в собі?... Його мучило, пекло десь там у середині, в грудях; підкочувалось нестерпним болем до дихання, перехоплювало його; він хватав себе за горло, щоб полегшити біль. Далі, мов блискавкою його освітло. Він зупинився перед

іконою Божого Спасителя й несамовито крикнув:
— Господи, Спасителю!... Покажи мені стезі Твоя!

Та й припав головою до стола. Струм спокою вливався в його душу, розум, стиха сприймав надхнення душі. Спокійно й розсудливо та довго писав листи Софії та сестрі Ліді.

Бідний Яким!... Він не знав і не догадувався, що в цій усій трагедії діяли досить активно сторонні сили. Старий Хоменко давно виробив плян дій щодо Якіма та Софії. Дорадниками та майже вирішними особами були земський начальник та місцевий священик, отець Демид. Вони добре знали, куди й як спрямувати справу. На те вони й урядовці Москви. Яким відіслав листи, вирахував час відповіді, але її не було та й не було. В стані невизначеного чекання прийшов до думки, що, мабуть, попередній лист написано гострим тоном, а тому сів писати вдруге, надаючи його змістові легко-іронічної люб'язности з відтінком байдужости. Не було відповіді й на другий лист. Це остаточно Якіма кинуло в розпач. Він не пив, не їв як слід. Колеги з гімназії помітили зміну, допитувались, співчували, але це ще більше драгувало його. Нарешті надіслав телеграму Софії у Київський університет. На другий же день одержав телеграму-відповідь такого змісту: «Листи одержала всі. Відповідь дала. Чому твоєї нема? — Софія.» Безперечно, листи до Софії десь таємно зникали. Але хто?... Де?... Пішов на пошту, але твердої відповіді не одержав. Написав утретє листа, але адре-

су змінив на свого колегу з гімназії. Відповіді одержував регулярно. Виявилось: інженер полячок дійсно женихався до Софії, але вона категорично йому відмовила. Заспокоївшись, Яким пригадав, що довгий час не був у Ярошенків. Зібрався й поїхав, а перед цим написав досить палкий лист Софії, з проханням приїхати до нього на Великдень.

Ярошенки радо, але здивовано зустріли Якіма. Було це в неділю. Галя сяяла своєю чарівною красою. Пообідали родинно, розмов було багато. Балакали про Великодні свята, як колись у гімназії їх радо зустрічали. Пригадала Галя, як одного разу їхали з Якимом на великодні вакації, як на станції, чекаючи на хутірські коні, обоє знялися на одній фотокартці. Запросила Якіма до дівочої кімнати, де й зараз зберігалась ця картка. Пішли, а вся родина продовжувала свої розмови. Опинившись на самоті, довго й мовчки вдивлялися в свої постаті, мов пригадуючи своє дитинство, юнацтво. Яким не міг стриматись, щоб так злегенька та ніжно не стиснути руки Галі, що так близько та принадливо були коло нього. Галя відповіла тим же. Далі... Далі трапилось якомось інстинктивно: Яким повільно потягнув Галю до себе. Обійми й перший палкий поцілунок. Раптом, опановуючи себе, Яким схопився, сів віддаць, опустив голову на руки й так просидів декілька хвилини. Галя задумалась, але погляд її був повний перемоги. Вона знала про кохання Якіма й Софії, але до цього часу ні одним словечком не обмовилась. В її очах можна було прочитати: «Знайте, освічені

панянки, що вам не перемогти краси простої хуторянки. Ось поглянь, горда Софіє, сьогодні він цілувався зо мною, а завтра він душу свою мені віддасть, а після завтра ми станемо подружжям!»

Яким підвівся, закрив обличчя рукою і сам до себе промовив:

— О, Боже милий, що зо мною?... Вчора клявся любити Софію, а сьогодні... Наче спокуса яка... Мене тягне міццю всіх моїх почуттів до Галі.

Опустив руки, палко вдивляючись у Галю. Через якусь мить схопив її в обійми.

— Галю, Галюсенько, яка ж ти красива та чарівна!

Цілував її обличчя, чоло, губи, шию, а далі кинув її геть і, як розлючений звір, закричав:

— Геть!... Іди від мене, чарівнице лукава, не збільшуй мої пекельні муки!

Хотів вийти з кімнати, але Галя ніжно та обережно його зупинила.

— Якимцю, не йди, зупинись. Ти не її любиш, а мене... Тебе ж так щиро та віддано ніхто не любив, як я. Клянусь тобі своїм життям.

Яким вирвався з кімнати й прожогом кинувся надвір. Зразу зібрався й поїхав додому.

Майже цілу ніч писав листа до Софії. Тисячу дорікань видилось на папері. Софія й невольна особа, кар'єристка, за мамин квартир тримається, здатна лише рюмсати. Таке понаписував, що й не переказати. Під кінець листа бажав їй успіху з інженером полячком. Відмовився від свого запрошення Со-

фії до нього. Лист відіслав, але протягом двох днів не їв, не пив і не спав. На нього находили хвилини, коли вважав закінченими стосунки з Софією, що він женився лише з Гаєю. В інші хвилини йому було жалко Софії і він сердився на Гаю.

Великодні свята, хоч і не вирішили долі Якима, але в значній мірі зумовили. Своїми переживаннями поділився з батьком. Старий Хоменко був дуже задоволений ширістю сина, вкупі з тим і своїми попередніми заходами. Пригодубив, приласкав та порадив на Зелені святки старостів засилати до Ярошенків. Додав, що в земського начальника бачився з Могиленком, завів мову про одруження дітей, але той одмовився категорично. У Якимовій душі перекипіло й він був готовий до будь-яких ударів життя. Був байдужий до всього: до сватання, до відмовлення Могиленка — йому хотілося спокою. Події настали досить несподівано. Яким довідався від батька, що родина Ярошенків запрошена на Великдень до них у Тарасівку. Було приємно й чогось страшно. До Могиленків Яким не поїхав і нічого не писав. Віддався течії життя. Свято також зустрів байдуже, молився лише Богові. На другий день приїхали Ярошенки з Гаєю зустрівся сухо, байдуже. З'їжджались все нові та нові гості. До Якима на самоті підійшла сестра Ліда і звернула увагу на його сумний вигляд. Розважала його їй, не знаючи причин переживань, повідомила про запрошення до них також і родини Могиленків. Якима це так схвилювало, що він схопив Ліду за руки, прохаючи:

— Сестро, годубко, зроби так, щоб вони не приїхали.

— Чому? — здивовано спитала Ліда.

— Так треба. Може трапитись непорозуміння. Зроби, будь ласка.

Ліда пішла шукати свого чоловіка, щоб порадитись з ним. В цей час, ходою пави, непомітно, підійшла до засмученого Якима Галя. Сьогодні вона була чудова, краса її непереможна, українська по-ша по-мистецьки відтінювала тонкі нюанси жіночої краси.

Сяючи щастям, радістю, з поглядом подум'яної любови, вона стояла поряд Якима. Він стрепенувся, мов зі сну. Не мав слів, в горлі перехопило дихання, а в серці так солодко, приємно защеміло. Галя стиха взяла його під руку, спрямовуючи вихід надвір, дзвіночком розсипаючись навколо нього: про здоров'я, самопочуття, про службові справи. Ці прості слова підігривали його, підіймали настрої, урівноважували. Були вже в садку, як їх покликали до столу. Почалось частування, промови, побажання, церковні та світські пісні. Гості підпили й відповідну етикету було зламано. Яким та Галя заглибились у свої особисті розмови. Якраз, наче щось обірвалось, гості притихли, а деякі й у вікна заглядали. Заглянув і Яким з Гаєю. В широкий хуторський двір, верхи на конях, в'їхало двоє. Яким зразу пізнав Софію в амазонському вбранні. Він скипів, схопився з місця, хотів вийти, але його не пустили. З усієї сили ударив кулаком об стіл, посуд задзереньчав та попадав.

— Зрадниця!... Вона приїхала глазувати, знуцатись надо мною в моїм домі! Поляка привезла з собою!... Пустить мене! — скрикнув Яким, вириваючись.

Галя з видом неприємности, якось ущухла, присіла, як куріпочка. Старий Хоменко зустрів гостей, запросив до господи. Софія була збентежена, очі її горіли вогнем цікавості та ненависти. Вона шукала очима Якіма, але в цей час Галя підвелась і Софіїні очі в першу чергу зустрілись з очима Галі. Так тривало якусь мить, що була герцем боротьби двох жіночих сердець. Перша опустила очі Софія. Яким стояв, схиливши голову. До нього звернулася Софія.

— Вітайте нас, шановний господарю, у вашій господі. Тільки зразу признайтесь: раді, чи нераді?... Як Магомет не йде до гори, гора йде до Магомета. Пробачте за переінакшення прислів'я.

Галя не стрималась, якось штучно засміялась, обізвавшись і собі.

— Магомет не скінчив своєї молитви. Хоч гори й не ходять, коли це вже трапилось, то будьте певні, Магомета опанує надхнення й він молитви свої скінчить.

— Невідомо тільки на якій горі, — сідаючи з поляком за стіл, — сказала Софія.

Гості зробили вигляд, що не слухають цих розмов, але неспокійний настрій опанував усіх. Яким підніс голову й запитав:

— Чого ж, панно Софіє, не знайомите з своїм нареченим?

— Бо не знаю з якого боку він сидить.

— Розгубленість — недобра ознака, — мовив Яким, здоровлячись з поляком.

Галя сіла та потихеньку смоктала вино з чарки, пильнуючи за поляком. Батько й Ліда наповнили чарки та запрошували випити. Жінки по другому боці столу нервово шептались. Зять Юхим, що вже чимало випив, ладнав музиків на ганку. Садок почав зрідка цвісти й різнобарвним віночком оточував просторий ганок. Почали з традиційного котачка. Юхим Федорович, неміцно тримаючись на ногах, з солідним животиком, пішов у пляси. Піднявся сміх та жарти. Більшість гостей опинилась надворі. В ідальні лишились Яким та Софія.

Мовчанку порушив Яким.

— Що визначає цей польско-американський машкарад? А поляк?

Софія, нервово шарпаючи хустинку в руках, в розпачі, не дивлячись на Якіма, стиха сказала:

— Якимю, не сердься, поговоримо відверто та щиро. Коли ти покохав іншу, щастя тобі Боже, але востанне клянусь, що я ніколи й ні за кого не піду заміж. Поляк — це бутафорія, потрібна лише на цей момент. Я бачу, що ту розколинку, яка між нами сталась, уже не закрити. Щастя нам у житті не буде, але я, як кохала тебе, так повік кохатиму.

Обидвоє затихли, думали важкими, чернохмарими думками, кидалися ними до міцно замкнених дверей релігійного формалізму, намагаючись знайти

— Зрадниця!... Вона приїхала глузувати, знущатись надо мною в моїм домі! Поляка привезла з собою!... Пустіть мене! — скрикнув Яким, вириваючись.

Гая з видом неприємності, якось уцухла, присіла, як куріпочка. Старий Хоменко зустрів гостей, запросив до господи. Софія була збентежена, очі її горіли вогнем цікавості та ненависти. Вона шукала очима Якіма, але в цей час Галя підвелась і Софіїні очі в першу чергу зустрілись з очима Галі. Так тривало якусь мить, що була герцем боротьби двох жіночих сердець. Перша опустила очі Софії. Яким стояв, схиливши голову. До нього звернулася Софія.

— Вітайте нас, шановний господарю, у вашій господі. Тільки зразу признайтесь: раді, чи не раді?... Як Магомет не йде до гори, гора йде до Магомета. Пробачте за переінакшення прислів'я.

Галя не стрималась, якось штучно засміялась, обізвалась і собі.

— Магомет не скінчив своєї молитви. Хоч гори й не ходять, коли це вже трапилось, то будьте певні, Магомета опанує надхнення й він молитви свої скінчить.

— Невідомо тільки на якій горі, — сідаючи з поляком за стіл, — сказала Софія.

Гості зробили вигляд, що не слухають цих розмов, але неспокійний настрій опанував усіх. Яким підніс голову й запитав:

— Чого ж, панно Софіє, не знайомите з своїм нареченим?

— Бо не знаю з якого боку він сидить.

— Розгубленість — недобра ознака, — мовив Яким, здоровлячись з поляком.

Галя сіла та потихеньку смоктала вино з чарки, пильнуючи за поляком. Батько й Ліда наповнили чарки та запрошували випити. Жінки по другому боці столу нервово шептались. Зять Юхим, що вже чимало випив, ладнав музиків на ганку. Садок почав зрідка цвісти й різнобарвним віночком оточував просторий ганок. Почали з традиційного козачка. Юхим Федорович, неміцно тримаючись на ногах, з солідним животиком, пішов у пляси. Піднявся сміх та жарти. Більшість гостей опинилась надворі. В ідальні лишались Яким та Софія.

Мовчанку порушив Яким.

— Що визначає цей польско-американський машкарад? А поляк?

Софія, нервово шарпаючи хустинку в руках, в розпачі, не дивлячись на Якіма, стиха сказала:

— Якимю, не сердься, поговоримо відверто та щиро. Коли ти покохав іншу, щастя тобі Боже, але востаннє клянусь, що я ніколи й ні за кого не піду заміж. Поляк — це бутафорія, потрібна лише на цей момент. Я бачу, що ту розколіну, яка між нами сталась, уже не закрити. Щастя нам у житті не буде, але я, як кохала тебе, так повік кохатиму.

Обидвоє затихли, думали важкими, чорнохмарими думками, кидались ними до міцно замкнених дверей релігійного формалізму, намагаючись знайти

логіку своїх почуттів, але від них несло свіжою руїною душевного занепаду.

— Софочко, прости мені, я не знаю, де я й куди прямую, до якого берега мене викине хвили життя. Мені здається, що я тебе так же люблю, але в цей час мене тягне до другої. Я сам себе не пізнаю, де ділась моя сила волі... а виною всьому жорстокий формалізм, що превелює над єдиною християнською суттю.

— Так, милий друже, нас розлучив жорстокий формалізм віровизнання, але не забувай, що це є продукт політики пануючих надій: «Діли й володій» Не забувай, що в боротьбі за волю України ми не перша жертва. Прийде час, коли ці ідеї запанують у всіх кутках світу, коли віра в Бога стане понад політикою, понад державами, понад націями. Бог же єдиний — єдина й віра в Нього. Люди будуть жити по слову святого Євангелія. Народи всі стануть братами в Христі й будуть жити по-братньому, дружньо. Зникне зло між народами, зміцніє релігійна мораль, а відділя постане сталий соціальний порядок. «Імуцій та поділіться з бідним братом своїм і возлюблять вони один одного во ім'я ж Його.» Тепер ми з тобою не маємо цього, а тому й стали жертвою. Більше, ніж певно, що й ти рано чи пізно вийдеш з пут своїх і будеш в лоні Вселенської церкви. А зараз, прощай... Заїжджай...

Потисли одне одному руки та й пішли. Софія — їхати додому, а Яким провести Софію. На ганку Софія затрималась, гострим поглядом зустрілась з

поглядом Галі. Кілька хвилин зневаги знову тривали між ними, а далі Софія кинула з протягом:

— Прощайте!

Йй же в унісон відповіла Галя:

— Прощайте!

Яким зарзу ж пішов до своєї кімнати і в цей день більше не появлявся серед гостей. Після танців було знову вгощання. Галя вгадувала настрої та переживання Якіма. Старий Хоменко зустрів Ліду, попросив її зайти до Якіма та спитати, якщо він не заперечує, то сьогодні домовитись, а завтра й заручини відгуляти. Ліда не застала себе чекати.

Яким не спав, лежав на ліжку, дивився в стелю й думав.

— Батько звеліли запитати, якщо ти не будеш заперечувати, то зразу й заручини справити — сказала Ліда.

Яким, не підводячись, відповів:

— Робіть, як знаєте — та й замовк.

Ліда постояла, постояла, здвигнула плечима, розвела руками та й вийшла. Зустрівши батька, передала: — Сказав: «Робіть, як знаєте...» Ой, тату, тату, щось не подобається мені таке сватання.

— Ет, що ти там тямииш — відповів батько.

Відбулися таки заручини, відбувся й шлюб та весілля на Зелені святки. Старий Хоменко зразу ж після заручин покликав Якіма та й таке йому запропонував:

— Кидай, мабуть, синку, свою службу — будеш допомагати мені по господарстві. Проживемо й без

служби. Старші твої брати не хочуть переїздити з Кубані, Сергій на військовій службі, Пилипко ще малий, бачиш — я майже самотній. Не захочеш на хуторі, відбудуємо тобі хату в Тарасівці — захочеш, то й землі відріжемо тобі. Це ж у наших руках.

Яким щиро дякував батькові за його турботи, просив таки ж зразу, з весни відбудувати хату, але він таки примушений їхати, кінчати учбовий рік та й йому буде веселіше провести цей час недалеко від своєї нареченої. Батько погодився. Яким поїхав. На старій садибі почались гарячі будівельні роботи. До жнив був готовий будинок для житла. Яким зі своєю дружиною прямо переїхав від Ярошенків у свій власний будинок. Зажили молодята тихо, мирно та любо, мов і не було ніяких пригод. З Софією не бачився та й до цукроварні було таки далеченько. З тарасівцями жили добре, часто-густо допомагали селянам у тій або іншій біді. Щождо інших норад, то Яким і Галя ніколи не відмовлялись. Обое тут родились і зросли. Друзів дитинства вистачало.

Почалась гаряча пора жнив. З ранку до вечора працюючий люд у степу. Яким також цілими днями в степу то косить, то в'яже, снопи складає, всяку роботу ще з дитинства знає.

Одного недільного ранку приїхав батько чомусь у військово-кубанській уніформі, верхом на коні та такий же заклопотаний. Зразу ж заперлись із Якимом у кімнаті й довго про щось радили, а пізніше Яким почав задалегідь мову з Галею.

— Знаєш, серденько, — я мушу відлучитись.

— Господи, не встигли пожити, як ти вже відлучитись. Куди? Чого? Може знову Софія що накоїла?

— Ні, нічого такого... І нічого страшного немає. Ти знаєш, що я козачого роду, від військової муштри мав звільнення, бо вчився. Хіба ото батько покаже дещо. Доведеться відлучитись до війська. Може війна трапиться.

Галя поплакала, потужила, але нічого не вдієш. Почала збирати Якіма в дорогу. Через два дні було оголошено війну з Німеччиною та Австро-Угорщиною. За домовленістю з батьком, Яким мав вступити юнкером до гарматної школи. Поїхав знову до Києва. Залишилась Галя сама, почувавши, що на ранній весні стане матір'ю. Це тільки й тішило її. Через рік Яким повернувся, але в першій ранзі козачого старшини. Відпочав, Павлика охрестили та й знову поїхав. Але майбутнє його тепер стало досить невизначне. Кажуть люди: Бог не без милости, а козак не без долі. Софія закінчила медичний факультет та згодом одержала призначення лікаря до одного з польових шпиталів діючої армії.

Як перша війна скінчилась — історикам знати. В наслідок цієї війни та революції сімнадцятого року, Україна знову запалала в кривавій, нерівній боротьбі національно-революційних визвольних змагань. Господом Богом судилось і Якимові, і Софії стати співтворцями цих змагань. Господом Богом судилось і Якимові, і Софії віднайти єдність не тільки почуттів кохання, а й єдність в Христі.

ПО ДІЇ РОЗВИВАЮТЬСЯ

До Андрушівської цукроварні завернув по дорозі оперативний загін державної варти. Сталого місця постою він не мав, але в свій час довго стояв в Андрушівці. Загін простував до Житомира. В дорозі його застала ніч, а зупинитись у селі було небезпечно. В Андрушівці все знайоме. Тут і на харч сподівались та, може, німці стоять — безпечніше буде. До цукроварні в'їхали спокійно, бо ніде, ніякої варти не стрінули. Це вкрай здивувало й занепокоїло командира загону. Може таємно засіли? Він зупинив загін на майдані, наказав бути в бойовому положенні, а сам пішов за інформаціями до директора цукроварні. Треба було прохарчувати людей і коней. Не встиг зібратись, директор уже давно був повідомлений нічною сторожею. Могиленка це повідомлення не стільки схвилювало, як Софію. Одягаючись, старий помітив, що й Софія зібралась.

— Ти куди збираєшся?

— Допоможу тобі — відповіла Софія.

Начальник загону з трьома молодими старши-

нами зустріли директора по дорозі. Одбірною московською мовою упадливо просились наніч, але Могиленко категорично їм відмовляв. Софія й собі прилучилась до батька й наговорила такого, що старшини готові були їхати далі. Добре, що за три верстви стояла Горбашівська гуральня.

Через нічного сторожа Софія передала Тихончукові, що за підрозділ завітав до цукроварні. Разом з тим рішуче просила не починати бойових операцій аж до того часу, поки не повідомить вдруге. Через деякий час чутно було команду старшин й загін вартівників рушив у напрямі Горбашівки, все тихіше та тихіше дзвякаючи зброєю, гуркочучи колесами та відбиваючи копитами. В цей час до Софії непомітно підійшов Тихончук з деякими підстаршинами. Софія не дорікала, лише з відтінком деякої зневаги й невдоволення, між іншим сказала:

— На світанку ви спокійно зможете забрати їхню зброю, бо вони будуть п'яні гірше ваших. Ідіть і викупляйте свою вину.

Підстаршини приводили сотню до ладу. Тихончук відрядив зв'язкового до Якіма, прохаючи негайно прибути до цукроварні. Було години дві-три після півночі, як вартівні вловили тихий тупіт двох верхівців. Безперечно, це був Яким із своїм джурою. Почуття небезпеки протверезло та підняло сотню на ноги. Наказ сідлати коней був виконаний протягом десяти мінут. Через півгодини, замість колони державної варти, стояла повстанська сотня в повній бойовій готовості. Зазнайомившись з деталя-

ми справи, Яким зразу ж наказав Тихончукові про-
вести вичерпну розвідку, а сам зібрав сотню навколо
себе, розповів про шкідливість, безвідповідальність і
ганебність таких випадків. Як би не врятували добрі
люди, то багато козаків уже не жило б на цьому
світі. Мовчки, понуро слухали козаки.

— Надалі дозволите таку ганьбу? — запитав.

Дружньо, з полегшенням, одноставно відповіли:

— Ні, пане курінний!

Як і треба було сподіватись, державна варта
перепилась і спала сном мерця. На гуральні стояла
звичайна цивільна сторожа. Тихончук попросив їх
зайти до сусідської хати та з півгодини побалакати
з козаками, з тим, що варту будуть нести інші ко-
заки. Хоч-не-хоч, а довелось підкоритись. Взявши
гуральню під свій нагляд, Тихончук повідомив Яки-
ма. Сотня не загаялась. Роззброєння відбулось май-
же без перешкод. Сонні, п'яні та перелякані вартів-
ники без спротиву здали зброю. Старшини спали в
розкішних ліжках директора-полячка. Їх зброю та
документи забрав особисто Яким. Загонові варті на-
казано виладнуватись надворі. Було вже видно. Із-за
високих мурів гуральні на просторий двір упали
перші промені сонця. Назустріч їм насувались тов-
сті, темно-сиві снігові хмари, посилаючи мов тих
вістунів, перші свої легенькі сніжиночки. Нічний мо-
роз не обіцяв ніяких полегшень для наступного дня.
Ворони нервово кричали, мов сперечались між со-
бою, кружляли в повітрі, вкривали чорною наміткою
високі ясені, верби, осокори, що щільно оточили

шлях до гуральні. Горобці сиділи під стріхами, мов-
чки поглядаючи, чи скоро підуть з двору непрошені
гості, що так зневажливо топтали принадні зернятка.
Гурт людей із зброєю й без зброї, хоч з тризубом
на всіх шапках, стояв мовчки, думав важкими ду-
мами. Про що люди думали — важко сказати: чи
про холод, чи про діточок своїх, матір, чи про долю
та єдність українську?... Помітно було все.

Лише команда: «ладнайсь!» стрепенула людей.

Вийшов Яким і наказав вартівникам розходи-
тись за місцем свого мешкання. Старшин державної
варті повезли в цукроварню на допит та перегляд.
Козаків у всій цій справі найбільше цікавили коні,
сідла, пістолі; про горілку й не заікнулись.

Сотня поверталася в Андрушівку. Якраз була
неділя. Великий натовп людей вийшов із Служби Бо-
жої, заглядаючи козаків, радо та привітно зустріли
їх. Спереду стояла Софія з матір'ю. Всі старшини
привітались з нею, а Тихончук відрекомендувався,
наблизився і подякував Софії за допомогу. У відпо-
відь вона лише передала вітання Якимові. Сприй-
нявши їх, Яким почервонів і подумав.

— Господи, хіба ще не скінчилось?

**

Яким Хоменко вважав тепер необхідним і мож-
ливим сконцентрувати увесь курінь в Андрушівці.
Інші сотні на своїх ділянках цілком справились із
своїм завданням. Окремі загони були роззброєні, з

німцями не стикались. Курінь треба було переглянути, перекомплетувати, підтягнути дисципліну, що так підупаде в партизанській війні. Приміщення для розташування всього куреня облюбовано палац магната, що був володарем цукроварні, гуральні й багатьох навколишніх маєтків. Це було єдине відповідне приміщення по своїй величині, місцем розташування та й курінь був укупі, мов у кулаці; завжди в бойовій готовості. Яким викликав з Тарасівки вчителя Устима Івановича, доручив йому організацію цивільної влади по селах, а найпильніше пильнувати за роботою Ходорківської директорії, що викликала підозріння в своїй роботі.

Через якийсь тиждень зі штабу Головного отамана Петлюри, нелегально перебираючись через місцевості обсажені німцями, прибув старшина з одним цивільним. Командування куреня їх радо зустріло, бо це вже ставило курінь в офіційний зв'язок та офіційне становище. Командування мало офіційні накази, інформації, відозви до населення від дійсного народного уряду та й знали, кому тепер підлягають. По Київщині було призначено уповноваженого щодо керівництва повстанням, члена Центральної ради, бувшого моряка Чорноморської флотії, Ковальчука, неможливого селянина з села Вітовець. В скорім часі було одержано наказ від уповноваженого про роззброєння німецького загону на станції Попільня. До визначених дат і годин курінь був на станції. Загін слідував з Києва по залізничні товарним поїздом, спрямовуючи в Німеччину. Мав

при собі численну кількість зброї та набоїв, що так конче були потрібні куреневі. Самих коштовних, дефіцитних харчів було чотири вагони. Куреневі надавалося право згадані харчі, зброю і майно взяти в своє розпорядження.

Сили були майже, рівні, але за німцями була перевага в зброї. Командування куреня вирішило, що найкращим місцем бою був би невеликий ліс за верству від станції, що старовинними дубами та вільхами покривав хвилясту височину. Залізниця тут то заглиблювалась у височину, то перескакувала через вузькі глибокі яри. Операція мала відбутись о дев'ятій годині. Погода, як кажуть козаки, спаскудилась. У повітрі тихо, з ярів та долин стелиться туман, тоненький шар снігу швидко перетворювався в липучу землю масу, темрява захопила козаків до розташування на позиціях, орієнтація ускладнювалась. На щастя, поїзд запізнився. Сотники повідомили про готовість до бою. Тихо, мов у домовині. Вовчі очі паротягу блиснули, заховались, знову блиснули все ближче та ближче насуваючись. З яру, де було пірвано рейки, зацокотіли козачі кулемети. Почулись оклики: «гальт!», «гальт!», «стій!». Кулеметним вогнем відповіли також німці. Поїзд простував до зірваних рейок. Раптова зупинка не врятувала паротягу. Інерційно докотився він до розірваного місця, важко дихаючи парю, глибоко загруз у піскуватій землі й, мов поранений звір, умираючи, схилився набік і затих. В цей час сотні ручних грапат поспалились з обох боків. Вислід бою був катастро-

фічно-жахливий. Майже половину німецьких вояків побито, розшматовано гранатами. Курінь мав втрати лише пораненими. Живих козаки погнали на станцію, де станційний командант поїв їх кавою, а санітари перев'язували поранених.

Яким найбільше був здивований, що всією медичною допомогою керувала Софія. Коли вона прибула сюди, хто її повідомив — він так і не знав, але в душі був їй дуже вдячний. Йому здавалося, що Софії до цього часу не знав, а лише тепер пізнає. Більше до поранених він не повертався. Перед обідом поїзд з німецькими вояками рушив у напрямі Німеччини.

На терені двох повітів ні державної варті, ні німецьких загонів не було. Залізницями могли пересуватись німці лише роззброєні та без нагробованого майна, а тому з усіх кінців України пішком чи на конях, проривались менші, або більші, сильно озброєні, з великими транспортами українського добра, німецькі військові підрозділи.

**

Курінь стояв на відпочинку. Якіма запросили в гості до одного давнього батькового приятеля, що працював на цукроварні.

В принципі Яким не визнавав ніяких гостювань та пиятик, але його запрошували в такий дім, де пиятика не передбачалась.

В гостях застав Могиленків з Софією. Подумав

у цей час: коли б знав — не прийшов би. Зустріли Якіма досить радо, люб'язно. Гостей було багато. Могиленки привітались ввічливо, але Софія, оточена групою своїх прихильників, кинула їх і попрямувала назустріч Якимові. В кубанській уніформі він був статний, мужній, принадний для жіночих сердець. Жіноче товариство притихло, а згодом нервово заметушилось, звернувши увагу спочатку на Якіма, а потім і на Софію. Яким раптово й чітко стукнув острогами, віддавши поклін нахилом лише голови, тендітно потиснув простягнуту руку Софії і запитав люб'язно про самопочуття. Розмова точилась навколо дріб'язкових питань, але Софія, з деяким відтінком демонстративности, кокетувала, сміялась, жартувала, а перед ним з новою силою виникли два образи — Галі та Софії. Яким навіть розгубився, не відповів на привітання деяким знайомим, а Софії не знав що й казати. Старі Могиленки про щось між собою шептались, а далі покликали Софію до себе. Скориставшись цим випадком, здогадуючись, чого саме покликали батьки Софію, він підійшов з привітанням до своїх знайомих дам. Тут же познайомили його з молодю, досить гарною жінкою. Між ними почалась жвава, захоплююча розмова! Нарешті Софія почула, як нова гарненька Якімова знайома запрошувала його на прогулянку верхи. По обличчі Софії пробігла тінь далеко прихованої неприємности. Після досить гостинної вечері почались танці. Яким танцював із своєю дамою, але на черговий танець його даму запросив директор гу-

ральні. В цей час Софія скучала в колі своїх прихильників. Яким якимсь схопився, швидко підійшов до Софії, з усією старшинською виправою розглянався й запросив до танцю. Мов та пташка на волю, вирвалася вона з набридлого їй кола чоловіків і легко понеслась з Якимом у вальсі. Найшлись люди, а особливо Могиленки, що стежили за їх поведінкою. Ось спостерігають вони, що поміж Якимом та Софією почались неприємні балачки.

— Бережись дами, що захоплює тебе так цілий вечір.

— Порад твоїх не потребую та й дорослим себе вважаю — відповів Яким.

— З якого це часу ви таким тоном почали зо мною розмовляти?

— Пробачте, ширій друже, я не хотів вас цим образити, а просто нагадати, що в свій час ви відмовились від опікунства, а зараз напрошуєтесь.

— Багато чести привласнюєте собі. Я просто турбуюсь про вас, як про службово відповідальну особу — сказала Софія.

Після деякої мовчанки Яким запитав про свою нову знайому.

— Дружина, ворожого нам, москвина — знехотя відповіла Софія.

Нарешті Яким заговорив урівноваженим спокійним тоном, що так близько та мило був знайомий Софії з давніх часів.

— Дякую за пораду. Знаю, що й тобі справа визволення України в такій же мірі близька й доро-

га, як і мені. В цьому я переконався на фактах. Я тільки не можу зрозуміти, чому ти ухилилась у свій час від спільного співжиття й співпраці?... Ось тепер поводиш себе якимсь кумедно. Відмовляєшся виходити заміж, хоч браку в женихах немає. Та й мені якимсь не по собі — сталого життя не маю. Валі два образи так і постають передо мною. Я з Галею — про неї й думки, про сина... З тобою побачуся — знову виривають два образи. Я радий би уникнути цього роздвоєння, але не маю сили.

— Милій, славний, мій бувший Якимцю — повільно, з протягом, мов вириваючи біль з душі, заговорила Софія. Ти жонатий, в тебе син, а, може, незабаром буде й другий. Люби лише свою дружину, мене викинь із своєї уяви, стався до мене, як до найщирішого, відданого тобі друга, а я клянусь і ще раз, що ніколи не зраджу своїх почуттів.

Танець скінчився, в пожвавлених балачках пари танцюючих розходились по кімнатах, сідали на віллі стільці. Яким з Софією сіли осторонь.

— Одна лише романтика та героїка — немов сам до себе кинув Яким.

Ці слова знову збентежили Софію, бо в інтонації їх вона відчула недовір'я до себе.

— Думай, як хочеш, але це факти життя. Зараз наші зусилля мусять бути спрямовані на боротьбу за волю України, а в цій велетенській боротьбі роздвоєність, розгубленість ні особиста, ні громадська не личить. Залишмо, мій друже, наше особисте, а спрямуємо все на визволення нашої батьківщини,

нашого бездоленого українського народу. Життя далі своє підкаже і тобі, і мені... Чи згоден зо мною? — раптом з піднесенням закінчила Софія.

— Так, згоден — важко відхнувши відповідь Яким. Лише одного прошу в тебе: будь мені порадицею в цій боротьбі.

Софія якось штучно засміялась і кокетливо спитала:

— А що на це друга надхненниця?... Ха-ха-ха!... Добре, друже, згода! Опісля сама до себе: чудово складається: з одного боку порадиця, а з другого — надхненниця. Ха-ха-ха! Та й встала назустріч директорові, полякові. Гості збиралися їхати додому. Красуня-дама стиха підійшла до задуманого самотнього Якіма, стиха взяла під руку, відвела осторонь і переконуюче просила:

— О, мій добрий новий друже, заїздить до мене. З вами так весело, мило. Я їду зараз додому одна, темно, пізно... Може не відмовите мені в люб'язності супроводити мене додому. Яким, наче розгубився, пригадав слова Софії і категорично відмовився. Але дама так щиро, так любо й так принадно преса, що Яким на своєму не встояв, дав згоду лише при тій умові, що їде верхи. Не пройшло півгодини, як два козаки при повному бойовому зготовленні привели Якимові його коня на приводі. Софія помітила, що Яким збирається провждати свою нову знайому, а тому з віддалі посварилась жаргівливо мізинним пальчиком. Це не проминуло уваги Якіма, але він зробив вигляд, що не помічає.

Чудові кімнати з розкішними меблями приємно зустріли господиню з її гостем. Козаків також гостинно зустріли панські покоївки. Сама пані зразу запросила Якіма в будуар, наказала подати вина, фруктів та інших ласощів. Яким лише вранці проснувся та й не пізнав, де він. Почувши голос господині з сусідньої кімнати, поступово прийшов до себе. Самопочуття було важке. Він не знав, що діяти, наче піймав себе на великому злочині перед всіма: перед родиною, перед покірними йому козаками, перед суспільством, перед батьківщиною й... перед Софією. Зненавидів усе, що зараз навколо його: оце пухке ліжко, оці крісла, килими. О, який же противний голос він чує з тієї кімнати! Хоч би тобі заціпило! Зле — подумав Яким. Мерщій відціла до своїх близьких та рідних козаків. Який же він негідник!... Зрадив дружину, зрадив, не послухав вірного друга, а що скажуть козаки?... Вони ж бачили, чули, розкажуть всім... О, який гіркий, гнітючий сором... Який же з тебе керівник українського руху, коли ти піддався на легкий обман гарненької чужинки?...

В цей час зайшла господиня: вся свіжа, весела й чарівна — запросила до сніданку. Але Яким, посилаючись на необхідність термінового від'їзду, не погодився снідати. З ввічливим холодочком байдужости попрощався й вийшов до козаків на кухню. Через десять хвилин від'їхав до свого штабу. Тут застав уже всіх старшин та, на своє здивовання, голув так званої Ходорківської директорії Яроша, що

просив звільнити Ходорківську цукроварню від німців. Яким розпитав гарненько про їхні сили, озброєння, розташування, наказав другій, третій, четвертій сотням, під загальним командуванням сотника Явдошука, виступити в напрямі села Вербова, і пішим ладом, оточивши Ходорків, вибити ворога з цукроварні. Першій сотні було наказано обійти ворога ззаду. Операції першої сотні взяв на себе особисто Яким. Для охорони Андрушівської цукроварні лишалась господарча сотня.

Німецька військова частина-полк, підсилена польовими гарматами, мандрувала з далеких просторів України в напрямі Німеччини, по дорозі легко відбиваючись від багатьох повстанських загонів. Грабувала переважно цукор, вміщаючи в свій великий транспор. Маючи по одній роті в ар'єргарді та авангарді, німці спокійно грабували цукор та інше добро в Ходоркові. Негадано для німців, вогонь козачих кулеметів порушив їх господарчий спокій. Декілька разів -сильнішим вогнем почали відповідати німці, спокійно та пляново відступаючи в своєму напрямі. Козачі сотні залагли, припинивши форсований наступ, наближаючись до містечка ройовими перебіжками.

Німці вигравали в часі. З високого дерева на горбі, Яким спостерігав за ходом бою. Зайва річ було думати про роззброєння переважаючого силами ворога, але треба хоч не дати своє добро вивозити. Явдошук нічого не вдіє. Треба припинити вогонь батерії. Перша сотня спішилась, підповзла близько до

гармат. Через якусь годину обслугу вибито, вогонь гармат паралізовано. Козаки з бойовим завзяттям кинулися до гармат та гарматних передків, але в цю ж мить їх покрит кулеметний вогонь авангардної німецької роти. Втративши декілька вбитими та пораненими, козаки відступили до лісу. Тим часом останні німецькі роти, відстрілюючись від Явдошука, спокійно відступали далі за містечко. По дорозі підібрали своїх ранених та побитих, зачепили гармати, замінивши побитих та ранених коней. Таким чином, з містечка німців вигнали, не дали більше грабувати, але боевої задачі повністю курінь не виконав.

Яким ще більше був убитий горем. Майже вперше йому доводилось пережити сором поразки. Він навіть не помітив, як його залишили козаки на самоті. Навіть джура й той утік. З соромом, з болем в душі Яким встав і, не маскуючись, спокійно пішов до коноводів. Для нього в той час було байдуже, чи вб'ють його, чи ні. Мовчки сів на коня і поїхав спереду сотні поряд з хорунжим Теплим.

Похмурий день зникав, ховався за стінами густого лісу. Сильний мороз швидко охолодив козаків, дошкульно щіпаючи за вуха, морозячи ноги в стременах. Коні рвучко й нервово нагадували про потребу теплої ночівлі. Козаки з ранку не їли. Заїхали в недалечке сільце погрітись та попоїсти. Люди настожені боем, гуртувались біля своїх дворич, а помітивши козаків, не розходились. Привітно та гостинно розібрали козаків по своїх хатах. Старшин запро-

сив до себе староста. Раннім ранком сотня вирушила в Ходорків, на з'єднання з іншими сотнями. Важкий сумний настрій курінного перекинувся й на весь курінь.

До Якіма зайшов Ярош, пропонуючи свою місцеву охорону для цукроварні. Всім було відомо, що Ярош — типовий большевик, що маскується якоюсь партією українських незалежників, але Яким не знав і не хотів знати цих тонкощів — лише б не виступали проти, лише б підтримували загальний визвольний рух, лише б були за самостійність України. Будуть проти — будемо бити. Стара запорізька звичка, що передавалась з діда-прадіда. Не помічаючи, що робить знову непоправну помилку, Яким дав згоду на формування Ярошем фабричної охорони. Отак виник, цілком легально, червоний загін ходорківських большевиків.

Увесь курінь подався до свого постю в Андрушівку. Яким мав намір заїхати додому. Настрій у нього жахливий. Різномодні почуття душі формували його логіку так несподівано порушену останніми подіями. Він, завжди боездатний старшина, втратив християнську мораль, порушив спокій душі, потягав найсвятіші почуття патріотизму, втратив свою ясну бойову логіку, забув, що не сам іде у нерівний бій, а веде за собою тисячі відданих йому людей. З важкими невизначними думками приїхав Яким додому. Де поділася та жвавість і бадьорість, з якою він завжди приїздив додому? Холодно, мляво, байдуже привітався з дружиною і сином.

Галя зразу, з одного погляду помітила, що Якимові трапилось якесь нещастя.

— Якимцю, що з тобою?... Та на тобі й виду нема. Ти не хворий?

— Ні, моє серденько. Це так щось... Мабуть від втоми. Я ж тебе і Павлика давно не бачив.

І отак, не здіймаючи з себе зброї, не роздягаючись, присів край столу, схилив на руки голову, замовк, занімів, а в середині у нього кипіла буря пекучих переживань. Опісля стомлено піднявся й ні до кого не звертаючись та дивлячись у далечінь через вікно, стиха промовив:

— Все чуже... У тяжкі хвилини нема ні порадників, ні надхненників. Є лише гірка самотність...

Галя пташкою забилась коло нього.

— Якимцю, голубчику, я не пізнаю тебе!... Що ти кажеш?... Які чужі?... Про кого це ти?... Хай вони щезнуть, коли тобі таке заподіяли. Роздягнися та ляж відпочити, а я тобі їстоньки приготвую, запіканочка найдеється. Все пройде, мов рукою зняв. От, Господи!... Може джуру за Юхимом післати?...

— Ні, не треба. Йому цієї хвороби не вилікувати. Не тіло, а душа болить, Галюсенько. Та ще й як болить!... Бо негідник я, зрадник!... Пекельних мук мені мало! Галю! Галюсенько, прости мені... я... я... та й упав на груди Галі, прикусивши до крові губи, а на очах сльози. Галя перелякалась. Здогадливо гідка думка лізла їй у голову. Невже ж Софія? Вона ж на цукроварні лікаркою... Недаром заміж не виходить. Жде... чогось жде... О, як це важко!...

А, може це «може» — неправда, а я себе вбиваю.

Далі відверто звернулася до Якіма:

— Якимцю, пробач мені, може в тебе була погана зустріч з якою жінкою?... Може з Софією?

Якіма наче вколело. Він збентежено схопився.

— Софія, кажеш?... — подумав трохи. О, ні, ні, не Софія... Софія на це не здатна. Та й чому ти шукаєш причин у жінках? — запитав Яким, бажаючи у той момент одвернути думку Галі з правдивого шляху. Ні! Це просто, знаєш, був невдалий бій, козаки втратили трохи бойову здатність та й, здається, не довіряють вони мені.

— Не може цього бути — веселіше та бадьоріше заговорила Галя. Не завжди ж бути й вдалим боєм, а щодо козаків, то це тобі тільки здається. Ти ж себе нічим не скомпромітував перед ними.

— Ах, не питай...

Яким роздягнувся й, ходячи по кімнаті, говорив сам до себе:

— На те, видно, вже пішло. Ворог може бути там, де ти його не сподіваєшся.

Опісля звернувся до Галі, почав її заспокоювати, впевняючи, що це в нього звичайний неспокій, подразнені нерви, і щоб вона не звертала на це уваги.

Галя пильно подивилась на нього, провела рукою по буйних його кучерях, поцілувала та й пішла до кухні готувати вечерю.

Яким увесь віддався грі з Павлусиком і, коли Галя повернулася, то зустріла його, не веселим, але

не таким, як приїхав. Цілий вечір провели вони в розмовах, але камінь підозріння лежав на душі Галі, а сумління на душі Якіма. Ніч провели вони без сну. Про що була мова — важко знати, але наступний Божий день застав Галю в сльозах, а Якіма мовчазного, сумного та й з поглядом винувника. Розмова якась дивна між ними стала офіційна, коротка. Яким спішив до куреня й швидко та мовчазно збирався. Галі й досадно було, вона на когось сердилась, мов на Якіма й ні. В душі вона йому простила, але виду не подавала. При від'їзді, сухо зауважила:

— Ти добре зробив, що признався. Це ознака непогана, а надалі таких красунь обминатимеш десятою дорогою.

Яким поїхав. Камінь сумління звалився з його душі, але не зовсім. В Тарасівці, в Галі він оправдав себе, як чоловік, як батько, як господар свого дому та родини, але Галя йому ні разу не дорікнула, як громадському діячеві, як курінному отаманові, як українському старшині. Не було сумніву, що при першій зустрічі з Софією, балачки почнуться лише з цього. Уникати зустрічі, це визначало б уникати визнання та вичерпання своїх хиб, своєї провини. І порадитись щиро та компетентно для виправлення власних хиб — не було з ким.

Іти на квартиру до Могиленків Яким не наважився й тому вирішив побачитись з Софією в лікарні, де вона буває щодня з 9 години ранку. Причиною до такої візити були відвідини ранених та хворих

козаків у лікарні. Крім того, Яким давно збирався поговорити з Софією з приводу офіційного обслуговування медичної частини куреня. Софія ніколи не відмовляла в медичній допомозі, але в курені мусить бути свій лікар та якась медично-санітарна організація. Не завжди їм стояти в Андрушівській цукроварні. Софія закінчила медичний огляд і намірялась іти додому, але на порозі зустріла Якима. Радо й дружньо привіталася з ним і запросила зайти до її кабінету. Яким попросив дозволу відвідати поранених козаків та роздати їм деякі подарунки. Софія охоче погодилась не лише пустити Якима, але й супроводити його та допомогти в роздачі подарунків. Хворим та раненим роздавали якраз обід. Софія добре знала, що Яким харчується з козачої кухні, а тому запропонувала йому, вкупі з нею, по дружньому пообідати в лікарні. З приємністю та подякою погодився він на це. Та й нагода траплялася запросити Софію курінним лікарем. На здивування Якима вона без заперечень погодилась і цілком схвалила таку ініціативу. Далі зайшла мова щодо бою в Ходоркові. Софія визнала цілком нормальним, що бій так скінчився, бо ворог мав перевагу в людях і в зброї, і в своєчасно вибраних позиціях. Щождо занепаду безздатности козаків, то тут Софія дозволила висловити деякі критичні думки.

— Визнайте, шановний отамане, що на виховну роботу серед козаків, ви, майже, не приділяєте уваги. Правда, бої, часті пересування куреня, забірають увесь вільний час, але треба і в таких умовах

високо тримати свідомість козака, організуючи різні доповіді і політичні інформації. Нарешті, що ви зараз даєте для забезпечення його самих необхідних видатків?

Яким мовчав, думав, а по деякій павзі Софія продовжала.

— Нічого... Одягтись, взутись йому треба, курити він хоче та й чарки іноді забажається. Де козак все це візьме?... Грабувати?... Ви під карою смерті забороняєте, приневоджете харчуватись з похідної кухні, що досить провізорично організована. З дому тягнути?... Не надовго вистачить домашніх екартів. От і подумайте, який настрій складається в козака та ще й під час невдалих боїв, коли від ворога нічим не спосудились. Роздягнений, босий, часто-густо голодний, він п'є тоді, коли дають; курить, як випросить — це сума тих актуальних питань, що будь-який патріотизм відсуне на другорядне місце.

Цілком згоден — відповів Яким. Надійде штаб Головного отамана, тоді всі ці недоліки будуть усунені.

— Е, ні, це треба робити зараз. Одяг ви маєте від державної варти. Негаймо переробіть і роздайте. Грошей нема для платні козаків?... Так за те ви маєте в своєму розпорядженні державні цінності: цукор, зерно, спирт. Визначіть місячні норми й видавайте. За це вас не осудить ні держава, ні народ, бо робите корисну справу для того ж народу.

Софія замовкла, мовчав і Яким.

— Щождо прикладу та авторитету старшин, — знову продовжувала Софія, — то, пробач мені, я в свій час тебе попереджала. Основне не в тому, що вона чужинка, але що ворожа людина до українського руху, розбещена жінка, багата та й ще на кокетстві виросла. Свій ворожий експеримент над тобою вона провела чудово. Не вона тобі, а ти їй віддався. Ти був п'яний, ночував не там, де треба. Гадаєш, що не всі козаки знають про це?... О, будь левний, про це знають і козаки, і населення, а скоро почувеш дорікання, що ти з панамі зв'язався, з москалями братаєшся, ворога ласкаєш. Слово й ненависть народу важкі. Кому це на користь, як не ворогові? Цим випадком ти себе поставив у становище нестійкого старшини, що кинув усі державні справи, забув родину, мораль і потягся за першою ліпшою гарною спідничкою. Правда очі коле, але краще цю гірку правду перенести зразу, щоб виправитись і не робити помилок надалі. А що найгірше, навіть злочинно, що ти дозволив якимсь більшовикам на Ходорківській цукроварні організувати, хоч і прихований під фабричною охороною, червоний загін. Пробач за відверті, але щирі та дружні поради. Ти ж просив стати тобі порадицею.

Яким нервово ходив по кімнаті, далі мовчки підійшов до Софії, потиснув їй руку і з гірким признанням до провини сказав:

— Влянись, цього більше не повториться.

— Я ж у тебе тепер офіційний помічник, хоч по медичній частині, будемо діяти разом. Хоч лікарні

я не бажаю залишити. Не подумай, друже, що я своїми порадами хочу посісти перше місце в курені, або в твоєму серці. Боронь Боже! Я лише твоя порадиця та й збоку краще видно погані й добрі вчинки. В тебе ж ні з ким щиро та дружньо порадитись.

Простягаючи обидві руки, пильно вдвляючись Якимові у вічі, стиха співчутливо сказала Софія останні слова. Яким міцно стиснув Софіїні руки, злегенька потягнув її до себе з наміром обняти, але вона в той час стала осторонь і покивала на нього пальчиком.

— А жінка?... А обіцянка?... Всі ви, чоловіки, мабуть, перш за все, чоловіки.

Важко стримуючи себе, Яким зціпив зуби, стиснув кулаки, закрити очі й одвернувся від Софії. Через пару хвилин вони були надворі. Яким ішов до штабу, Софія додому.

**

Незабаром до Якима завітав уповноважений урядом керівник повстання на Київщині Ковальчук, що поінформував його про просування німецьких військ. Залишилось на Київщині два великих скупчення німецьких військових частин. По шляхах їхнього просування, партизани, хоч не в силі роззброїти їх, але дошкулюють їм добре. Німецькі військові частини мають обов'язково прослідити де є осідок Якимового куреня. Це останній партизанський загін перед фронтівними частинами Головного отамана Петлюри. Треба

максимуму напруги, щоб або роззброїти німців, або не дати грабувати та вивозити українське добро. Німці мали проходити старим битим шляхом, що йде повз Вербів. Ось тут вони мали порівнятися силами. Місцевість сприяла виборві позицій. Рішення було ухвалено обидвома керівниками повстання і Ковальчук виїхав до інших загонів. Через два дні курінь вирушив до села Вербова, де мав чекати на ворога. Кінна розвідка заходила далеко по дорозі, виглядаючи перших військових загонів німців. Козаки, розміщені по селянських хатах, фактично відпочивали; співали пісень, залицялись до дівчат, але зброї не лишали. Штаб куреня розмістився в просторій хаті селянина одинака. Тут була й канцелярія, телефон, тут їли й спали старшини, тут же в другій кімнаті містилась і санітарна частина, тобто Софія з медичною сестрою.

Одного звичайного зимового ранку, коли ще сонце ледь-ледь позолотило шлях на небі, коли село пробуджувалось під наміткою диму з печей, як генген з гори, від кладовища по втоптаний сніговий дорозі швидко котилося декілька клубочків. Всюди тихо, навіть величаво. Хтось і деє дав перші постріли. В цю ж мить загомоніли люди, загавкали собаки, заіржали коні й раптом невелике село Вербів із своїми вулицями та вуличками обернулось в бойовий табір. Ось на конях проскакали козаки, сотня за сотнею. Знову село притихло, причаїлося. За годину курінь зайняв свої позиції ліворуч від головного шляху. Німці рухались спокійно, не приймаючи похідного

бойового ладу. У них була достатня кількість гармат і кулеметів і тому легко справлялись з нападом партизанів. Довгою смугою простягнувся по дорозі німецький загін, не сподіваючись нового нападу. Лише порівнялися з позиціями повстанців, як раптовий вогонь обсіпав безладно розкиданих німців. Спочатку німці розгубились, а далі залягли в побічних дорожних ровах, відкрили вогонь із скорострільів, гармат тощо. Обстрілювали спочатку село Вербів, а далі й козачі позиції. Протидіяти гарматам було нічим. З лівого боку, де залягла сотня сотника Журавівського, почався панічний відступ до села. Треба було неймовірної напруги сил і рухливості старшин, щоб приневолити сотню знову залягти. З правого крила донесли про велику поразку козаків. Сотню відтягнуто на іншу позицію. Помітивши метушню козаків з правого боку, німці весь свій вогонь спрямували по залишеній сотнею позиції. На допомогу прийшла перевірена партизанська тактика, що ініціативу бою знову передала в руки козачого командування. Обхідними прихованими підступами летіли кулеметні трійки через степ, болота, рови, кручі в тил ворогові. Яким дав наказ, щоб припинити вогонь. Ця несподіванка для німців свідчила, що партизанів розбито й розсіяно, і тому їм можна спокійно просуватись далі. Почали, отже, приводити до порядку своє тягло. В цей час Яким вибрався на високий шпиль пам'ятника й спокійно спостерігав, коли танчанки займуть свої позиції. Тривала якась хвилина невиразної мовчанки. Нарешті у всі боки від Якіма

розбіглись зв'язкові, а червона ракета вгору вирвала вихор вбивчого вогню з усіх боків. Тачанкові кулемети несли німцям страшенну поразку. Яким з пам'ятника не вставав. Німецькі шрапнелі наближались до кладовища. Зв'язкові декілька разів нагадували курінному про небезпеку, але Яким, перебуваючи в екстазі від нових наслідків бою, її не помічав. Софія була під селом у мурованій каплиці, де робила перев'язки пораненим. Один з козаків, що був легко поранений в руку на перев'язці розповів їй:

— Оце хотів стягти з пам'ятника курінного, піднявся трохи, взявся рукою за виступ, а воно, як залече в руку, я й пустився. Царапнуло не дуже... Видно вже Господь Бог береже нам нашого отамана. Довкола кулі, шрапнелі рвуться, а він стоїть з біноклем та спостерігає і дає зв'язковим накази.

Софія зблідла, руки непомітно дрижали, наспіх закінчила перев'язку, гукнула на сестру, а сама стрімголов кинулась на місце бою. Спотикаючись, падаючи, а в небезпечних місцях повзучи кішкою, нарешті досягла пам'ятника. Простягла руки вгору і кризь сльози, втому, тремтячим голосом крикнула:

— Якимцю!... Отамане!... Годубчику!... Батьку наш!... Благаю тебе — злізь... злізь...

Але за вихром бою, за вибухом недалеких гарматних набоїв, вона й сама відчувала, як губиться її голос. Вмить перехрестилась, схопилась рукою за той же виступ і впилилась поруч з Якимом. Схопила за руки його, за шию й, мов ховаючи за себе, майже гістерично крикнула:

— Злазь!... Благаю тебе...

В той час німці помітили, що на пам'ятнику стоїть не звичайна фігура, а жива людина та ще й рухається і не одна, а більше, зразу всю силу гарматного та кулеметного вогню спрямували на пам'ятник. Але Яким і Софія були вже в безпечному місці, в старій не засипаній ямі. Через декілька хвилин Софія звернула увагу Якіма, як гарматним пострілом розбило й перекинуло пам'ятник. Яким мовчки стиснув її руки, нахилився та поцілував у чоло.

— Спасибі... не забуду... іди...

Він розірвав комір у сорочці, мов це йому завдало, зідхнув з перехопленням повітря в горлі, зціпив зуби, кинув назад головою та й пішов до бою. Вона ж стояла якась маленька, як пташечка притихла, сльози щастя котились із її очей, осяяних неповсякденною релігією відданости, дружби та любови. Згодом повернулась до перев'язочного пункту.

Вій не вщухав, а розгортався все з більшою та більшою силою. Німецьке командування дійшло до тієї думки, що німці в оточенні й почали пробиватися вперед по своїй дорозі. Переважаючий вогонь спрямували на тачанки перед ними. За деякий час Якимові донесено про зіпсування одного тачанкового кулемету. Німці прорвались уперед по дорозі. Вогонь припинено з обидвох боків. Відтягнувши сотні до села Вербова, давши півгодини на їжу, Яким наказав вивести сотні в кінно-бойовому порядкові. Взявши свою улюблену першу сотню, дві кулеметні тачанки, вирішив таки переслідувати ворога далі.

Явдошуків ж наказав з трьома сотнями перетяти німцям шлях за десять кілометрів на перехресній фармі.

Було вже над вечір. Ні вітру, ні снігу, зате мороз підняв таке скрипіння-рипіння, що під ногами чотирьох сотень створився цілий концерт, нагадуючи молодим козакам грибінцеві концерти на вечірницях. Вербівчани повиходили проводити козаків. Скрізь біля дворів стояли гуртки дівчат та молодиць. Жартам та сміхові серед них не було краю. Серед старшин та козаків панував також бадьорий веселий настрій, що зайвий раз свідчило про поговірку: «Який в командирів настрій, такий і в козаків.» В цей час до Якіма підійшла Софія і чисто офіційно запитала де бути перев'язочному пунктові. Весело, але також офіційно Яким наказав іти за сотнями Явдошука. Софія мовчала, далі підійшла ближче, несміливо, розгублено взялась за його сідло і тоном співчутливості сказала:

— Якимцю, ти ж нічого не їв... Може візьмеш оце?... Вона подала йому пакунок з їжою. Яким вдячно глянув, взяв пакунок і, ховаючи його, важко відхнув. Софія, відходячи, шепнула:

— Бережи себе!

Сотням Явдошука дано наказ вирушити. Як добре стемніло, далекий гуркіт німецького загону стих. Яким, звертаючись до козаків першої сотні, пояснив бойову задачу.

— Тепер, козачата, і для нас час. Перша чота ліворуч від дороги, друга — праворуч, прихованими

підступами почергово нападати на ворога. Тактика: напасти, обстріляти і від ворожого вогню сховатись. Напади зліва й зправа чергувати, рішуче дотримуючись визначених підступів. Ззаду діють лише тачанки. При відповіді ворога вогнем, тачанки круто уникають вогню ліворуч та праворуч. Дві чоти слідує в резерві на прихованій віддалі. Я лишаясь при тачанках.

Німці рухались при новій надії на те, що партизани розсіяні, тому нападу не чекали.

Перші зробили обстріл тачанки. Почулись крики, зойки, через пару хвилин посипався кулеметний, картечний вогонь гармат. За цей час тачанки розбіглися по боках під прикриття підступів. Далі налетіла перша чота, друга, тачанки й знову тачанки. Таким чином бій тривав цілу ніч. По дорозі німці покинули одну гармату, 8 підвід з мукою, цукром, зерном, більше 30 вбитих та поранених коней. Перед фармою Яким дав спокій німцям, що спішили до Житомира, сподіваючись найти там спокій та відпочинок. При наближенні до фарми, на перехресних дорогах німці зустрілися з чоловім вогнем трьох сотень під команду Явдошука. Вони залягли, а їхні грамтати взяли під вогонь фарму. Треба було сподіватись великих втрат серед козаків. Не гаючи часу, Яким гукнув на своїх гранатометників, щоб вони з найможливішою швидкістю підповзли до батареї ворога. Обслуга паралізована — гармати замовкли. «Стей!... Стей!... Гальт!...» — кричали німці.

Червоною ракетою припинено вогонь. Стало ти-

хо-тихо. Домашні перекладачі Явдошук закричали: «Здавай зброю!»

В темряві було помітно як німці, не стріляючи, наближалися до ферми. Всі сподівалися, що вони, кинувши зброю, йдуть у полон, але вийшло не так. Зайнявши за будинками мертвий простір кулеметного вогню, кинувши гармати та обоз, цілком озброєні німці простували на житомирський шлях. Козаки відкрили вогонь по них з рушниць, а поки переставили кулемети, то німці, приховуючись будинками, були по той бік ферми на житомирському шляху. Сотник Журахівський, що заліг у придорожньому лісі, кинувся в атаку, але німці зустріли його ручними гранатами, і йому довелось відступити. Яким викликав кулеметні тачанки й послав їх навздогін німців. Було ще темно, але зі сходу підіймалась світла біла пелена ранку. На лютому морозі, легко вдягнені козаки, страшенно замерзали. На перелякочний пункт з відмороженими пальцями, ушами, носами, з'явилось козаків понад сотню. Розвиднілось. Козаки взялися до снідання. В німецькому обозі знайшлося в достатній мірі українського хліба, сала та й горілки.

Через деякий час перша сотня, що переслідувала ворога вкупі з кулеметними тачанками, повідомила, що німці зайняли позицію край містечка Котельні та відповідають гарматним вогнем. Ясно, що тут стояла якась інша частина німців і прилучилась до бою. Містечко було недалеко Житомира. Це вже був район не підлеглий діяльності куреня. За

Житомиром недалеко були фронтові частини Головного отамана. Залишивши на фермі заставу, курінь рушив до постійного свого постю. Підрахувавши трофеї, виявилось: сотні рушниць, тисячі гарматних, сотні тисяч рушничних набоїв, понад сотня возів з цукром, зерном, мукою та іншими харчами, 12 гармат, 4 важких кулеметів, біля півсотні цілком придатних коней. Весь цей скарб Яким наказав підтягнути до села Тарасівки. На нолі бою чимало знайдено німецьких трупів, важко та безнадійно ранених. Не без втрат було й серед козачого складу.

Тарасівка зустріла козаків урочисто. Надходило свято Різдва Христового. Козаки весь час були в походах, боях, а короткі перерви використовувались для посилення військового навчання. Отаман куреня, Яким Хоменко задумав відпустити козаків на відпочинок хоч на два-три дні. Козаків по-сотенно примістили по селянських дворах, а старшин Яким запросив до себе на святки й кутю.

Софія з своїм персоналом та раненими зразу ж поїхала до Андрушівської цукроварні. Запрошення на свято таки прийняла, обіцяючи приїхати вкупі з Тихончуком. Через свого джуру Яким повідомив Галю ще з дороги про свій приїзд. Він заїхав до сільської управи, звелів запросити Устима Івановича та старого Драйчука. Зійшлися, порадилися, як то найкраще зустріти та провести Божий празник. Віднішим селянам, вдовам, сиротам видали муки, м'яса, сала й горілки. Не забули й козаків. Видали їм також їжу і напйток. Устим Іванович похвалився, що

зорганізовано товариство «Просвіта», а до свята драматичним гуртком аматорів приготовлено виставу.

На Службу Божу з'явилися майже всі селяни та козаки. Церква, хоч була простора, але стало тісно. Службу Божу правив новий панотець, що під кінець виголосив проповідь, в якій привітав усіх із Святом Різдвом, торкнувся історії козачої боротьби, згадав Богдана Хмельницького, з'ясував завдання теперішньої боротьби за волю України. Козаки вийшли та й загомоніли з тарасівцями.

— Оце батюшка, так батюшка: і Слово Боже сказав, і про наше діло не забув. Дай, Боже, йому здоров'я.

— Що й казати, ясно розповів, як по писаному. Не зрівняти його з попереднім. До хворого, до бідного загляне, допоможе й Слово Боже покличе — все таки легше людині стане. Та мило й любо мовою рідною забалакає. От, його люди люблять і шанують.

Де б ви не послушали, то скрізь серед гурту людей почуєте такі балачки. Та й село стало, як село: припинилась розпуста, діти поважають своїх батьків, люди поважають свого ближнього, допомагають, молитви гарячі Богові возносять, батьківщину свою люблять, готові за неї, неньку-Україну, і життя покласти. Релігія та мораль в Тарасівці стоять високо. Як дивно було навіть слухати, що в цій Тарасівці колись убивали людей, дітей, панувало страшне розбишацтво, руку свою простягала влада від сатани. Віра в Бога серед українського народу витворює в ньому високі моральні якості; вчення

Христе підносить високо в його свідомості соціальний принцип, тенденцію до соціальної рівноваги. В такій же мірі росте недовіра до чужинецьких віровизнань, що під прапором релігії несуть поневолення, а відділя виникають симпатії до християнських віровизнань, позбавлених імперіялістичних тенденцій. В силу цих передумов в українському народі не згасає прагнення до волі. З волею настане правдивий соціальний порядок.

З маленької, далекої, глухої Тарасівки, що десь загубилась у нетрах України, гасло віри, моралі волі та правди перекинеться на всю Україну, бо це воля народу, бо це дійсний народний рух.

Ні Москва, ні Варшава, ні Схід, ні Захід, ні безліч партій, ні філософські кабінети цього їм не дали, а далі не підмінять.

Надвечір Тарасівка вкрилась співами колядок. Малі, дорослі хлопці та дівчата геть скрізь розбрились по селу, колядуючи. До парубків приєднались козаки, мов ото й зовсім цивільні. По хатах зібралась рідня: жонаті, старші віком. Вони вже давно випили й закусили, тепер співали колядок, українських пісень. По деяких хатах чути було, як витинала музика, а від танців аж підлога гупотіла. Не губіться в здогадах, — будьте певні, — там танцюють і козаки. Тут зібрались і дівчата, і хлопці, і поважні селяни, що іноді й не втримаються та такого гопака вшкварять, що аж очі в молоді загоряться, слинка покотиться.

На перший день, як уже водиться, Яким з Га-

лею та Павликом поїхали на хутір до старого батька. В цей день колись з'їжджалась вся Хоменківська рідня. В тихі та мирні часи приїжджали з далекої Кубані й старші сини Федота Хоменка, але цей рік не такий: неспокійно в Україні, то й неспокійно на Кубані. Гостили довго, лише пізно вночі вернулись від батька. Як і слід чекати, військові люди зібрались одночасно, зараз же після Служби Божої. Не було лише Софії та Тихончука. Це турбувало Якіма й він весь час поглядав на вікна. Щодо приїзду Софії, Галя дотримувалась якоїсь особистої думки, а поділитись з Якимом утрималась. Як не намагався Яким скрити своє хвилювання від Галі, але воно було помітне не тільки для неї, а й для всіх присутніх. Пройшла година, як гості сіли за стіл, а Тихончука й Софії не було. Вже почалися жваві та веселі балачки на підпитку, аж ось у дверях з'явився Тихончук. Привітавшись, він подав Якимові листа від Софії. В листі Софія повідомляла, що простудилась, має температуру 39, приїхати, на превеликий жаль, не має змоги. Яким питальним, проникливим поглядом звернувся до Тихончука, що й ствердив дійсність захворювання Софії. Не можна сказати, що це повідомлення спаскудило настрої гостям, алеж бо струмок суму неприємно пробіг через все товариство. Поведінка Якіма стала якоюсь штучною, а Галя таки знову залишилась при своїй мовчазній думці. Гостинність та безжурна веселість військового товариства підупала. Незабаром гості розійшлись, і Яким наказав завтра зранку всім бути готовим до походу.

Увечері вистава — кульмінаційна точка перебування куреня в Тарасівці. Просвітянська молодь бігала, гарячилась, готуючись до вистави. Провізорична духовна музика в цей час ревіла неймовірно, покриваючи весь галас та гармидер у театрі-воловні. Особливого вибору в її репертуарі не було: полька, козак, марш, іноді краков'як. Утримати молодь від танців було неможливо, танцювали по всіх закутках, де було лише вільне місце. Відний Устим Іванович аж втомився — ніяк не приведе своїх аматорів до ладу. Тут тобі треба мерщій гриміюватись, переодягатись, а вони ж ніяк не всидять на місці. Ось тут була, білила клав на обличчя, а лиш одвернувся на хвилинку, як онде таку польку викручує на сцені з «першим любовником», що аж сум сказати. Скільки то треба набігатись, накричатись, а ще й суфлірувати. Час ішов, а до початку було далеко. Яким звернувся з промовою до козаків та селян. Це був момент до підняття духа серед селянства та козацтва. Він привітав усіх із Святом Різдва Христового, покликав Божого благословення й допомоги в справі боротьби за самостійність України, зробив короткий огляд боротьби українського народу в минулому, зупинився на завданнях сьогочасної боротьби і закінчив заклик до єдності й відданості. Авдиторія широ вітала Якіма перед промовою й після неї. В цей час відкрилась завіса. На сцені хор, під орудою того ж Устима Івановича, виконав гімн: «Ще не вмерла Україна.» До співу гімну прилучились усі присутні. Вистава закінчилась після 12

години ночі. Таке свято Тарасівка переводила вперше за все своє життя. Поряд із здобуттям волі, ростуть і культурні здібності українського народу. Україна показала свої приховані сили. На своєму визвольному шляху розбудила все байдуже, несвідоме, переварюючи його в своєму казані, а вороже безжалісно нищучи та все прямує до остаточної перемоги.

ДРУГИЙ ПРИХОВАНИЙ ВОРОГ

Софія захворіла важко. Найближчим лікарем був Юхим Федорович. Він один раз уже приїздив, але остаточно розмірів хвороби не встановив. Зразу ж, по приїзді на цукроварню, не заходячи навіть до Могиленків, Яким поїхав до Юхима. Будь-що-будь, лікар — рідня, зважить на його прохання й не відмовиться зараз же приїхати до хворої. Так і сталося. Не вагаючи ні хвилинки, не розпитуючи — поїхали. Хоч це було несподівано, але Могиленки радо й вдячно зустріли лікаря і Якіма. Юхим Федорович, за звичкою лікаря, не дотримуючись особливої етикетки, мовчки попрямував до кімнати хворої. Яким збентежено, не знаючи, як себе поводити, завів мову з старою про стан здоров'я Софії. В цій розмові виразно було помітно нотки невдоволення матері. Яким догадався, що старі Могиленки були проти лікарської праці Софії в курені. Вийшов лікар і оголосив, що хворій значно легше; вона просить курінно-го зайти до неї. Яким стиха, мов крадучись, пішов до хворої; на нього був спрямований погляд вдяч-

ности Софії, сповнений щастям і радістю. Яким, мов школяр, розгубився, не знав, що й сказати. Софія вийняла з-під ковдри руки, простягла назустріч Якимові.

— Пробачте, пане отамане, що ваш лікар такий німецький. В перших же боях вибув із строю — стиха промовила.

Яким взяв обережно, мовчки Софіїні руки. Цілуєчи одну та другу, сів також мовчки на крісло, припав обличчям до її рук і... замовк, занімів. Софія, почувши вологість на своїх руках, висмикнула руки, взяла за голову Якіма, підняла обличчя до себе і хворим, збентеженим голосом спитала:

— Невже тобі жалко мене?

Яким стрепенув головою. Русяві його кучері безладно розсипались, а з очей стікали останні сльозинки. Очі ж його миготіли болем, жалем, муками душі.

— Софіє!... Друже!... Софочко!... — здавленим тихим голосом вирвалось у нього. Жаль!... Ох, як жаль!... Не знаю, чи й переживу.

Яким схопив голову, на якусь хвилину задумався, начебто прислухаючись до внутрішнього болю і далі продовжував:

— Жаль... і важко...

Софія зрозуміла його переживання. Гарячими, ослабленими руками гладила його по голові, а сама мрійно дивилась в далеч, стиха, зрідка промовляючи:

— Вірю... Знаю... Але ми... тільки друзі. Далі, мов пригадала: — Якимцю, мені треба вмерти, бо

своїм життям я отруюю твоє. Смерть — єдиний вихід. Для кого, для чого жити? Закрила очі й замовкла. Мовчали обидвоє, але буря внутрішніх переживань доходила до найвищої напруги, підкочувала до горла, хотіла прорватись у свої форми зовнішньої прояви, але міць волі з великою силою їх стримувала.

— Жити?... О, жити є для кого й для чого. Ставити так питання ми не можемо й не маємо права. Ми находимось в стані боротьби за волю Рідного Краю. Ми поставили наше життя на кін: або жити на волі, або вмерти. Ми не можемо уподібнюватись стомленому мандрівникові, ми не маємо права віддатись почуттям розчарованого романтика. Ми інколи підпадаємо під свої особисті вимоги, забуваємо свій обов'язок перед Батьківщиною. Повір мені, мій вірний друже, момент твого відчаю хвилиний: хвороба, нерви. Твоє життя і твоя діяльність служать мені провідною зіркою в сучасній боротьбі. І ти, і я, і ми всупні багато зробимо на спільну користь нашого народу. Заспокійся... Та й не будемо цієї теми зачіплявати. Тобі це зараз шкодить.

Яким мило та ласкаво усміхнувся до неї, взяв ослаблені рученята і гладив їх.

— Ні, Якимцю, — сказала, — я болю тому, що живу зараз лише ідеєю боротьби за Україну, а провідником цієї ідеї в першій мірі бачу тебе. Коли я гальмую твої дії, вчинки, як діяча, а далі руйную твою душу, твій родинний спокій, то краще мені вмерти, бо я загублю і тебе, і себе.

Яким схопився й гаряче викрикнув:

— О, ні... ні... не так!

Софія в значній мірі заспокоїлась, хотіла щось відповісти, але в цей час увійшла мати, а за нею й Юхим Федорович, що рішуче заборонив будь-які балачки з хворою. Взяв пульс хворої, похитав головою, а потім взяв Якіма під руку, відвів набік, стиха шепчучи:

— Тебе, голубчику, до хвогих жінок ніяк не можна пускати. Хіба ж таки можна стільки часу затримуватись? Тепер і пульс збільшився й темнегатура та й час потгачено. Скільки ото чагочок тих можна було б перекинути за цей час? — лікар показав на покритий уже стід у їдальні.

Яким аж розсердився й голосно йому відказав:

— Чорти батька! Що в тебе в голові сидить? Ти краще, скажи, яка хвороба в Софії і як ти хутко її вилікуєш.

— Ось загаз, загаз... — відмовив Юхим Федорович, поглядаючи на стару, що лишилась коло хворої. В цей час прийшов і Могиленко з цукроварні, суворий і чимось невдоволений. Перше його питання було про здоров'я дочки. Стара вийшла від хворої і запросила всіх до столу. Знаючи слабкість сусіда лікаря, Могиленчиха почастивала його позачергово. Юхим Федорович з'ясував хворобу Софії, як звичайну інфлюенцію, до того ще й нервове послаблення. Висока температура спочатку збентежила трохи, але, дасть Бог — все пройде. Випили й ще, закусили. Яким відмовився, на що Могиленко за-

гадково посміхнувся. Лікаря Яким відправив на своїх конях та санях.

**

Різдвяні свята кінчались, надходив Новий рік. Старшини куреня заводили мову про зустріч Нового року, але Яким сумно мовчав. Вирішили більше курінному не докучати. Готувалися самі. Коли ось тобі за день до Нового року — новий наказ: виступити до міста Сквири, чекаючи нових наказів. Нічого не вдієш. Для війсьовика наказ понад усе. Новий рік зустріли на новому постої. Виявилось, що курінь підтягнуто, як резервову частину. На південний схід від міста Сквири, в оточенні партизанських загонів, тобто озброєних селян та робітників, було сконцентровано великі військові з'єднання німців. Умовно-важений Ковальчук вів переговори з німецьким командуванням. Вразі незадовільних наслідків цих переговорів, боеві операції мали розпочатись знову, але вже при наявності підтягнутих з усіх кінців партизанських загонів. Через тижнів два прийшли до такої згоди: зброю, харчі на час подорожі, необхідний транспорт німці залишають з собою. Все інше залишається на місці. Німецькі частини супроводяться партизанами по певному маршруті. В наслідок такої умови куреневі Якіма, після двохтижневого постоя в місті Сквирі, довелось перейти за 25 кілометрів до містечка Паволоч, а ще через два тижні перейти до залізничної станції Брівки.

За цей час довелось, хоч у складних умовах, але виправити давню помилку на Ходорківській цукроварні. Тутешня, так звана директорія, користуючись відсутністю та відірваністю куреня, розгорнула свою роботу в большевицький спосіб. Організувала свої ревкоми, викинула свої гасла, перевела мітинги большевицької агітації і нарешті дійшла до того, що арештувала волосну управу і директора Ходорківської цукроварні, що був тут основним ідеологом української народньої влади. Без офіційного дозволу уповноваженого, Яким відрядив із станції Бривки першу сотню під командуванням Тихончука до Ходоркова, наказавши йому роззброїти фабричну охорону, арештувати директорію, звільнити представників влади і розпустити ревкоми. Прибуття сотні вночі, для директорії було несподіваним, а тому вчинити якийсь опір вони не змогли. Охорону роззброїли майже безборонно, членів директорії знайшли в одній хаті за пиятикою, звільнили з-під арешту представників української влади. Директорія, зробивши так звану «чистку», перейменувала фабричну охорону в загін червоної гвардії. Довелось Тихончукові організувати нову охорону. Ось таким чином було погашено жарину большевизму, що мала перетворитись на вогнище большевицького перевороту в глибокому запіллі куреня. Членів директорії відправлено в розпорядження уповноваженого Ковальчука. В силу позитивних, чи негативних міркувань директорію звільнено з-під арешту та ізоляції.

Фронтіві частини Головного отамана просліду-

вали через повіти, звільнені від окупанта повстанським куренем Якіма.

Німецькі війська залишили майже всю Україну. Головними чинниками, що спричинилися до цього були: повстання українського народу проти свого окупанта, проти безвольності гетьмана Скоропадського та його політичної непослідовності і зміна політично-урядової ситуації в Німеччині.

ВІД ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНІВ ДО РЕГУЛЯРНОЇ АРМІЇ

Партизанський рух в Україні припинився. Почалась гарячкова робота Українського Генерального Штабу щодо перетворення партизанських загонів у регулярну українську армію. Курінь, що був під командуванням Якіма Хоменка, мав досить значні бойові заслуги, військовий вишкіл, зразкову дисципліну, а тому його, як основу для формування нового полку, перекинуто до Києва. Місцем постійно визначено Бендерівські касарні. Формування полку зтяглося з уваги на відсутність верхових вишколених коней. Зрештою, Головний Штаб більше уваги приділяв формуванню піших полків. Нарешті до Києва з різних кінців прибуло до тисячі кубанських козаків, з кіньми, цілком озброєних, дисциплінованих. Здебільшого, це була кубанська інтелігенція, що, залишившись в Україні після російсько-німецької війни, вважала справу українських визвольних змагань не сторонньою, а спільною. Яким, охоче погодився на пропозицію штабу на злиття свого куреня, бо й сам походив з кубанського козацтва. На чолі

загону кубанських козаків стояв осавул Захарчук — поважна та з вищою цивільною освітою, немолода людина. Кубанська старшина радо й охоче також погодилася на злиття. Зараз же домовились про деталі комплектування нового полку. На другий же день поїхали до Головного Штабу з проханням про затвердження. Головний отаман Симон Петлюра уважно вислухав звітлення і з деякою врочистістю сказав:

— Чув і знаю про вас, мої бойові соколи. Радий вами і подяки своєї вам не можу обмежити. Соборна Україна не забуде ваші великі заслуги.

Далі своїм підписом затвердив злиття, структуру і назву полку. Захарчука призначив командиром полку, а Якіма заступником, надавши першому рангу полковника, а другому військового старшини, не порушуючи традиційних назв кубанського козацтва.

— З Богом!.. В добрий час!.. Ваш бойовий вигляд переконає мене, що й полк ваш буде не в меншій мірі бойовим. Для першого бойового хрещення нового полку, мабуть, у начальника штабу є бойові пляни. Раджу вам, панове, завітати до нього — простягнув руку і щиро попрощався Головний отаман.

В наказі лаконічно, але ясно було сказано, де і як одержати додаткову зброю, харчі, коней. Нарешті визначалася дата виступу на фронт.

Після довгої перерви козаки рвалися до бою. Особовий козачий склад швидко зблизився, здружився. Всім хотілося показати свою відвагу, та й осто-

гідло сидіти в касарнях, на одному місці, частогусто нести втрати пораненими людьми та кіньми.

— Головне, від кого ж?... Від якогось невидимого ворога, підпільного большевика. Ні взяти його приступом, ні обстріляти, ні шаблюкою не дістанеш — так часто говорили козаки.

— Чого нас тут тримають?... Скільки то відправили козаків до шпиталю?... Наче і війни немає ворога не видно. Ось поглянь, іде отакий «цістгончик» в капелюсі, або кепці й розбери — ворог він тобі, чи ні!... Зустрінешся та ще й дорогу даси йому, а він заверне, суча кров, за будинок та й пустить кулю по тобі, або по твоєму товаришеві. Шукай його!

Гомоніли козаки та недовго. Завтра зранку мали виступити на конях до Ніжина, на північ, куди розлучені москвини слали та й слали свої полчища. Бойове завдання полк одержав, підходячи до фронту. Збочити до Козельська, прорватись у глибоке запілля ворога, зруйнувати комунікаційні зв'язки, знищити штаби, розсіяти ворожі резерви, деморалізувати діючі фронтові частини, що залягли вздовж ліній станції та містечка Носівки. В наслідок виконання цього завдання полком, основні українські частини мали йти в наступ і збити ворога з його позицій, обернувши в переслідування. За двадцять п'ять кілометрів від залізниці в бойовому порядку полк без бою перейшов лінію фронту. Глухими дорогами, селами, полк посувався все далі, все глибше у вороже запілля. Великих ворожих сил не доводилось сподіватись, але на другий день рейду, передові роз'їзди повідомили про на-

явність в одному великому селі большевицької частини — роти чи батальйону. Перших два дивізіони одержали наказ знищити ворога. Звичайно, посилати вдвоє більші сили на ворога, було б недоцільно, але Захарчукові хотілося підняти козачий бойовий запал, що так конче зараз був потрібний. Як вихор налетіли козаки на спантеличеного ворога, що аж ніяк не сподівався цього нападу. Комісар із своїм політрукком переводив мітинг селян, а «бойци» сиділи по хатах або тинялися по вулицях. Здебільшого, це були молоді москвини від сімнадцяти до двадцяти п'яти років. Без жодного пострілу, лише з гольми шаблюками летіли козаки вулицями та городами. Молоді москвини, не встигаючи захватись, а навіть зойкнути, падали без голів. Деякі підняли стрілянину, але вона була зайва. Яким з групою козаків налетів на збори, що з переляку розбіглися та ховалися по всіх закутках. Якимові забажалось взяти живим комісара. Припинив коня, а за ним і козаки, питаючи селян де комісар. Перелякані селяники тикали лише пальцями в один бік. Досвідчені Якимові очі швидко назирили невеличкого, в бекеші, шапці-ушанці, з рижою козиною борідкою москвина, що несамовито тікав, стріляючи куди попало. Від нього недалеко біг без зброї, довгов'язий, в довгій шинелі його напарник. Яким не встиг подати команди, як вахмістр Ткаченко подався конем уперед і вмить своєю шаблюкою зніс голову довгов'язому, промовивши при цьому: от так ідуть на той світ!... Голова грудкою скотилась на мерзлу землю, белькочучи силь-

но й швидко якимсь придушеним твариним голосом, а постать, зробивши інерційно декілька кроків, гепнула з усією силою своєї висоти об землю, шкребучи руками під себе мерзлий сніг. Яким наказав оглянути труп та забрати документи. Сам, тримаючись легкою рисою, пильнував, куди подінеться комісар та коли вистріляє свій запас патронів, а козакам наказав комісара взяти живим. Остання куля вилетіла з комісарового нагана й він швидко повернув у двір з двома селянами, яких він весь час тримався. В цю ж мить той же Ткаченко схопив його міцно за комір бекеші. Комісар відбрикувався порожнім пістолем, але за допомогою інших козаків, опинився поперек на коні Ткаченка, галасуючи неймовірно та дригаючи коротенькими ніжками.

Вій давно скінчився. Козачі сотні роззброювали та заганяли на майдан москвинів, що налягані козаками, благали, плакали, молили відпустити їх додому, бо вони й родом недалеко — всього лише «курскіє да арловськіє». Всіх загнали до школи. Після перевірки кожного зокрема, відпускали їх на «всі чотири сторони.» Під'їхав полковник Захарчук, почався допит комісара. Виявилось, що це мандрував до фронту батальйон недавно мобілізованих більшовиками молодих москвинів з недалеких губерній. Штаб їхньої дивізії перебуває в Ніжині, а штаб фронту аж у Брянську. Головні сили та резерви скупчені здовж залізниці.

Віддаль до найближчої залізничної станції була 25-30 кілометрів. Одна з сотень одержала наказ

зруйнувати залізничне полотно в цю ж ніч, а надворі вже стемніло. Решта полку розташувалась на відпочинок, одночасово запасуючись харчами та фуражем. Маючи вичерпіні відомості про ворожі сили, командування полку вирішило захопити місто Ніжин, а навколо зруйнувати залізницю та поштово-телеграфний зв'язок.

Ледве засіріло на день, перший дивізіон вирушив у напрямі залізниці, посуваючись по ній аж до Ніжина. Другий дивізіон мав зробити рейд у глибоке запілля ворога й напасти на Ніжин з півночі. Третій дивізіон мав атакувати з заходу. Маршрути було суворо датовано. Найбільше турбував Захарчука шлях слідування першого дивізіону. Майже кожному станцію та село треба було проходити з боем. Тактика нападу на Ніжин вимагала надзвичайної швидкості та чіткої оперативності, а тому з першим дивізіоном поїхав і штаб полку з полковником. Сотня першого дивізіону, відряджена зруйнувати полотно залізниці, з своїм завданням цілком справилась, знявши на яких сто метрів рейки, перерізавши дроти телеграфно-телефонного сполучення. Поїзди весь час не йшли, видно затримувались на попередніх станціях, бо не було зв'язку. Лише на світанку командир сотні виразно помітив наближення поїзду. Сотня залягла, чекаючи на аварію, але не так воно сталося. Червоні вислали декілька пляцформ з кулеметами та групою матросів перед паровоза. Цей провізоричний бронепоїзд посувався досить обережно й, як тільки наблизився до перерваного місця, зараз же зупинив-

ся. Ворожі кулемети випустили декілька черг. Сотня мовчала, але як тільки зійшли матроси на полотно залізниці, козаки відкрили вогонь. Матроси залягли в своїх вагонах під прикриттям накладених рейок. Почалась стрілянина, що нікому не завдавала втрат. Підходячи до залізниці й почувши стрілянину, Захарчук зупинив дивізіон з метою зорієнтуватись в положенні. Через деякий час з сотнею устійнено зв'язок. Щаслива думка кинулась в голову полковникові — перетяти шлях відступу поїздові. Занаряджена інша сотня, несподівано для матроських стратегів виконала завдання полковника. Перестрілка затяглась, Захарчуків це набридло і тому наказав діяти гранатометникам. Матроси відповіли тим же. Нарешті матроси пішли в наступ першими, пробиваючи собі дорогу ручними гранатами, запасу яких не шкодували. Козаки відступили в недалекий лісок, де й залягли. Матроси ще раз прорвали козачі лави, переслідуючи їх. У той час під прикриттям ліска дві резервні сотні вихром налетіли на матросів, зносячи на своєму шляху все живе. Поїзд дав задній хід, але, натрапивши на перерване полотно й тут, не передбачаючи цього, раптово повалився під налип залізниці. Форсованим маршем дивізіон рушив до найближчої станції. Тут козаці роз'їзди наткнулись на велике скупчення червоних. Довелось обійти, не вступаючи в бій. Перервавши сполучення в запіллі червоних, дивізіон був на призначену годину в околицях міста Ніжина. Установили зв'язок з другим та третім дивізіонами. Вісім сотень лавами

на конях кинулись у місто. Вже й центр міста пройшли, а ворога не здибали. Лише через декілька кварталів окремі сотні вступили в бій з незначними силами ворога, що заліг за кам'яницями. Атака козаків у незнайомому місті, на конях, належного ефекту не дала. В північній частині міста козаки наткнулись на полк червоних, що розташувався в пристосованих цегляних та дерев'яних приміщеннях й оточили його. Вартових, як кажуть козаки, взяли з маху. Зав'язався бій, але далеко нерівномірний. Козачі сили переважали. Як виявилось потім, полк червоних відряджено на фронт, а тут лишився другорядний обоз. Це неприємно вплинуло на командування полку. Фактично місто було в руках козаків, але головне завдання було не припустити ворожого підкріплення до фронту, а ось зараз сталося так, що воно майже з рук вирвалось. Захарчук шаленів, кляв червоних всіма прадідівськими лайками, але, не гаючи часу, порадившись з Якимом, тут же наказав йому взяти шість сотень, кулеметні тачанки, наздогнати ешелон, хоч би при його розвантаженні, і не припустити на фронт. Коні були стомлені, козаки також. Це була друга ніч форсованого рейду. Не дивлячись на це, сотні знялися алюром трьох хрестів, минаючи село за селом і тримаючись на віддалі від залізниці, нетерпляче чекали на якісь ознаки ворожого ешелону. Ось передові роз'їзди повідомили, що ворог відновлює перерване полотно залізниці. Козаки розсипались у лави, наблизились пластуни, тримаючи ножі в зубах, з торбинками гранат на спи-

ні, кішками поплазували в напрямі ворога. Червоне командування обмежилось виставленням рідких дозорів, а решту «бойцов» відрядило на ремонт полотна залізниці. Миттєве шарудіння — ворожі дозори зняті без ускладнень. Ніч темна. Праворуч та ліворуч залізниці стояли мовчазні села. Саме полотно прикривали густі кущі та дерева. Навколо могильна тиша, лише було чути гомін червоних, що перекривався лайливими наказами червоних старшин. Козачі коні, передчуваючи бій, нервово топтались на місці, мов вимагаючи швидше пустити їх у вихор бою. В цей час серед нічної тиші залунало виття зголоднілих вовків. Козаки та й козачі коні добре знали значення цього виття. Стогін мерзлої, мало засніженої землі від кінських копит миттю кинув ворога в хвиливе оніміння, а далі — до зброї. Розпочалась стрільба, але козаки були вже на залізниці, з криками «слава» кинулись на зімнятого кіньми ворога. Крики, зойки, пирхання та ржання розлютованих коней, крики «слава», що злились у якийсь єдиний безперервний звук «ва-ва-ва-ва-ва-ва» — все це серед тихої глухої ночі нагадувало ревіння страшної бурі на морі. Частина червоних, проклавши собі дорогу гранатами, наткнулась на козачих гранатометників поблизу порожніх вагонів. Зав'язався гранатний двобій. Бог його святий знає, чим би закінчився цей страшний бій, коли б не вибух вагон із гарматними набоями. Понесли великі втрати червоні, понесли не малі втрати й козаки, особливо кіньми. Рештки незнищеного ворога сиділи або в кущах, або під вагонами,

не маючи наміру чинити опір. Полонених зігнали на майдан для перевірки, відпускаючи кого й куди... Про наслідки бою повідомлено полковника. Козакам надано короткочасовий відпочинок.

Лише зараз, після бойового напруження, Яким звернув увагу, що в нього вся борода, шия й груди в крові, а підборіддя вперто щимить, аж до болю. Фельдшер робив перев'язку, а він ніяк не міг пригадати, як і коли це сталося. В бою це непомітно, а ось зараз болить та й на коневі не так зручно їхати, бо губа вище підборіддя була розкраяна до зубів. Треба було її зшити! Але де? Та й хто зробить? Яким поклався на волю Божу, на своє здоров'я та молодечий вік.

Полковник Захарчук мав менше втрат і з ворогом цілком справився. Тепер він слідував на з'єднання з сотнями Якіма. Після недовгого відпочинку, полк, прийнявши бойовий порядок, спішив на прорив основного фронту біля станції Носівка. Українські бойові з'єднання піхоти, що діяли в ніжинському напрямі, були зформовані з партизанських загонів та міської молоді. Їм протистояли значно сильніші ворожі частини. Атаки відбувалися по декілька разів, але не мали успіху. Головний штаб перекинув у цім напрямку курінь синьожупаників та полк січових стрільців. Завдання рейду кінно-козачого полку виконано. Запілля большевицьке приведено в безладдя, а фронт не зрушився. Командування козачого полку цього не знало й підготовилось ударити ворога з його тилу при такому стані, в якому він був.

Ще здалеку почули козаки канонаду, переважно з гармат бронепоїздів. Розвідавши гарненько місцевість командування полку вважало необхідним в першій мірі очистити від ворога містечко Носівку, що було від станції два-три кілометри. По їх розрахунках тут мали бути скупчені ворожі резерви та польові батареї. Розрахунки були точні. Під прикриттям ночі з балок та лісів кінно-козачий полк, в повному своєму складі, розгорнувшись у лави, буйним вітром полетів у блискавичний, сміливий, відважний набіг на ворога. Ніч не довела червоних до великих втрат, але такий несподіваний напад козаків спантеличив їх, спричинив розгублення та панічний відступ. У переслідування знову ж таки пішов кінно-козачий полк та бронепоїзд. Ворог затримався лише по лінії міста Ніжина, завдяки підтримці загону матросів. Але незабаром підоспіли січові стрільці й синьожупаники, що вибили та погнали ворога далі.

Чи то вже Бог так дає, але Якимові особисто не далось переслідувати ворога далі за Ніжин. Куля червоного матроса поранила його в ногу, пролетівши крізь груди його коня. Кінь упав. Козаки під градом куль, на всьому кінському бігу, ледве підхопили свого командира та вивезли в прикриття. Остання доба пройшла в боях і Яким все відкладав та й відкладав час перев'язки на підборіддю. Рана роз'ятрилась і знов обливала кров'ю шию й одяг. До цього, тепер і ступня перебитя. Але Якима не це пекло, не за цим він жалкував. Він рвав на собі волосся, бо вбито його улюбленого і вірного товариша Орлика.

Це приводило його то в лють, то в розпач. Фельдшер перев'язував і ногу, і підборіддя. Вірні йому козаки, що вихопили його з пекла бою, стояли тут, похиливши голови і мовчали, зціпивши зуби. Лише шлики їх шапок, опущені додолу, тонко тремтіли, лише міцні обійми держали шабелі, свідчили про досвідчення козачі. Під'їхав Захарчук із старшинами, вислухав фельдшера про нове поранення Якима, по-братерськи обняв його, потішив і порадив їхати до Київського шпиталю — упевняв, що через два-три тижні вони знову будуть ділити бойові пригоди, а щодо коня, то дав слово, що до його повернення прикаже приготувати не гіршого. Як-не-як, але в очах полковника також жеврла іскра суму та жалю. Нарешті ці два лицарі відваги обнялись, попрощались.

— Їдь, друже, лікуйся... Наша Велика Соборна Україна від тебе ще багато жде. Жалко... Дуже жалко, що так мало ми, вкупі з тобою, заподіяли нашому лютому ворогові — так відривчасто, тремтячим голосом промовив Захарчук.

З більшим болем в душі, ніж на тілі, Яким глянув навколо, на близьких, дорогих співбратів-козаків, взяв свого джуру, сумно й мовчки сів у санітарну лінійку та й поїхав до найближчого військово-польового шпиталю. А бій в той час кипів. Січові стрільці, курені синьожупаників пішли приступом на озвірілих та п'яних матросів.

— Щастя їм, Мати Божа!...

ЗНОВУ ОСОБИСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ

Знову ж Яким опинився в тому ж Київському шпиталі. Лікарі зробили оперецію й обіцяли, що губа та підборіддя будуть такі, як і були, а щодо ноги, то не сумнівалися, що все буде гаразд.

Одірвавшись від бойових операцій, від козачого оточення, Яким сумував, був похмурий, як ніч. Згадав про своїх київських друзів і передав через лікарів до них листа. Не забарились і друзі. Це все були студенти Київського університету, що лишилися на праці у Києві. Серед них був і молодий лікар-однокурсник Софії, що й запитав Якима:

— Як же і де проживає ваша дружина?

— Відкіля ви знаєте мою дружину? — здивовано запитав Яким.

— Пробачте, алеж ваша дружина — колега мій за фахом і, коли не помиляюсь, то ви одружились зараз же по закінченні пані Софією медичного факультету.

— Не всі ж тії та сади цвітуть, що весною розвиваються... Так то, мій друже, а причин до цього

було багато, про які краще й не згадувати — не дивлячись ні на кого, з відтінком суму відповів Яким.

В розмову вмішалися товариші, що знали особисту життєву трагедію Якима і Софії.

— Так, безумовно... не місце й не час про це вести мову.

— Цілком згоден... що з воза впало, то пропало — неприємно виправдовується молодий лікар.

Після цього молоде товариство сиділо й мовчало. Яким нервово курился. Гості почали збиратись додому, але Яким застережливим рухом їх зупинив.

— В мене, шановні мої друзі, буде до вас надзвичайне прохання.

Всі зупинились, готові до послуг, як товаришеві і, як хворому.

— Біля двох місяців тому я лишив Софію важко хворою в домі її батьків. За цей час я не міг довідатися про стан її здоров'я, бо боєві й різні організаційні справи мене обтяжували так, що не мав вільного часу. В хворобі її — винуватий я, як командир військової частини. Зробіть незабутню послугу, коли довідаєтесь про стан її здоров'я і відвідаєте мою родину.

Усі тут же порадилися і вирішили післяти спеціальну людину. На другий же день до шпиталю зайшов невідомий військовий з одним із товаришів Якима. Цей військовий старшина-сотник виїжджав на батьківщину Якима в чисто військових справах. Його ж і попросили на звороті завітати з листами Якима до Андрушівської цукроварні та до Тарасівки.

Сотник охоче погодився. Після цієї події Яким став ще більше неспокійний. А що, як її нема в живих? Хвороба могла погіршитись... Чи довго ж до смерті? Та й тоді ж вона говорила, що умерти їй треба, що вона цього хоче... На ньому виступив холодний піт, вертівся в ліжку і не міг заснути. Споганів, смак до їжі загубив, а лікарі підозріло запитували на оглядинах чи не гірше йому. Уважно оглядали рани, устійнили нормальний процес виздоровлення, але чого так худне хворий, ніяк не могли зрозуміти. Пройшов тиждень. Яким наче звик до своїх невразних думок, заспокоївся, читав книжки. В один з таких днів, зайшла сестра-жалібниця, привіталась, спитала про стан здоров'я і, між іншим, повідомила, що у вітальні чекають на нього дві дами, які бажать з ним бачитись. Яким схопився, а в голові вертілись непевні думки: хто ж такий?... Жінка?... Софія?... То чому разом?... Наспих, нервово накинув шпитальний халат, глянув у дзеркало, а відтіля на нього глянуло худе, бліде обличчя, з оригінально розкиданими на голові кучерями та зарослою русавою бордікою на обличчі. Ганебні сріблясті волосинки зрідка виглядали на голові та бороді. Спираючись на милицю, в супроводі сестри, пішов до вітальні. Як же було здивування, коли у вітальні він побачив Галю та Софію, що сиділи за столом та мирно, тихо розмовляли. Яким зупинився, провів рукою по обличчі, наче хотів переконатись чи не приснилось йому. Помітивши Якіма, Галя з криком і плачем кинулась на шию Якіма. Софія стрепенулась, схопи-

лась назустріч, потім раптово зупинилась, зціпила зуби, закрила очі й ось так якось хвилину стриму вала свої почуття. Далі спокійно підійшла до Якіма, що не знав, як йому бути. Кинувся до Софії родинному поцілуватись, але в розгублені припав до її руки, довго та гаряче цілуючи. Галя в цей час дала волю сльозам та неприхованим почуттям.

— Господи, що ж з тебе зробили прокляті во-роги?.. Та коли ж на них настане та година, покарає та знищить на цім світі!.. Розкажи ж, голубе, які ж то рани й як же ти їх можеш знести?

Яким обняв вільною рукою Галю, вже прийшовши до себе, посміхнувся до неї, взяв її за руку, а Софію, що стояла мовчки з опущеними очима, запросив поглядом.

— Сядемо ось тут біля столу, — намагаючись сісти, — промовив Яким.

Сестриця, що стояла осторонь, допомогла йому зручніше сісти на стілець. Це ще більше розжало-било Галю, вона впала до столу й дала волю своїм нестриманим риданням. Софія також мовчки сіла до столу, підперла обличчя обома руками, пильно вдвляючись в Якіма і з перехопленням, наче щось завджало їй дихати, непомітно зідхнула. Відвела очі набік і, мов залякла, мов пустка яка, сиділа без мови, без руху. Яким не спостерігав її, але інстинктовно відчував ступінь переживань Софії. Злегка провів рукою по нахиленій голові Галі і, втішаючи її, ласкаво промовив:

— Галю, Галюсенко!... Не вбивайся даремно.

Не пройде й двох тижнів, як я буду здоровий і цілий. Поранення мої, дяка Богові, дрібниці. Підборіддя вже гоїться й лікар обіцяв днів через два шитво зняти, а рани, каже, далі й помітно не буде. Щож до ноги, то вона майже здорова, а те, що один чи два пальці не будуть згинатись — дрібниця. Найважча моя втрата в останніх боях — це загублення мого вірного товариша, лютого Орлика.

— Це той сірий у плямах, що батько тобі подарував?... Його ж вбито чи поранено? — спитала Галя, що від цієї несподіванки перестала плакати. Софія, наче вийшла з свого замкнення. Це Якіма підбадьорило й він почав оповідати.

— Орлика поранено в груди й одночасово мене в ногу. Орлик упав, але чергові кулі ворога його доконали. Своїм трупом він став мені прикриттям, а тому я уникнув подальших поранень, а то, може, й смерті.

— Милий добрий Орлик! — скрикнула Галя. За нього я вік буду Бога молити.

Яким посміхнувся, пробігла посмішка й по обличчю Софії. Погладивши по руці Галю, Яким продовжував оповідати:

— Дитинко моя люба, то вже, видно, так Бог хотів, а Орлика таки мені жалко. На моє щастя, й козаки помітили, що я впав з коня і, як ворог змінив напрям своїх куль, підбігли верхи вдвох і, на льоту підхопивши мене з землі на коня, привезли до перев'язочного пункту. Слава Господу Ісусу Христу, не перевелись в Україні хоробрі та відважні козаки.

Сказавши це, Яким задумався, а по деякій павзі продовжував:

— Ось такі вчинки вірних мені людей, мучать та мордують мене в цім спокійнім шпиталі. Наші кращі патріоти борються там, кров проливають за волю нашої Батьківщини, а я прикований до ліжка цією дрібницею, мушу лежати, мушу дорогий час тратити. Та яке ж я маю моральне право на це?... А ворог просувається, добирається до самого серця України. О, як це важко переносити, зрозумійте ж мене!... Де ж ті понад сорок мільйонів українців?... Нема їх і не чуть... Сплять у важкій московській неволі. А кожна підсвідомість українця уперто заколисється брехливими гаслами москвинів та зрадливих запродавців «землячків.»

У Галі знову появилися сльози, а Софія встала, рішуче простягла руки Якимові і з запалом промовила:

— Душею і думкою поділяю твої прагнення. мій друже, але спокій і тільки спокій може відірвати тебе від ліжка. Заспокойся, віддайся на цей час волі Божій, молися Йому милосердному. Ми, хоч і жінки, але всі зусилля спрямуємо на підняття свідомости нашого народу.

Софії хотілося сказати щось більше, щиріше, але... не могла. Життя іноді складає досить важкі форми взаємовідносин людей. Яким потиснув руку Софії, пильно вдвляючись у неї, мов не пізнаючи.

— Пробачте, це просто заїла звичайнісінька

нудьга — мов виправдовуючись, сказав Яким. Краще розкажіть, як почуваетесь після своєї хвороби.

Софія знову сіла, напив відвернувшись від Якіма, і якось дивно відповіла:

— О, я!... Слава Богу... Коли вас це цікавить, то скажу. Після вашого від'їзду пролежала в ліжку з тиждень, а через два працювала вже в лікарні. До речі, — міняючи тему розмови, продовжувала Софія, — всі хворі та поранені козаки куреня вибули цілком здоровими з лікарні! Опісля замовкла, а далі поденеровано продовжувала: — Взагалі ж... нудьга та нерви...

Софія глянула на Якіма якимсь особливим поглядом, повним щирости, відданости та любови.

— О, спасибі панні Софії (Яким почув іронічні нотки в голосі Галі) за те, що я мала змогу приїхати до тебе — почала Галя. Вона особисто заїхала до мене з листом, виявила люб'язну згоду поїхати зо мною. Вона Київ добре знає, знайомих має, знає де зупинитись і переночувати. До тебе дружньо ставиться, співчуває твоїй важкій та ризиковій боротьбі за Україну. Ми через це стали близькі, мов рідні. Щождо минулого..., то здається мені, довгий час проглинув її зовсім.

Останні слова, мов електрикою, стрепенули Софію та Якіма. Вони зглянулись непомітно та мовчали.

— Для чого згадувати минуле?... Воно далеко не скидається на сучасність — знехотя відповів Яким.

Софія встала, збираючись іти. Незручно сторонній людині бути при особистих родинних розмовах. Крім цього й тема балачок почалась така, що може викликати важкі враження в неї і хворого Якіма. Галя, хоч висловила здивовання, але по очах її помітно було вдовolenня. В Якіма було й здивовання, але проглядало неприховане бажання побути ще в товаристві Софії.

— Коли маєте вільний час, то просив би не цуратись нас і не позбавляти нас вашого приємного товариства.

— Я б з задоволенням, але маю відвідати деяких своїх колег, закупити для лікарні медикаменти. У вас же свої, родинні балачки... і взагалі...

Галя мовчала, але Яким, стискаючи руку Софії, запитав:

— Сподіваюсь — ми ще побачимось?

— Безумовно, якщо це потрібно — відповіла Софія й вийшла.

Галя, залишившись на самоті з Якимом, розщebetалась мов та пташка. Розказала всі дрібниці тарасівського життя. Старий Хоменко сам не свій став. Клене большевиків на чім світ стоїть. До господарства в нього зовсім охота відпала. Раніше не пив, а тепер почав пити. До людей щедріший став, роздає добро направо й наліво. Єдине з ким заспокоюється — це з нашим панотцем. Обидва старі зберуться, поминуть у спогади, згадають січове козацтво, перекинуться на Кубань, аж очі загоряться в обидвох дідів. Як згадають сучасність — сердять-

ся, нервують. «Я б отих большевиків, чортову московську босоту, на перець перемолов та й по вітрові розвіяв. Жаль тільки, що старий став... То ще за турецької кампанії було! Скільки то наша сотня того турка наложила?... Гори!...» Тут і підуть сподади старого без кінця й краю. Панотець слухає, слухає та й почне Богові молитись. До нього приєднається старий Федот, впадуть на коліна й довго моляться: за Україну, за козацтво, за перемогу над чужинцями та одоління «сатанинського навожденія». Далі мовчки встануть і, не глянувши один на одного ні не попрощавшись, розійдуться зажурені, хто куди. Ось такі то старі.

Розказала про Павлика — сина, про його зацікавленість зброєю та війною. Цілий день грається з діворою у війну — в хату не затягнеш! Багато дечого розказувала Галя, а Яким з задоволенням слухав, увесь заглибившись у домашні сподади. Далі Галя розкрила валізки з хуторськими гостинцями. Яким і цьому був радий. Це нагадувало йому студентські роки, коли отак просто, простих та смачних дарунків йому привозили. Цілував Галю та дякував їй. Галі хотілось більшої ласки, але Яким був не той і її перехоплював жаль, внутрішній біль та нудьга. Навіть поцілунок був не поцілунок, а якийсь чудний дотик губ, борода та марлі. Нема тих міцних обіймів, що робили її в руках Якіма безвільно-грайливою цяцькою, що доводили її майже до безтями, що кидали її в бурхливі хвилі пекучої страсти. В душі й на серці в неї панував за-

раз тільки жаль. Вона пестила його, ласкала та ласкалась, але водночас сльозинки жалю падали їй з очей.

Галя добра жінка, мати, господиня, щирий та відданий помічник в житті, але не для великих сучасних бур. Вона щира та віддана дружина. Дорога, рідна та люба їй Україна, але не для самопожертви. Початок і кінець її патріотизму лише на хуторі. Дорогий та любий їй Яким, але як переможець, герой, в чудовій, красивій козачо-старшинській формі, що гарцює на доброму коні перед козачими сотнями. Орел і сокіл, і милий, коли постать його козака струнка, коли міць м'язів пластично грає в ньому, коли чуб козачий хмелем в'ється й барвінком охоплює чоло, коли очі горять вогнем козачого запалу. А зараз біль в душі та невимовний жаль. Нема форми — нема й суті. Довго щebetала Галя, пестила, ласкала Якіма, сльїми жалю його обмивала, але він був лише поранений, розбитий душею український воляк.

Сльїно попрощалась Галя з Якимом та й пішла на квартиру. Повертатись до Тарасівки їй довелося самій, бо лікарські справи затримували Софію на декілька днів. Після від'їзду Галі, Яким увесь віддався особистим думкам. З фронту надходили погані вістки і Якіма це ще більше вбивало. Боліла душа за родиною, але ще більше боліла за козаками, за фронтом. Йому здавалося, що як би він був на фронті, то справи були б інші: або перемога, або чесна смерть в бою. Не знав би, не бачив би сорому поразки. На фронті його душевна розколина осо-

бистого й родинного життя зникала. Перед ним був лютий ворог батьківщини і він всією душею віддавався боротьбі з ним. Зараз же перед ним стоять три образи: родина, Софія, козаки.

Через день до Якіма завітала сама Софія. Сумна, пригноблена, але повна рішучості. Привітавшись, зразу ж і оголосила особисті новини.

— Я була в Головному штабі й одержала призначення лікаря до одного з полків Січових стрільців. Годі сидіти під крильцем тата та мами. А ти, як дивишся, друже?

— Так могла зробити лише краща з кращих дочок України. Я горджуся тим, що дружній з тобою. Час настав жахливий і рішучий. Всі свідомі українці в сьогочасній боротьбі мусять стояти в перших шерехах — радо, трохи з патосом відповів Яким.

Наступила хвилинка непрямної мовчанки. Софія милим поглядом вдивлялась в Якіма.

— А ти дуже змарнів... Я... я... я... не знаю, як тобі й сказати... Чогось серце колотиться так, як ніколи. Якимцю, ти мені зараз наймиліший над усе.

Вона сіла ближче, непомітно обняла, стиха торкаючись його ран.

— Страднику мій, я б себе занастила, щоб тільки відібрати біль від тебе, щоб ти орлом полетів до своїх орлят, щоб ти пекельним вогнем нищив наших відвічних ворогів.

Софія й не помітила, як в Якіма загорілися очі, як він підвівся, схопив її руки, тиснув до своїх грудей і тихо, але з запалом звернувся до неї.

— Пораднице, надхненнице моя!... Ось будь зо мною, говори зо мною, скажи так тепло всьому народові й Україна не впаде, а ворог захлинется в своїй песячій крові. Яким стукнув кулаком об стіл і сів. Обоє поденервовані, з піднесеним настроєм сиділи дружньо, любовно дивились одне одному у вічі, мовчки, взаємно читаючи внутрішні свої переживання. Це тривало декілька хвилини, в яких їх душі та думи злилися в єдиний монолітний порив волі патріотів. Далі Софія взялась за бинди на його руках і так же переконуюче просила:

— Дозволь мені, як лікареві, глянути на твої рани. Я обережно...

Як лікар прийшла до висновку, що рани не будуть заважати Якимові в його військовій службі, але на деякий час після шпиталю йому потрібний буде загальний спочинок.

— О, ні!... Це ніяк не вийде! Я себе краще почуватиму в полку. Тут з одної нудьги загинеш. Я був би тобі дуже вдячний, якщо повідомила б мене про наш полк, а полк про моє перебування — рішуче запротестував Яким.

Софія погодилась. Обидвоє домовилися про майбутній зв'язок поміж собою, торкнулись ряду інших питань, любо, спокійно, по-діловому розмовляючи. О дванадцятій годині Якіма запросили до обіду. Попрощались, а в кожного з них на думці було: чи доведеться ще побачитись?... Стисли руки одне одному, поглянули пильно у вічі, затримались на хвилинку та й, мов ті хмари в негоду, розійшлись.

З Н О В У   Д О   П А Р Т И З А Н К И

Яким виправся зі шпиталю, з'явився до Головного штабу. Як він не заперечував, а його таки відправили на відпочинок до старшинської резерви. Фронт же котився все далі та далі. В Києві вже було чути канонаду артилерійських боїв. Якимсь вийшов Яким до міста й випадково зустрів козака з свого дивізіону. Зрадів, як рідному братові. Кинувся розпитувати про бойові справи полку. Сумні були ці вістки. Полк через великі втрати в особовому складі відтягнуто на поповнення. Командира полку Захарчука вбито та й старшинський склад також наполовину вибув із ладу. Полк зараз знаходиться в Бендерських касарнях. Не свій прийшов Яким до свого постю. Не встиг він дійти до якоїсь певної думки, як його телефонічно викликали в Головний штаб. Не йшов, а летів. За наказом Головного отамана Якіма призначено командиром полку. Із штабу безпосередньо відправився він до Бендерських касарень. Фактично командував полком ад'ютант, бо командири дивізіонів вибули: двох поранено (в тому

числі й Яким), а командир третього дивізіону попав з дивізіоном в оточення ворога. Значна частина козаків вибилася з оточення, але командир і декілька старшин не вернулись. Важко щось сказати: могли загинути в бою, могли потрапити і в полон. Особовий склад полку більше, ніж на половину вибув. Жахливої картини Яким уявити собі не міг. Де ж узяти людей та коней на поповнення?... Мобілізацією в місті Києві не візьмеш ні людей, ні коней, а резерви добровольців були давно вичерпані. Треба було зупинитись на такому місті постю, де була б можливість і добровольців гукнути, і коней дістати. Таким місцем могла стати лише Андрушівська цукроварня з прилеглими селами Сквирського та Житомирського повітів. Через пару днів полк вирушив у цім напрямі. Зразу по прибутті Яким підібрав все здатне для переведення агітації за набір добровольців і мобілізацію коней.

Находила весна 1919 року. Селяни готувались до весняних робіт. Тягло, що лишилось не зачеплене дотепер військом, майже не годилося до строю. Населення, налякане наближенням московсько-більшевицького фронту, зневірене до всяких «переходових влад», замкнене в якійсь своїй особливій думці, далеко неохоче виявляло свою згоду добровільно йти до війська. Пройшов тиждень, а наслідків — ніяких. Яким шалів у своїй безпорадності. Нарешті, як грім на голову, одержано відомості про падіння Києва. Штаб Головного отамана перейшов до вузлові станції Фастова, а далі до станції Козятина.

Справи були безнадійні. Яким з великими перешкодами попав на візиту до Головного отамана Симона Петлюри. Вислухавши доповідь Якіма й пригадавши партизанську діяльність куреня в минулому, особливо проти німців, Головний отаман, порадившись із штабовими старшинами, відповів:

— Послужили ви, пане полковнику, відважно і в армії УНР, але відважніше в партизанській боротьбі. Спасибі вам і вашим козакам. Моя воля буде така: лишайтесь для партизанської боротьби й зараз, а ми незабаром повернемось. Зробіть зараз потрібний запас зброї та боєприпасів.

Не гаючи часу, Головний отаман дав відповідні розпорядження, а далі попрощався з Якимом, тричі по-братньому поцілувавшись та побажавши від Господа Бога найкращого успіху в майбутній діяльності куреня.

Нові перспективи, нові плани кинулись вихром у голову Якіма. Приїхавши до цукроварні, негайно скликав нараду старшин. Перше принципове питання було чи в партизанку мають іти всі, чи лише охочі. Всі ствердили думку — йти лише охочим. Полк розбили на чотири партизанських загони, кожний з яких зберігав широку волю оперативності, але під єдиним командуванням. Тут же були визначені райони діяльності загонів. Після обговорення чисто-військових справ, виникло не менше важливе питання — про спрямування лінії поведінки населення по приході червоних москвинів. Довго такі обмірковували це питання, і нарешті прийшли до такого висновку:

організації советів — не перечити, але за всяку ціну посилати туди своїх людей; підривати роботу советів з середини; допомагати партизанам усіма засобами. Після цього скликали збори козаків усього полку, з'ясували поставлене перед ними завдання і запитали згоди. Всі, як один гучно відповіли:

— Згода!... Згода!... Всі йдемо!... До останнього будемо бити червоне московське кодро!... Даром свого життя не віддамо!...

Далі залунало таке «Слава!», що відбулось по всій цукроварні. Потім козаки стали струнко й без жодного натяку, а лише поборювані патріотичним почуттям, щиро та гармонійно заспівали гімн: «Ще не вмерла Україна...»

ЛІСОВА МАТИ СІЧ

На ранок козаки готувались до походу. Перший рідний батько, що мав привітати козаченьків, був Користишівський ліс. Що це за ліс?... Хто його знає! Від Андрушівської цукроварні він недалеко — кілометрів двадцять або тридцять. Тільки в ліс увійти, так і роздоріжжя: на Київ, Житомир, а найближче на Користишів. Тому то його люди й прозвали Користишівським лісом. Скільки б ви не їхали цими трьома дорогами, все буде ліс: сосновий, дубовий, вільховий — всякий аж до самісінького Києва та Житомира. На південний схід від Користишівського лісу величезною смугою простягнувся степ, що чим далі на південь, все частіше та частіше пересікається окремими смугами лісу, які ще далі на південь зливаються в суцільний масив під назвою Чорного лісу. Пішов він ген-ген у напрямі Чорного моря на сотні кілометрів. Як один, та й другий — величезні, страшенні, таємні ліси. В них живуть незчисленні табуни дикого звіра, тисячі невеличких сіл лісовиків, природні лісові фортеці, як от: Холодний

яр та приховано-смертельні болота. Не знаєш лісу — бійся його, бо загинеш нізащо. Пізнати його — твого життя мало. Це дається людям з діда-прадіда.

Не страшний ліс і нашим партизанам, бо в кожному загоні є декілька досвідчених лісовиків, що знають кожну стежку і дорогу в лісі. Вони заведуть і виведуть. Отож, зібравшись наші козаченьки та й пішли в дорогу цілим полком з обозом, боєприпасами, харчами. Люди з навколишніх сіл вважали, що відступають уже й козаки. Щастя їм, Боже та Мати Пречиста, Покровительнице наша, повернутись в Україну.

А грім фронтів наближався з кожним днем. Люди поховались, наче тут ніхто й не живе. Все затихло, як перед великою бурею та зливою. Коли пройшло українське військо, коли й червоне прийшло — населення так і не знало. Стало відомо про советську владу тоді, як сходили по селах збори й обирали сільські совети. Попередня агітація запільників-партизанів розійшлась досить широко й охопила майже весь Сквирський і Житомирський повіти. Скрізь обирали до советів своїх людей, віддалих своєму народові та своїй батьківщині. Большевики-москвини та місцеві жиди шарили по всьому повіті, щоб найти місцевих большевиків, але змогли найти щось два чи три, та й ті якісь покручі, а не українці. Один — відомий нам Ярош, а другий — підсліпуватий Смутьський: не то українець, не то поляк, не то жид-вихрист. Совети були скрізь по селах, волостях та повітах. Обраними в совети були

не їхні люди, бо таких майже не було. Кричали про бідноту — обрали бідноту, але людей відданих українській справі. Тарасівський учитель, Устим Іванович, попов до самої повітової влади й завідував повітовим відділом народньої освіти. Фактично повітом керував не повітовий виконавчий комітет совету, а запільний партизанський центр. Незабаром у місті Сквирі утворили повітовий комітет большевицької партії. Секретарем його стала жидівка Шатан, жінка 35 - 40 років. До чого ж противна була. На постать поглянеш, то коли б не спідниця, довго вагався б визначити: мужчина це, чи жінка. Вуса чорні повитикались, як у справжнього парубка, голос був точнісінько чоловічий, до того ж підстрижена коротко та ще й смалила цигарки. Звичайно, ні чоловіка, ні дітей не мала. Не раз селяни говорили, кенкуючи: «Який ішов, таку й знайшов.» На пару їй знайшовся й чоловігга. Наш таки, українець, з Сокильчі, Демчук на прізвище, роками такий же. Цей знов носив здорового чуба, ходив розхристаний, а через губу так чудово плював слиною, що й в повіті не було йому рівного. Щождо лайки, то, як кажуть, був мастак великий. В минулому — це був нанський об'їздник, в недавньому — лошаківець і збольшевичений фронтовик. Письменність його доходила до напису половини свого прізвища «Дим...» А далі, скільки він не думав, скільки не слинив олівця та не чухав потилиці — нічого не виходило. «Дим...» та й усе. Оцього чоловіггу большевики й висунули на голову повітового виконавчого комітету. Зразу ж

його записали до большевицької партії, трохи підучили політичної грамоти та й на села послали, бо самі боялись. Отож він, знай, їздить та й кричить по селах: «Бий буржуя-гада, усьо забирай, усьо наше, товариші, товаришочки!...» Більше змін у повітовій владі не сталося. Все було, як і годиться советській владі: повітком, повітвиконком, воєнком, продком та інші потрібні й непотрібні «коми.» Досить довго не мали зорганізовану одну, ніби почесну інституцію — «чрезвычайку.» Що пришлють з центру, тобто з Києва, робітників, а їх у першу ж ніч і украдуть. Хто краде, коли та як саме, ніхто так і не дізнався. Приїде ж ото такий «робітничок» з рижою борідкою, зразу ж його в певну квартиру й помістять, посилену варту поставлять, а на ранок «чекіста» — як корова язиком злизала. Хоч би ж тобі який слід лишився, або труп знайдено! Ні того, ні другого! Шатан і Демчук довго радили над цим явищем. Підозрівали повітову міліцію, проклинали партизанів, а далі, за порадою центру, обрали один путній мурований будинок з великим льохом під низом, виселили мешканців, а поверх його та біля нього поставили в декілька рядів колючий дріт. Коли все було готове, до Сквирі приїхав каральний загін з матросів. Оселився весь у тому будинкові з посиленою вартою. За одну ніч арештували всіх буржуїв міста та «підозрілих» осіб. Важко сказати, скільки з них лишилось на цьому світі, але будинки багатьох з них конфісковано, а інше добро просто забрали та звезли до будинку комуні, де жили самі «най-

відповідальніші» робітники повітового управління.

Через тиждень загін чекістів, що мав у своєму складі біля 200 бувших матросів, а тепер горлорізів, виїхав на села, мовляв, порядок навести. Кажуть люди, що «чекісти» здибались в дорозі з якимось партизанським загonom Сатани, що бій був великий, що багато лягло трупом, а де подівся знову Сатана — невідомо. До Сквири втік лише один матрос, переодягнений на жінку, на прізвище Степура.

Це бувший одеський «блатной», що періодично працював на приватних пароплавах, а здебільшого «сахарив». Високий на зріст, дебелий, чуб чорнявий низько спускався на чоло, вірменський ніс майже торкався верхньої губи, а підборіддя так і кивало назустріч носові при його «комісарських» промовах. Сіро-котячі очі глибоко ховались в насуплених бровах та зморщках навколо очей, що яскраво свідчили про останній стрибок на свою жертву. З «фінкою» не розлучався ні вдень, ні вночі. Кажуть, що він нею віртуозно користався в глибоких льохах ЧК при виконанні своїх обв'язків. До письменности не був причасний.

Оцей то Степура й став на чолі повітової «чрезвичайки.» В допомогу йому дали декілька таких же душогубів та різних пройдисвітів. З міста Сквири більше не виїздили.

По селах справи йшли самопливом. Головним чином селяни ділили землю, рештки панської худоби та майна. Продовольчих податків з них не брали, до роботи не гонили, рекрутів не вимагали. Часто-густо

й забували чи советська це влада, чи яка інша... Скільки їх змінилось тих влад і рахунку не зведеш. Недовго, мабуть, попариться й ця влада. Он чули?... Якась Сатана *) вискочила з лісу, наробила халени червоним та й зникла. Шукай його зараз!... Жартують, сміються дядьки... Приїде інколи на село Демчук, гукне своє: «Бери, забирай, товаришочки!» Мовчать самовдоволено селяни, повільно погладжуючи бороди та вуса. Коли ж заикнеться іноді про комуна, яка, мовляв, вона гарна річ, то це так і шарпоне селян.

— Якого ж чорта базикаєш про неї? — сердито заперечували вони.

— Кому на, кому й ні!... Подавись ти нею!... Вовчиця вона нам, а не комуна — в один голос підіймуть селяни та, знай, ділять, возять, вже й до лісу панського добрались. Слава Богу, є що возити, діливши й не діливши. Отак і проходила советська влада на селі. Чого ж тут ремствувати? Нехай ремствують ті, в кого беруть.

В повіті ж знову настала новина. Військомат набрав сотень три різних волоцюг з москвинів-зайд та почав готувати загін для воротьби з бандитизмом. Зорганізувався «продснаботдел» і почали потихеньку забирати хліб з міста та найближчих сіл. Але в одну темну ніч в місто скочили «зеленівці», побили, потрощили, загін роззброїли та розігнали, військового комісара вбили, військомат та продком спалили

---

*) Сатана — назва загону партизанів.

з усіма їхніми панерами. Забрали зброю, набої, запас харчів з «проденабу» та й зникли, як отой Сатана.

Після такої події комітет партії ухвалив розпустити повітовий виконавчий комітет совету, а владу його передати до повітового ревкому, в склад якого увійшли той же Демчук, Шатан, Смульський та ще декілька комуністів-жидів. Раніш обрані члени виконкому лишилися на роботі, але на засідання ревкому не ходили. Вони були лише відповідальними виконавцями, в тій, або іншій галузі роботи. Устим Іванович помічав, що ревком та повітком партії ставляться до нього з підозрінням. Помічником призначили йому вчителя жидівської школи Рувинського. Хоч він не комуніст, але все таки шпигун. Одного разу в розмові з Демчуком, Устим Іванович остаточно переконався, що його підозрівають і за ним стежать. Негайно звернувся до лікаря, взяв на кілька днів відпустку та й майнув до Тарасівки. Через пару днів він бачився з Якимом. За порадою Якіма, довелось Устимові Івановичові здати відділ освіти, мотивуючи важким станом недуги хворої ноги. Решту людей, післану на роботу підпільним центром, також дослушно відкликано з роботи з тих або інших важливих причин. Для дальшої підпільної праці лишилось двоє: у військоматі та у відділі освіти.

2.

Надходили інші часи. Гуркотіли вже знову фронти, посуваючися з кожним днем все ближче та ближче до Києва. З півдня йшла біла армія, а з заходу наближався Головний отаман С. Петлюра з регулярним військом. Партизанські загони, що до цього часу мали завдання руйнувати глибоке запілля ворога, повинні були перейти до звільнення території від окупаційної московської червоної армії. Партизанські загони Яким зараз не з'єднував, а лише вступив особисто в безпосереднє командування ними, визначивши кожному загонові напрям та ділянку бойових дій. Простір для всіх загонів починався від Білої Церкви й тягнувся аж за Житомир, забезпечуючи кожному загонові взаємну підтримку, рухливість, оперативність та замаскованість. Червні частини швидко відступали, просуваючись по залізницях та по головних шляхах.

Руйнуючи залізниці, відбиваючи червоні обози, не припускаючи боєприпасів до фронту, затримуючи червоні обози далеко в тилу, Яким сягав аж до фронтових частин, деморалізував їх своїми блискавичними набігами та атаками, одночасово нищив різні дрібні загони по повітових містах, вузлових станціях, виганяв геть кубла всяких комуністичних осередків.

На півдні, навколо Одеси, залишилися відтятими значні військові з'єднання червоних. З південно-східного боку згадана група червоних була відрізана армією білих, що мала напрям по залізниці Знаменка — Київ. З західного боку йшли українські війська, просуваючись по залізниці Жмеринка

— Козятин — Київ. Обидві армії зіткнулись на вузловій станції Фастів. Здавалось би, що погоджені дії білої та української армії, мали б цілковиту змогу, легко знищити відтягу одеську групу. Але сталося не так. Обидві армії, наблизившись, стали в невиразному становищі. Одеська група червоних, передбачаючи свою загибель, діяла досить енергійно, вдаривши спочатку на передові українські частини. Яким, що своїми загонами паралізував декілька повітів Київщини та Волині, не знав, як йому бути. Кинувся зв'язатись із головним штабом, але це йому на той час не вдалось. Запросивши з собою декілька поважних кубанців, негайно ж відправився до найближчого штабу білих. Це був штаб дивізії, що містився на станції Миронівка. Мотиви, виставлені Якимом, були досить поважні та переконливі ще й козакою спорідненістю, тому командування дивізії прийшло до згоди, але при умові запитати свій головний штаб. Таке саме застереження зробив Яким. На цей раз, надісланий Якимом старшина, міг установити зв'язок і доповісти Головному отаманові про наслідки переговорів з білими. Не вдаючись в деталі доповіді, старшині відповіли, що головними штабами самостійно ведуться переговори. Одночасно Якимові передано наказ з'єднатись з гарматним полком, зайняти позицію по лінії залізничної станції Брівки, не припускаючи червоних до захоплення залізничці, лінії наступу головних сил армії УНР. Як героїчно партизани не тримались і як не косив червоних гураганний вогонь українських гармат, все ж

таки переважаючими силами червоні пробили лінію оборони та зайняли станцію Брівки. Білі, як білі, захопившись своїми успіхами та гаслом «єдиної неделимої», не тільки не підтримали партизанів, що й для них прочистили червоне запілля, не лише відкинули всякі пропозиції щодо координованих дій проти большевиків, але й вороже виступили проти української армії. Маючи перед собою двох ворогів: червоних і білих москвинів, українське командування примушене було відтягнути свої сили на захід. Недовго й білим довелось ждати свого кінця, ганебно віддавши червоним широкі простори України. Втретє на рідні українські землі вдерлась московсько-червона навала.

Похмурі козаки сіли на коней. Сумний Яким та його старшини ладнали сотні для прикриття відступу наших частин. Червоні, наче збожеволілі, підняли в Брівках такий галас радощів, що в тиху ніч далеко було його чути в просторі. Большевицьке командування вислало з свого боку лише кінне прикриття. Яким, помітивши ворожі кінні групи, гукнув охочих козаків і, оточуючи деякі з них, посік їх на капусту. Від цього, звичайно, становище не змінилось — відступати таки довелось, бо наказ є наказом.

Шлях відступу лежав недалеко від Андрушівки та Тарасівки й Якимові забажалося відвідати родину та й завітати до Могиленків. Ось уже більше шіроку він не мав жодних відомостей про Софію. Про Галю одержував відомості від козаків, що бували в Тарасівці з тих або інших поважних причин. Доручив-

ши командування Тихончуків, Яким із своїм незмінним джурою Василем відрядились відшукати командувача групи, в склад якої тепер входили його загони. Штаб групи найшов в містечку Червоне, недалеко від Козятина. Якима люб'язно зустріли в штабі й зразу запросили до командувача групи. Це була поважна людина під п'ятдесят років, полковник, а по вимові, без сумніву, можна було визначити, що він походить із західних земель України. Склавши детальний звіт про стан своїх загонів, Яким одержав наказ знову злитися до купи під назвою окремого кінно-козачого куреня. Спробував нагадати полковникові про партизанські здібності куреня, але полковник звелів відступати йому разом з іншими українськими частинами до того часу, поки не одержить відповідних напрямних від Головного отамана. Під кінець Якимові дозволили завітати додому.

Сумна та невесела Галя зустріла Якима. Заклопотаність її була надзвичайна, бо ще минулий прихід червоних загрожував її особистому життю — не від місцевих керівників советської влади, а від переходових червоних частин, що не раз вихром вривались у двір, оточивши та пограбувавши хату. Спасибі сусідам, що попереджали та не раз переховували. А що вже старому Хоменкові нарobili?... Хліб забрали, останню скотину конфіскували, хатне добро забрали — пуста, а не хутір. Старого декілька разів так побили, що ледве й не помер. Кровожадні чекісти на цьому іноді заспокоювались, а знов іноді домагались видачі родини Якима, Ти-

хончука та інших керівників партизанського руху, — Не знаю, не відаю про них, з хутора зовсім не виходжу — гублячи притомність, відповідав старий.

Пройде червона орда, прокотиться фронтом і знову живуть спокійно родини наших козаків. Слава Богу, з'явився в село один чоловік, тарасівець він, на прізвище Гальоса. Батьки його й небідні були, але він не тримався домівки. Ще перед війною кудись зник: ні то на заробітки, ні то в монастир, ні то вчитись — достеменно ніхто й нічого не знав. Навесну дев'ятнадцятого року, оцей самий Гальоса й з'явився в своє село.

Багато людей уже й забули його, а як на зборах виступав, то й питали тарасівці один одного:

— А чий це парубок?... Наче він чужий.

— Та де там чужий... — обізветься другий. Це ж Гальосів, отой, що давно зник з села. На вчenni десь був, агрономом мав стати, та на війну забрали, а там сіромаха в полон до німця попав. Оце ж навесну й прибув відтіля.

— Славний парубійко, але щось він перед большевиками гне, мов сука хвостом.

Погомонять отак селяни, але ворожнечі до Гальоси не було. Умів він лагіденько з людьми поводитись, не пиячив, не лаявся, не загризався з людьми, смиренський такий та й розвинутий непогано. Большевицького руху не гудив, але й українського не підтримував. Разів декілька заходив до Галі. Багато та люб'язно розповідав про все, а найбільше про

Німеччину. Хоч би тобі словом закинув про Якіма!
А Галя це й до вподоби.

Відомо, інтелігентна людина не наважиться. Через деякий час, Гальоса поїхав до повіту, а відтіля привіз призначення агрономом на декілька сіл. Дали Гальосі путні коні з маєтку, роз'їжджає він та керує то поділом землі, то сівбою. Селяни приймають його, як самого бажаного гостя. Приїде Гальоса — значить, землю будуть давати. Вони йому за це і сальця, і масельця, і білої мучиці, і ячюк, медку, чого твоїй душі потрібно. Давай, діли лише панську землю. Зажив небідно Гальоса. Осівся в бувшому панському маєтку, в будинку управителя. Іде через село якесь червона частина, у Гальоси зупиниться і комісар, і командир. Було їм тут і що з'їсти, і що випити. Почнуть мову про контрреволюціонерів на селі — відомо, Гальоса й заступиться за кого його ласка, а ні, то промовчить. Не раз Галя була вдячна йому за відведення лиха від неї та її господарства. Хиже та неспокійне життя партизанських родин за часів советської влади. Хто не захоче, той і зневажить їх. Бог його святий знає, чи зараз врятує хто бідних матерів та їх діток від дикої розправи червоного москаля!

З Галею Яким умовився, що вона в Тарасівці не лишиться, а переїде до своїх батьків на Чернігівщину, нагляд за добром доручить Рокитенкам, коштовніше візьме з собою. Порадив їхати в сурпроводі вірних людей та про це Галя особливо не турбувалась. Яким довго не затримався в Тарасівці —

не більше двох годин. Заїхав до батька на хутір, був здивований його безпорадністю, розгубленістю, порадив їхати на Кубань, до старших синів — все таки там буде безпечніше. Старий батько уперто стояв на своєму.

— Умру, а не поїду. Все життя своє потратив на придбання цього майна і, щоб я лишив його чортам петрудженим?... Цього не буде... Сам роздам людям добрим, на церкву передам, християнам вірним роздам. Дав Бог мені це добро, Богові й віддам. Не встигну роздати — спалю. Слава Богові половину добра роздав, а землю свою власну поділю сам. Від мене вони зможуть забрати лише моє грішне тіло.

Розходився старий і, мабуть, довго ще розказував би, нервуючи, та Яким спішив. Зняв шапку, став на коліна, спершись на шаблюку, звернувся до батька:

— Благословіть, тату, в далеку дорогу.

— Старий і собі зняв шапку, поклав свої стружені руки синові на голову, підняв очі до неба та й зашептав гарячі молитви до Бога, а сльози з очей старого так і капали на голову Якіма. Після молитви взяв злегка за плечі Якіма, підвів, глянув на молодечу козачу постать і загорілись козачим запалом старечі очі, благословляючи сина.

— Бог тебе благословить, сину!... Щастя тобі, Боже, і вдень і вночі, в дорозі й дома, в бою й спочинку. Не забудь мій, дорогий сину, що ти нащадок лицарів-січовиків. В здобутті правди вони немало

пролили своєї крові, але шаблі та списи їхні немало покарали ворога.

Обнялися, тричі палко поцілувались, але старий, наче вмить щось пригадав.

— Стривай, Якимцю... Я зараз... Та й пішов швидко до хати, несучи відтіля старовинну коштовну шаблю.

— Оце, сину, мій батько, а твій дід перед смертю передав мені цю шаблюку, передаю й я тобі... Бог знає, чи побачимось ми ще на цьому світі. Всі ми ходимо під Богом. Молись Господу Богу й уповай на Нього. Бог не без милости, а козак не без долі. Ще раз тричі поцілувались. Яким соколом злетів на коня, а старий стояв, мов закаменів. Не плавав, але сльози непокірливо котилися, падали додолу.

Пилом вкрилася хутірська доріжка від кінських конит. Високі тополі, кучеряві каштани сипали пожовклим листям, стелились додолу, мов сльози старого козака. Крізь прогалини верхів'я дерев, українське сонце кидало Якимові свої прощальні промені. Навколо стояв спустошений, в бур'янах, степ, як і стояла спустошена Україна в часи монголо-азійських навал. Чи думав, чи гадав Яким, що це побачення з батьком було останнє? Кінь, що час від часу почував доторкання острогів, летів, гарячився несамовито. Рій думок котився в голові Якіма. Жалко родини, батька, цих дорогих, рідних серцю, українських краєвидів. В голові ж уперто боролось дві думки: повернемось чи не повернемось?... Денервувачись, все частіше давав коневі остроги. Ось неза-

баром і Андрушівка, а чи заїхати до Могиленків, чи й ні?... В уяві Якіма знову стояли два образи: Галі та Софії. Після останньої зустрічі Якіма з Галею, у нього склалась недобра думка. Для Галі він тепер лише життєвий тягар, відрізаний шмат. Розвиваючи цю думку далі, Якимові стало й неприємно, важко й боляче. Ще більше його взяла злість на свою безпорадність. Про Софію надумав і зразу ж запанувала думка відвідати Могиленків. Може Софія вдома, порадить, біль серця відведе. Ось зворот і до цукроварні. Круто повернув коня і через півгодини був у Могиленків. Серце завмирало, ледве билось, але передчуття було до чогось доброго, приємного. Не встиг він і коня передати джурі, як назустріч вибігла Софія. Вся сяюча, радісна, мов весняне сонечко. Забувши деякі офіційності, вона зразу ж кинулась до Якіма з обіймами.

— Якимцю, голубчику, як же несподівано!... Скільки ж думок, гадок було про тебе!... Ходім же мерщій до хати та розкажи мені все-все чисто!

Яким щиро поцілувався з Софією, взяв дружньо за руки й охоче слухав її щебетання.

— Недобре, ой, яке недобре я тобі привіз! Водай і не слухати... А як же ти, моя дорога лікарко, опинилась вдома? — запитав нетерпляче Яким.

— Нічого особливого й ні краплинки трагічного тут нема. Давня моя ангіна набрала хронічних форм і, через найменшу необережність, розпухають глянди, переходячи в довготривалий ексцес. Отож більше мене лікували, ніж я інших. Нарешті мені лю-

б'язно запропонували довготривалу відпустку.

— А тепер, що робиш?

— Тепер я знову лікар цукроварні — жартівливо відповіла Софія. Та що я?... Про мене й мови не може бути, а ось ти як?... — цікавилась Софія.

— А в мене тільки трагічне. Сама знаєш... Українське військо втретє відступає під натиском червоної навали. А це трагедія не тільки моя, а й всіх нас, цілої України... Селянство заюшилось поділом панської землі та добра. Червоні сатрапи добре розрахували пронагандивну тактику, кинувши між темні маси селянства найсмачніший шмат м'яса, щоб відтягнути їх від національної революції. Робітництво, здебільшого, складають москалі-зайди, відхідники, заробітчани. Українська інтелігенція стікає кров'ю на фронтах, а скільки вже загинуло її? Хоч би взяти необдуману загибель 300 студентів на станції Крути, а скільки їх, не менш героїчно, загинуло по інших полках, куренях, сотнях тощо. Тепер відступаємо, бо нема сил, нема сталої армії. Героїзм партизанки не надовго вистачить без зовнішнього та внутрішнього підтримання. Оце тобі, друже, картина нашого стану.

Сказав та й задумався. Далі спохватився, попросив пробачення за неувважність. Розповів коротко про свої пригоди після останнього їхнього побачення та й почав збиратися в дорогу. Попрощався із старими, а Софія вийшла проваджати. Непомітно для всіх, стиха потягнула Якіма до себе, тремтячим голосом благаючи:

— Одне лише слово твоє і я... поїду з тобою... куди хочеш... хоч на край світу... на самі пекельні муки... Якимцю, голубчику, не сердься на мене. Життя моє без тебе — не життя... Не можу... не хочу жити без тебе... Замовкла на хвилинку, а далі: вернешся, зустрінешся знову з дружиною, а я... я стану осторонь, буду жити тобою, твоїми справами, на перешкоді твого родинного життя не стану. Клянусь тобі!... Софія стиха заплакала. Нервовий похмурий Яким обняв її й трагічно спитав:

— А батьки?...

— Ох, батьки!... — важко зідхнувши. Що ж батьки?... Батьки привикнуть, простять, погодяться з нами. Не вік же вікувати мені з батьками!

— Ні, голубко, не можна це зробити. Та я гадаю, що ми повернемось. Хоч не всі, хоч не з головними силами, але я сподіваюсь ублагати Головного отамана пустити нас ще раз погуляти по Україні. Козачий запал та ненависть до ворогів наших не підупала ще. Всі надії наші на Господа Бога.

Яким приголубив Софію, бажаючи прощатись. Софія мовчазна припала до Якимових грудей, міцно обнявши його. Мовчали, думали.

— Мені треба поспішати, козаків наздогнати. Час важкий. Все може статись, — нагадуючи Софії, — сказав Яким. Будь здорова, моя пташко, не журись, не вбивайся... Клянусь тобі, що вернешь... А далі... життя підкаже.

Сказавши, підхопив Софію на руки, як пир'ячко, витер своїм лицем її сльози, цалко поцілував та й

поставив. Софія повеселіла. Яким гукнув на джуру давати коней. Більше не звертаючись до Софії, скочив на коня, а вона ж в ту мить скочила, схопила коня за повіддя й, не стримуючись, заплакала, заридала.

— Якимцю, орде мій... Страшно мені, страшно!... Серце моє чує щось недобре!... Не кидай мене!... Не кидай!...

Важкі ридання заховали в собі виразність слів. Яким почував себе розгубленим: то він хотів відірвати Софію, то стримував лотого коня. Нарешті стара мати, почувши ридання Софії, вибігла з хати, підхопила майже непритомну Софію. Кінь почув волю від рук господаря, скочив уперед, але раптово зупинений, піднявся на гонки, якимсь несамовито заіржав, поніс господаря на повіддях. Софія, спостерігаючи за шалом коня, ховаючись на грудях матері, заниженим, мов не своїм голосом, боляче вириваючи слова, крізь сльози промовляла:

— Ох, недобре це все віщує... Мамо!... Мамо!... Мені страшно!... — та й затихла у важкій непритомності.

Кудею летів Яким головним шляхом на місто Бердичів. Тут сподівався він зустріти свій курінь. Думки важкими хмарами надходили з усіх кінців. Оцей ганебний відступ, непевність у майбутньому, прощання з ріднею, Софією — все це створювало хаос та бурю думок, що й виходу з них не знайти. Лише виразно відчувались біль та сум на душі й ненависть до ворога.

У Бердичеві Яким застав відносний лад. Штабу своєї групи так і не знайшов, але швидко довідався про місце постою куреня. Курінь весь час був у прикритті головних сил, а тепер стояв на відпочинку в Міській торговельній школі. Коні, поприв'язувані до залізної-ратового тину, весело та жваво їли овес у торбинках. Козаки в приміщенні співали, танцювали. Десь й поділись важкі думи Якіма. Він легко зіскочив з коня, швидко піднявся на другий поверх до козаків. Перше, що йому кинулось у вічі — це майстерне виконання козачка вахмістром Ткаченком. Козаки раптово притихли, здивовано зупинилися, і Ткаченко, як найстарший, скомандував: «Встань!... Струнко!...» Вся зала завмерла, а Ткаченко підійшов з рапортом:

— Пане військовий старшино!... Кінно-козачий дивізіон в повному складі змінився з позиції та перебуває на відпочинку.

Яким, прийнявши рапорт, дотримуючись звичаю кубанців, поздоровився з козаками: «Здорові старичники!»

— Здрав... жлам... пан... військ... стар... шна! — гаркнули весело й дружньо козаки. Яким скомандував «вільно» та продовжувати свої розваги. Потім спитав про старшин куреня, запитав чи не годні, пожартував з деякими, а далі, бажавчи перевірити настрої козаків, запитав одного:

— Ну, як Гончар, самопочуття?... Потрохи відступаємо?

Гончар, бувший студент, родом з Полтавщини,

завжди був виразником загально-козачої думки й завжди підтримував серед козаків свідомість та бадьорість.

— Що ж, пане курінний, наше діло таке: то відступати, то знову наступати — весело відповів Гончар, а Яким продовжував.

— Так, так, мої соколята, може й ще раз погуляємо в степах та лісах українських на страх і спокуту червоним іродам.

Козаки весело загомоніли, виявляючи свою згоду та бажання не відступати за кордон, а перейти знову до партизанської боротьби. Яким довів до відома козаків, що через командувача групою, він просив дозволу в Головного отамана. Ще більше підбадьорились козаки. Старшин Яким застав у просторій умебльованій кімнаті. Стіл був уставлений їжою та питвом. В товаристві старшин було вже весело. При появі Якіма один із старшин подав команду: «Панове старшини!» Дружно привітався з усіма та охоче сів за стіл. Бадьорість серед козаків та старшин, вернули йому постійний тон і ставлення старшого товариша. Тут же з усіма старшинами порадився щодо повернення до партизанки.

Через деякий час курінь стояв у Підволочиську. Головний отаман, що перебував тут же, побажав оглянути кубанський курінь у кінному строю, визначивши для цього майдан біля залізничної станції.

На визначений час та місце курінь підготувався до зустрічі.

Партизанська діяльність дала можливість підібрати добрих коней, підходячу зброю, а для одягу козачого Яким нічого не шкодив. Курінь виладнався посотенно, лишаючи вільним майдан убік містечка. Головного отамана зі штабними старшинами помітили ще на великому містку. Досконало виладнались, а коні, наче почувуючи урочистий момент, підтягалися та віддалися цілковитій волі своїх господарів, злегка помахуючи голівками. Козаки, як один, були в черкесах, чорних шапках, а на спині у кожного неохайнувато було скинуто червоний башлик. Український герб-тризуб яскраво свідчив, що козацтволицарство ще не перевелось в Україні.

Сурмачі заграли зустріч Головному отаманові. Білогогненною блискавкою мигнула шабля курінного, і кінь, відчуючи його волю, стрілою полетів на зустріч кінній кавалькаді штабних старшин, що оточували Головного отамана. Відрепортувавши, Яким спустив вниз свою стару прадавську козаку шаблю. В цьому полягав символ поваги не лише сучасного козацтва, а й батьків, дідів та прадідів їх. По лавах козачих, переливаючись хвилями, лунало рідне українському серцю бойове «Слава!».

Виїхавши на середину майдану та, як вигуки «Слава!» притихли, Головний отаман привітався до козаків. Не зовсім дружно, але щиро й бадьоро відповіли козаки.

Далі Головний отаман з своїм штабом в супроводі курінного об'їхали козачі лави. Після огляду Яким запитав дозволу продемонструвати деякі муш-

трові вправи. Дозвіл дано, бо до цього часу, крім статистичної уяви, ніхто з головного штабу ні кінно-козачого полку, ні куреня не оглядав, не перевіряв. Уявляли лише козаків, як козаків, що були добрими вояками, що могли без жалю рубати все вороже, але про дисципліну, про послух, про свідомість, про високі військові уміння та знання, мали слабу уяву. Спочатку курінь посотенно продефілював кроком, далі рисєю, далі миттю розлетівся в розімкнуті лави та ще швидше зібрався в сотенні колони. Головний отаман та весь штаб були задоволені. Услід за цим сотня за сотнею легко пішли на перешкоди, рубаючи лозу, стрибаючи через бар'єри, перескакуючи ями й т.д. Джигітування козаків викликало цілу сензацію серед присутніх. Тут вони на повному бігу коней стрибали з коней, на коней, крутилися попід кіньми, діставали дрібні речі з землі. Нарешті, за ініціативою вахмістра Ткаченка, козаки продемонстрували врятування свого пораненого командира з поля бою. Десь, отже, осторонь з кулеметних тачанок заторохкотіли кулемети, пускаючи кулі поверх кіннотників. Сотні виладналися і стояли вільно, але зовсім несподівано для всіх і не з того боку, відкіль чекали, вибігли два верхівці, перед ними недалеко лежав далі козак. Коні, прищупивши вуха, на повному бігу витяглися в струну. Постаті обидвох верхівців разом зникли, а через якусь мить на конях уже було три постаті. Перестали стріляти, а перед Головним отаманом стояли козаки. Під кінець курінь продемонстрував рішення невеличкої партизан-

ської задачки. За наказом Якіма сотні пішли в атаку на село, що розкинулось в яру за станцією. Після атаки повернулись одні лише коноводи з кіньми. Головний отаман поцікавився, чому решта козаків лишилась на селі. Яким доповів, що козаки виконали своє завдання й повернулись на майдан. Це все скидалось на не зовсім вдалий жарт, але після деякої неприємної павзи, Яким скомандував: «По коням!». З усіх боків, мов групи з дерева посипались козаки з оточуючого натовпу, скидаючи по дорозі цивільну одягу. Через п'ять хвилини козаки були на конях. Подякувавши курінному та козакам, Головний отаман повідомив про прийняте прохання Якіма, подане командувачем групи.

ЛІСОВА СІЧ

Сталого фронту з червоними не було. Головні сили скупчувались по залізницях та головних брукованих шляхах. Курінь без жодних втрат добрався знову до Користишівських лісів. Протягом всього просування козаки ухилялися від сутичок з червоними. Часто-густо доводилось переодягатись у червоно-армійську одіж, тому й цивільне населення скрізь приймало їх за червоних. Харчів та боеприпасів у запасі було чимало.

Користишівські ліси зустріли козаків, як своїх старих знайомих, а особливо лісовики, що містились у самих глухих лісових хащах. Для них було це досить корисно, бо козаки допомагали їм у господарстві, як власною працею, так і працею коней. Охоче ділилися своїми харчами, оберігали від лісових злодіїв, відганяли хижого звіра.

Надходила зима. Листом густо та пухко стелило землю. Дрібні нудні дощички з ранішніми туманами ховали лісовиків у їхніх селищах. Сонце майже забуло цей куточок. Партизанам треба було багато

дечого зробити: пристосувати приміщення для коней, зробити запас сіна, відновити оборонні укріплення, установити зв'язки з прилеглими селами та містами розставити по них свої підпільні пости, явочні пункти, налагодити підземні телефони, поповнити запаси цивільної одежі та багато чого іншого. Місцем постою куреня були невеличкі лісові села: Степок та Кошарища. Перше нараховувало дворів 50, а друге — 20, розположених в двох кілометрах одне від одного. З півдня, заходу та півночі вони оточені болотистою лісовою річкою, порослою віковичними вільхами й чагарником, що не пробитись крізь нього. Зі сходу підходила лише одинока доріжечка, що сполучала ці села з зовнішнім світом. До краю лісу було понад півсотні кілометрів і то в бік сходу. З інших боків ліс був безкрай. Про ці села й світ майже забув. Ніхто сюди не їздив, не ходив. За релігією лісовики були баптистами, тому й священник ніколи сюди не заглядав. Грамоти вчилися самі, а то й козаки допомагали їм багато в цій справі. Хліборобської землі було мало і хліба власного не вистачало на рік. Вся земля, придатна до посіву, так і звалась «степок». Відділя й назва села «Степок». Більшість селян була зайнята на смолярнях. Гнали смолу, дьоготь і розвозили в далекі краї, відряджаючись на ціле літо, або зиму. Деякі на примітивних тартаках випилювали дошки та вивозили на далекі ярмарки. Зараз, у такий неспокій, припинилась і згадана робота. Більшість лісовиків або, як їх звать навколо, поліщуків, жили злиденно. Партизанам до-

водилось брати їх на своє утримання. Завітання козаків до лісових сіл викликало нечувану радість. Це було урочисте свято поліщука.

Розташувавши коней та козаків, на другий день Яким відрядив переодягнені команди перевірити лісову сторожу, установити з ними зв'язки. Вразі виявлення чужих та ворожих воєнків, знищити, замінити своїми. Сам мав відвідати головне лісництво, де управителем був ширий українець, але замаскований під москвина, лісний інженер Шаповалов. Яким давно був дружній з ним. Виявилось, що люди, поставлені раніш, всі на місцях. Спеціальна група партизанів-зв'язкових, постачена різними документами, мала встановити зв'язок із «своїми людьми» в прилеглих селах та містах. До лісництва прокладався підземний телефон. Кожну добу варту несла окрема сотня, висилаючи роз'їзди на десятки кілометрів. Яким із старшинами виробляв плани оперативних дій. Об'єктами були: залізниці, Києво — Житомирський брукований шлях, що проходив через Користинівський ліс. Основним і найголовнішим завданням партизанського куреня було: роззброювати та знищувати військові транспорти, захоплювати поїзди із зброєю та харчами, знищувати продовольчі загоны і знищувати (крадіж) місцевих представників советської влади. Крім того сувора конспірація партизанів та організація малих партизанських загонів. При наближенні головних українських сил відкрито виступити проти ворога, руйнуючи його заплілля.

Не забарилася й зима з своїми глибокими сні-

гами — морози притисли. Важкі глибокі сніги в лісах, сковані морозом, сховали, зрівняли з землею всі ознаки лісового села. Древа нависли, мов потвори у велетенських шапках, лише згори на них споглядаючи козаки з лісовиками не встигають вулиць та стежок прибрати. По ночах тисячами свічок засвітили хижі вовчі тічки. Не раз цокотіли кулемети, розганяючи вовків. Що ж?... Завиють страшенно, повтікають, а через якусь годину знову й знову. Коні по стайнях підіймуть такий бешкет, що всіх козаків побудять, лісовиків перелякають. Рідкі ночі проходили спокійно. Слава Богу до сього часу не трапилось біди! Боронь Боже, одному попастиись вовкам. Не допоможе ні скоростріл, ні шабляка! Здушуть і коня, і людину. Важко стало також підтримувати зв'язок зі світом, лише телефон з лісництва рятував становище, повідомляючи про спокій чи неспокій. В скорім часі довідались про наступ білих і, звичайно, про відступ червоних.

Курінь дотримувався спокою, аж поки не з'ясується ситуація. Муштра, мисливство, вивчення історії України — стало звичайним зайняттям козаків. Коні застоялись і вимагали частого прогону. Отож і топчуть козаки сніг на степочку. Припинили лісовики й смолу гнати, бо вичерпались запаси корчів. Порались коло худоби та дивились на муштру козаків. Надійшли вже й Свята Різдвяні. Наварили й напекли, а що вже доброго та міцного самогону наробили, меду і всякої сушенини з ягід припасли і для себе, і для козаків, а хліба й до хліба було в

козаків для всіх. Ось тільки релігійними відправами козаки ніяк не були вдоволені.

— Збереться оця штунда в якусь хату, читають, співають, а куди воно й що?... Не розбереш. Образів не визнають, хреста на себе не ставлять, сповіді, причасти, — та, що там говорити, — навіть хрещення не визнають. Бусурмени та й усе — розходиться якийсь козарлюга.

— Ніякої тобі урочистости й релігійного надхнення — добавить другий.

Вже й пресвітер їхній втручався в козаці розмови, доводив першість та святість їхнього вчення, а козаки, хоч би тобі що! Навіть слухати не хочуть, а то ще й жартують, регочуться.

Після Нового року надійшли відомості, що білі відступають і майже все Полісся звільнили. Совети не забарились із своїми порядками. Значних військових з'єднань в околицях діяльності партизанів червоні не тримали. Заїжджали на села невеличкі загони червоної міліції, а як залишаться наніч — місцеві хлопці з ними справляться: роззброять, коней заберуть та й з села наженуть. Спочатку по лісових залізницях поїздів проходило мало й партизани на них не нападали. Червоні заспокоїлись, але чим далі, все частіше та частіше пропускали військові транспорти. Тихончук та Ткаченко давно вже просились на операцію. Нарешті Яким дав згоду.

Однієї морозної ночі перед світанням, ще місяць світив, як порушено лісову тишу. Загавкали собаки, захропіли, заіржали коні, почувся дзенькіт

зброї. Перша сотня на застояних конях швидко та легко направилась в напрямі залізниці. Сотня мала перетяти переїзд поїздові на маленькій лісовій станції, що ніким не охоронялась.

Козаки миттю зайняли телефон та телеграф, а залізничникам наказали зупинити поїзд проти будинку станції. Що з себе уявляв поїзд, козаки достеменно й не знали. Поїзд та ще й військовий, от і все. Сили могли бути далеко нерівні, а тому обережність і швидкість в діях грали вирішальну роль. Все козаки врахували: кулемети, ручні гранати були в абсолютній готовості. Далекий пошви́ст паротягу луною покотився по лісі. Козаки притаїлись з леопардовою готовістю до своєї здобичі. Як і треба було сподіватись, поїзд зупинився якраз проти станції. Молоді хлопчачки москвини, одягнені в сірі куценькі шинелі, безпечно викотились на станційний майданчик, голосно цвенькаючи по-своєму.

В той саме час з усіх боків зататакали кулемети. Бідні москвини!... Вони цього ніяк не сподівались. Розгубились до того, що один на одного лізли, падали, кричали, плакали, соваючись головами під рейки, мури, вагони, повзли в станційні двері потоками живих тіл і, дивно, тут знаходили порятунк. Козаки в двері пускали їх охоче. Відбирали зброю, а самих скучували в станційній залі. Деяка частина червоних лишалась у вагонах і неорганізовано відстрілювалась, але за наказом Тихончука їх закидало гранатами. Через півгодини червоні були в залі, мов оселедці в бочці. Козаки перевірили їх.

Українців не найшлося. Опісля змусили їх розвантажити вагони та поскладати на вози, запрягши свої коні. Більшість вагонів була завантажена возами, кіньми, вівсом, сіном і мукою. Була також одна цистерна гасу. Все непотрібне партизанам зірвали, спалили. Залізничникам наказали відправити поїзд за його призначенням, вкинувши в один з вагонів труп політрука з написом: «Не поміняйте ліхом зельоних», а полонених розпустили.

— Ідіть, бісові лапотники, і більше на Україну й носа не показуйте!... Швидше!... Швидше!... — підіймаючи наган та страшенно лаючись, гукав Ткаченко. Москвини бігли по залізниці й самі собі не вірили, що їх живими пустили, все оглядаючись і оглядаючись.

Від'їхали козаки, але не тією дорогою, що приїхали. Шукай сліду, кому це потрібно. Остання чота залишила станцію, коли почула далекі вибухи праворуч та ліворуч від неї. Полотно, телеграф, телефон було перервано, як тільки поїзд відійшов на певну віддадь від станції.

Не раз і не два робили козаки-партизани ось такі відвідини до залізниць, припиняючи на тривалий час всякий рух на них.

Червоне командування скаженіло, виявляючи свою помсту над невинним населенням. В лісові райони боялись посилати свої частини та й зайва була б це річ — не знайти й не дістати їм партизанів.

Якось весною, коли вже потепліло, а сніги майже розтали, коли повипиналась зелененька травичка,

запахло приємно ранньою фіялкою, защебетали пташечки, лісовики взялися до весняних робіт. Тим часом козаки вигрівались на теплому сонечку, відточуючи шабляки та вичищуючи рушниці. В лісі тихо, лише верхів'ття дерев про щось нерешітувалось. Раптово вдарили на сполох, а сурмачі засурмили до походу. Мов зненацька порушене муравлине кубло, заметушилось, забігало все живе. Через півгодини курінь стояв готовий до походу. Здалека, німим оточенням, стояли лісовики.

Курінний, готовий до походу, чекав поки сотенні повідомлять про готовість сотень.

З середини розгорнутих сотень, верхи на коні, з'ясував він козакам боєве завдання:

— З Києва, в напрямі Житомира, вийшов червоний Таращанський полк, що простуючи на фронт, має прочистити від партизанів район Користитівського лісництва. Нам треба лишитись непомітними, уникаючи бою. В противному разі, не зважаючи на його переважачі сили, його треба розчленувати й розбити. В цьому наш порятунок.

Після цього старшини визначили людей до розвідки, вартя і т. ін. Решта козаків, при повній боєвій готовості, чекала наказів до дій.

Червоний полк, маючи при собі великий обоз, залишив його на центральному шляху під прикриттям одного батальйону, а трьома іншими рушив в напрямі Користитівського лісництва. Якимові було відомо, що лісові села постою куреня і шлях до них не були зазначені на деяких мапах, але він не був

упевнений щодо всіх інших. Згадане явище бентежило Якіма й не давало йому змоги ясно й конкретно вирішити поставлене перед ним завдання. Довелось узяти на увагу гірший бік, а раз так, то до Степка і Кошарич треба було чекати гостей. Виявляти себе Яким не мав права, згідно з вказівками Головного штабу та й жалко було накликати гнів та нещастя на ці добрі бідні села поліщуків. На всякий випадок курінь тимчасово звільнив села, замаскувавши сліди свого перебування. Він розташувався в лісі на невеличкій галявині, що обмивалася з трьох боків лісовою річкою. Козаки нашвидко побудували укріплення, а коней заховали за вищим берегом річки. Телефон залишився в Степку. Біля нього, крім телефоністів, були зв'язкові, що весь час підтримували зв'язок з курінним отаманом. Відомості про рух чорвоного полку надходили з великим запізненням, але Яким цілком уявляв собі способи дій червоних. Три батальйони разом пройшли по шляху до лісництва, де й почали своє розгалуження, після чого праворуч по зустрічному шляху одну роту, ліворуч через 5 - 6 кілометрів другу. Так продовжувалось до самого управління лісництвом. Така тактика ворога навела його на думку, що червоні в Степок не заглянуть. Так і вийшло. Дві-три роті дійшли до лісництва, а останні розійшлися по дорогах-просіках. Полкові чекісти почали допит співробітників управління та деяких лісників.

— Хрест мене, святий Боже!... Не чули й не бачили ніяких партизанів, а якщо й нападають на

заїзничі та села, то це, мабуть, з Чорного лісу, де густо села і де є їм пожива — клялись і твердили всі в один голос.

Одноставність свідчень переконали червоне командування про відсутність партизанів на ділянці Користишівського лісництва. Роти, що прибули з просік, також ствердили відсутність партизанських слідів. Не гаючи часу, червоні вернулись до свого обозу.

Для козаків настав довгий час відпочинку. Вперто сподіваючись на повернення головних українських сил з заходу, Яким всіма засобами зберігав цілість куреня та достатній запас боєприпасів. Більше наполягав на малі партизанські загони. Їх оперативність була чудова. На терені двох-трьох повітів сталої советської влади не було. Надісланих на села москвинів та місцевих комуністів систематично крали, або вони зникали в загадкову невідомість. Кожне започаткування на селі, совети обов'язково переводили при допомозі озброєного до зубів загону чекістів. Козакам куреня завжди зачитували звітлення про діяльність «малих партизанів». Задоволенню козаків не було кінця й краю.

— От так, молодці, наші малята!... Йй Богу, з них вийдуть путні козаки!... — жартують старі вояки, вислухавши звітлення. Інколи «малятам» доводилося прикрито, але рятунок вони завжди мали в Користишівському лісі, мов у Залорізькій Січі. Студи ворог побоїться заглянути. Не вистачить «малятам» іноді зброї, набоїв, гранат — добре вони знають,

де дістати. Виконають яку операцію та розійдуться по домівках. Працюють у господарці та й годі. Хто там скаже, що це партизани?... В селі мало хто й знав, який саме парубок ходить у партизани. А як знаєш, не припусти Господи, кому чужому сказати. Не знаю — та й усе, бо не животити тобі й родові твоєму. Як не свої приборуть, то найдуть з лісу чи Холодного яру оті «зеленівці», чи як їх.... З кодром та гніздом знищать. Кажуть люди, що їх там сила-силенна, на конях, гармат мають багато, хлопці — любо глянути на них. Справжньої війни москалям вони не оголошують, тому що чекають на наказ свого найголовнішого отамана. Нікого не ображають, не грабують, з людьми поводяться чечно, а як серед сільських парубків котрий себе нечесно поводить, карають такого страшенно. Бувало зберуться хлопці поміж собою та жартують.

— На слизьке зігнали московську совденію. Поради собі не находять!... Нехай не лізуть до нас... Україна — для українців!... А то поки й світ стоїть таке їм буде. Хочеш чесно жити з нами — живи, а в ярмо нас гнути — не діждеш!... — так закінчить якийсь старший із них.

Сільські вчителі та й деякі батюшки часто-густо розумне слово скажуть до людей: про події в Україні, про Січ Запорізьку, про сучасну навалу червоних москалів, про самостійність нашу та соборність нашого люду. Не слухають, а ковтають слова. В одній тільки Ходорківській волості завелась і міцно сидить червона пошесть. Міцно там засіла совденія:

ревком постійно сидів, чека завелась, продзагін зформували. Правда, в тому загоні була більшість жидів та різних пройдох, але загін такий був, ганяв по селах, забирав хлібець, знущався над українцями. Не раз просились «малята» розігнати це кубло. Дійшла ця вістка й до Якіма. Обміркувавши безпосередньо з «малятами» плян операції, Яким дав згоду. До виконання завдання довго чекати не довелося. Одного ярмаркового дня, за попередньою умовою, «малята» з околиць сіл зібрались ярмаркувати.

Стояв тихий, соняшний, чудовий день. Раніше сонце срібними хвилями-переливами перекочувалося на росистій озимині, відбиваючись різними барвами в далекому тумані на обрії. На шляхах хмарою стояла курява. То валки селянських підвід з усіх боків тягнулися до Ходоркова: з Великих озір, Кривого, Сокільчі, Корчмищ, Вербова та інших великих сіл. Їдуть собі поважні селяни з різним скарбом на возах. Тут було всього: зерно й мука, картопля й прядиво, горшки і решета, різна сушеннина, яйця й птиця, мед і риба, поросята, а то й годовані кабани стиха хрокали у возі, бігли корови та телички, прив'язані поруч воза, були й коні на продаж. Хіба ж усе порухуєш?... Все, що було зайвим у селянина, котилось валками до великого торговельного містечка Ходоркова. Гроші в той час не дуже то й в моді були. Міняли товар на товар. Що ті гроші?... Коробка сірників он коштує мільйон советських карбованців. Та й не розбереш, які тепер гроші вважати за гроші! І советські, і українські, і керенки здиваєш у торгу. Отож практичний селянин

вважає кращим продати своє добро на хлібець, передусім на пшеницю.

З'їхалось, зійшлося люду сила-силенна. Заповнили всі вулиці, майдани й майданчики. Реве, гуде, кипить натовп, як те море в негоду. Червона міліція з перев'язаними руками, знай, ходить та наводить порядки, а то, гляди, пройде озброєна команда продснабівців. Селяни косо зустрінуть їх, примовкнуть, косо проведуть очима та вилаються на чім світ стоїть.

— Кровопивці червоні!... Бач, позирають, щоб останнє з воза забрати. Іди, йди собі своєю дорогою, коли ще голову носиш.

Комісари чи чекісти серед людей не з'являються — бояться. Коло різних советських установ мають червоні полотнища, а на дверях стоїть посиленна варта. Без дозволу не ввійдеш. Розпитають раніш до кого, чого хочеш, підуть у середину, винесуть дозвіл — тоді йди. Хіба ж не було такого по інших волостях? Зайде до голови водревкому знайомий селянин або їхній же співробітник, попросить вийти на хвилинку, а як вийшов, то й по цей день.

Була вже обідня пора. Дехто з ярмаркуючих був уже добре на підпитку, а дехто вже збирався їхати додому. Раптом залунав один, другий... багато пострілів, затукотів кулемет, зірвалась пара-друга гранат, кулі засвістили над головами, цокались в цегляні будинки. На ярмарку піднялось щось неймовірне: люди тікали самі, з кінями без воза, з возами, падали, застрівали. Крику, зэйку, лементу, як на страшнім суді.

Партизани, скупчивши погрупово свої сили, біля чека, ревкому, продснабу та міліції, мали раптово в дванадцять годин дня напасти на згадані установи, знищити озброєного ворога й під прикриттям ярмарку непомітно зникнути. Але сталось не так.

Першою й головною причиною невдачі партизанів було: нераптовість нападу, неврахування сил противника та його зброї. Перша група напала на чекістів, що містились у великому кам'яному домі. Партизанів легко відбили декількома кулеметами та необмеженою кількістю ручних гранат. Полишивши декілька трупів, група партизанів швидко розсіялась серед базаруючих. Це дало змогу чекістам оточити групу біля ревкому й розбити її дощенту. Останні групи, ведучи бій з двох боків, вийшли з бою також з великими втратами. Через дві години на вулицях та майданах Ходоркова лежали тільки трупи людей та коней. Було тихо, глухо, сумно. Десь здалеку долітали одинокі постріли. Це чекісти розстрілювали тих, кого піймали.

Більш ганебного наслідку Яким не сподівався. В своїй люті він готовий був кинутись у цю ж мить цілим куренем на Ходорків, але, заспокоївшись, пригадав своє правило поведінки в бою: обережність, швидкість, стійкість і передусім спокій. Відмінивши свій наказ готуватись куреневі, він скликав нараду старшин, де детально обговорив ходорківське нещастя.

На третій день партизани в складі двох сотень, двох кулеметних тачанок, глухими лісовими дорогами наближались до Ходоркова.

Ворог вважав, що з партизанами скінчено, святкував свою перемогу. Козаки розташувались край лісу, що прилягав до містечка.

Майже на світанку козачий загін прийняв бойовий лад і на особливий сигнал сурмачів кинувся на містечко. Чекісти та продснабівці не встигли навіть виставити свої кулемети. За рідким випадком всі вони були обернені в обезголовлені трупи. Помста козаків була страшенна. Все вороже було знищено дощенту, а саме містечко запалахкотило в огні, посилаючи хмари диму велід швидко зниклим козакам.

В цей час червоне командування, відриваючи від фронту все більше та більше своїх частин, кидало на боротьбу з партизанами Чорного лісу, не припускаючи, що лихо походило не лише відтіля.

Головні фронти відкотились далеко на захід, на південь, до Чорного моря, але сталого запілля не було.

З В І Л Ь Н Е Н Н Я   Б Р А Н Ц І В

Через мережу своєї розвідки та явочних пунктів Яким довідався, що в Андрушівці неспокійно, що періодично сюди заїжджають чекісти і що в одне з таких завітань вони арештували багато українців, в тому числі старого Могиленка та Софію. Про його родину було відомо, що виїхала на Чернігівщину. Старого батька давно забрала ЧК. Доходили непевні чутки, що його вже й у живих нема. Яким засумував: все рідне, все близьке в неволі, в поневірянні, а то й не встояло у важкій боротьбі. Він закликав якось до себе свого небожа Федося. Пожурились, посумували за ріднею, але козак — козаком. Ніякі, навіть смертельні пригоди його не зупинять.

— Пане курінний, буде важкий злочин, коли ми спокійно будемо сидіти тут, а краці наші українці будуть гинути в чекістських лапах. Дозвольте мені з сотнею козаків звільнити вашого батька, а мого діда, коли він ще живий. Там же, гадаю, перебуває й наша шановна лікарка панна Софія — звернувся Федосій до Якіма з напівофіційним прохан-

ням, знаючи далеко небайдуже його ставлення до батька і до Софії.

— Над цим питанням треба подумати, голубчику. Не близький це світ. Арештованих передали до Сквирської повітової чеки, а до Сквири відділя буде понад сотню кілометрів... Чи вистачить сотні козаків?... Там стоїть великий загін військового комісара.

Яким подумав якусь хвилину, а потім продовжував:

— Ну, згода, в добрий час!

Наступного дня сотня вирядилась до походу. Булемети навантажили на коней, захопили більше ручних гранат, а козаки переодяглись на будьонівських кіннотників. Для рейду шлях був відомий. Половину його пройшли безпосередньо та безперервно лісами. Доводилось перескакувати глухими селами від однієї плями лісу до другої. Сотню скрізь зустрічали, як червоне військо, здивовано й боязко. Вона ж бо мала зупинитись в лісі кілометрів за два від міста Сквири. Від таємної розвідки мали позитивне повідомлення — військовий комісар із своїм військом виїхав на села реалізувати якісь советські затії, а в'язні перебувають у повітовій в'язниці. Перед світанком, через городи, що прилягали до в'язниці, козаки вскочили до міста й блискавично оточили увесь в'язничний квартал. Варту перерубали з наскоку. Звільнили всіх в'язнів. Їх було понад тисячу. В цей час з міста залунали постріли червоної міліції. Щоб дати час зникнути в'язням, козаки з

диким гиканням та голими шаблями кинулись на міліцію. Більшість із них, перелякавшись, розбіглась.

Насилу Федосій розшукав Софію, що непритомна лежала в своїй камері. Він, козарлюга здоровий, схопив Софію і вже надворі привів її до чуття. Перші слова, які Федосій розібрав, були словами вдячності козакам та Якимові. Старого Могиленка звільнили раніше, як потрібного советам фахівця. За п'ятнадцять хвилин козаки були знову в лісі. З ними була й Софія, що виявила згоду їхати до козачого постюю. Домівка могла її привітати не на довгий час — лише до чергових відвідин чека. Підвід при сотні не було, тому Софії довелось їхати верхи по «по-братимськи» з козаками.

Сотня була від Сквири за кілометрів 25, як розвідка з прикриття повідомила, що червоні переслідують їх. Не страшне було це переслідування. Важливіше було приховати шлях відступу. Про сутичку й мови не могло бути, бо ворог був значно сильніший, а сотня, маючи високу рухливість, могла будь-коли уникнути бою. Козаки досягли місця свого постюю майже через добу цілі, здорові й не конче втомлені. На доказ виконання свого бойового завдання, Федосій зсадив з коня Софію й показав її Якимові. Всі оточили свою любу лікарку і почали розпитувати її про большевицьку неволю. Яким, як і всі старшини, люб'язно привітався з Софією, гостинно запросив її до своєї господи. Радість, хвилювання, задоволення проглядало в очах присутніх, але Яким був неспокійний. Це помітив Федосій, непомітно од-

вів його набік і повідомив, що старого Хоменка у в'язниці не найшли. Яким зідхнув. На його обличчі заграли м'язи. Нічого не сказавши й не глянувши на Федосія, пішов. Довго гомоніли та співали сьогодні в Степку та Кошарищах. Нарешті все затихло, заснуло, крім козачої варті. Лише могильна тиша та темрява були володарями ночі. Небо з зірками й те закрилось пеленою лісового верхів'ття. Все спить. Не спить тільки Яким з Софією. Вони так довго не бачились, навіть не чули одне про одного. Чи могли вони стримати свої почуття зараз?... Життя ж так погано складається... Чи ж буде Україна?... Чи ж буде козацтво на ній?... Час іде і кров ріками точиться. Червона московська навала стає нахабнішою, впертою, захоплює в свої лабеті все слабе та пасивне в Україні. Вогняною смугою пекельного болю лягає на душу сумнів, вкрадається безнадійність.

На другий день Софія й Яким, начебто уникали взаємних розмов. Яким довго ходив по сотнях, а Софія приводила себе та випадкове своє вбрання до порядку.

— До вечора буде устаткована наша санітарно-медична частина. Для зручності там і квартира знайдеться — повернувшись, повідомив Яким Софію.

— Я сама хотіла тобі про те нагадати, як, до речі, ти зробив. Козаки не мусять знати нашого інтимного життя!

— Ех, Софіє, Софіє! Як не крийся, а життя підказує своє. Чи довго лише має воно так тривати? Руїни, руїни життя, суспільного й особистого. Хотів

би я знати, що виросте на цих руїнах?... Отруйний державний кістяк червоного мухомору?... Чи ж забуває коли блакитно-жовта олеандра південного неба?

— Як бачу, то настрої твій відбиває краплини песимізму. О, тобі, мій друже, це не личить!... Поки серце б'ється в грудях, доти ми в боротьбі за свою батьківщину. Киньмо про це мову, а от краще скажи, що тобі відомо про повернення головних українських сил? — спитала Софія.

Яким розвів руками.

— До сього часу з того боку ніяких відомостей не маю, а від цього в значній мірі залежить і моя діяльність.

— Що ж маєш робити? — спитала Софія.

— Сидіти й ждати, не кидаючи поточної боротьби з советами. Літо настане — будемо господарити: сіяти, косити, смолу гнати, дошки пиляти, щоб тільки не нудитись.

Софія зварила обід, готувалась подавати його. Яким спостерігав за її рухами й увесь віддався спогадам. Він майже не жив родинним життям, навіть відвик від нього. Ось зараз, ця мила, дорога й любя йому жінка застеляє, витирає й так приємно-близько ходить біля нього, посміхається, щебече веселою пташкою. Але хіба йому, лісовому звірові, це потрібне?... Скам'яніло серце, затихла душа, задерев'яніли нерви. Останні роки перед ним лише кров, людська смерть, рубання без жалю людей, злість і помста. А коли ж цьому буде край?... Сім років такого життя!

В цей час Софія легенько, ласкаво погладивши

Якимові кучері на схиленій голові, запросила до обіду.

— Не журися, мій соколе! Вдвох нам краще й легше буде! Зараз же сідай до біду. Далі життя нам підкаже як бути — сказала вона.

Сіли за стіл обидвоє, але Яким нетактовно, іронічно заговорив:

— Лісове подружжя!... Батьки та духовники відмовились нас вінчати. Не розумію! Коли один Бог, то до чого ж десять шляхів віровизнань до нього?... Я хотів би знати чому це й для чого?... А, може... й самого Бога нема?... При таких умовах станеш вірити не тільки в лісовиків, а й в усяку нечисть. Пробач мені, сонечко моє, але в наслідок таких умов наше життя таки розбито й, як бачиш, приймає якісь оригінальні форми.

Яким налив собі чарку одну, другу — випив, і з козачим апетитом забрався до смачного борщу. Їли мовчки, але далі Софія, вдивляючись в Якіма, сказала:

— Скоро станеш атеїстом... Взагалі, я в тобі помічаю багато нових думок, настроїв, а головне — зневір'я. Якимцю, це страшно!... В послідовності релігійних питань я не зовсім погоджуюся з тобою.

— Саме життя робить мене атеїстом, хоч віра в Бога в мене була, є і, мабуть, буде. Ось лише не розумію хто тільки віровизнань склав і чому кожне з них намагається нав'язати людині свої форми, а нав'язавши, прагне утримати її, хоч би це шкодило їй самій і йшло наперекір Богові. Де ж релігійна

суть?... Де історична правда Христової Церкви?... Головне ж не в формі, а в суті! А до суті мусить бути єдиний шлях, як в математичній формулі, як в об'єктивному пізнанні правдиво-історичного факту.

Софія промовчала, бажаючи цим самим перемінити неприємну тему розмови. Яким також замовк. Кінчали обідати.

ПОЛЯКИ В УКРАЇНІ

До Якимової хати зайшов Тихончук з незнайомою людиною. Це Устим Іванович надіслав зв'язкового для одержання відповідних вказівок у зв'язку з наближенням польського фронту.

— Маємо ще одного приятеля! — вирвалось у Якіма, остаточно не знаючи в чім справа. Трапилось якесь непорозуміння. Чому Головний штаб не дав ніяких вказівок партизанським загонам?... Своім запільним організаціям?... Він же не один такий? Десятки й сотні таких партизанських загонів. Повна безпорадність, самоплив, відірваність від центру та уряду від народу, від національно-визвольного руху. Що міг відповісти Яким?... В своїй безпорадності просив лише Устима Івановича налагодити зв'язок з «тим боком» та повідомити його.

Довго радили козаки про польський фронт, не розуміючи чи це ворог іде, чи новий спільник українського народу. Якби там не було, а червоні — спільний ворог. Ніяких суперечок не могло бути: червоних треба бити при їх

відступі. З нелегального стану вийти в легальний.

Повідомлення про наближення фронту, хоч було й невиразне, але таки розважило козаків, підняло настрій. Складалась певна перспектива на якусь будучину. Гарячково готувались до нових справжніх боїв. Найближчими днями вислано розвідку, як таємну, так і нетаємну. Повідомлення розвідок були вкрай незадовільні. Червоні з району дій куреня відступили. Дарма праця: всі підготування та намір козаків зірвались. Про українські частини стало відомо, що вони діють в контакті з поляками, але в інших напрямках. Треба було встановити зв'язок з Головним штабом. Ця роля випала на долю Федосія. Знову курінь лишився в стані вицікування. Серед козаків проглядало явне невдоволення.

— Що, Грицьку, сидимо, відпочиваємо — поляк за нас воює?... Ну, сиди, сиди, а там далі тебе «пшепрашам» у польське ярмо!

— От нещаслива та лиха твоя доля, Україно! — вигукне з розпачем другий козак та й замовкне усі, похиливши голови.

Для Якіма це був найлютіший час. Дні здавались роками. Аж десь там, після трьохтижневої мандрівки повернувся Федосій.

Головний отаман велів куреневі виступити до Холодного яру, з'єднатись з іншими партизанськими загонами та діяти в тилу червоних навколо станцій Знаменка й Долинська, де ворог давав сильний опір.

Через fronti, лісовими смугами козачий курінь пройшов вільно до Холодного яру. По домовле-

ності з партизанським командуванням для Якимового куреня відведено район станції Долинська та міста Кривого Рогу. Цей район густий на залізниці, а тому Яким вирішив у першій мірі позбавити червоних засобів комунікації. Через тиждень-два і залізничний рух майже став. Червоні нарешті вислали проти партизанів дрібні свої загони. Не даючи цим загонам з'єднатись, Яким легко розбивав їх один за другим.

Вважаючи партизанський рух за місцевий, червоне командування скрізь по-районно організувало трійки до боротьби з партизанкою, мордувало та розстрілювало місцеве населення. Яким мав зв'язок з сусіднім загonom партизанів, командував яким Іванів. Протягом двох тижнів ці загони знищили та порозганяли трійки на просторі Криворізького та Єлисаветградського повітів. Характерно, що в загони трійок мало хто йшов добровільно, а тому доводилося їм переводити мобілізацію сільського комнезаму, озброювати їх і зразу посилати в бій. Багато з них, звичайно, наклали головами. Одним з яскравих, навіть жалюгідних, являє собою бій з трійкою у великому селі Гурівка на Криворіжжі.

Трійка — це три, або п'ять керівних головорізів з місцевих зайд москалів. При них невеличкий загін добре озброєних червоноармійців, цілком здатних вести бій, а решта — це комнезам та комсомол. Трійці надавалось право без всякого суду карати смертю, або милувати.

Набїг на Гурівку відбувся вночі й зовсім неспо-

дівано для трійки, яка все ж таки зробила опір.

В передніх, отже, лавах залягли комнезами та комсомоло. Блискавичного налету козаків, звичайно, вони не могли стримати, а в паніці лягли трупом, як і ті, що ховались за ними. Взагалі червоні не шкодували людей. Жалюгідна картина трапилась. Сільські хлопці, років 16 - 18, а серед них зрідка сільські бідняки, уже достатньо похилих літ, лежали трупом. Яким поглянув на них.

— Це ж українці... Брати наші! — подумав. Жалко, але нічого не вдієш. Вони на боці ворога — знищить, ворог. А в бою, коли не ти його, то він тебе. Такий закон війни.

НОВІ БОЄВІ ЗАВДАННЯ

Кінчались жнива. Надходила тепла суха осінь. Степ оголився від жовто-білявої гриви хлібів, кіп та копиць. У дворах селян загули, завили молотарки свої жалібні осінні пісні. Тут лежав, тягнувся без краю типовий український степ, перерізуваний увесь час мілкими та глибокими балками. Степ і простір. Куди оком не кинеш — все степ. Великі й малі села поховались у зелені балок. Звичайного лісу тут не знайдеш, а як і трапляється, то й той заховався в балці. Лиш де-не-де могили маячать — ці старовинні свідки минулого, понуро стоять журавлі, струнки та високі тополі свідчать у степу про близькість оселі, доріг та таборів. Начебто відкритий, але хитрий степ. Хто помітить та скаже, що за чорна смуга, ген у тій балці, гадюкою в'ється?... Хто почує та скаже, де пісня козача лунає?... О, степ не покаже й не скаже. Він побратим козачий ще здавна. Від ворожих очей сховає, козачу пісню в другий бік спрямує. Щирим та добрим батьком став степ і для наших козаків. Він їх не раз рятував, а ворога в оману кидав. Чу-

дові, красиві і добрі села в степу. Широкі стайні, гостинні кімнати родинно не раз вітали козака з кошем. Чорнобрива Оксана в садочку вишневім в обіймах козачих не раз свою долю звіряла. В час лютого бою, коли вихор козачий лютого ворога зносив з рідних земель, молитви до Бога гарячі підносив старий і малий.

Запілля червоних надходив кінець. Закони, накази та виконання їх лишались тільки для великих міст. Перемогли партизани. Фронти були далеко і відгомін їх сюди, майже, не докочувався. Большевики галасували широкими гаслами та крикливими мітингами про успіх будьонівської кінноти, кляли Врангеля, поляків та всяку «контрреволюційну гідру». Нахабно, брехливо, криваво просочувалися, вко-рінялися там, де не було спротиву.

Яким дав на деякий час куреневі перепочинок.

Бої південно-кримського фронту давали позитивні наслідки для червоних. Стійкість білих надломилась і вони котились у самий шпиль Криму. Будьонівська кіннота, залишаючи Крим, татарською навалою котилась через українські степи на польський фронт. Партизанські загони скупчили свої сили в Чорному лісі, маючи за завдання при переході будьонівської армії нищити їх обози, що значно відставали від своїх частин, які стрімголов летіли на поляків. Перша сутичка трапилась біля містечка Златополя, на великому шляху, що веде до міста Умань. Обоз знищено, але козаки виявляли невдоволення — нема з ким воювати. Далі обози ворога охо-

роялись значним прикриттям будьонівців. В наступному набігові біля містечка Ново-Фастова, на Київщині, не перевівши достеменно розвідки, козакки кинулись лавою на обоз, але їх зустрів гураганний вогонь підсиленого прикриття. Вбито та поранено багато козачих коней, не долічилися сотники й своїх козаків. Партизанів опанувала страшена лють.

— От тобі — нема з ким воювати!

Спішилися та з ручними гранатами кинулись у повторну атаку. Доля цього обозу була така, як і попереднього. Різниця була лише в тім, що тут знайшлися придатні коні для заміни вбитих та покалічених. Передовим будьонівським частинам нанесено велику шкоду. Хоч передові польські частини були розбиті, але за браком набоїв форсований марш Будьонного загальмовано. Польська чванна кіннота, хоч і мала достатню кількість набоїв, але в силу своєї «боездатности» стихійно, а то й панічно відступала під самі мури Варшави.

Всякі зв'язки з українськими частинами та Головним штабом загублено. Курінь діяв за власною ініціативою. Помста козака не мала меж. Ідучи вслід за фронтом червоних, курінь нищив усе вороже й все сприяюче йому. Залізничі, склепи, обози, поповнення, кубла советської влади — все руйнувалось, падало в огні, захлинувалось кров'ю, падало трупом. Напівсвідомо в кожного козака з'являлась думка: «Це встанне...» Важке, страшене було це прощання козаків з Україною. Кожний помах шаблі козака нагадував люту трагедію сьогочасного подолання Ук-

раїнської Державности, самостійности та національної волі.

Та й самих то партизанів-козаків з цілого полку лишилось три-чотири сотні. Скрізь Україну встелено козачим трупом, полито його лицарською кров'ю. Де Херсонські степи, буйні ліси Волині, чудові садки Київщини, Чернігівщини, де хвилясте Поділля, де героїчна Галичина — скрізь досягла нога козачого коня, скрізь промайнули козачі штики, скрізь зазнав пекельної смерти знахабнілий ворог. З наявних козаків, кожний носив по декілька шрамів від лицарських боїв. Не треба було їм ні орденів, ні хрестів, ніяких ознак зовнішніх заслуг. В їх серцях кипіла любов до своєї Батьківщини, вони бажали дійсної, а небрежливой волі народу. Стікаючи кров'ю, вимотуючи нерви, останні сили, вони до останнього подиху не випускали шаблі з рук, бо добре знали й душею вірили, що пройдуть роки й на їх місце стануть до боротьби за Україну тисячі таких загонів, і тоді Україна воскресне, буде жити, буде вільною.

РІДНІ МИЛІ ОСЕЛІ

Кінно-козачий загін опинився недалеко від Андрушівки та рідної Тарасівки. Всім козакам хотілось завітати в рідні милі оселі. Відряджаючись з лісів до стегу, Яким умовив Софію лишитись при батьках. Не жіноча то справа козачої партизанки. В козака на коні його хата з усім його добром. Там він спить, їсть і ворога б'є. З усього обозу куреня було лише чотири тачанки, що крім кулеметів возили й запаси набоїв. Де тут подіти жінку?... Тачанки ж часто-густо стають до бою. З ліками та з лікарями загонові також не возитись. Козаки знайдуть їх, як треба, або ласкою, або не зовсім щирим проханням. Прикро було Софії слухати ці балачки. У неї також палахкотіло серце за Україну, хотілось послужити загальній справі чим тільки вона могла, хотілось бути з Якимом і з оцими добрими, відважними козаками. Переживати вкуні з ними почуття перемоги й поразки, втішати своїх боєвих друзів, підбадьорувати, але не бути їм тягарем. Здорова логіка взяла верх над почуттям. Софію відвіз додому особисто Яким.

Старі Могиленки давно вже довідалися про визволення Софії з в'язниці, знали про місце її перебування, а тому завітання до них Якіма з Софією не здивувало їх, а викликало багато радощів, приємности та прихильности до Якіма, якого привітали по-родинному. Бурхливі останні роки, важкі досвідчення розлуки з єдиною своєю дитиною, швєрта відданість Софії Якимові, поступове загублення думки на спокійне життя Софії без Якіма — все це зламало намір старих Могиленків та змінило їх ставлення. Стара мати розплакалась слізьми радощів, обіймаючи і цілуючи Софію та Якіма. Могиленко також по-батьківськи привітався. Швидко пересування куреня не дало затриматись Якимові на довший час в гостинній родині Могиленків. Софія була завчасно підготовлена до розлуки з Якимом, тому й спокійно випровадила його. Якесь невідоме, невиразне почуття підказувало їй, що ця розлука не надовго, що вони ще зустрінуться. Не раз і не два молилась Софія про збереження милого та дорогого їй Якимового життя. Господь Бог так і дав. При кінці 1920 року до Андрушівки завітав увесь курінь. Тепло та щиро привітали тут козаків. Одну лише ніч, але змордовані, змучені, втомлені козаки зустріли родинну гостинність. Помились, поїли, змінили білизну, виспались, набрались на довгий час здоров'я. Яким зупинився там же — в Могиленків. Знову з ним обходились, як із рідним. Про дружину, про Галю розмов уникали. Всі знали, що вона поїхала до своїх батьків на Чернігівщину, а відтіля ні слуху, ні духу.

Чи жива, чи здорова?... Кажуть люди, що й агроном той, тарасівський, поїхав туди ж. При цих спогадах Якимові стало неприємно, а на серце поколювали тоскно непомітні голки. В цей час він мовчав, мов і не слухав Софіїних щебетань. Опинившись на самоті з Софією, покірливо сприймаючи її ласки, увесь віддався своїм думам.

— Двоеженець... двоєлюб... Ох, як важко це переживати!... Що люди про мене скажуть?... Як тільки Бог мене терпить?... Та й ти, моя люба, перестанеш мене шанувати за мою нестійкість.

Після таких слів Якіма, Софія кинулась до нього ще з щедрішими ласками й, мов вдоволена його мовою, весело защебетала:

— За останнє, Якимцю, не журись, десять років цього не зробила, то, видно, й умру, а не зроблю. Ти мій єдиний володар, для тебе єдиного лише й живу. Люди ж бачать, на чийм боці правда. Почуття свого не можу перемогти. Воно в мене народилось раз, зійшлося із моїми ідеалами, гармонізує з потугами мого життя. Коли ж людям дивно, то нехай не б'ються в житті стільки перешкод. Що ми не одружились?... Це не Божа справа, а людська. Бог дав нам єдиний шлях до його пізнання.

— Ти стаєш на мою точку погляду. Хто посміє таке зробити?... Святе Євангеліє нам яскраво каже, що Ісус Христос передав свою церкву Апостолові Петрові. Студіючи багатьох істориків, теологів різного напрямку, я переконався, що обминути факт спадковості від Апостола Петра Папі Римському ніх-

то з них не може й не відважитися. Лише людське честолюбство може так звівечити Святе Письмо. А ми з тобою є лише жертвою людського егоїзму.

Заглибившись в тематику, що давнім болем лежала на його душі, Яким готовий продовжувати її без кінця, мов цим самим намагався вирвати отой гнітючий біль. Софія знала це й влучно припинила його.

— Так, мій коханий, безумовно так. Мені надзвичайно приємно почути з твоїх уст правдиве визнання первопочатку Єдиної Вселенської Церкви.

Яким і Софія мовчали. Думали. Заглядали кожний зокрема в невизначне майбутнє.

— Дасть Бог все заспокоїться, буде мирний час, проаналізую й ще раз релігійне питання й, Бог його знає, може й я ввійду в лоно Єдиної Вселенської Апостольської Церкви — мрійно відповів Яким.

— Тільки я боюсь, Якимцю, що в тебе поряд із сказаною думкою, проглядають страшні атеїстичні думки — несміливо заперечила Софія.

Яким взяв руку Софії, гладячи її стиха, й по-важно заперечив:

— Це було, але зараз нам не до цього. Це були попросту випадкові думки.

Поступово перейшли до майбутніх дій куреня. Яким і сам не знав, що й як діяти далі.

— Іду вслід будьонівської армії, згідно з останнім наказом Головного штабу, а що буде далі й сам не знаю. Може це вже й востаннє...

— Чому так думаєш?...

— А тому, що наших українських сил не виста-

чить підняти фронт. Вони майже знищені. А спільників?... Бодай їх не шукати...

— На твою думку виходить, що на цьому кінець?

— О, ні! — гаряче відповів Яким. Боротьбі українського народу настане кінець тоді, коли він здобуде свою самостійність, свою волю. Тепер мають мінятися лише форми. Які саме? — покаже майбутнє.

Софії і Якимові було відоме сучасне становище і нового додати, або щось змінити, вони не могли, не дивлячись на їх бажання. Активні, здатні на боротьбу українські сили зникли в чотирьохлітній боротьбі з численними ворогами, чужинцями. Тепер життя підказувало необхідність накопичення нових потенціальних сил. Важко й сумно думали обидвоє. Перед ними стояли в загадковості не лише майбутня суспільна діяльність, але й особисте життя. Всі прагнення Софії, всі мрії про особисте майбутнє раптово обірвались і летіли в жахливу невідомість. Хотілосьось зараз скласти хоч маленьку перспективу, ухопитись за неї, жити нею, але в голову нічого рятівного не приходило. Бажаючи поділитись особистими думками з Якимом, Софія запитала:

— Як гадаєш, Якимцю, про наше майбутнє?

— Єдиний шлях — лишатись на рідних землях — підвівши голову й подумавши, відповів Яким. Будемо боротися до останнього козака, до останньої краплини крові. Краще чесно вмерти на полі бою, ніж поневірятись на чужині, або віддатись до рук червоних катів. До рідного та знайомого лісу нам недалеко. Ще тиждень, ще два — доля польського фронту ви-

рішиться, а разом з тим закінчатся наші операції. А там?... Там, приймай нас, рідний батьку, в свій буйний, темний та неосяжний лісовий простір.

— Добре, мій друже, ти вирішив. Це єдине, що годиться лицарської чести козакам. Рада б я з вами пережити цей кінець, але на моїх руках старий батьку і мати, та й ти, щодо мене, маєш свої особливі думки.

Якимові було ясно, що Софія натякає на бажання його дружніх порад, щодо майбутньої долі її та її батьків. Єдиною порадою могло бути: виїхати з Андрушівки до інших далеких країв. Схопившись за цю думку, Яким зразу відчув всю трагічність та неминучість розлуки з Софією.

— Важко мені давати якісь поради. Ох, як важко!... Своїми порадами я мушу констатувати нашу розлуку, може й вічну... Уяви собі, Софочко, що ми з тобою ніколи, ніколи не зустрінемось, не будемо горіти вогнем спільних мрій і боротьби. Як важко, коли лишаєшся громадських і особистих перспектив.

Яким опустив голову на руки, затих, замовк. Мовчала й Софія. Пройшла перша хвилина важкої внутрішньої тихої розлуки. Він підвів раптово голову та з одчаєм в голосі продовжував:

— Позбутись родини, позбутись найвірнішого друга, а далі позбавитись батьківщини!... О, який це глум!... Яке невизразне горе!... Далі зціпив кулаки, несамовито схопився, погрожуючи кулаками кудись у віддаль. Через кого?... Через клятих москалів? Через зрадників? Через червону оману?... Радієте, що темний народ обдурили, а кращих свідомих у крові

втопили?... Не діждете ви!... Сміється той, хто сміється останній!... А зараз, поки в мене серце б'ється, поки козача кров в жилах тече, поки шабляки наші не затупились — все ваше гаспидське кодро буде нещадно нищити, в крові топити, вогнем палити!

Софія стурбована нервово-піднесеним настроєм Якими та спільними муками розлуки, не змогла стриматись — розилакалась, тихо, нервово, з важкими відхлипами, наче намагалася скинути якийсь тягар з душі. Далі піднялась, взяла Якими обережно за руки і співчутливо, ласкаво, мов той янгол, сказала:

— Заспокійся, Якимцю. Ти вже досить трагічно малюєш наш стан. Дасть Бог і на нашій вулиці буде свято. Далі пригорнула його, приласкала, а він, важко відхнувши, сів біля неї, опустив свою голову на її плечі... і знову мовчали. Софія перебирала його кучері, журно співаючи, мов з душі виливала, тиху та сумну пісню про розлуку. Яким відчував, як спадає нервово напруження, як спокій повертається до нього, а далі, пильно дивляючись в Софіїні очі, сказав:

— Голубко моя!... Пораднице щира!... Ти, мов якийсь чудодійний бальзам влила в мене. Спасибі ж тобі. Клянусь, що до останнього подиху не забуду тебе. Щождо моїх порад, то чув я колись, що на криворізьких копальнях на станції Довгинцево є ваша рідня. Раджу їхати туди.

— Так, ти чудово відгадав наші бажання. Ми не раз з батьком та матір'ю балакали про Криворіжжя... В моїй повічній відданості тобі не май сумніву. В дівках посивію, умру, але тебе не зраджу.

Не завважили, бідні страдники душі, як і ранок забренів у вікна. Яким своїм козачим бойовим інстинктом відчував, що він перебуває у ворожому оточенні і в його заплідді, а тому кожну хвилину прислухався, що діється там, поза тихим будинком Могиленків, у розташуваних козаків. Він чув, як час-від-часу проходили кінні патрулі, чув оклики вартових козаків, чув, як Тихончук відряджав кінну розвідку до Тарасівки, чув, як козаки з вечора гуляли. Як і завжди, в Якими билось три життя: патріота, воєна і звичайної людини. Через деякий час, коли вже Яким сидів за сніданком в родинному оточенні Могиленків, увійшов Тихончук та доповів, що в напрямі Тарасівки ворога не виявлено, а курінь готовий до маршу. Всі швидко поспідали, бо їй не до їжі було. Старшини почали збиратись в дорогу. Настала тиша. В цій тиші навіть Якимові кроки було чутно, що перший підійшов прощатись до старих Могиленків. З сльозми на очах благословили вони його, призвали ім'я Боже на нього та по-батьківськи поцілувались, а Софія в риданнях кинулась Якимові в обійми. Знесилене серце не витримало й Софію охопила важка непригомонність. Лише після штучних медичних заходів вона могла піднятись сама.

— Вічна розлука, — стиха промовила Софія, — умру, а буду лише твоя... Бережи себе... для України... молись Богові... не забувай Його... благай Пречисту Матір, козачу заступницю. Стань на єдиний правдивий шлях віри, бо через це в нашій прикладі й Бог відвернеться від всього українського

народу. Тепер... Прощай, мій орле могутній!

Слабкими обіймами обняла його шию, поцілувала та й знову знесилена, похилилась. Яким змахнув непомітну сльозинку з очей, зціпив кулаки, прикусив до болю спідню губу, мотонув своїми кучерями, провів по них рукою і раптово вийшов надвір. Опісля птахом злетів на коня, що, відчуючи нервовий стан свого господаря, почав шаліти, ледве стримуваний. Козаки радо привітали свого курінного. Сурмачі засурмили до походу, а з першим кроком співаки підхопили свою улюблену пісню:

«Засвистали козаченьки в похід о півночі...»

Вийшли з цукроварні, проходячи містечком, як от у жидівському кварталі полетіло каміння в козаків. Почулись поодинокі постріли. Яким звелів вшукати винуватців. Через деякий час перед Якимом стояло декілька молодих жидів та обдертих місцевих босяків-кримінальників. Виявилось — босяки, бажаючи грабувати, підмовили трьох жидів разом з ними провокувати партизанів на погром, а там погріти добре собі руки. Щастя кримінальників на цей раз було коротеньке. Вони стояли перед судом партизанського командира. Наказ був короткий: кримінальників розстріляти, жидам дати по 25 нагаїв «під штани». Через декілька хвилин на вулиці лежали трупи провокаторів, а за козачим куренем стовпом стелилась курява.

Іхали в Тарасівку. Густо розсілана у всі кінці розвідка мала забезпечити спокій і козакам, і тарасівцям. Яким відвідав свою батьківську оселю. Там і там була лише жажлива пуста та руїна. Лише гай-

вороння зустріло Якіма своїм галасом. Жалкувати нічого. Все одно лишилися руїни не тільки майна, а й душі. Сумний та байдужий Яким повернув коня й заїхав до Івана Рокитенка. Його не було вдома — переховувався. Маланка зустріла Якіма слізьми радощів та суму. Розповіла новини села, про Галю та про своє гірке, неспокійне життя. Від Галі ніякої вистки, ні чутки не було. З нею ж поїхав агроном Гальбоєа, що й не повернувся більше до села. Учитель Устим Іванович десь переховується. Старий Драйчук виїхав кудись, забравши свою дружину. Чоловіки майже не наворачуються до села. В інших селах, здивавши калік партизанів з Якимового куреня, розстріляли й похорон святий заборонили. Багато оповідала Маланка й про своє життя. Пограбували збіжжя, реманент, коні та іншу худобу, а як проходить червоне військо, то повний двір та хату ставлять наніч. Залицяються ганебно, а права та захисту не найдеш ні від кого. Довго слухав Яким, спустивши голову на руки. Маланка принесла капусту, хліба позичила в сусідки, прохала Якіма під'їсти трохи, але він відмовився, подякував. Вийшов сумний надвір, звелів жгурі занести Маланці з свого запасу хліба та сала.

Не сідаючи на коня, помандрував до бувшої панської садиби. Тут не було нікого. Советські володарі села полякались партизанів і поховались. Як тільки скінчилась обідня пора, курінь тихо, без співів, понуро вирушив із села. Лише недалекий ліс прийняв партизанів на ночівлю. Ще в дорозі, в голові Якіма, визрівали люті думки, що мали цієї ночі внасти

смертельним жахом на голови зрадників-землячків.

Тільки ніч спустила свою темну пелену, Яким гукнув охочих козаків на суд та розправу в Тарасівці. Сільські «власителі», що ховались недалеко, зібрались зараз же, як тільки партизани рушили з села. Обраховували хто ще живий з тарасівських козаків та кого вже й нема. Кидались навіть у сміливі думки: вислідити напрям маршу куреня та довести до відома найближчих червоних частин. Засиділись довгенько, ніяк не сподіваючись на повернення партизанів. В селі було тихо, безлюдно, дерева та непрохідна темрява вкрили його.

Козаки, за звичайною своєю тактикою, оточили село і налетіли буйними вітрами з усіх кінців. Світло в маєтку сигналізувало про якесь зібрання. Дві-три хвилини шаленого бігу й зібрання було в оточенні. Яким добре пізнав знайомі обличчя. Сама то верхівка села була тут у зборі. Яким наготував гранату, подав сигнал козакам й більше десятка ручних гранат рознесли не лише тіла зрадників, але й будинок їхнього засідання. В цей час залунали вибухи по всіх напрямках села, а полум'я пожеж освітило Тарасівку, мов у день. Зрадників знищено разом з їхніми кублами.

Протягом години розправа була закінчена. Партизани зникли, а на ранок у головних місцях Тарасівки на полотнищах було оголошено:

«Чужинцям служити, свого брата губити, то є найважча зрада, а щоб іншим принад не було, то загинеш ти сам, як цю ніч ось було.»

В І Д С Т У П

Партизанський курінь мав простувати до знайомих місць Користишівського лісництва — відпочити, зорієнтуватись у новій ситуації, установити зв'язки з українськими запільними організаціями, не лишаючи, звичайно, поточної боротьби з дезорганізацією советського запілля.

Польський фронт затихав. З коротких неофіційних відомостей, які лише могли дійти до Якіма, можна було передбачати швидке замирення між советами та Польщею. В цей же час до Якіма глухо доходили відгуки про події на західних землях України. Липатись осторожненько від боротьби західних братів, Яким вважав непростимим. Лісова січ могла дати короткий відпочинок. Далі прямувати на захід України на з'єднання з головними силами. Досягши без усяких перешкод Степка та Кошарищ, Яким зразу ж розіслав своїх людей до знайомих підпільних робітників. Багато з них не знайдено, але певна частина відгукнулася, стверджуючи наміри та здогади Якіма.

Через два тижні курінь знову розпроцався з

лісовиками, що протягом трьох років вже зріднилися з партизанами. Взагалі лісовики іншої влади, крім партизанської, приклично не бачили. Партизани ставилися до них добре, а тому й були для них ідеалом нової революційної влади. Лісовики просили партизанів повертатися до них при першій нагоді, не знаючи загального стану революційної боротьби. Вони запевняли в своїй відданості та у всілякій допомозі. Звичайно, Яким брав на увагу їх запевнення, не гарантуючи свого повернення.

Для свого маршру командування куреня намітило: Житомир, Новоград-Волинський, Рівне, а далі будучина має показати. Згадані міста мали бути лише районами орієнтації куреня.

**

Важкий був цей шлях. Надходила зима, одягу теплого майже не було, запасу харчів також. Козаки утримувалися за рахунок доброї ласки селян. Це були не ті часи, коли партизани мали змогу робити наскоки на ворожі транспорти, що давали їжу, і боеприпаси. Зараз вони весь час в дорозі. Обозу великого не заведеш, бо порушиться всяка рухливість куреня. Недоїдання, недосипання, весь час бойовий похідний стан — все це довело курінь до того, що з'явилися пошесні хвороби, а особливо тиф. Порятунку майже не було. Хворих доводилось возити з собою. Великих сутичок уникали, але й дрібні сутички з ворогом збільшували кількість поранених

козаків. Місця були все не знайомі. Будьонівські частини, відходячи з Польщі, зустрічалися все частіше та частіше. Партизанам доводилось обирати найглухіші шляхи, забиратись все далі та глибше в ліси. Ночівля в лісі, на снігу, при великих морозах, без регулярної їжі, без медичної допомоги — вивели з ладу майже половину людського та кінського складу. Яким швидко вбачав порятунок лише у форсуванні маршру, сподіваючись швидко вийти з ворожого оточення. На жаль, розрахунки не виправдувались. Обоз з пораненими та хворими довгою валкою тягнувся за куренем. Майже кожного тижня в глухих лісових прогалинах копались ями та насипались братерські могили мерзлої землі, ховаючи в собі десятки козаків. Щірі та слухняні козаки почали ремствувати на свій провід:

— Куди й за чим і по що ми йдемо?... Чому не лишилися на зиму в лісовиків?... Кому потрібна ось така нагла безкорисна наша смерть?...

Яким не раз скликав усіх козаків, ділився своїми думками з ними. Щиро й відверто всі говорили, але... минулого не вернеш, єдиний був рятунок тепер просуватись вперед на захід. Було кааття та не було вороття. Поміж Новоград-Волинським та Рівним куреневі досить безборонно пощастило розминутися зі значними силами чорвоних. Не доходячи 30 кілометрів до Рівного, партизани примушені були зупинити свій похід. Трапилось те, чого всі не сподівались. Тиф скував самого курінного, а кількість хворих та слабосилих була така велика, що переважала

здорових. Зупинились у невеличкому лісі біля села Гоці. Командування куренем перейняв Тихончук. Після кожного приступу тифу, Яким вважав себе здоровим, а тому брався знову до командування й з коня злавив лише тоді, як був у непритомному стані. Новий приступ мучив його ще з більшою силою. Ось якраз після другого приступу старшини зібрались біля Якіма й остаточно вирішили похід припинити, користуючись нагодою вже не зустрітися з червоними. Щождо відносин з поляками, командування куреня чітко собі не уявляло, але схильне було думати про дружні відносини.

Зробивши розвідку до села Гоці, виявилось, що це було чимале містечко з базарами, з волосним правлінням, з чималою лікарнею, з українським населенням та з чималим прошарком української інтелігенції. Тихончука з групою козаків радо вітали та охоче обіцяли всяку допомогу. Це кляло край стражданям козаків, подавало надії на припинення тифних захворювань та остаточно виявити, що діється навколо. У волосному правлінні Тихончукові, хоч невпевнено, але запевняли про мирну угоду поміж советами та Польщею, що Гоця має відійти до Польщі. Про дії головних сил армії УНР та їх місця перебування ніхто нічого певного передати не зміг.

Хворих козаків зразу ж відрядили до лікарні, а здорових розмістили по квартирах. Коням найшлось місце в стайнях місцевого маєтку.

— Не журіться, панове, — звернувся до козаків старшина волосного управління, — вам зараз не

до війни, ви зараз ходячий розплідник тифу. Ви всі майже хворі, бо хто ще не зліг на тиф, то зляже. Звичайно, елементарна гуманність підказує мені подати вам всляку, що в наших силах, допомогу. Прийдуть польські окупаційні частини, то гадаю, що вони також дивитимуться на вас, як і я.

Тихончук та козаки щиро дякували голові волости й мерщій майнули до лісу, до куреня. Після перенесеного лиха, козакам, аж не вірилось в щастя. В курінного якраз тривала температура понад сорок. Він був у важкій непритомності — воював, командував, кричав, пригадував ім'я Софії, Галі, просив пробачення в Головного отамана за невдалий похід до з'єднання, часто-густо схоплювався, але в повному знесиленні падав на землю, мов мертвий. Стурбовані старшини та козаки були безпорадні. До найбільшого лиха — сподівалися ще більшого.

Вісті, принесені з села, приневолити козаків нашвидко зібратись, а через якусь годину були вже на майдані перед лікарнею. Здавши хворих до лікарні, Тихончук решту виладнав. Перерахували і... з усього Кубанського полку армії УНР лишилось 112 козаків. В курінного була криза й, не дивлячись на втому, на команду розійтись по квартирах, козаки стояли мовчки, з понурими головами. Ні один не посмів лишити майдан, аж поки лікар не вийшов і не оголосив, що курінний урятований — температура спадає. Біля лікарні стояла посилена варта. По містечку проїздили кінні патрулі. Збентежене населення містечка відпочивало.

Морозяна тиха ніч стала для козаків звичайною. Камінь свіжого горя й нещастя важкою брилою зсо-вувався з наболілих грудей і голови, показував про-світок на майбутнє. Зірки на небі, наче яскравіші стали, рідніші, по-домашньому близькі. Деякі з них зрідка промайнуть по небі, мов ті янголи, що вістять козачу долю. Хатки біляві, оповиті садками, журли-во, чутливо, мовчазно прислухались до полегшених козачих зідхань. Так! Це та ж Україна, це Рідні зем-лі, хоч і відтяти злою волею чужинців від матінки України.

Почалась нова доба в козачім житті: видужуван-ня, залікування старих ран, набирання сил та здоро-в'я. Вже й сенечко надворі по-весняному пригрівало. Надходила весна. Курінь майже оправився. В лі-карні лишилося десятків зо два хворих і не менше було віднесено на місцевий цвинтар. Яким вичунав давно. Весь час витрачав на установлення зв'язку з Головним штабом, відсилаючи у всі кінці гінця за гінцем. Багато з них повернулось, не установивши зв'язку з тих або інших причин, але час ішов.

Містечко Гоща, закинуте далеко від залізниць у лісах Волині, лишалося довгий час незайманим ні-яким військом, в тому числі й польським. Одного ра-зу Якіма повідомили з волосного правління, що до міста Рівного прибуває польська частина, яка має роззброювати всі військові частини, що, в наслідок відступу, опинились на теренах Польщі. Доля куреня виразно накреслювалась: бути роззброєними та інтер-нованими. Багато днів та безсонних ночей провів

Яким над думкою: «Як бути?» Скликав наради стар-шин, козаків, але логіка всіх не могла іншого підка-зати, як сидіти й ждати. Хворі, безсилі, без боепри-пасів, без грама харчів, без всякого зв'язку з укра-їнськими організаціями — бувший боездатний за-гін козаків-партизанів з болем в серці мусів визнати себе нездатним до майбутніх боїв. Лиха та недобра доля спіткала молодих козаків. Непривітлива, недас-кава чужина слала їм невідому доріженьку. Куди йти?... Що робити?... Де свою долю спіткати?... Ніх-то не підкаже. Хоч навколо й люди свої, але до їх горя-неволі та ще лише своєї приточиш. Не раз шу-міли козаченьки, не раз гомоном своїм на весь ку-рінь гукали, на раду збирались, долю свою коструба-ту й ще раз питали.

— Скажи ж нам, доле-мачухо, де кости козачі покласти?... Куди голови буйні понести?... Чому ма-тір Україну злим чужинцем в поталу віддала?... Хіба крови синів її ще було замало?... О, доле, доле!... Ма-буть, ти вже зріднилась з ворогом нашим. Москаль тобі став побратимом, німець і лях близькими та рід-ними. Так цур же тобі, зраднице українського наро-ду!... Ми свою долю будемо кувати!... Хай ворог свою перемогу тепер святкує. Хай, хоч на кутні сміється, але це до часу. Боротьби за свою волю не лишимо!

От так, збираючись, радили, в думи важкі ки-далися — непрощеним гостем в чужій землі довго не будеш. Польське військо наближалось. Наступав вирішний час. Або зброю здай, або з нею знову — в ліси та степи!

Ці дві думки розкололи курінь. На чолі групи за повернення стояв Якимів небіж Федосій Хоменко. Його підтримували кубанці. За мету вони ставили: пробитись через Україну на Кубань, схватись у Кавказьких горах, а налагодивши зв'язок з місцевими партизанами, переводити напади для руйнації советського запліддя. Яким цілком підтримував наміри Федосія, але рішуче настоював на виявленні абсолютної здатності та доброї волі козаків. Нарешті, остаточно виявилось 57 бажаючих та цілком боездатних. Крайні коні, зброя, кулеметні тачанки передано кубанцям. За добу перед прибуттям польського загону, Федосій вирушив у напрямі польсько-советського кордону. Лісами, болотами, очеретами з незначними перешкодами він перейшов кордон.

Незабаром до Гоці завітав і підрозділ польських кіннотників. Старшина, командувач підрозділу, бувший офіцер царської російської армії, люб'язно зустрівся з Якимом, охоче вислухав його про гіркий стан куреня, але змінити наказу свого начальства він не міг. Зброю та коні треба здати. Козакам, що не мають рідні, треба відрядитись до табору інтернованих. Єдине, чого могли домогтись козаки — до табору з'явитись через два тижні.

Здавши коней та зброю, козаки й ще не вірили в свій присуд та долю. Розійшлися по хатах свого постю, по селах, хуторах, а душу обгортав сумнів та сум.

Багато молодих козаків пов'язало свою долю з долею місцевих дівчат або й удовиць, бо що ж вони

зараз?... Козак — не козак, господар і то не такий. Польський місцевий уряд давав їм волю, а від дроту прохав звільнення перед центром. Багато в найми пішло, а до табору попала лише незначна частина. Яким зустрів тут далеку рідню по матері, перейшов туди на життя, а з ним — близькі його бойові друзі: Тихончук, Ткаченко та інші.

Важко було розлучатись козакам із своїми бойовими друзями і кіньми, важко було здавати шаблі, пістолі та іншу зброю, а найгірше було визнати, що ти — скиталець, емігрант, людина без батьківщини, без прав, без захисту.

К і н е ц ь
I-ої частини

8 квітня 1947 року
Табір снитальців м. Реджіо-Еміліо (Італія)

ПОВЕРНЕННЯ НА БАТЬКІВЩИНУ

Стояла суха й вітряна, але тепла осінь 1923 року. Збіжжя давно вже прибрали із степу. Лише де-не-де зустрінете очима великі ожереди пшеничної або яшної соломи, а біля них ще свіжо-чорні сліди від парових молотарок.

— Вже й радгоспи обмолотились — гомонять пасажири у вагоні.

А що воно за радгоспи ніяк не второпати нашим мандрівникам. Їх трое у вагоні. Коли пильніше придивитися до них, то по їхніх обличчях та по загальній втомі безпомилково можна було визначити й далекість та значну тривалість їхньої подорожі. По одягові й по валізках — це, безперечно, були чужинці, але, коли прислухаєтесь до їхньої чисто-добірної української мови, ви здивуєтесь.

Що воно за люди?... Де вони тепер такі в Україні взялись?...

В чистій дорогій одежі, капелюхи панські на головах, краватки, годинники — дорогі видко, а валізи так чисто-чистісінько буржуйські. Хто його знає, що воно за люди. Пани — не пани, а партійні не такі.

Отак, хто їде у вагоні, той подумає, а цікаві не стримались та й запитали. Що ж ви думаєте? Кажуть, що українці, їдуть, мов з дому та... додому. Розбери, дай якийсь толоч цій відповіді. Отак і махнули рукою.

На станції Знаменка стільки напхалось людей до вагонів, що не тільки пройти, а й повернутись важко. Їдуть з квитками й без квитків. Ці останні заховалися в глухі таємні куточки, здавшись, здебільшого на волю Господню. «Зайцем» їхали не тільки звичайні люди, а й поважні діячі, що мали перед революцією не абиякі заслуги. Здебільшого, це були бувші червоні партизани, матроси, червоногвардійці, що тепер, за часів мирного будівництва, як ідейні прихильники НЕП-у, вважали за найкраще виявляти свої здібності в галузі спекуляції. Вони у вагонах не ховалися, навпаки, мали щонайкращі місця. Залізнична адміністрація знала їх добре, але, щоб уникнути непорозуміння, гляне на якусь червону книжечку чи метровий мандат та й замовчить. Не завжди ж так і було. Гляди й нарветься коса на камінь. Цілий вагон, а на зупинках декілька вагонів спостерігає лютий словесний двобій. Звичайно, кондуктор, що й говорити, у двобій не пуститься, але черговий агент залізничної надзвичайки — це щось інше.

— Ваш білет, товаришочек?

Чують люди та й притихнуть. «Поважні» пасажири поважно беруть своє право.

— Это, дорогой, до дела касательства не имеет.

— Білет ви должны заіметь — досить стримано пояснює чекіст.

Вихопившись лівим плечем трохи наперед, скосивши підборіддя, що є духу на все горло «заслужений» закричить:

— Какой такой білет?... Што ж это я даром п'ять лет кров пролівал?... По всем фронтам, можна сказать, страждал?... Што ти, тиловая криса, указ будеш мне давать?... Руки кароткі!

Одвернется від чекіста та таким же страшеним матом-лайкою розкотиться, що батька й матір, Христа й Бога, душу й кров, три дивізії і чого тільки не пригадає. Хто не чув такої лайки, за голову схопиться, в душі похолоне й довго сидітиме, аж поки опам'ятається. На цьому ж двобій не кінчається, а на підтримання «заслуженого» прилучиться ще з десяток, або й два таких же «поважних» та «заслужених», і тоді чекістові припадає або тікати з вагона, або викликати «стрелков», арештувати та тягнути винуватих до «діжурки». При таких випадках чекіст, вичерпавши свої логічні міркування, віртуозно матюкнеться у відповідь та й накаже своїм стрількам «взяти безбілетних».

Стрільків діло виконувати — підійдуть, візьмуть навіть під руки та попросять:

— Ну, братішка, довольно шуметь. Комісару все й розкажеш, чічас — пожалте брїться.

Коли ж це не чоловік, а жінка, то тут і ще делікатніше поведуться. Підіймуть, жарт якийсь кинуть і люб'язненько звернуться:

— Гражданочка, давольно свою горляночку портять. Как ежели ви прекрасний пол, всьо по-сімпатически в діжурке й абайдотся.

— Кабель ти нещасний!.. Родную мать за руб не откажешся взять, не то што б рабочий клас арестовать. Уйди ти споперед глаз моїх, а то і рожу твою собачью заплюю!

Визвіряться «гражданочка» та й відвернется від стрілка. Звичайно, всяка ввчливість червоних охоронників де й подінеться. Схоплять «гражданочку» так, що вмить вилетить у двері вагона.

— Сука ти дарожная! Мать твою!.. Спекулянтка дохлая!.. Катись!..

Отак і котиться «гражданочка» з вагона аж до чекістської кімнати, страшенно кричачи, лаючись та плачучи.

Підійшла черга до вагона з нашими подорожніми. Сидять спокійно. Чого ж боятись?... Квитки дорожні є, документи є, маршрут взяли правильний, а перевірок різних було безліч! Взагалі, чого боятись на своїй батьківщині?... Квитки повиймали, ждуть поки їх запитують. Підійшов кондуктор, підійшли агенти-чекісти, сердиті та вкрай рознервовані.

— Ваш білет?..

Всі троє й простягли руки з квитками, промовивши: «Прощу».

Агент зупинився, вставився своїм поглядом в них, видно, обмірковуючи, що за «елемент», а далі глузливо крикнув:

— Што ти просіш?... Без вас это самое дело знаем. Ви кто будете?..

— Люди подорожні. На заробітки їдемо — відповів один з мандрівників.

— Документи ваші!..

Хлопці вийняли найвні документи та й показали. Довго дивились чекісти в паперці, поглядаючи скоса то на одного, то на другого, то на третього подорожного. Щось буркнули поміж собою, а далі один:

— Собірайсь с вещами і следуйте за нами.

Подорожнім до цього не звикати. П'ять разів перевіряли, хай буде й вшосте. Встали, забрали свої валізи, а навколо люди мовчки з острахом, з цікавістю та з дивуванням дорогу давали.

Спереду йшли агенти, а ззаду мандрівників зі зброєю напоготові слідували «стрелкі». Пройшли повз вагони поїзду, через станційний майданчик, а люди натовпом за ними. Хто пустив чутку, хто перший сказав, що піймали шпигунів — важко щось ствердити. Натовп цікавих збільшувався, а вигуки та розмови про шпигунів ставали голосніші, нахабніші, зростаючи до самих фантастичних розмірів. Зрідка було чути й заперечливі голоси.

— Тю на тебе! Де ти бачиш тих шпигунів? — розсердився старий чолов'яга на свого сусіду. Люди, як люди, а він галаєє про шпигунів. Гляди, що наші ж повертаються з німецького полону. Звичайно, затримались десь там на заробітках, то видно й

одежину справили, валізи та й копійку якусь заробили. Не всім же було й зле в полоні.

Сусіда, буркнувши щось, погодився, але товстелезна перекупка «хрукти», зачувши таку мову, аж у боки взялась.

— Хахол ти немазанний, што ти всякую такую бузу трьопи. Канешно, шпійони! Да іщо настоящіє — немецкіє!... По глазам їх віжу, как ані свої булькатіє глазища ворочают!... Знаєм дело, што хатят всю Рассею-матушку захватить. В чамайданах буржуйскіх всякую проклінацію везут. Волюшку нашу рассейскую хотят задушить. Вот ано какіє шпійони!

Чолов'яга глянув на товсту співбесідницю, гірко зідхнув, взяв свого «сидора», обернувся та й пішов у гурт, лише буркнувши:

— Луснула б тобі твоя «матушка» з твоєю «волюшкою» та ще й разом з тобою!

Скрізь по шляху слідування чекістів з мандрівниками, натовп зразу притихав, а далі нестримано цікаві підіймали стиха, повільно балачки про «шпійонів», а ще далі ці балачки перетворювались в досить гострі, нестримані, різнобарвні суперечки. Нарешті, двері залізничної чека закрились, заховавши за собою мандрівників, чекістів та вартових.

Поїзд уже пішов. Натовп розпоротився скрізь по закутках станції. Стало майже тихо. Збоку лісу швидко насувалась темнота. Станційні лампи ледве сягали своїм світлом до високих осокорів, що оточували простір залізничного вузла. Навколо бруд, сморід. Лише пізньої ночі з'явились наші гості на

станційному майдані, розкуйовджені, вкрай знервовані, на обличчях видко сліди «щирих» розмов з советськими «стражами». Нічого не вдієш! Їхня сила — їхня й воля. Добре, що до підвалу не посадили.

Що не питали, як не присікувались, яких тільки методів не вживали, а мандрівники своє та й своє: полонені, затримались на добровільних заробітках у Німеччині та частково в Польщі, за дозволом советського уряду ось і додому мандрують, і документи наявні про це свідчать, що на батьківщині народня воля. Чого ж бо їм мучитись та страждати в капіталістичній неволі?... Чекістам страшенно хотілося найти в них підозрілий елемент, хоч мандрівники їм документально доводили про низку перевірок та віз на кордоні та після кордону. Прав таки для дальшого затримання не нашли. Дзвонили просто до Києва, але й відтіля була відповідь: негайно звільнити. Стрілки вивели затриманих, улаштували їх на товарний поїзд для дальшого слідування, а повертаючись гомоніли поміж собою:

— Так што виходіт — шпійон - не шпійон, а братушка пленной.

— Конешно, полонений!... Я й сумніву не мав, — мовив другий стрілок, видно з землячків, — як тільки подивишся на них, то в плену непогано було, не то, що у нас.

— А ти болтушку свою прізакрой, а то неровен час...

— Я що ж?... Я нічого... мовчу — похнюпивши голову, промимрив другий стрілець.

Поїхали далі наші мандрівники на гальмах, буферах товарового поїзду щастя-долі собі шукати в своїй рідній та нещасливій країні.

Хто ж ці мандрівники?... Чому так прикро привітала їх доля?... О, людоньки добрі, не питайте, не кривавте їх та своє серце!... Це українці, це страданьки за Україну, це кращі сини її, це провідники визвольного-козацького українського руху, це Яким Хоменко та найближчі його бойові друзі: Тихончук та Ткаченко.

Прошуміли, промайнули роки важкої кривавої боротьби в Україні й за Україну. Наступила доба ще важчого панування московської червоної орди з підтримки та ласки огидно-льокайської зграї зрадників-землячків.

Втішайтеся, радійте, п'явками смокчіть, хриstopродавці, братню та ненчину кров. Кінець же то буде!

А ви, сіромахи, мандруйте в подальше життя, не зійдіть зі шляху своєї мети. Бог вам єдиний покаже сліди.

Важкі часи довелось пережити нашим друзям. Опинившись в Польщі, перетерпіли всі еміграційні тортури. Яким з найближчими своїми друзями вирішив повернутись на батьківщину. Совети обіцали

волю — декретували про це. В голові ж панувала думка не про особисту волю, а про дальшу боротьбу, бодай і в заплілі. Невже друзі, щирі вірні друзі, загинули або зрадили?... Цього Яким аж ніяк не припускав. Краще вмерти в боротьбі, ніж сидіти в безпорадному спокої. Неостаннє місце посідали й особисті прагнення: загадковість стану родини, а життя Софії так близько стояло в його душі, в його почуттях. Близькі, рідні, українські оселі, краєвиди тягли його на батьківщину невиразною силою. Такими думками імпонували йому й його друзі. При допомозі нелегальних українських організацій незабаром одержали німецькі та польські документи, як військово-полонені, що добровільно затримались на приватних роботах, а тепер також з доброї волі повертаються на батьківщину. На щастя наших друзів, але дійсно полонених, назбиралось в Польщі понад тисячу. Значна їх частина, повертаючись з Німеччини, наткнувшись на вир громадянської війни, зупинились та затримались в Польщі на різних роботах. Ось у такий транспорт попали Яким з Тихончуком та Ткаченком. На кордоні майже без перешкод перейшли. Трохи мороки було в Шепетівці, на розбивчому пункті, але й тут пройшли, зазначивши Криворізькі рудні місцем осідку їх родин та й на шахтарський послались. Криворізька з різним людом мало їх не помітити. Біржа праці, виходячи з фаху кожного, Ткаченка надіслала працювати на залізницю, Тихончука на шахти, за 25 кілометрів від міста, а Якимові порадили звернутись до місцевого відділу

освіти, тому що він виявив свій педагогічний фах. Розбиття в різних напрямках друзі передбачали ще задалегідь. Викриття одного мало сигналізувати останнім. Попрощалися, домовившись про спосіб листування. Всі добре знали про недалеке перебування родини Могиленків, всім бажалося довідатись про їхнє становище, але вимоги елементарної конспіративності цього їм не дозволяли.

Яким не зовсім впевнено з'явився до відділу освіти. Та й нічого дивного нема: відсутність документів про освіту, нелегальність особового стану, відсутність орієнтації в нових обставинах — все це складало суму загрозливої невизначеності. Щождо партизанської діяльності в цьому районі, то вона тут тривала в минулому недовго. Як-не-як, а нервові напруження не кидало Якіма весь час. Лише єдина думка про побачення з Софією тримала й тягла його сюди. Коли б тільки скоріше, а там, порадившись з Софією і старими Могиленками — буде видко.

У відділі народної освіти Якіма зразу зустріли байдуже, як і сотні таких відвідувачів, що просять про призначення та переводи до різних шкіл округи. Інспектор соціального виховання, що розпоряджав кадрами вчителів, навіть і не поцікавився документами. Глянув на Якіма та лише запитав, яку учбову установу закінчив та де працював до цього. Яким вийняв свої документи військово-полоненого й показав. Інспектор, жид, років 35, зразу зацікавився Якимом, глянув пильніше на нього та люб'язно й співчутливо попросив сісти.

— Ви один з тих, що лишилися поза подіями «великого жовтня» — промовив російською мовою інспектор, самовдоволено посміхаючись. Можете пожаліти, хоч для вас, як українського інтелігента, це краще. В безпосередньому оточенні советської влади ви легше зможете сприйняти її ідеї.

Яким стримався, але подумав: «Земля б тебе прибила з ідеями твоєї советської влади».

В цей час інспектор задумався на хвилинку і, попросивши вибачити йому, вийшов до кабінету завідувача відділом народної освіти.

Через хвилину п'ять Якіма попросили в кабінет завідувача.

Неприємна думка промайнула в голові Якіма, але нічого не вдієш, треба йти. Завідувач, видно робітник від станка й комуніст, москвин, років понад сорок, з довгими вусами «а ля гусар», у чистій синій «спецовці», приємно зустрів Якіма; він устав і простягнув руку через стіл для привітання.

— Садіться, мій, да расскажите о ваших странствованиях. Жінь капіталістических стран, небось, нечета нашей. Акови старово режима у нас палі раз навсегда. Да... да... мілок... Нам нужни теперіча люді інтелігентние, образование. Ви, кажется, прямо с дарогі і к нам?...

Яким, слухаючи його розкидану, з відтінками примітивізму, московську мову, не знав, що йому й відповідати, але вирішив свою роль грати докраю. Він подумав: «танцюй враже, як пан каже».

— Так, у мене з рідні нікого не лишилось, а я

колись працював на шахтах, місця мені відомі. От я й вибрав Кривий Ріг, як місце свого осідку. За кордоном не раз з'являлась думка не повертатись на батьківщину; я самотній, роботу мав добру, господарі ставилися до мене непогано, міг би досить вигідно женитись, але, почувши, прочитавши про волю на нашій батьківщині, мене страшенно потягло в рідну країну і, хоч пізно, але таки я поїхав. Певен, що мені тут буде житись краще й спокійніше.

— Да, да, мілок, ти поступів правильно. Раскайватся не будеш, — переходячи за комуністичною звичкою на «ти», — упевняв Якима завідувач. А сейчас ми с інспектором решілі тебе предложить место інспектора-методіста при нашем отделе. Надеюсь, дарагой таваріщ, не откажешся поработать на nive просвещенія. О подробностях договоритесь с инспектором соцвеса..

Не встиг Яким дати якусь відповідь, як завідувач простяг йому руку на прощання. Нічого не вдієш, треба йти за ходом подій. Що то воно буде далі?

З інспектором соціального виховання домовились про все: про працю, про заробітню платню, про мешкання, нарешті, про тижневу відпустку для влаштування особистих справ.

Все йшло гаразд. Яким зайшов подивитися на відведену йому квартиру, помився, поїв, розпитав гарненько дорогу до станції Довгинцево і, не дивлячись на пізній час, пішов до Могиленків.

В Д О М І М О Г И Л Е Н К І В

Яким не йшов, а біг. Сонце заходило за обрій, низенько стелючи свої червоно-багрові промені по верхів'ях жовто-бур'янистого степу. Де-не-де по дорозі зустрічалися стомлені шахтарі, йдучи на відпочинок. Ось уже проминув шахтарські споруди Дзержинської рудні, опинився серед рівного та безлюдного степу, а попереду так привабливо було видно тополі, садки, станційні будинки. Яким ніяк не міг відірватись від неспокійних думок. Чи є вона тут?... Чи живі, здорові?... Чи при батьках Софія?... Може викрили, арештували, знуцаються над нею, б'ють, тортури важкі переносить, на Сибір, сердешну, заслали, а може... може її вже й в живих нема?... Розстріляли?... Яким чує, як його серце обливається кров'ю й холодний піт виступає на тілі.

Ось і станційний висілок. Яким розпитав людей чи живуть тут Могиленки. Всі ствердили, що є й показали, де живуть; повідомили, що машиністом працює старий на маневрових паровозах. Деякі зацікавились Якимом: хто такий, якою ріднею доводиться та відкіля мандрує. Коли ж почули, що він рідня Мо-

гиленкам, що мандрує з німецького полону, то ще й люб'язніше поставилися до нього. Найшлися охочі, що провели навіть аж до самісінького дому.

У дворі було тихо та спокійно. Яким підійшов до дверей, стиха постукав — мовчать, постукав дужче — застукотіли жіночі каблучки. Серце дужче застукотіло. Інстинктом душі відчув — вона, Софія. В цю ж мить двері відчинилися й Софія в невиразній позі стояла перед Якимом. Але це була лише одна мить. Скрикнула, питаючи, мов з переляку:

— Яким?...

Простягла руки, не то обіймаючи, не то обмацуючи його. Переконавшись в дійсності, якось обважніла, наче відповідаючи собі крізь шепіт:

— Якимцю, це ти?...

Впала йому на груди, на плечі, забила, заридала в тяжкому плачі радості, несподіваності, крайньої збентеженості. Яким, підтримуючи її напівпритомну, якось розгублено стверджував:

— Це я, Софочко, я... прийшов провідати... може... може... мені не можна... небезпечно... лихо накликаю на вас... то... я піду...

— О ні, ні!... Мій рідний, мій соколе, мій милий!... Не йди, будь зо мною. Нам Бог, видно, так дає.

Софія отямилась, прийшла до себе, відхилилась від Якіма, пильно зважила на нього очима, схопила за руки.

— Якимцю, який же ти кумедний став у цьому вбранні: худий, змарнів та й на наших людей не подібний... Ходім же мершій до хати!

У той час назустріч їм ішла стара мати. Побачивши Якіма, не то зраділа, не то злякалась. Яким перший підійшов до старої, привітався, поцілував руки, а стара мати розплакалась, нахилилась, далі зі слізьми радощів обняла та й поцілувала в чоло Якіма, як рідну дитину, як рідного сина.

— Ідіть же, дітки, до кімнати. Я ось зараз... Ти, Якимцю, з дороги, їстоньки захотів та й втомився, намучився. Скоро ось і старий прийде з роботи. Ото вже, Господи, як воно в світі діється. Не думали, не гадали, а, видно, то вже доля така: і живий, і здоровий і повернувся. Слава ж Тобі, Спасителю Небесний — перехрестилася стара.

— Веди ж його, дочко, та дай умитися, прибраться, а я зараз... до ляху лише збігаю.

Могиленчиха вийшла, а Софія з Якимом зайшла до кімнати, ще раз зглянулися очима, щасливо посміхнулись, без мови, тихо, мов самі душі їх розмовляли. Софія почала поратись коло Якіма: поставила в куток валізу, принесла умитись, допомагала переодягтись, весь час розпитуючи про подорож, про життя в Польщі, про знайомих старшин та козаків куреня. Далі Софія й собі пішла причепуритись. Прибігли й цікаві сусідки. Софія перша повідомила їх, що Яким її давній жених, ще за студентських років, а оце зараз повернувся з німецького полону, що вона рада й дуже щаслива. Яким слухав її веселу та щасливу розмову, заглибившись в свої переживання-думи.

Мила дорога душа. Вона без слів, без пояснень

розуміє мій стан. Кляте життя заставляє не тільки мене відходити від дійсності, а й близьких дорогих мені людей, а причиною — я. О, як це важко!... Бути роздвоєним не лише в юридичному своєму стані, але навіть у почуттях. В душі я ворог комунізму, а на ділі я навіть методист комуністичного виховання совєтської молоді. Маю жінку, дитину, що їх мав би любити, а фактично мої почуття скупчені ось тут навколо цієї дорогої близької мені родини. Навіть прізвище дійсне загубив. Та дарма!... Боротьба ще не скінчилась, а в цій боротьбі виграє той, хто має міцніші нерви, твердішу волю... Цікаво лише, як вона, моя голубонька, мій найщиріший друг. Чи піде ж вона на подальшу, ризиковну боротьбу?... Чи витримає її?... А вкупі з нею мені нічого не страшно!

Ось так, закінчивши свої думки, Яким і собі прилучився до загальних розмов сусідок. Розповів дещо про Німеччину, більше зупинився на загальному житті у Польщі.

Стара мати накрила стіл, все виглядаючи старого. Сусідки здогадалися про свою зайвість надалі, попросились та й розійшлися. Незабаром і старий Могиленко з'явився, видно, вже попереджений сусідками.

Тепло, дружньо та щиро зустрілися обидва сердеги. Старий, наче розгубився. Кинув ліхтар серед хати, кинувся, тричі цілуєчись, мов старі побратими. Нарешті відійшли на кроків два, мовчки, взаємно оглядаючи один одного. Перший обізвався Могиленко:

— Отак, як бачите, шмаровоз. Заробляю кусок насущного, щоб тільки з голоду не вмерти та прикрити якнебудь тіло нужденне. Запрошували знову до цукроварні, але я відмовився, пославшись на старість та постійну осілість. Оце й будиночок цей у власність придбали. Цур їм з їхньою ласкою! Обійдемося і без високих посад, бо з них високо та швидко падають в обійми ЧК. Пробачте мені, дорогий гостю, за мої теревені. Я дуже й дуже радий вашому поверненню. Мої переконання ще раз ствердились, що Україна не вмерла. Роботи непочатий край, а людей не вистачає.

— Таточку, — втрутилась Софія, — Яким буде в нас цілий тиждень і набалакаєтеся досхочу. Іди переодягайся та будемо вечеряти. Пильнуй лише за тим, щоб ніде не обмовитися, бо Яким повернувся з німецького полону з іншим прізвищем і на правах мого жениха. Вона кинулась до батька, цілуєчи його.

— Таточку, тільки не сердься. Саме життя такі кумедні форми творить, а наші взаємні почуття ти давно знаєш.

— Господь з вами, діти. Ви більше тепер пережили, то вам більше й знати. Не забувайте, мої дорогі дітки, що серед українців було і є багато таких, які ставлять загальні інтереси вище особистих. Нам старим залишилось декілька років скнити, а на вас молодих одна тільки надія — сказав Могиленко, йдучи до другої кімнати.

Стара вже все приготувала на столі. Тихою мирною родиною сіли за стіл. Батько перехрестився до

образів, встали й всі, перехрестились, в душі благуючи милости на нове життя. Довго розмовляли за вечерею й після вечері. Всі одностайно радили Якимові залишити посаду методиста при відділі освіти. Краще піти на учительську роботу до якоїсь далекої школи. Сидіти тихо, непомітно, поступово налагоджуючи запільні зв'язки. Треба цілком зорієнтуватись. Яким і сам був такої думки, але хід подій пішов наперекір. Нічого не вдієш, а виправити лінію поведінки таки доведеться. Була мова й про Якимову родину. Могиленкам було більше відомо про життя Галі, але якось всі намагались обминути більші інформації. В Якіма було стільки переживань під час подорожі. Хай трохи згодом, заспокоїться, а тим часом декілька натяків спрямують чутливу Якимову душу й до сприйняття дійсності. Могиленко та Софія цілком це розуміли, але стара, як стара, в тактовні міркування не дуже заглиблювалась. Як тільки Яким завів мову про бажання довідатись про життя своєї родини, прохаючи Могиленків звестися з андрушівськими знайомими, стара Могиленчиха й кинулась у відвертість:

— Зайва річ, Якіме Федотовичу, ваша дружина вибрала собі шлях безпечніший, ніж ви.

— Як то вибрала?... Невже померла?... — не розуміючи, запитав Яким. Невже чекісти замордували?

Він піднявся над столом, суворий, хижий, з поглядом помсти та смерті. Софія аж злякалась. Таким вона його бачила лише в смертельних боях. Кинулась до нього, заспокоюючи.

— Нічого трагічного нема. Заспокойся, мій голубе. То мама, не обміркувавши, поспішила. Галя жива й здорова, і живе непогано. Павлик також...

— Так в чому ж справа?... Я вас прошу, благаю, скажіть мерщій — заспокоюючись, сів знову Яким.

Могиленко вийшов з кімнати, вважаючи цю розмову не для старих людей, а Могиленчиха зняковіла та просила пробачити їй старій та недотепній. Софія ластівкою завилась коло Якіма, приголубила його, обняла, шукаючи слів, з яких би почати розмову.

— Якимцю, це дрібниці життя в порівнянні з тим, що було та що має бути. Адже ти знаєш того агронома, як його?...

— Ах, ось воно що!... — здогадався Яким. Вона одружилася вдруге з Гальосою!... Ну, що ж? Може й краще зробила. Такі люди, як Галя, не здатні на великі героїчні вчинки. Зрозуміти ідеї патріотичної боротьби вони ніколи не зможуть. Кінцева їх мета — родинний спокій, а я їй цього не міг і не можу дати.

— От бач! А ти вже й розхвилювався — заспокоюючи, пестила його Софія. Ми довідались рік тому. Живуть вони знову в Тарасівці, в своєму домі. Побрались вони ще на Чернігівщині, а потім з усією родиною Ярошенків переїхали до Тарасівки. Гальоса вступив до большевицької партії, має високу посаду. Живеться йому добре та й Галі непогано.

Яким нахилив голову і слухав. Софія й собі замовкла, перебираючи його кучері.

— Звичайне зоологічне явище. Їм, аби добре їсти, слати та задовольняти різні тваринні вимоги. Україна й бідний обездолений український нарід — це другорядна річ — сказавши це, Яким полегшено зідхнув. Важко лише перенести самий факт глибокого просякнення ворога в українську дійсність. Він не тільки захопив, поневолив Україну, але хвилями зрадництва «землячків» докотився до нашої душі, відірвав саме дороге, близьке. Коли ж тут не їхня сила, то кривава рука чекіста кладе без жалю край всьому стійкому, відданому батьківщині. Так було за часів білої Москви, так воно є й за часів червоної. Яким помовчав, подумав. Бог з ними... Фактично Галля давно перестала мені бути дружиною, але Павлика з їх рук я мушу вирвати.

— Не так це легко зробити, як ти гадаєш — діловито відповіла Софія. За советськими новими законами дитина мусить бути при матері до свого повноліття. Та й Павлик від тебе одвик, а то й забув. Мати для нього і ближча, і радніша.

— А може ж кривдять його, знущаються? — нетерпляче запитав Яким.

Софія добре знала, що Гальоса не тільки байдужий до Павлика, але й ненавидить його за батьківську подібність. Знала, що дев'ятилітнього Павлика віддано за помічника сільському пастухові. Також знала, що у Галі знайшлася друга дитина, а через Павлика були часто-густо сварки в Галі з Гальосю, але про це вона промовчала і лише відповіла:

— Хто його знає... Невідомо... Але Гальоса —

прикра людина і вітчим буде з нього кепський. Мовчали, думали — Софія насторожено, а Яким весь час находився у важких думках. Стара мати давно вже прибрала з стола, упоралась та й пішла до старого.

Була вже пізня темна ніч, сповнена туманами, тишею, що зрідка ліниво порушувалась гудками паровозів. Старі, видко, лягли спати, а молоді сиділи, віддаючись своїм думам.

Нарешті Яким раптово перервав тишу. Софія аж стрепенулась.

— Так, я мушу бачитись з Галею, — стукнувши долонею об стіл, — рішуче промовив Яким.

— Сина я заберу до себе. З Галею про це ми домовимось.

— Воля твоя — покірно згодилась Софія. Але не зараз.

— Так, не зараз. Улаштуюсь на роботі, трохи ознайомлюсь з советським життям, установлю зв'язки з ріднею, пошукаю друзів і час сам по собі прийде!

— Чи певен ти, Якимцю, в спокій свого життя? Чи не ризикуєш ти життям і Павлика?... Хто догляне за ним вразі якоїсь біди?

— Рибко мая! Я певен лише в одному, що ти мене, як не лишила в минулому — не лишиш і в будучім нашім житті. А Павлик же тобі не байдужий! Сказавши це, Яким заглянув допитливо Софії у вічі.

— Ще й питаєш?... Це ясно, як у день. Але скажи, мій голубе, як?... У який спосіб?

— В спосіб нашого одруження. Батьки ж не

будуть заперечувати. Побалакаємо з батьками. Гадаю, що тепер вони не перечитимуть та ще й при умові, що наші діти будуть католицького віровизнання.

— Якимцю, сподіваюся, що ти в мене впевнений! Найважливіше в нашому домовленні, а всяке оформлення — це другорядна річ. Не зрадила досі й певна, що не зраджу надалі. Підждемо деякий час, ти улаштуєшся на роботу та й заживемо родинним життям.

**

Яким і Софія розраховали свою будучину, заспокоїлися та й лягли спати.

Яким і не помітив, як пробігли дні його відпустки. З'явився знову до відділу освіти й при нагоді заявив шкільній владі про свою нездатність вести та керувати методичною роботою шкіл округи. В школах ще не працював, а тому є багато невідомого й що він бажає піти до школи, щоб самому на практиці поучитись. Як не доводили, як не вмовляли начальники освіти, але Яким стояв на своєму: не знаю, не можу. Через якийсь тиждень влада переконалась у правдивості Якимових доведень і погодилася звільнити його з відділу та надати право вибору будь-якої вільної посади в школі. Скоро й нагода трапилась. Яким заступав відсутнього інспектора, до нього

го звернулися представники одного з сіл віддалених районів, прохаючи про призначення до їхньої школи завідувача та двох учителів. Яким гарненько розпитав про село, про умови житла, додаткової платні від громади та й погодився особисто їхати до них на працю, обіцяючи підшукати решту вчителів. Влада не заперечувала, але ставила єдину вимогу: Яким мусить стати завідувачем школи. Він швидко взяв розрахунок і безпосередньо виїхав на нову посаду. Незабаром і Софія виявила свою згоду їхати на роботу, як не на медичну, то хоч на педагогічну, лише б тільки бути з Якимом. Батьки не заперечували ні проти роботи, ні проти подружнього співжиття Софії з Якимом. Будь-що-будь — Яким таки подруг Софії перед людьми, перед ними й перед Богом. Така вже його воля, такі вже дивні стали закони життя.

СЕЛО ЗА ЧАСІВ НЕП - у

Село Новогринівка лежало за 70 кілометрів на схід від Кривого Рогу і 15 від залізниці. Це звичайне степове село, що розкинулося своїми хатами та дворами і вишневими садками по степовій широкій балці, де ледве протікала річечка без певної назви. Село було велике, з великою церквою та школою в центрі. Лікарні не було, лише амбулаторія, що вже не діяла протягом декількох років з браку медичних робітників. На схід та захід від Новогринівки розкинулося, розтяглося по балці багато великих сіл, що, здавалося, дорожнім людям, кінця їм не буде. На південь та північ простяглися безкраї родючі степи. Був уже листопад місяць. Ясний соняшний день, насичений першими холодами, відкривав далекий степовий, мовчазний, тихий, мрійний, непорушний простір. Мов і життя на ньому не було! Тільки де-не-де ліниво перекотиться перекотиполе, або перебіжить безтурботний зайчик.

Була неділя. Яким приїхав до своєї кінцевої станції. Він довідався від залізничників про можливість переїзду до Новогринівки. Охоче й люб'язно

присутні селяни пояснили, довідавшись раніш про причини Якимових відвідин.

— Запізно тепер з'їжджаються вчителі — гомоніли поміж собою деякі селяни. Колись ще й жнива не кінчались, а вчителі й діточок уже списували.

— Звісне діло. Де ж тепер тих учителів та ліжарів набереш! Які були — порозганяли, замордували, а то й на війнах загинули. Жди, поки їх вишколять. Це ж тобі не шевця чи кравця навчити — одвернеться дядько та й спляне з притиском, затягнувшись міцно доморослим.

Якимові порадили піти на базар, де бувають сотні підвід з Новогринівки. Так і вийшло. Не пройшло й півгодини, як Якимові валізи вже лежали на возі новогринівського селянина. Довелось лише почекаати, бо базар тільки що розпочався.

Про НЕП Якимові відомо було ще за кордоном, але практично спостерігати ніде не довелось. Ось і пішов він з краю в край по базаровій площі, що в квадраті сягала до кілометра. Людський галас, ревіння худоби, іржання коней, несамовитий крик свиней, викрикування гемблярів, музика на качельнях, співи циганів, лірників, старців, п'яні пісні та вигуки з пиварень, брудна лайка, вольові окрики міліціонерів, скрипіння возів, цвйохкання батогів — все це зі страшенною силою єдиного невиразного звуку відбивалось у містечку, поза містечком, далеко в степу, перекочуючись за хвилями вітру в один то другий бік. Варто лише прикрити очі та злегка уші, щоб почути цей звук: у-у-у... у-у-у... у-у-у!...

СЕЛО ЗА ЧАСІВ НЕП - у

Село Новогринівка лежало за 70 кілометрів на схід від Кривого Рогу і 15 від залізниці. Це звичайне степове село, що розкинулося своїми хатами та дворами і вишневими садками по степовій широкій балці, де ледве протікала річечка без певної назви. Село було велике, з великою церквою та школою в центрі. Лікарні не було, лише амбулаторія, що вже не діяла протягом декількох років з браку медичних робітників. На схід та захід від Новогринівки розкинулося, розтяглося по балці багато великих сіл, що, здавалося, дорожнім людям, кінця їм не буде. На південь та північ простяглися безкраї родючі степи. Був уже листопад місяць. Ясний соняшний день, насичений першими холодами, відкривав далекий степовий, мовчазний, тихий, мрійний, непорушний простір. Мов і життя на ньому не було! Тільки де-не-де ліниво перекотиться перекотиполе, або перебіжить безтурботний зайчик.

Була неділя. Яким приїхав до своєї кінцевої станції. Він довідався від залізничників про можливість переїзду до Новогринівки. Охоче й люб'язно

присутні селяни пояснили, довідавшись раніш про причини Якимових відвідин.

— Запізно тепер з'їжджаються вчителі — гомоніли поміж собою деякі селяни. Колись ще й жнива не кінчались, а вчителі й діточок уже списували.

— Звісне діло. Де ж тепер тих учителів та лікарів набереш! Які були — порозганяли, замордували, а то й на війнах загинули. Жди, поки їх вишколять. Це ж тобі не шевця чи кравця навчити — одвернеться дядько та й сплюне з притиском, затягнувшись міцно доморослим.

Якимові порадили піти на базар, де бувають сотні підвід з Новогринівки. Так і вийшло. Не пройшло й півгодини, як Якимові валізи вже лежали на возі новогринівського селянина. Довелось лише почекаати, бо базар тільки що розпочався.

Про НЕП Якимові відомо було ще за кордоном, але практично спостерігати ніде не довелось. Ось і пішов він з краю в край по базаровій площі, що в квадраті сягала до кілометра. Людський галас, ревіння худоби, іржання коней, несамовитий крик свиней, викрикування гемблярів, музика на качельнях, співи циганів, лірників, старців, п'яні пісні та вигуки з пиварень, брудна лайка, вольові окрики міліціонерів, скрипіння возів, цвіхоккання батогів — все це зі страшенною силою єдиного невиразного звуку відбивалось у містечку, поза містечком, далеко в степу, перекочуючись за хвилями вітру в один то другий бік. Варто лише прикрити очі та злегка уші, щоб почути цей звук: у-у-у... у-у-у... у-у-у!...

Оком не скинути на весь цей базар. Це треба піднятися на містечковій пожежні, або хоч вилізти на саму найвищу фіру з сіном або соломою. Глянете навколо себе й дивується, що, воно, за смуги оточують вас?... Ось довга червоно-чорнувата смуга, що з білими та сірими плямами ген-ген простяглася по вулиці на захід. Вона неспокійна, рухлива до неймовіри, а особливо в своїй середині, так званому проїзді. Це кінський базар. Тут скупчено найпильнішу увагу приїжджих селян, тут продається та купується найдорогоцінніший їхній скарб. Кожний селянин мусить побути на кінському базарі, хоч нічого не купує й не продає. Той міняє гіршу конячину на кращу, той, притиснувши грошенят, прицінюється, придивляється, випробовує, щоб завести конячину в господарстві, а той, сердега, з гіркої долі вивіз останню шкапину. Нічого, голубе, не вдієш. Продавай, хоч даром віддавай, а податки державі давай. Такі вже закони советського НЕН-у. Що з того, що голонних діточок багато в тебе, що старцем зробився у вільній країні?

**

Кажуть люди, що як без жида ярмарок не обійдеться, так і кінський базар без циганів. Що риби вода, те циганові кінський базар. Тут вони на верху своєї слави й ремесла. Купує, продає, долоні б'є,

торгуючись, на коні літає, а далі, куди тільки не загляне коневі. З ледачої зроблять швидку, з норювистої слухняну, а вкрадену перероблять так, що сам господар не пізнає. Хвоста підріжуть, уші обріжуть, зуби вставлять, або виб'ють, фарби дорогої не пошкодують на перефарбування, не підковану — підкують, підковану розкують. Та що казати?... Мастаки та й усе. Горілку п'ють не лише самі, а й коней частують, особливо ледачих. Не пошкодують літри, навіть дві, а напоють бідну конячину так, що біжить мов божевільна. Вживають і нелюдських заходів. Перекинуть уверх ногами ледачу конячину, зашнурують їй ноги, підв'яжуть до дерева та й б'ють по животі та ребрах якусь годину-дві, заховавшись від людського ока. А батоги ж у них справні та замашні, з вузлами, дротом, оливою на кінці. Не тільки ледача, а й нежива коняка побіжить після таких ліків. От і розберись селянинові в ганчі такої коняки. Купував — була справна, швидка, слухняна, а через якийсь тиждень: скільки вб'єш — стільки й в'їдеш. О, щоб їх трясця та морока забрала тих циганів.

Від кінського базару ви переводите свою увагу на другу смугу, що поруч з кінською. Тут уже зовсім не те — абсолютний спокій. Киньте своїм поглядом по всій величезній смугі — спокій і спокій. Ця смуга зветься «товарна». Чому така назва виникла — визначити важко. Може тому, що в старовину наші предки слов'яни, займаючись скотарством, переважним товаром для обміну вважали шкіру з худо-

би. Хай буде й так, але зустрінуться два куми та й питають один одного:

— Куме Свириде, чи на «товаровій» ви вже були?

— Та ні, стою ще на «свинячій». Поросята насилу спродав, а оце шукаю стару, що з бузівком пішла на «товарову».

Нема тут ні біганини, ні метушні. Стоїть собі худібонька, ремигає і сінце пахуче поїдає. Хіба яке мале та дурне, відірване від рідного табуну, не вгаває: му та й му...

Корови старі й поважні також іноді кидаються в неспокій, як невчасно здохть, або теля від них відберуть. Та не була б то мати, рідної дитини жалко. Скільки не реви, голубко, — не допоможе, а то ще й батогом нахвоськають, чоботом морду розіб'ють. Тепер не тільки у тварин забирають дітей, але й в людей навіть в самій найсоціалістичнішій державі та ще й за допомогою самих найцивілізованіших держав. Еге-ге-ге! Мовчи краще та дивиш. Такий уже вік настав.

На «товаровій» більше орудують жінки: вони й здохть, молоко попробують, удій визначать, про коров'ячі примхи довідаються. Чоловікам лишається тільки сторгуватись. Отой торгуються, сердешні, до хрипотіння, б'ють руку об руку аж до болю.

— Як не вісімдесят «черв'ячків», то й не будем починати торгу, — з повагою кине та й одвернеться господар, — то прибираючи пашу, то воза

поправляючи. Коли ж є в наявності господиня, то так защебече, так розкотиться похвалами своєї корови, що ви й слова не зможете вимовити. О, є цокотухи в Україні!... Уміють балакати!

Коло волів торгівля відбувається ще спокійніше. Прийде селянин з батіжком, понихкуючи люлярою, мовчки загляне на биків, цвйохне батогом котрогось, інколи й гукне: «прийми!» Вслід йому й господар волів також гукне: «прийми, половий!». Довгенько придивляються, приміряються та й почнуть торги: сходяться, розходяться, упевняють, клянуться, руки б'ють і аж під обід могорич заїють.

З різною «товаровою дріботою» торг відбувається легше й скоріше. Прийде якийсь жид, або тваринник, раз-раз і сторгувались. Глянеш по дорозі в степ, а там лише мандрує, оточеної погоничами, табун за табун, зв'язаної «дрібноти». Не викрутилося, не втечете, ковбасою станете десь там у Москві чи в якомусь «граді».

Роглянувши «товарову», ви зараз же здобаєте «свинячу». Що то за тварина ота свиня?... Ніякого тобі «прилічія» не розуміє: на віз, на м'яку солому її мостять — кричить, з воза на руках легенько, обережненько зносять — кричить; додому, з дому везуть — кричить. На базарі такий противний концерт всі підіймуть, що коли ви без потреби навідаєтеся сюди, то будете стрімголов тікати.

Головний купець на «свинячій» — це «кабанник», що купує не лише кабанів, а й свиней. Це лю-

ди грошовиті, а торгуватись — так вони перші: Це вам не селянин і в торгівлі довго не воловодиться. Ось тільки дивне явище на «свинячій» помітно: купців більше, ніж свиней. Не встигли «свинства» ще наплодити, але умови для розвитку такого цілком складені у «вільній країні». Зачекайте трохи, зробили два кроки вперед, а тепер відступіть один крок назад і свинство буде!...

В середині, в самому центрі, розкинуто декілька крамниць і безліч столів, яток. Чого тільки тут немає?... Ось гляньте: одіж, взуття, різні сукна, полотно, перкаль, меблі, корзини, дїжки, бочки, залізо, залізні вироби, смола, дьоготь, гас, мило, скляні вироби, скло для вікон, книги старі й нові, плуги та всякий старий реманент, м'ясо, сало, всякі ковбаси, а риби — й солоної і свіжої, найбільше оселедців, різна городина — якої хочете, мед, віск, варення та повидла, горілки ж тієї, так всі полиці заставлено, а осторонь — гори кавунів і зерна, зерна... Багато, дуже багато всього. Всього не підглянеш, не перерахуєш. Єдине з певністю можна ствердити, що село таки випередило місто й краму свого таки більше постачає. Як би не було, а торгівля відбувається таки велика. Всі крамниці, всі намети, столи, оточені людьми, не мов вулики бджолами. Гроші так і сипляться, переважно червінці, але ще й «совзнаки» попадаються. Не люблять селяни «совзнаків», які нагадують їм люті часи військового комунізму, коли за мільйон купували дві голки або коробку сірників. Не люблять знаків советських та й усе! Ось червінці

— це річ інша. Це вже вам, пане добродію, не якийсь там кривавий комунізм, а НЕП з вільною торгівлею, промислом та хліборобством, з твердим податком. Точнісінько так, як за часів Центральної Ради — казали. Може й до згоди дійшли.

Від сходу до заходу сонця працює селянин, бо все його, бо лише він господар у своєму добрі. Він бачить, відчуває на собі, як збагачується його господарство. Не страшно, що збільшуються податки. Він нічку не поспить, а своє зробить. В куркулі не попаде, бо сторонніх людей він не визискує, робітників не наймає. Куркулі — це ті, що ще до революції тримали наймитів. Отеж і нехтують ними, гроша не дають, а ці не ті: вони чесні советські трудівники.

Така була думка в селянина. В політику, в свою будучину селянин не дуже заглядає. Отак і зараз: робить, працює аж поки своїм потом, своєю кров'ю не залле пельки московським червоним сатрапам.

***

Пробачте, людоньки добрі, за зайві Якимові думки. Базар він уже обійшов вздовж і поперек. До нього придивився, прицінився та порівняв капіталістичний світ з соціалістичним. Зідхнув важко та й мовив до себе:

— А що ж то далі буде?...

Ось і гурт молоді зустрів на головній вулиці. Та де там гурт! Тут, майже, вся молодь з базару зібралась. Тут і качельні, тут і музика, тут і ласощі різні продаються. Ходять гуртами, парами, хлопці з хлопцями, дівчата з дівчатами, а то й мішаються. Ходять уперед та назад, жартують, сміються, насіння лускають, пісні співають під «гармошку». На цім самім місці ще сумніші думки опанували Якіма. Він переконався, що українська молодь не та, яку він знав до війни, до революції. Нема й тих чудових українських пісень, нема й чисто українських традицій. Нема великої, дорогої української старовини в її новому сучасному поступі. Де чудове українське вбрання дівчат?... Де вишиті сорочки зі стрічкою в парубків?... Подивишся на їх одяг, то й не пізнаєш — сільська це молодь, чи міська. Штани на ньому широкі, селянські, а піджак міський, ще й з «одгризлими» круглими полами. На тому он капелюх панський кумедно стирчить. В того краватка на шиї, як на кілку, а он черевики довгоносі виглядають, в декотрих штани дудочкою ноги обтягли. Дівчата, красиві, чудові українські дівчата!... На кого ви подібні, в цих вузьких та коротеньких спідничках, блюзках з нерозмірним декольте! Горе та й годі!... Чуже, далеке місто навезло вам цього вбрання за часів усяких комунізмів, голодних років та революцій. Видно не з маком було й містові, коли останнє лахміття повикидало на базар. Оце тільки й дихнули вільно, як крок відступили назад. А ви, червоні верховоди, що кинули в петлю місто й село, побоялися зразу

затягнути, задушити народ — попустили трохи. Пограйтеся, потіштеся своєю жертвою. Рано чи пізно все ж задушите «вільний народ». На вас, на ваші ідеї це дуже скидається. Послухайте, яких ви пісень понаучували молодь, фольклор — і той в босяцький фальшивий одяг одягли. Стоптали все дороге, все коштовне, що віками творив народ. Он в гурті «гармонь ваша» виграє під спів «яблочка». Полюбуйтеся:

«О, яблучко, куда котішеї,
Понадьош у чека — не варогішеї.
Я на бочке сіжу, сльози капают,
Нікто замуж не берьот, только...»

Ця перлина вашої творчости перекочується з міста в село, з поважних театрів до базарового майдану, виславляючи криваних катів ЧК, підносячи мораль... аж до «бочки». В другому кінці вулиці, неначе на відповідь гуртові хлопців, дівчата співали:

«О, чьом дева плачеш?
О, чьом сльози льйош?...»

Правдиво співаєте — є чого плакати.

Подивився Яким на годинник — був час їхати. Господар підводи визначив певну годину й спізнюватись не годиться. Пішов. За метрів двісті, назустріч Якимові, мчалась тачанка, запряжена добрими гладкими кіньми сірої масти. За тачанкою бігло двоє верхівців у міліцейській уніформі. Люди з поспіхом, з острахом звертали з дороги. Якіма зацікавила ця кавалькада, що так владно женеться по вулиці

ці, повній людей і підвід, тому запитав якусь літню жінку хто це поїхав.

Жінка глянула на Якіма згори донизу, подумала хвилинку й відповіла:

— Видно, що ви не тутешній. Це поїхали «предрік» та «райначміл». У нас всі їх добре знають.

Яким довгий час дивився услід цій владі, розшифровуючи смішні їх назви. Зовнішній їх вигляд достатньо свідчив і про їх суть. «Предрік» товстезний, з воловою шиєю, з гладким обличчям цегляного кольору й формату, в шкряяному одязі й кепці, з напущеними товстими бровами, які ледве показували сьворі, сердито-хижі оченята, а хриплі грізні його покрикування на людей, що завчасно не звернули з дороги, склали в уяві Якіма цілком образ голови районного виконного комітету. «Райначміл» високий, весь у військовому, худий, а на обличчі (Яким примітив) весь час грали м'язи. Вуса носив «а ля Будьонний». Враження від цієї влади Якіма остаточно придавило, приголомшило.

Господи, як же це доведеться співпрацювати з отакими «правителями»? — гірко подумав.

До Новогринівки шлях був добрий, хоч і не центральний. Праворуч та ліворуч лежав рівний степ. Протягом п'ятнадцяти кілометрів треба було переїжджати лише одну невеличку німецьку колонію, що заховалась в покотистій балці та поживклих садках, зливаючись однокольоровим наметом з цегляними будівлями та черепичними дахами. Саму Но-

вогринівку з дороги не помітно, а лише, підїхавши до самого села, зразу відкривється балка, і в ній довгою смугою, скільки оком зміряти — садки, верби, тополі.

Візник Якимів — це селянин середніх років. Був досить розвинений, начитаний, бувалий і співчутливо ставився до українського національного руху. В дорозі розбалакалися про це й те. Найбільше цікавився господар біографічними моментами Якімового життя. Коли ж довідався про тривале перебування Якіма за кордоном, то й спокую йому не давав: як та що, які люди, як вони живуть, який у них устрій і т.д. Яким, на всякий випадок, відповідав стримано, ухиляючись іноді від прямо поставлених питань. Довго тривала розмова й про життя селян під софетами, далі перекинулись до балачок про базар. Вони цілком ствердили враження Якіма. Єдине, що здивувало його — це оповідання про партизанів, про «іванівців». Селянин, не знаючи про хід та стан партизанки, розповів лише про подію, яка сталась недавно, на попередньому базарі.

— Це трапилось якраз у першу неділю після Покрови. Було ще досить тепло. Люди вже обмолотились і обсіялись, добавилось вільного часу та й торгувати було чим. До того ж свята неділенька настала. День випав ясний, соняшний. Не встигло сонечко підкотитись до сніданку, як увесь майдан, усі вулиці були забиті базаруючим людом. Торгують люди, скуповуються, дехто з ранніх збирався вже й додому повертатися. Аж ось тобі: один постріл, другий,

третій... Що, воно, за нечиста сила?... Люди біжать, крик, лемент... Сам не второпаю, що робиться. Дивлюсь — біжить жидівка й щосили кричить: партизани!... Я їй подумав — а чого ж мені боятись їх? Виліз на воза та й спостерігаю. Правда, партизани, тільки якісь кумедні, всі в селянському одязі, але з обрізом та з ножом кожний. Так і мотіляються по базарі їй, де вже назирять міліціонера, або комуніста, то так на ніж і насадять. Видно, «партейних» усіх з обличчя знали. Через годину, може їй більше, трохи осторонь по головній вулиці запалахкотіло подум'я. Ніяк не розберу, що воно горить, коли ж ось прибіг сусід (віз з возом стояли) та їй каже: познасили з усіх установ папери, меблі й усе це підпалили. Грошей з фінвідділу не кидали у вогонь. Оце ж слухаю сусіда та їй спостерігаю що ж далі буде. А воно аж нічогосінько! Навантажили свої вози різним добром з кооперації, забрали добрих коней у виконкомі, міліції та їй зникли так швидко, як і з'явилися. Щось один з них промовляв з високого воза, але я не чув. Кажуть люди, що про Україну говорив. Найвища влада чи втікла, чи поховалась, але до партизанів не попала. Якогось меншого секретаря з партійного комітету знайшли у відхідниковій ямі, то застрілили їй у вогонь кинули, щоб не смердів. До вечора приїхало військо з Кривого Рогу, але шукай вітра в полі... Допитували деяких селян, але — що ми знаємо? Ми народ темний!

Селянин цвйохнув борозню конячину та їй замовк. Мовчав і Яким. Може кається в деякій своїй

поспішності в минулому, а може складав якісь пляни на майбутнє. То вже йому знати.

Селянин підвіз Якіма до голови села, гукнув на нього, і відрекомендував:

— Завідувач школи, призначений з округи! — підкреслюючи останні слова.

Голова допоміг Якимові знести речі до своєї хати, послав за «попечителем» школи (так звали в селі представника від батьків до шкільної ради). Незабаром з'явився їй «попечитель». Яким розпитав про шкільні справи та попросив познайомити його з учителями. «Попечитель» відвіз Якіма до його квартири й запросив до себе на обід, заказавши на вечір зібрання вчителів з усіма представниками. З розмови Яким устійнив, що працюють лише перші чотири класи, а останні три вищі чекали на приїзд нових учителів. Приміщення вистачає, паливо є, ремонт зроблено. Приїхали вже й ті вчителі, що були призначені разом з Якимом. Перешкод до початку навчання не було. В приватних розмовах Яким виявив низький рівень оплати вчителям, себто 32 карбованці на місяць. Правда, селяни зібрали в допомогу вчителям по 19 пудів різного зерна. Давні, осілі вчителі мали додаткові засоби до життя. Одержали землю, засівали її, тримали корів, свиней, курей, мали свою городину — це все, подвійно працюючи, давало можливість якось жити. Порівняв Яким це життя советського вчителя з життям в Польщі та заробітною платнею, і не знайшов порівняння. Це було щось пересічне поміж жебраком та низько оплачува-

ним робітником. Пригадав лєнінське гасло: «Учителі треба поставити на такий високий шабель, на якому він не був і не є ні в одній капіталістичній країні».

Щоб вас правцем поставкло за такий високий шабель — подумав Яким.

Довго не міг заснути сьогодні Яким у своїй новій квартирі. Думав про роботу в школі, про матеріальний стан, про своє особливе штучне становище, про Галю, про Софію й чого тільки не приходило в голову. Десь там перед світанком заснув важким неспокійним сном. Наступного дня виглишив улаштуватися якось зі своїм харчуванням. За порадою вчителів звернувся до декількох родин, обіцяючи їм віддавати увесь свій заробіток. Одмовлять — не одмовляли, а все ж таки находили якусь причину й на харчі не могли прийняти. Вже й власні харчі вийшли, копійки грошей не лишилось, а до одержання платні було ще далеко. Добрі люди інколи здогадаються, запросять на обід, але були дні зовсім голодні. Яким змарнів і похудів. Одного разу таки не стерпів та й заявив батькам, що доведеться кидати школу і йти на працю до копалень. Там хоч з голоду не загинеш. На наступний день скликали всіх батьків, оголосили їм про стан новоприбулих учителів: голодні й школу думають кинути. Погмоніли, подумали та й ухвалили: «Годувати вчителів, як пастухів, за чергою учнів». Як би там не було, але Яким міг наїстися, жити й працювати. Що вже там говорити про інші потреби?... Їж, живи, працюй. «Труд облагораживает человека». Он і гасло таке висить.

Одного разу, відвідуючи райвиконком, Яким завівав мову з завідувачем відділом освіти про те, що в Новогринівці пуста амбулаторія, що його дружина є лікарем, що бажав би жити родинним життям у Новогринівці. Зразу ж пішли до завідувача «здрахування». Це була жінка років понад тридцять, видко, міського походження, з бувших санітарок червоного фронту, безумовно, комуністка. Вислухала вона уважно Якима, розпитала дещо про Софію і погодилась на призначення при умові надання їй документів, що стверджували б подружжя Якима й Софії. Це приневолило Якима думати. Одружитися цивільно? Але для цього треба надати довідку про розлучку з Галею, бо в його документах зазначено, що одружений. Викрити всю правду перед цією «завідувачкою» він не мав змоги. Втрутився в справу завнаросвітою:

— Слїш, товарищ Шарова, ти не мутї воду. Довідка — довідкою, а призначення давай зараз. Нехай собі люди живуть укупі, бо інакше лікаря для Новогринівки тобі не знайти за все життя. В документах товариша чітко визначено, що жонатий, а там він бабу привезе свою, чи чужу й, нарешті, яке нам діло до цього?

Завідувачка народнім відділом здоров'я не погоджувалась більше з тими міркуваннями. Щоб показати себе також не абиякою «начальницею», доводила своє:

— Ну, поймі ти, дорогої, што дохтор может бить нужен в более важных местах: в городе, руд-

ніке, заведе, а ми возьміом да перекінем в какую то Новогринівку. Што нам скажет за ето партія і советская власть? Ежели ета дохторша действительно товарища жена — ето другое дело. Ето значит по семейним причінам, партія тут не причьом. Вот я й требую справку ілі пусть дохторша сама зайдьот.

— А Новогринівка чи взагалі село нехай здихають без лікаря? — необережно кинув завосвітою.

— Вот ето ти неправ, товарищ. Так і відно твою беспартейность с ідіологіей мелкаво собственніка. Нужен дохтор і в городе, і на селе, но не забывай, что у нас «рабочекрестянская власть», а не наоборот. Помні, што рабочий клас ведьот за собой крестянство і — диктатура за ним.

— Брось арапа залівать, політграмоту мені читать — розсердився завосвітою. Я чотири роки воевал, по всем фронтам побував, три рази ранений, красную звезду получив, а вона міня буде політграмоти вчити. Твій робочий клас з Тули та Москви до нас прийшов. Ти, скажи, дайош призначення його жінци, чи ні?... Інакше я піду до предріка.

Яким, чуючи такі балачки, взяв свій закордонний капелюх та збирався вийти. Завосвітою не заперечував, а завздоров'ям сердито сказала:

— Ви, товарищ, вийдіте. Через п'ять-десять минут ми вам дадїм ответ.

Яким був нерадий, що підняв це питання. Почнуть шукати і тоді не тільки родинному життю не будеш радий, а й своєму особистому. Хотів піти не че-

каючи рішення, але в цей час вийшов завосвітою й подав йому призначення для Софії.

— Не звертайте уваги, товаришу. Вони у нас трохи з московським гедзом. Всі вони, приїжджі в Україні такі — махнув рукою та й пішов.

Яким увесь час роздумував над словами завосвітою, але не міг зробити конкретних висновків. Вже вдома, розпитавши вчителів, виніс певну уяву. Завосвітою Микитенко був родом з сусіднього села. Син бідного селянина, закінчив двоклясову земську школу, тут же, в Новогринівці. Довгий час працював на копальнях, а потім був у червоній армії, має великі советські заслуги, але в партію вступати відмовляється. Людина щира, вольова й правдива. Часи перебування в лавах червоної армії з нього зробили не прихильника большевизму, а прихованого ворога. Не раз і не два в нього кипіло серце, спостерігаючи в численних походах на Україні хиже знущання москалів над українським селянином, які забирали в нього останній шмат хліба й називали хохлом. Пережите спрямувало його прихильність до всього рідного, національного. З усією своєю невичерпною, природженою енергією допомагає зараз організації українських хорів, театральних аматорських вистав та українізації шкіл. В педагогічних, а особливо в методичних справах не дуже розумівся. За те учителі району щиро йому допомагають, виділивши старого досвідченого педагога в помічники.

З полегшенням зідхнув Яким. Хоч одну добру душу зустрів серед численних советських урядовців.

Цього ж дня написав листа до Софії, прохаючи негайно приїздити. Відвідав голову села, поговорили про стан медичної допомоги в Новогринівці та навколишніх сіл. Устійнили значний відсоток захворювання й смертності серед дітей, відсутність профілактичних заходів проти малярії, що великим тягарем лягає на дорослих селян, а тиф багатьох років не вщухає, перекочуючись то більшою, то меншою хвилею по селах. Селяни звиклись з оцим лихом і часто-густо почувеш:

— Ну, що ж, видно Бог уже так дає за наші тяжкі гріхи. Війна забрала багато людей, в революцію багато загинуло, а хіба мало після революції не стало їх?... Від пошестей різних, від голоду, а що вже так забрали невинного люду!...

Яким зідхне та й замовчить, не закінчивши своєї думки, бо ще хтось сторонній підслухає. Не шукай лиха, воно само тебе найде.

Голова сільського совету Гнат Чубенко — літня, поважна людина, начитаний і добре знає громадські справи. Був колись активним співучасником «Просвіти», кооперації на селі, за що селяни його поважали, а районова влада не долюблювала. Головує ось уже декілька років у Новогринівці й на останніх виборах селяни ледве його відстояли. Невдавано надіслали до села секретаря партійної «ячейки», якогось Рибаківа, прибуду-москала, що загубився від червоної армії. Комуністи у Новогринівці не водились — було лише два чи три кандидати до

партії по сусідніх селах. Тепер оцей Рибаків і верховодить селами. Він і влада, і суд, і розправа. Під кінець розмови голова й запропонував Якимові сходити з ним до цього Рибаківа. Пішли. Без нього не обійдешся.

Жив Рибаків далеченько від центру, аж на Свинорії. Оженився з фойдою, що вже років зо два ходила покриткою. Застали Рибаківа таки дома, що відпочивав після якоїсь подорожі. Яким з головою, було, зібрались вертатися й не турбувати влади, але Маринка в один голос настоювала:

— Подождіть та й подождіть. Я ось зараз його розбуджу. Він уже й так з годину спить.

Маринка аж росла від задоволення. Та й якже! Вона тепер також не з останніх. Жінка не якогось начальника з села, а самого найвищого та ще й не одного, а декількох великих сіл. Бігають до хати не тільки якісь там учителі, чи голови сільрад, а й батюшки бувають. Довідались де й Свинорія, де й хата Маринчина. Сказано ж: советська, робоча та ще й «крестьянська» влада. Тепер і кухарка може правити державою.

— Сеня!... Сенька!... Вставай! Давольно тібе спать.

Рибаків щось буркнув крізь сон, повернувся на другий бік та продовжував спати. Маринка підійшла ближче до нього, лоскочучи під носом соломинкою, ще ласкавіше його будила.

— Сенютка, міленькой, вставай!

— Чаво?...

— Да ось люди прийшли до тібе.

— Вот прістала, как банний ліст к... Калі прішли — нусть падаждут.

Яким почав заперечувати й просив Маринку не турбувати чоловіка, мовляв, зайду вдруге. Але Рибаків, почувши голос Якіма, проснувся і встав, позіхаючи та протягаючись. Яким не раз помічав, що Рибаків у його присутності був обережний. Це може тому, що совети взагалі заgravали перед військово-полоненими, які повернулися після революції. Невтральний елемент, не зазнавав ворожнечі, до нього байдуже ставляться — скоріше перевиховується. Таке ставлення Яким відчував з першого дня приїзду й тепер чітко та виразно його бачить. Правда, іноді Яким думав чи цей нащадок «лаптевого» роду інстинктивно не відчуває месника-козака в бувших герцях громадянської війни, чи не переважає тут сила волі, відчужань тієї потенціальної ненависти до відвічного ворога... З певністю можна ствердити, що як одне, так і друге мало місце.

Рибаків вислухав голову сільради, подивився на призначення Софії, попросив Якіма чачисати своїй дружині про негайний приїзд. Виявив надзвичайне задоволення, що в його партійному осередку й за часів його діяльності відкрито семилітку, амбулаторію, а це, безперечно, приведе до цього, що українські селяни, напевно, заживуть, як у раю. Слухаючи, Яким з задоволенням вивчав цього «державного мужа» з його заперечливими беззмістовними плянами на майбутнє.

До чого може дійти Україна під таким мудрим керівництвом таких «геніяльних вождів»? — з розначем подумав.

Яким глянув на Чубенка. Разом встали, разом зідхнули, попрощалися та й пішли. По дорозі не балакали, але відчували весь тягар зверхности московських зайд, що на цей раз набрали червоного кольору.

Софія не затрималась з приїздом. Через тиждень амбулаторія щоденно була оточена натовпом хворих. Софія ледве встигала прийняти, вислухати їх. Приходила додому пізно, стомлена, голодна. Яким, маючи більше часу, брався готувати різні страви, то на обід, то на вечеру, але страви виходили несмачні, погані. Пожартують, посміються та й поїдять, що наготовив. Але надалі це набридло та й Якимові не завжди випадав вільний час. Старі Могиленки хутко довідалися про таке життя молодят і порадили їм найняти до хати робітницю, що годувала б і прибирала б, а то для більшої користі господарством обзавестись: городом, хлібця посіяти якусь десятинку, поросія одгодувати, а на корову й грошей обіцяли. Всі ці речі Якимові були відомі ще з дитинства. Найшлаась і робітниця, літня уже жінка, бездітна, без чоловіка. Рада, що найшовся сталий притулок у теперішній час, а до роботи, до господарства була така щира та віддана, що й не казати.

Софія мала заробітки не аби які. З хворих вона ніколи не вимагала платні, але селяни завжди, в подяку своїй докторші, приносили дарунки: муки, са-

ла, яєць, курку, качку тощо. Минулись нестатки в новій родині Якіма. Якось під весну приїхали в гості старі Могиленки. Гуртом поїхали на базар, купили молочну корову, а підсвинок уже давненько відгодовувався в сажі. Зажили Яким з Софією мирним, тихим та любим життям.

Зайшла мова в них і про шлюб, але таку думку одностайно відкинули. Життя їх було так тісно сплетене, що цивільний шлюб не міг ні відняти, ні збільшити їхнього взаємного довір'я та відданости, лише роз'ятрити давні духові рани. Ось так і вирішили своє подружжя на все своє життя. Софія одного разу відкрилась Якимові, що збирається стати матір'ю. Були обійко і раді, й задоволені. Молили тільки Господа Бога про збереження їм спокою.

Я Є Ш Н А П О Д І Я

Находила рання степова весна. З півдня, від Чорного моря, всі останні лютевні дні в безкраїх степах буяло сильними, але теплими вітрами. Часом скрапне дощик, притихне буйнесенський вітер, а ніч темна, мов та домовина, приховує в собі степ і оселі. Сум тяжкий, ще невиразніший схопить, обгорне Якимове серце. Щось то віщує воно: гірку долю, чи нову сваволю — не в силі, сердешний, відгадати. Радяться з Софією, довго не сплять. Лише під світанок, вибившись з моці, заснуть неспокойним та важким сном.

А лихо підкрадалось так непомітно.

Була неділенька свята. В школі й лікарні роботи не було. Надворі не переставав дощ, шляхи були не проїжджі. Куди не глянеш — грязюка страшенна. Яким з Софією дозволили собі зайву годинку відпочити. В церкві били у рейки, скликаючи віруючих на Службу Божу. Не дивуйтесь, не сердьтесь і не радійте, що в наших церквах в Україні дзвонять у рейки, бо дзвони та коштовні речі давно забрано з церкви, ще в голод двадцять третього року, хоч по-

рятунку від того, український народ не зазнав ні в голод, ні опісля.

Хто міг сподіватися, що в такий день у Новогринівку завітає влада та й не будь-яка, а сам «предрiк». Голова сiльради, а особливо Рибакoв так i подумали, що або вiйна з «Керзсiнами», або революцiя вдруге. Зiбрались у примiщеннi сiльради, нетерпляче дожидаючи.

Предрiка роздягнувся, витер руки, обличчя, полiз у свiй великий «портфель», перебираючи папери та страшенно «матуючи» все на свiтi. Далi суворо звернувся, тикаючи якийсь папiрець у руки Рибакoва.

— Немедленно i безпрекословно! (Рибакoв i Чубенко в цей час уважно вникали в змiст папiрця). Заданiе боевое, государственное i, канешно, по предiсанiю с округа. Нiкакiх саботажов не может бити, да пролетарская власть i не потерпiт... По п'ять яiчек со двора. Понятно?... Ти, Рибакoв, меня понял?... Випозненiе яйцями генеральной лiнii партii — есть одно з важнейших заданii «великаво октября». По воле партii в детских домах чiстейший пролетарiят растут. Што ж ани разве яiчка не хатят?...

— Товаришу председателю, — несмiло звернувся Чубенко, — не в кожному ж дворi кури водяться, то як же тодi?...

— В среднем говорю. На кулаков больше навальтi, на попа i на всякой такой буржуазный элемент. Понятно?

— Понятно, — чухаючи потилицю промовив Чубенко. А на коли це?

— Севодня к обеду собрать, подводу назначитi i отправить в район. Понятно?

— По-нят-но, та тiльки це ви швидко хочете.

Предрiк скинiв, хотiв з лайкою накинутись на Чубенка, але тодi втрутився Рибакoв.

— Товарищ предрик, ежели так работать, как вот етот Чубенко, то тут ничем i никакой партийной лiнii не сделаеш. Он все ответственное дела затыгивает, саботирует. Подкулачник да i весь...

— Кажить краще, що я вам негодний — не змовчав Чубенко. Вигнати треба, то робить уже своє дiло скорiше. Народ мене вибрав, за народ я й стою. Куркузем та пiдкуркульником я не був, самi добре знаете, хiба в угоду Рибакoву зробите.

Чубенко наклав шапку на голову та й попрямував до виходу. Предрiк оскаженив, схопив пiстоль i, що сили, завершав своїм хрипким голосом:

— Стой, гiдра ти кулацкая!... За такой саботаж ти у меня в Сибiри сгнiюш!

Чубенко вернувся й мовчки, пильно, з усiєю силою накопиченої ненависті вставився у вiчi предрiка. Той також мовчав, стиснувши кулаки, хижо й не з меншою ненавистю вп'явся у вiчi Чубенка.

Цей нiмий поединок тривав двi-три хвилини, а далi предрик, показуючи на дверi, крикнув:

— Марш, сукин сын! Через час еозвать сюда сотских!... Обернувшись, сам до себе: чортов хахол!

Чубенко насунув ще нижче шапку й пiд пиль-

ним предріківським поглядом, в позі невільника, пішов виконувати «високоповажний» наказ влади.

Через півгодини предрік з Рибаківим їхали на тачанці, усадовивши до себе «Кайзера» (улюблена собака предріка) та двома озброєними до зубів верхівцями, через село аж до Свинорії. Маринка гостинно зустріла високого гостя. Верхівці та хурман помістилися з кіньми у сусіднього «куркуля» за наказом Рибаків:

— Поїть, кормить до от'їзда товарища предріка.

Невідомо чим була заклопотана влада в хаті Рибаків, але десь там надвечір, предрік і Рибаків, в досить веселому стані, верхи поїхали оглядати місцеві установи. В амбулаторії найшли все в порядку, в сільбуді також, але в школі були неприємності. В суботу увечорі в одній із класних кімнат відбувалися збори піонерів. Піонервожата Маша Сухіна, що була вчителькою політграмоти в школі, наполягала на виконання завдань райкому комсомолу. До 8 березня, себто до міжнароднього жіночого свята, охопити піонерським рухом дівчаток-учениць, обов'язково 10 відсотків та ще й в кожній класі. Важка це була справа. Ось місяців два б'ється Маша, як риба об лід, а дівчатка в піонери не йдуть. Хлопці, то інша річ, десятків два-три охоплено, хоч ще не бажають носити червоних краваток, але то дурниці. Всьому прийде час. Оце ж в суботу Маша робила «читку» з дітьми, розказувала про значення та завдання піонерруху, пропонувала записуватись до піонерського загону, а дівчатка мовчать та й мовчать. Довго за-

тримались на зборах і прибиральник не встиг підмести класи. В неділю ранком він пішов до церкви, а після обіду відпочивав, відклавши прибирання на вечір.

Треба ж було такому лиху статися. Заїхала влада й в першій мірі почала оглядати класні кімнати. Звичайно, зайшли й в забруднену кімнату. Ось тут то предрік і виявив всю свою велич влади та темпераменту.

Позвать сюда заведующаво школой, — наказан Рибаківу, — картаючи його за недогляд.

Прибіг Яким сам не свій. Поздоровкався, але не тут то було. Предрік, мов пес, що зірвався з прив'язі, так і кинувся на Якима.

— Што ето у вас?

— Це класна кімната і... школа, — не розуміючи предріка, відповів з острахом Яким.

— Ето б..., а не школа. Почему грязь?... Почему не подметено?

Яким почав виправдовуватись, але його не слухали.

— Саботіруєте?... Все ви здесь саботажники, предатели советской власти. Я вас научу, как выполнять директивы партии и правительства!... Интеллигенция дохлая!... Буржуазные недорезки!... Сволочь мировая!... Бері венік і сейчас подметай!...

Яким, як не стримував себе, але далі не зміг володіти собою. В тон предріка з такою ж ненавистю відповів:

— Шановний товаришу, до такого тону я не

звук і наскільки мені відомо, директиви партії не дозволяють такого свавілля, хоч би й головам районів. Я буду скаржитись в ЦК партії, — повернувся та й пішов, і лише по дорозі кинув, — скоріше ти будеш підметати, ніж я!

Предрік не зовсім зрозумів останні слова, бо Рибаків заметушився біля нього, заспокоюючи та вмовляючи його.

— Брось, дорогою товариш, на всякую гідру оброщать вніманіє. Знаєш, ані, оті военнопленніє, могут наделать делов. В ЦК їм не закажеш дарогі. Да і учитель он неплохой, а жена дохторша тоже... Поедем ко мне, уже время обедать.

Предрік, мов той ведмідь, важко сопів, заспокоючись, а почувши мову про ЦК, якось важко зідхнув, оустився, як той ковальський міх і стиха промовив:

— Да я што ж?... Я только замечаніє сделал. Он напрасно абиделся. Ты, братінка, тут проследи да і с ним поболтай, моа, в міру нам лучшей житі.

Постояли, подумали чи не далеко зайшла їх ревізія, далі предрік сплюнув, гірко матюкнувся, а Рибаків поплескав його по плечах.

— Успокойся, товаришок... Это бывает... А до ЦК ему далеко.

Знову сіли на коней та й попрямували до Свнорії. По дорозі Рибаків заскочив до сільради та наказав голові комнезаму відвезти корзину яєць до його хати. Гукнув на Машку Сухіну, щоб приходила.

наказав сотським кінчати збір яєць, а хто не дає — арештувати таких та садовити до холодної, як злісний елемент.

Скінчилась і обідня пора, день хилився до вечора. Яйця були давно вже зібрані, упаковані на возі. Сільська влада чекала на предріка, але його не було та й не було. Голова комнезаму бігав довідатись в чім справа. Як повернувся, то тільки рукою махнув.

— Там таке діється, що й Господи! Машка піонерів скликала, пісні різні владі співають, виставу дають, а предрік горілкою їх частує. Маринка не встигає й яєшні для них пражити. Звісно, як «большое начальство», то й большой балъ. Большому ко-раблю — большое і плаваніє».

Ждали до самого вечора, уже й стемніло, дощик знову пішов. Люди порозходились. Чубенко наказав закотити воза з яйцями в пошівську возівню, визначив двох молодших хлопців на варту, а сам пішов відпочивати. Слава Богу, ніч пройшла спокійно. Лише на ранок люди загомоніли, а особливо ж оті цокотухи-молодиці.

— Що ж це таке?... Де ж правда свята?... По-зичай у людей, від рота рідної дитини відривай, а він, чортів жирюд, нашими яйцями різних шлях годує, собаку обгодував, що може й здохне йому на втіху. Дітей на розвагу покликав, самогоном поїв. Та це й за панів такого не було!

— Та це ще не все, — прилучилась друга су-

сідка, — як дітей отож відпустили, то й почали пустувати між собою. Машку роздягли догола, заставили її танцювати, а Маринка й собі...

Решту непопражених яєць, танцюючи, потоптали на долівці геть чисто. Понаригали на стіл, на діл, а собака, обжершись яєць, там таке наробила, що й не пройти. Баба Секлета, що куховарила, каже, що лише на світанку поснули. Зараз, після паскудного діла, так і сплять, голі, пообригувані. В хату навернутись неможливо. А собака скавчала, скавчала, та десь і зникла. Баба Секлета оце й боїться. Ходить та питає людей чи не бачили де собаки.

— Отаке то, людоньки добрі. Оце вам і слобода й советська власть — відхнула баба, підперла рукою підборіддя та й замовкла.

Влада проснулася аж під обід. Предрік зразу ж кинувся за Кайзером. Оглянули весь двір, всю Свинорию, міліціонери об'їхали все село, а собаки таки не знайшли. Допитували бабу Секлету. Хреститься й божить стара, що з ночі її вже не бачила, що сама її шукала. Почали гуртом радитись, випивши та закусивши знову. Було два проєкти: Рибаківський — вигнати куркулів та зробити обшук всіх клунь, хлівів, ожередів і Машин — післати на той же обшук піонерів та охочих учнів. Довго сперечалися за чаркою, а далі вирішили обидва проєкти об'єднати. Куркулів та піонерів розгорнути в лави на протягнуту руку один від одного. Поряд з кожним куркулем поставити піонера, як більше надійний елемент. На флангах мали слідувати кінні міліціонери, щоб

ота куркульня не розбіглась. Почали від Свинори Предрік з Рібаковим ішли по вулиці, як справж. командарми, і, час-від-часу, вигукували: на Кайзер! На-а Кайзер!... Нарешті наказали всій лаві також гукати. Скрізь по селу залунало: «На-а Кайзер!.. На-а Кайзер!... На-а-а Кай-зер!» Перекочувалося поступово з краю в край, відбиваючись луною в левадах над річкою. Піонери гукали тоненько, часто та коротко, наче справжні молоденькі півнички. Куркулі звичайно — басом, з протягом та зрідка. По жвавим бадьорим вигукам піонерів можна було визначити, що вони начебто раділи зникненню Кайзера, але в куркулів тон був інший. Так і хотілося сказати, що ці поважні старі люди йдуть за домовиною і гірко плачуть за найріднішою людиною.

Обійшли село з краю в край. Вже й смеркати почало. Низькі хмари злилися з верховіттям дерев на левадах суцільною смугою темряви. Дощик ввесь час невважав, сьют-тут та й сійне, як через сито, стелючи мокрим туманом по землі. Люди йшли навмання, ледве витягаючи ноги з розмоклої землі. Вже й діти перестали півничком співати, лише де-не-де, мов стогін чути: «Н-а-а-а Кай-з-е-р!» А Кайзера не було. Хоч би труп знайти, хоч би сліди які, але нічого ісінько. Правда, коли вже порозходилися по домівках, підійшов отой піонер Гриць Оверченко до предріка та Рібакова, доповідаючи:

— Отам, на виїзній греблі, хтось наригав вареними яйцями, так цілі, не перетравлені куски й лежать. Хто його знає, чи то людина, чи може й соба-

ка. Багато людей дивилося, то кажуть, що собака.

Предрік зразу ж зрозумів: вареними яйцями за його наказом годували Кайзера. Маринка для цього зварила повний, здоровий баняк яєць. Виходить, що Кайзер побіг додому. Не гаючи часу, не заходячи навіть до Рибаківа, предрік наказав міліціонерам подавати тачанку та везти за ним яйця. Хоч було пізно, але поїхали і яйця повезли. Село полегшено зідхнуло. Розказували люди з району, що там також робили облаву, хоч для цього були притягнуті мисливці та місцеві куркулі. Кайзера знайшли на буряко-пункті, в соломі. Був ще живий, але дих уже на предріківському ліжку.

Про новогринівські яйця ніхто достеменно нічого не чув, а різних брехонь хіба наслухаєшся?... Одне напевно знали люди, що яєць по інших селах району не збирали. Погомоніли, побалакали люди та й замовкли.

Яким після розмови з предріком збирався їхати до округи та просити переводу в інший район. Зійшлися батьки, вчителі, зайшов і Чубенко — просили Якіма лишатися на місці. До округи послали іншого вчителя, який мав оповісти про події в Новогринівці. Коли ж і Рибаківу стало відомо про Якімові бажання, то він Чубенкові наказав: «Не пущать». Сам же зайшов до Якіма з літровою самогону та куском сала, прохаючи забути інцидент з предріком та вишити мирову. Яким добре відчув, що зараз розгортаються неприємні, досить важливі події. Стати йому в центрі цих подій, визначало б викрити

себе, а тому вирішив грати пасивну роль. В цій боротьбі хай діють сторонні сили.

Учитель, відряджений до Кривого Рогу, все детально розповів завідувачу ОНО про предріківську ревізію, про яйця, про собаку. Той за порадою звернувся до предокріка. Довгенько довелося чекати вчителеві, але нарешті на ім'я предріка дали суворо таємний лист, а вчителям та батькам передали своє заспокоєння та обіцяли розібратися з ділом.

— От тобі й поскаржились! — похнюпивши голови, думали новогринівці. Їхня сила, їхнє право, їхня воля, а над нами, людоньки добрі, їхня сваволя.

Як і в кожному явищі діють різні сили, даючи певну суму позитивних або негативних наслідків, так трапилося і на цей раз. Машка Сухіна часто-густо навчала свій загін піонерів:

— Заметіш какое лібо незаконное дело протів партії і правительства — мне сообщі, в газету напиші. Если і радной отец, мать на вред тебе і советской власти ідут — не пожалей, сейчас же сообщі, куда следует. Для тебя і для ніх же будет лучше.

Гриць Оверченко зі своїм близьким приятелем Іваном Стельмашенком, учнем сьомої класи, довго обмірковували «яєшні події» в селі й одностайно вирішили написати до піонерської газети, і не будькуди, а до самої Москви. Написали, відіслали, нікому не сказали, мовчать, ждуть і бояться. З Москви надіслали листа до робітничо-селянської інспекції на перевірку, а та, не придавши значення, запитала безпосередньо з Харкова голову сільського со-

вету в Новогринівці. Чубенко ствердив все, як було. Через деякий час лист піонерів виявився не лише в «Піонерській правді», а й в «Комсомольській правді». На всю Криворізьку округу знявся скандал. Почались розслідування, переслідування й славнозвісного предріка перевели на іншу роботу. Здавалось би: чого краще?... Злі ворожі сили покарані, правдивість взяла свій верх.

Рибаков лишався непокараним. Маша Сухіна навіть мала подяку. Їхні прізвища в дописі не згадуються, а піонери під їхнім «мудрим» керівництвом виховані так, що здатні боротися з усяким викривленням генеральної лінії партії.

Рибаков з Машою зміркували, що коли лихо на цей раз пройшло випадково повз них, то дали опір місцевого населення, стаючи сміливішим, торкнеться і їх особисто. Не лише так думали на селі, але таку політику підтримували червоні завойовники з Москви і в районі, і окрузі, і в різних центрах.

Першим кроком для наступу на «ворожі елементи» було звільнення Чубенка з посади голови сільради. Головою сільради став Рибаков. Одночасово Маша Сухіна дошукувалася серед піонерів хто це міг написати листа до газети. Незабаром стало відомо їй і це. Хлопці вважали, коли вожату похвалено, бувшого предріка нема, то чого таїться?... Сказали іншим піонерам, а ті іншим і нарешті Маша викликала Грицька і наодинці його запитала:

— Ти написав листа до газети?...

— Я, — не криючись, відповів Гриць.

— Чому ж ти мене не повідомив та не дав мені познайомитися з листом до його відіслання?...

Гриць мовчав, не насмілюючись ні змовчати, ні сказати правду.

Довго Маша торочила Грицькові про партійну етику, про монолітність комуністичної партії від найменшого піонера до вождів, про ворожі кляси, але Гриць стояв і мовчав, спустивши вниз очі та періодично витираючи рукавом носа.

Через декілька тижнів Грицькового батька виключили з комнезаму, мовляв, пасивний елемент, зборів не відвідує та й з куркулями водиться. Старий Оверченко не дуже й заперечував. Самому Грицькові Маша й проходу не давала, а Рибаков інакше й не називав Оверченків, як куркульським охвістям.

Хлопчині стало жити важко, неспокійно. Будучи з природи тихим, спокійним, вразливим, правдивим та здібним — на кожний прояв неправдивого ставлення до нього, до довкілля, реагував чутливо, впадаючи навіть в хоробливий стан.

До школи призначили нову вчительку, жидівку. Яким добре знав мету цього призначення. Здогадувались люди й на селі. Батьки та діти позаочно називали її не вчителькою, не на ім'я та по батькові й не по прізвищу, бо воно було важке у вимові, а просто жидівкою, як це й водиться на селі. Часто-густо вона й сама чула серед дітей на перервах, на вулиці, як її величають жидівкою.

Одного разу Гриць був черговим кляси. Жидівка запізнилась на лекцію, учні підняли в клясі

гармидер. Гриць стояв на дверях, виглядаючи вчительку. Тільки помітив, обернувся до кляси, вигукуючи:

— Тихо!.. Жидівка йде!..

Звичайно, вчителька цей оклик почула. Через два-три дні Грицька виключили з піонерів, як антисеміта та контрреволюціонера. Незабаром батька замкнули до «холодної» за несвоєчасну здачу податків. Гриць захворів на серце, а однієї ночі, будучи в хаті на самоті, саморобним самопалом убився. Батька за приховання зброї з річевими доказами відослали до Криворізького ГПУ. В Новогринівку приїздить спеціальний загін ГПУ на обшук зброї. Звичайно, більше зброї не знайшли, але значну кількість місцевої інтелігенції, бувших просвітян, арештували та відвезли в Катеринослав, у в'язницю. Через день Яким виїздить до Харкова, як пояснила Софія, на терміновий виклик окружного відділу освіти, показавши відповідне повідомлення. Через тричотири дні в сусідському районі іншої округи вкрадено всю районову владу. Прибули на місце подій досвідчені слідчі ГПУ з військом. Шукали, допитували, робили облаву, тижнів два були, але безпосередніх учасників так і не знайшли. Районової влади також не знайшли. Осіб тридцять комуністів-москалів таємниче зникло, не мов на іншу планету скочили. Забрали з району понад триста заложників, переважно заможних селян та інтелігенції й на цьому обмежились.

Був місяць червень. Під блакиттю степового неба, в бані зелених садків, понуро, журливо схо-

валося село. Із степу несло самоцвітом хлібів, що безмежним морем вкрили близький та далекий степ, кінчаючись там, на обрії, в хвилях етеру, де «Василь вівці пасе». Селянство — в щоденних турботах, в повсякденній праці, пригноблене, голодне, обдерте. В степу йому легше живеться, вільніше дитеться.

Піонери після нещасливого випадку з Грицем, розбіглись і, що не робила Маша, на збори не з'являються, десятою дорогою обминали свою вожату. Софія поїхала до батьків.

Селяни жили своїм життям, а сільська влада своїм.

У К Р А І Н С Ь К Е П І Д П І Л Л Я

До квартири Хоменків хтось обережненько постукав. Яким і Софія на той час відпочивали. Вважаючи відвідувача за одного з батьків учнів, повільно піднявся, відчиняючи двері та запрошуючи його до себе. Перед ним стояв незнайомий чолові'яга, високий, дебелий на зріст, років понад тридцять, скидався скоріше на робітника, ніж на селянина. Подаючи певної відповіді та не запрошуючи гостя навіть зайти до хати, Яким мерщій кинувся до листа. Писав інженер Бородавін, що працював інспектором професійної освіти при Криворізькому відділі освіти. Він радив Якимові відновити бувші шкільні механічні майстерні й використати надісланого товариша на роботу, бо це «своя людина». Становище було критичне. Бородавіна Яким знав мало, лише за часів свого перебування у відділі освіти. Знав, що він з Львова, українець, високоосвічена людина, років понад сорок. Він запросив гостя зайти та сісти, а сам знову заглибився в читання листа. Читав, думав, сам з собою розмірковував.

— Може стежать, хочуть вивідати?... Недаром і жидівку ту надіслали на працю до школи. Може ця «своя людина» в лапках і є другий шпигун з ГПУ?...

Стримуючи свій неспокій, Яким запросив приїжджу людину ночувати. Завтра обидва вони оглянуть майстерні й тоді вирішать про їх відновлення. Повечеряли, довго розмовляли на приватні теми, а далі й не помітили, як зійшли на розмови про стан України, українського народу, про український рух в боротьбі з червоним імперіалізмом Москви. Гість говорив неначе широко, а Яким, стримуючись, весь час його вивчав. Розмова стала остільки цікавою, що затяглась десь там до півночі. Якими здивувало й ще ближче поставило до гостя достеменне знання ним партизанського руху за часів 1918 - 21 років. Знання окремих партизанів, окремих боїв, подій — все це свідчило про колишню приналежність гостя до одного з партизанських загонів. Нарешті гість розповів про допомогу степовим партизанам з боку «Лісової січі». Справа була ясна. Взаємна розвідка зроблена ними глибоко й всебічно.

На другий день, оглядаючи майстерні, Яким в зручний момент прямо запитав:

— Шановний друже, пробачте мені, чи ви не опинились в стані виконання подвійних завдань?...

Спокійна посмішка осяяла лице приїжджого. Очі обидвох якусь мить ще раз вивчали один одного.

— На превеликий жаль, не могу вам заперечити, що серед нас є й такі «людиці» — спустивши очі,

відповів гість. Обережність ніколи не завадить, але в своєму зневір'ї ми далеко зайшли.

— Пробачте, — перебив гостя Яким, — я ніколи не відмовлявся й не відмовлюсь служити на користь українському народові, але прошу вас інформувати мене, в якій організаційний спосіб, яка ідея, які є до цього можливості...

— Вичерпні пояснення, очевидно, ви будете мати від інженера Бородавина і відповідні заповнення від організації СВУ. Я партизан, механік і піротехнік, активний член СВУ. Ціль наша — повалити советську комуністичну московську владу в Україні. Відновити соборність і самостійність. Щодо можливостей, то це залежить у великій мірі від нас. Невдоволення майже всього українського народу накинутим йому Москвою червоним советським режимом треба перетворити в можливість досягнення своєї мети. Збройна боротьба українських партизанів ще не перевелась у нас в Україні. На данім відрізку часу ми лише виконуємо з вами завдання окружного відділу освіти — відновлення майстерень.

— Гарзд! — відповів Яким, потиснувши руку гостеві.

Прізвище приїжджого було Фокін. За його московським походженням воно більше скидалося на псевдо. Від цього часу Фокін уважався головним майстром поновлених майстерень. Одержував замовлення від прилеглих сіл, купував по різних містах потрібні матеріали, вивозив у продаж виготовлені вироби. Таким чином він мало коли й бував удома.

Запрошені ним майстри мали високі знання та вміння — могли виконати будь-яке замовлення. Завідувачем майстерень вважався Яким. В скорім часі майстерня мала понад тридцять учнів з усіх кінців України. Відкриттям майстерень Рибаків був надзвичайно задоволений та інакше їх не називав, як «наш завод», або «пролетарская кузниця».

З ранку й до вечора, а то й цілу ніч працювали майстерні. В касі водились великі гроші. Замовлення сільської та районної влади виконувались враз при високій якості виготовлення та без копійки затрат збоку влади. Авторитет майстерень був високий. Цього бажали досягнути Яким, Фокін і Бородавін.

Поряд з легальними роботами на «пролетарську кузницю» лягли обов'язки збройної майстерні та піротехнічної лабораторії для запальних збройних сил СВУ. Тут виготовлялася зброя, а здебільша ремонтувалася. Готувались, комбінувались різні вибухові речовини і вироблялись ручні гранати власної конструкції.

Розташування будинку й сама побудова його сприяла в значній мірі конспірації. В центрі села, але через городи, за млином на самому березі річки стояв здоровенний півтораповерховий будинок майстерень. Вузенька доріжка сполучала його з великим сільським шляхом. Очерет річки приховув майже три боки будинку, лише спереду розкинулося велике подвір'я, закидане різним залізним брухтом та поломаними сільсько-господарськими машинами з бувших дідичівських маєтків. Через річку, перекинута кладка з товстих верб, сполучала з другим берегом

річки та з рівним степом. В першому повному поверсі містились цехи: ковальський, ливарний, слюсарський та токарський. В численних хитрих та темних підвалах зберігалось вугілля, різні матеріали, нафта, бензина, гас, потрібні машинні мазила. Тут же містилась і лазня лише для робітників майстерень. Пів поверха відведено для житла майстрів та учнів. Для ведення таємної роботи були всі можливості, тим паче, що на балконі другого поверху день і ніч стояла пильна та вірна варта, наглядаючи за майном на дворіщі. Була своя й електрична, що давала світло для майстерень та млина. виготовлення окремих деталей переводилося по різних цехах, здебільша в нічну пору, але монтаж відбувався в окремій кімнаті підвалу, відокремленої кам'яною стіною. Щоб потрапити сюди, треба пройти підземним ходом, вхід до якого завжди було замасковано. Поряд з монтажною кімнатою містилась медична кімната. Це був підземний арсенал та шпиталь. Відділя завжди підтримувався зв'язок з Чорним лісом, відкинутим на північ, кілометрів з сотню. Добре організовані збірні пункти забезпечували транспортування зброї та важко поранених або хворих.

Яким та Софія прикладали всіх зусиль для приховання нелегальної роботи майстерень. Як майстри, так і учні були підпільними робітниками та партизанами. В будь-який момент вони могли взятися до зброї, а вразі потреби, то й будинок висадити в повітря.

Всяких конфліктів у Новоградівці та в своєму районі партизани уникали. Під час «яєшних подій»

в багатьох партизанів виявлялось бажання украсти предріка та Рибаківа, але справи підпілля були значно важливіші за життя цих «вождів». Загони ГПУ при загальному обшукові в селі, оглянули майстерні, підвал, але не тільки зброї, а чогось і подібного не нашлись. Звичайно, перед тим хуру зброї заховано далеко в степу, з таким розрахунком, щоб згодом, як стане тихо, скерувати до Чорного лісу.

Все було б наче гаразд, але треба було трапитись несподіваному лихові. Згадана зброя попала до лап ГПУ. Правда, випадково і в сусідньому районі та іншої округи, але попалась. Лихо ж трапилось у такий спосіб: візники не доглянули вибою на дорозі й перекинулись. Їх нагнала інша підвода й люди побачили зброю. Три підпільники, що супроводжували зброю, кинулися до небажаної підводи, на якій їхало на базар декілька селян. Пов'язали їх, роти позатикали, одвели осторонь в балку підводу, покляли селян на віз, коні їх випрягли, а самі, склавши зброю, майнули манівцями. Для обережності послали одного підпільника повідомити один з найближчих збірних пунктів. Шифровано та швидко дали телефонічно знати на останній збірний пункт, а відтіля в Чорний ліс. Гаятись тепер міг або ледащо, або дурень.

Зв'язані дядьки розв'язалися самі, запрягли коні, в'їхавши в село, зразу ж заявили свою скаргу про напад на них та що бачили на отій підводі. Районова міліція та ГПУ стрімголов кинулись шукати підводу. Знайшли й урочисто привели до району. Слава рознеслась хутко й далеко навколо.

Підпільників допитували, били, але нічого від них не добились. В районному відділі ГПУ на таку подію збіглись «відповідальні».

Відбувалось об'єднане засідання райісполкому та райпарткому. Засідання затяглося до пізньої ночі і в той час, коли слідчі ГПУ сумно та нервово доповідали про мовчанку підпільників, в районове село в'їхало весілля, з молодістю, молодим, з музикою і на добрих конях. По дорозі грали, співали, а далі раптово замовкли. Не пройшло й півгодини, як вся «влада» району, чоловік зо тридцять, були приголомшені, пов'язані, поховані в райвиконківські та райпарткомівські скрині, шафи, що вже лежали на возах. Сіли хлопці й дівчата на цей коштовний посаг, свою зброю повернули з напівзамордованими візниками, зняли свою варту, що не припускала сторонніх до події в місцевому «кремлі», замкнули всі двері установ — все, як годиться, привели до ладу, а далі свиснули страшенно й де поділись — невідомо. Вже, як далекими селами їхали, то люди виходили на вулицю, слухали духову музику й гомоніли між собою:

— Чи, воно, який комісар жениться, чи агроном, що таке бучне весілля справляють?... Гляньте, скільки того люду, а возів, а скарб який численний везуть від молоді, музика духова грає, а коні, як змії. Що й казати!... Це тільки партійне весілля таке може бути тепер.

Люди проведуть весілля аж поза село, думки й гадки не мають, що то за весілля та що то за скарб.

РИЗИКОВАНИЙ НАМІР

Бородавін добре уявляв небезпеку, що склалась у Новоградівці. Якима треба було відкликати. Фокін же був цілком пов'язаний з партизанським рухом, його керівництву він і підлягав. Вийшло все гаразд, системи підпілля не порушено, хоч правда, один з підпільників, візників зброї, почав харкати кров'ю, а в скорім часі й душу Богові віддав.

Яким скінчив місячні методичні курси і, остільки на Криворіжжі було спокійно, повернувся додому. Софію він застав у батьків, на станції Довгинцево, бо ще відпустка її не скінчилась. Всі новини, на які так нетерпляче чекав Яким, тут же розповіли йому гуртом, родинно Могиленки.

— Слава Господу Ісусу!... Діло Спілки Визволення України йшло на краще. Щось з тиждень відпочивав Яким, в повному розумінні цього слова: спав, їв, ходив на річку купатись, читав книжки, газети, але чим далі, все більше починав задумуватись, а одного разу й завів розмову з Софією:

— Ось ти, моя голубко, й сина маєш хутко подарувати нам всім на втіху, а юридичний стан на-

шого шлюбу залишається й досі невизраним. Тепер літо, я у відпустці, коли не поїду на Київщину зараз, то надалі це буде неможливо.

— Я все добре знаю й погоджуюся з тобою, — відповіла Софія, — але я так боюся цієї подорожі. Хіба так давно греміли там дії твоїх козаків?... Та й хто тебе особисто там не знає?... Люди, як люди, хвилини не задумуються — викриють зразу. Давай, Якимцю, порадимось ще з батьками.

— Не заперечую, але моє рішення є остаточним. Далі відволікати не бажаю. Галя мусить вигразно знати, що її чоловік живий і здоровий, на батьківщину повернувся й не він перший злегковажив подружнім життям, а то ще й більше того — не він зрадив свій нарід, а вона, що не вагаючись, вийшла за найпідлішого зрадника нації, недоробленого інтелігента-землячка, що плазує у ніг червоних фіно-азіатів. Спостерігати, як кров точилась з ран найкращих синів України, бачити муки, криваві рани свого чоловіка й згадку про них принести на посміх большевицько-московському запроданцеві?... О, ні!... Цього я не забуду. Вона могла вибрати будь-якого українця для заміни мене, але не зрадника, большевика. Як можна так швидко й так легко кидатись з обіймів одного в обійми другого, що є відвічно запеклим ворогом?... Я не хочу помсти. Ця зоологічна красуня хай живе, але я мушу сказати їй у вічі святу правду й, коли не плюнути межі очі, то показати цій гидоті всю свою невичерпну ненависть, а сина забрати негайно. Нехай кра-

ще росте з нього партизан, все, що завгодно, але не зрадник і не комуніст!

— Ой, Господи, та як же це ти зробиш? — заспокоюючи Якіма, запитала Софія. Може Галя не стільки винувата, як ти собі уявляєш? Її становище також було нелегке. Ти її з дитиною кинув на призволяще.

— Як на призволяще? — перебив нервово Яким Софію. Я її відрядив на Чернігівщину, до її батьків. Для чого ж вона потягла за собою Гальосу?... Для забезпечення майбутнього щасливого комуністичного подружжя?

На якусь мить обидвоє замовкли, віддавшись течії своїх думок, а далі Софія, штучно посміхаючись, запитала:

— Якимцю, скажи відверто, чи не шкребе тебе там, на душі, червячок егоїзму?

Мов опечений, схопився Яким.

— Це ти дурниці верзеш!... Не знаю, коли ти дійшла до такої зневіри до мене. Я так гаряче приймаю до душі поведінку Галі лише тому, що вона так швидко змінила свої погляди, а як жінка, як людина, вона мені менше всього потрібна.

Софія й собі встала, пильно вдивляючись в палаючі очі Якіма, повільно й ласкаво обняла його за шию, притиснувшись до нього й так ніжно й ласкаво довго його цілувала, а далі, відступившись, взяла його за руки, все ще любуючись вогненно-палаючим видом Якіма.

— Орле мій, в тобі кипить гаряча прадідівська

козача кров, не треба гарячкуватись. Нам зараз треба якомога більше дотримуватись холодної логіки. Щождо мого питання, то це я просто пожартувала. Відносно ж твоїх доводів за негайну мандрівку на Київщину, я лише єдине скажу: не слід ризикувати життям.

Але Якима переконати було важко. Старі Могиленки також не радили їхати. Софія ж і просила, благала, плакала й що вже не робила — Яким лишився невблаганим. Через чотири дні таки від'їхав, обіцяючи Софії довго не гаятись.

НА РІДНИХ ЗЕМЛЯХ

На станції Чорнорудка з поїзду, переобтяженого пасажирами, встав звичайнісінький селянин років під сорок, в полотняних широких штанах, офарбованих бузиною, у вишитій сорочці, солом'янім брилі, з накинутим на плечах сіряком. В руках тримав майже спорожнілий мішок, зав'язаний зеленим поясом з трьох кінців. Зразок такого мішка звуть рудзаком, але звуть і «сидором». Хто міг сказати, що це Яким Хоменко?... Вуса чорні, спущені донизу, сягали нижче підборіддя, суворі товсті брови закривали світлі очі, відкіля ледве було помітно вогнений, але спокійний розумний погляд. Скрізь по обличчі розкинувся ледве помітний мох, що свідчив про необхідність гоління бороди.

Ось такий селянин вийшов за станцію, глянув на схід сонця, закинув сидора на плечі, підняв з чола бриль та й помандрував битим шляхом на захід. Яким мав відвідати свою сестру Ліду та свого зятя Юхима Федоровича, що лікарював у тій же самій лікарні. В лікарському будинку вони тепер не жили, а оселились у власному домі на власній сади-

бі, що були на віддалі від лікарні майже за кілометр. Місцеві селяни охоче розповіли, як знайти садибу головного лікаря, прийнявши Якіма за далекого селянина. Поміж собою завели мову:

— Такого лікаря, як наш Юхим Федорович, треба по всій Україні пошукати. Старий, досвідчений, всяку хворобу вилікує, а щодо операції шлунку, то скільки то він відходив людей від неминучої смерти. Ось і зараз чолов'яга допитувався головного лікаря, видно шукає рятунку від важкої хвороби. Слава про таких лікарів далеко сягає. Дай Боже, йому тільки здоров'я та довгого віку.

— Е... не конче нині шанують таких лікарів — махнувши рукою, відказав другий селянин. Скільки то разів до нього завітало ГПУ? Рахунку не складеш! То буржуй, то петлюрівець, то рідню погану має — все присікаються. Видно, в них на те вже йде, щоб усіх розумних, вчених та видатних українців винищити, а своїх зайдів — москалів насадити. От тільки шкода: лікар він славнозвісний і їм самим у великій допомозі стає.

— Від цього горя та від такого щасливого життя він почав ще більше пити. Кажуть люди, що ні одної операції не зробить, не випивши пляшки горілки — закінчить розмову перший дядько.

Отак погомонять сусіди, покурять зажурено, мовчки подумують якусь хвилину, сплунуть з огидою до життя та й розійдуться, хто куди.

Яким же в цей час завітав до господи лікаря.

Як водиться, самого господаря не було, дома — поїхав рятувати якогось «відповідального». Сестру Ліду Яким здибав у садку з меншим сином Івасиком. Ліда за останні роки постаріла, змарніла та й вбрання на ній було стареньке — не то селянське, не то міське. Побачивши чужу людину, Ліда зразу ж відказала, що лікаря нема вдома. Яким переконався, що його не тільки сторонні люди не пізнали, а навіть і рідна сестра. Хоч і сумно стало від цього, але задоволення промайнуло по обличчі. Хвилин декілька мовчки стояв, не зважаючи відкритись. Ліда ще раз глянула на Якіма та більш офіційно запитала:

— Чого ж ви стоїте?... Лікаря нема вдома, довідаєтесь завтра. Далі ще раз глянула на чужинця, але вже пильніше. Ви, здається, не тутешній?... З яких же країв ви будете?

— Так, я приїхав з далеких країн, хоч раніше мене люди вважали за тутешнього.

Ліда вся стрепенулась, вона вчула рідний волювий голос Якіма. Кинула роботу з шитвом, піднялась поступово наближаючись, все пильніше та пильніше вдвляючись, З листів вона знала, що Яким повернувся, але як і де перебував, не зовсім уявляла. Яким гірко посміхнувся, намагаючись щось сказати сестрі, але ця знайома, так близька серцю братова посмішка поклала край її ваганням.

— Брате, голубе мій!... Це ти, ти наш страднику! І кинулись обое в міцні обійми. Важко, сумно було спостерігати, як плакали, ридали, не відриваючись з обіймів. О, доле лукава, глянь, подивися до

чого ти довела ці добрі, чесні, рідні душі!... А хіба вони одні такі в Україні?

Івасик, що зривав в цей час яблука, зліз з яблуні, зціпив кулаки й крізь гіркі сльози:

— Мамо!... Дядечку!... Не плачте!... Це я, Івасик. Клянусь вам, клянусь своїм життям, що помщусь, помщусь всім ворогам України! — витираючи сльози, промовив Івасик. Мені ось незабаром буде п'ятнадцять. Я добре знаю, чого ви плачете.

Яким уважно вислухав Івасика, несамовито схопив його в свої обійми, цілував, милувався, підіймав вище себе, а далі сіли всі на лаву, заспокоїлися і почали тиху розмову.

— Милий Івасику, з тебе буде дійсний українець і патріот своєї батьківщини. — тихо промовив Яким, глядячи по голові Івасика, а той, взявши за руку маму й дядька, заглядаючи все ще заплаканими очима в їх засмучені обличчя, втішався, милувався ними. Далі вмить прискочив до яблук, вибрав найспіліші і почав частувати дядька та матір. Це нагадало Ліді, що Яким з далекої дороги захотів їсти й, безперечно, не відмовиться. Лише в хаті Ліда придивилася до Якимового штучного вбрання, а за вуса й брови Яким сам розповів. Довго оглядали цей чудернацький грим Ліда з Івасиком, ніяк не визнаючи його штучним. Забули вже сум та сльози. Яким жартував з Івасиком, а Ліда поралась у ідальні. Після обіду засиділися в балачках, аж поки Юхим Федорович не приїхав. Як водиться — був на під-

питку. Забрав свої валізи з брички, гукаючи на весь двір:

— Оленко!... Оленко!... А йди сюди лишень та допоможи мені оці валізи донести!

Ніхто на його оклик не відгукнувся. Оленка, хатня обслуга, поралась в городі. Ліда з Івасиком захопилась розмовами з Якимом. Юхим Федорович аж розгнівався:

— Чогтяки пузати, де ж вони поділись?... Оленко!... Оленко!... Нема, не чуть... Ну, та дагма, я й сам донесу. Трошки ноги хитаються... попгобую.

Кинувши валізу з дарунками, а захопивши свою лікарську, Юхим попростував до хати. В цей час його помітив Івасик, вибіг на ганок і з усієї сили та радощів крикнув:

— Мамо, татусь приїхав!

Вибіг назустріч, кинувся батькові на шию і почав говорити:

— У нас дядько Яким... Старий, старий такий, ти його й не пізнаєш.

— Чогти батька, що ти везеш? Де б міг узятись дядько Яким?... Мене не здивуєш, я не з тих... Піді краще другу валізу пгинеси.

— Слово чести дядько Яким. Он там, у хаті, з мамою розмовляють.

— Ну, добре. Внось лише валізку, а я побачу, що це за жагт затіяли зі мною.

Юхим Федорович значно схуд, посивів, зігнувся, а на підпитку зовсім виглядав дідусем. Зупинився перед ганком, заглянув у садок, чи не дурить

хлопчисько... Може в хаті й нема нікого?... Переконавшись, що в садку таки нема нікого, а в хаті через відчинені двері чутно людський гомін, Юхим Федорович аж на обличчі змінився. Мерщій кинувся в хату, але не встиг навіть до сіней вступити, як йому назустріч вийшли Яким та Ліда.

— Бгатику, та якими ж стежками тебе сюди пгивело!... От несподівано!... Давай же по-бгатецькому почоломкаєся.

Яким тричі почоломкався мовчки, вдивляючись далі в зістарілого лікаря.

— Та й змінились же ви, Юхиме Федоровичу. Видно, вам також живеться не з маком.

— Ой, не кажи, бгатечку!... Що погано, то погано — ніде пгавди дівати. Чегвоні пгавителі заставляють і лікарем бути й, для кгащой долі, бугжуєм та петлегівцем частенько вітають, до себе вночі запгошують та й неласкаво ж поводяться. Ну, та дагма.... Ходімо, бгатику, до хати.

Всі гуртом увійшли в їдальню.

Юхим Федорович зразу ж умився, причепурився, розпитуючи про Якимове скитання. На столі в цей час Ліда приготувала поїсти й випити, бо добре знала чоловікову пристрасть. Так і ніч захопила їх за столом. Про що тут мови не було? І про Якимове життя, і нелегальний стан, і що надалі робити, а найбільше про тогочасну владу, про сваволю чужинецьких комісарів, і про паскудство «братів землячків». Яким тут не стримався та й спитав:

— Якже ж і де моя краля живе з своїм товаришем комісаром?

Ліда опустила очі вниз, мовчала, зніяковіла, ледве помітна посмішка свідчила про її думки та наміри.

— Це ти, бгатику, пго кого питаєш? — не зрозумівши про кого йде мова, запитав Юхим Федорович.

— Та про кого ж?... Про Галю — попередила Ліда.

— Еге-ге... Забудь, бгате, як звати. Там така комісагна, що й підступити не зумієш. Батьківський хутіг носіла з чоловіком, а коні, як змії, їх возять. Він, отой, як його?... Кльоса... Гльоса... От, дай Боже пам'ять, ніяк не пгигадаю, тепег найголовніший над гадгоснами. Ну, от і живуть добре, як кажуть люди: «В добті, як сиг у маслі». А це ж чому вона тебе зацікавила? Ти ж маєш дгугу жінку. Тут тобі таки зась, хоч може й когтить, але загаз вона плід небезпечний.

— Не в тім справа, шановний лікарю. Я хочу забрати свою дитину, оформити розлуку з нею, а для цього треба побачитись. Я б ласкаво прохав допомогти мені в цій справі.

— Ох, і важка та гизикувата ця спгава! — почував потилицю Юхим Федорович. Але не жугись, якось то буде. Чоловік її часто-густо та й надовго відлучається, а ми й закличемо її в гості до нас. Івасику, збігаєш завтга у Тагасівку?

— Залюбки, татусю. Тільки я гукну на хлопців,

заберемо луки, побільше стріл захопимо — там же через ліс треба переходити. Ох, і війну ж зробимо!

— Ти завжди пустуєш, Івасику — обізвалася мати. Тобі доручається найвідповідальніше завдання. Принести лист в Тарасівку тоді, коли не буде там Гальоси, а хоч і буде, подати пані Галі лист так, щоб чоловік її не побачив. Зрозумів?

— Так, пані докторшо, зрозумів! — відповідаючи по-військовому, відповів Івасик.

— Годі ж тобі пустувати, лягай краще ганіше спати, щоб ганіше й вийти.

Івасик завдання виконав блискуче. На другий день Галя з Павликом приїхали до Ліди. Перший помітив їх Івасик і підняв такий галас, що куди!

— А що, не казав я вам, що тітка Галя буде не пізніше, як сьогодні?... Попробуйте тепер заперечувати. Ось зараз вони будуть тут, у нашому дворі. Піду їм браму відчинити.

Баскі коні, керовані мистецьки робітником з радгоспу, раптово зупинилися перед ганком лікарського дому. Ліда заметушилася, збираючись іти назустріч. Яким нервово міряв підлогу спочивальні. Юхим Федорович не вернувся з роботи. Галя спокійненько встала з брички, по родинному привіталася з Лідою, а Павлик з Івасиком зразу ж мотонулись до саду.

— Дорога сестро, пробачте мені за мою негостинність, але ви добре знаєте моє становище. Користуючись нагодою відрядження мого мужа, я ось спромоглась завітати на якусь годину до вас — ви-

правдовуючись, почала свою мову Галя, Терміновість та таємничість вашого листа мене надзвичайно збентежили й зацікавили. Невже є яка звістка від Якіма?

— Так, дещо є — відповіла Ліда. Заходьте, будь ласка, до хати.

— Господи, як важко жити в цьому світі. З одного боку ти не є дружиною свого чоловіка, з другого — матір'ю дитини, що батька свого в ньому таки не визнає. Ох, Якіме, Якіме, щоб ти це знав, не кинув би ти нас так легко на призволяще.

— Не нарікайте на нього, сестро. Не ради примхи він вас покинув, сувора дійсність заставила його піти на це. Не всі ж так здатні за Україну покласти душу й тіло — злегка дорікаючи, закінчила Ліда.

— Це я знаю, алеж і моє щастя розбите.

— Цілком вам співчуваю, але відомо: поспішиш — людей насмішиш.

— Лідо, голубко, ви так розмовляєте, начебто сердились на мене. Не мучте... Я й так не маю спокою від часу одержання листа. Може Яким живий? Може листа маєте від нього з чужих країн?... Замовкла Галя, задумавшись на якусь хвилинку, а далі сльоза за сльозою вкрили її обличчя. О, Боже! Щоб я віддала, хоч би здалеку подивитись на нього, показати йому його сина. Чи простив, чи простив би він мені?

Ліда підійшла до Галі, заспокоюючи її, голубила, втішала. Вона добре бачила й знала, що Галя після довготривалої розлуки з Якимом, після зазнавання з комісарським фальшивим життям, після

перенесення народньої призри до себе, крила в собі неймовірні муки. Вона добре знала, що й син уперто не забуває свого батька, а чим далі, все більше та більше розгортається ненависть до комісарських знахабнілого Гальоси і... навіть до матері. Народне оточення, народня думка більше впливали на Павлика від матиного несталого виховання. Галя жила ситим життям, але на її душі з кожним днем збільшувалась трагічна розколина. Вона шукала побічних причин цієї трагедії, але вони її не заспокоювали. На цей раз їй на думку збігла Софія й весь тягар свого горя звалила на неї.

— Ви думаєте, сестричко, що я його, Якима, не любила або й не люблю?... О, ні! Мабуть і вмру, а не забуду. А що так трапилось, то хіба ж я тут одна?... Що Софії треба було від нашого подружжя? Чого вона втрутилась у наше життя?... Патріотка, порадиниця, вчена жінка!... Подумаєш!... А тепер — ні їй, ні мені. Яким мною знехтував, більше з нею та з нею. Ну!... Я й собі, для виду, ближче стала до Гальоси, на Чернігівщину його заманула, а там самі знаєте... Життя склалось кумедно. Я без шлюбу стала дружиною Гальоси, українського зрадника, запроданця. Та що там казати?... Я обернулась у якийсь тваринний додаток свого чоловіка, комуніста; обернулась у якусь буржуазну цяцьку. До мого внутрішнього життя їм нема діла. Жити ж їхніми ідеями, їхніми почуттями, очевидно, я не можу і не здатна. Вони радіють там, де мені хочеться плакати. Вони сумують, а я ледве стримую свою радість та сміх.

Ось так, сестро, склалось моє життя, що й сама йому не рада. Хоч би діти... А то їх не маю права мати.

— Не сумуйте, Галя, може воно й накроще буде. Остаточо оформите свій шлюб з Гальосою, Павлик піде до навчання, у вас далі будуть дітки — все ж таки буде вітха у вашому житті. А з Якимом ваші стежки, видно, розійшлися назавжди. Хоч і повернувся він в Україну, то життя йому не буде, ні його дружині, ні його діткам. Павликові, на мою думку, було б краще жити у нас. Разом з Івасиком учились би, розважались би, а щодо засобів життя, то від цього ми не збідніємо. На цю зиму доведеться їх відвозити до навчання в місто — все одно розлучається. Гальоса змінить своє ставлення й до вас, а за Павлика забуде.

— Ой, не кажіть, Лідо, важко розлучатися з рідною дитиною. Хоч би вже знати остаточно долю Якима. Може, оце ви й запросили того до себе?... Кажіть мерщій!

— Так, тут одна подорожня людина завітала до нас і багато цікавих речей знає про Якима. Я попросила вас безпосередньо мати з ним розмову.

— Але де ж вона? — нетерпляче вигукнула Галя.

— Відпочиває, стомлена попередньою дорогою. Хвилиночку побудьте тут, я довідаюся чи не проснулась вона.

Ліда вийшла в спочивальню. Яким, звичайно, не спав і частину розмови чув, хоч спеціально не підслухував. Ліда переконувала Якима не викриватися перед Галею. Яким, як Яким, за своєю звичкою

йшов просто, відкинувши всякі доведення Ліди. Ввійшов до їдальні в той час, коли Галя, обернувшись до вікна, спостерігала дружні розваги Івасика з Павликом. Ліда, все ж таки дотримуючись своїх засад, відрекомендувала:

— Сестро Галю, оце ж вам і пан подорожній. Знайомтеся.

Галя швидко обернулася, кинула ще швидше очима й мов закам'яніла.

— Хто це?... Хто ви?... Лідо?... Сестро!... Це він, Яким!... Тай кинулась, мов непритомна, в обійми... Ліди.

— Так, це він. Ваш бувший чоловік, Яким Хоменко. Не будемо губити рівноваги, а побалакаємо про наші, конче нам потрібні, справи. Ваші розмови з моєю сестрою я чув. Ваше становище, хоч інакше від мого, але не краще.

— Якимцю!... Якимцю!... Прости мені, не вбивай докраю! — скрикнула Галя, кидаючись йому на шию. Яким обережно підхопив її за руки та посадив біля стола. Сам сів з протилежного боку. Галя сперлася на руки, стиха ридючи.

— Я вас цілком розумію, але й ви добре зрозумійте, що повороту назад нема й не може бути. Про це не будемо вести й мови! Нам треба побудувати наше майбутнє життя так, щоб не перешкоджати один одному надалі.

— Гаразд! Я на все згодна... Але прошу хоч краплину людяности. До чого такий тон? — заспокоюючись, відповіла Галя.

— Життя саме подає тон і... взагалі... чи може бути зараз поміж нами інакший тон?... Ви дружина видатного большевицького комісара, а я... «бандит», «петлюрівець», нелегальна особа. Бачите?... Як не бо від землі.

— Що ж ви жадаєте від мене? — сухим офіційним тоном запитала Галя, піднявши голову.

— Оформлення нашої розлуки, передачі мені мого сина. Оце всі мої вимоги. Є ще, правда, одне особисте прохання — нашу зустріч тримати в таємниці.

— Сина я не віддам, хоч би це коштувало життя нам обидвом. Проти оформлення розлуки не заперечую, але як це зробити, не порушивши нелегальности вашого стану?...

В цей час Ліда вважала необхідним втрутитись в розмову.

— Взаємна згода розлуки має бути датована останнім роком перебування Якіма в Україні, з визначенням дошлюбних прізвищ. Щождо Павлика — його доля має також бути зазначена, тільки не в той спосіб, як ви гадаєте. Павлик має жити й виховуватись у нас. На це ми даємо згоду. Документи буде завірено тією ж датою старою сільською печаткою при декількох свідках. Сам же документ зберігається у нас. Сьогодні ми його вам оголосили й при вашій згоді буде видано вам копії для ваших потреб.

Яким, після деякого роздумування, погодився. Галя, нервово посмикуючи свою хустинку, тихо плакала й мовчала.

— Я не можу заперечувати, коли цього бажає батько Павлика й сам Павлик. Нарешті, це буде приємніше Гальосі. Зрівноважитьесь ставлення Павлика до рідного батька та матері, усунеться ненависть до вітчима.

Ліда, що помітила мирне рішення своєї прозиції, оголосила новину, невідому навіть і Якимові.

— Дорогі й любі мої, документи виготовлено давно, лишалось вам тільки його підписати. Єдине, що могли ми з Юхимом Федоровичем зробити для полегшення вашої долі в останні дні української влади й перед наступом червоних москвинів — це виготовити згаданий документ для врятування від советів родини Якіма Хоменка. Дотепер він був без потреби, але Господу Богові було угодно довести це діло до кінця.

Ліда внесла папери й каламар. Яким і Галя мовчки підписали, взявши по одному примірнику з собою. Після деякої мовчанки Галя встала, важко зідхнула, постояла якусь хвилину, а Яким непомітно її спостерігав. Очі його на якусь мить заіскрилися, але в ту ж мить і погасли. Ліда вийшла до другої кімнати, а Галя нерішуче звернулася до Якіма:

— Ходімо до саду, подивимось на сина, побудемо вкупі. Хоч востанне...

Яким неохоче погодився. Вийшли. Ліда, передбачаючи важкі інтимні їх балачки, гукнула Івасика до хати. Довго не було буйшої родини Хоменків. Десь там уже над вечір Яким з Павляком зайшли до хати, а Галя з заплаканим обличчям сідала в

бричку. Не важко було здогадатись, що вони пережили важкі неприємні години останньої розлуки.

Павлик з неприхованою радістю сприйняв вістку про залишення його у тітки Ліди, пригадавши постійний крик, лайку, стусани від Гальоси й матеріні сльози в його злій домівці. На другий день Яким збирався повертатись на Криворіжжя, а сьогодні ввечері віддав Павликові: грався, пустував, будували разом пляни на майбутнє. Юхим Федорович повернувся пізнім вечором і, звичайно, на доброму підпитку. Довідавшись про позитивне рішення та погодження розлуки, запропонував випити, поставивши на стіл галерію пляшок з горілкою та пивом. Яким не заперечував. Далеко аж за північ в домі лікаря було чути жваві та веселі розмови. На другий день була неділя. Після Служби Божої на обід завітав і старий панотець. Якіма пізнав зразу. Благословляючи, розплакався старий. Перед стравами за столом довго молився за Україну, її військо та правління аж поки Юхим Федорович не шарпнув його за рукав, шепочучи на вухо:

— Пробачте, панотче, стгани захолюють та й всякий смак пропадає. Після обіду й ще помолитесь — на догогу, як кажуть.

Ліда аж розсердилася за порушення всієї урочистості й без сорому зауважила:

— Ти, Химцю, став справжнім п'янюгою. Молитви Господньої не вистоїш. Гріховоднику ти старий, тобі мерщій би пити.

— Тепер не дуже в моді молитви. Більше вва-

жають тепег на Марксів та Енгельсів, а тому, Лідусику, закрийся та мовчи. Тебе я не боюсь... Ти як, бгатику, думаєш? — звернувся лікар до Якіма.

— Боже — Богові, а кесареве — кесареві. Щождо Марксів та Енгельсів, то нехай вони проваляться. Краще про них не згадувати.

**

Сонечко котилось до заходу. Повітря, зігріте за день, повівало прохолодою. В селі відчувався празниковий день, хіба де-не-де по вулиці зустрінете поглядом хуру зі снопами. На вулицях, майданах, на дубах, навезений з панського лісу, сидять селяни. Про все гомонять: про погоду, про врожаї, а найбільше про СОЗ-и, комуні, колгоспи. Що, воно, за новина? Відкіля вона прийшла?... Кажуть, що аж з самої Москви, щоб жити по-їхньому. Ось так і гомонять, аж поки не зачують череди. В цей же час родина лікаря з Павликом проводжали в дорогу Якіма. Пішли через городи прямо в степ, щоб менше хто й бачив. Дійшли до старовинної каплички й тут настала хвилина важкої розлуки. Перший почав прощатися Юхим Федорович — спокійно, навіть жартуючи, обнявся з Якимом, тричі поцілувався, але Ліда не витримала, її тихі сльози обернулись у ридання. Діти вчепились в Якіма і, плачучи, трагічно зверталися до нього:

— Тату!... Дядечку!... Татусю любий!... Коли ж

я тебе побачу... Бозенько, чому ж Ти забираєш мого татуся!...

Ліда стала на коліна перед вікном капличці, здійняла руки до неба й щиро шептала молитви. Юхим Федорович стояв осторонь, непомітно витираючи сльози з очей. Попрощавшись із дітьми, Яким підійшов до сестри.

— Сестро рідна, будь здорова!... Нехай тебе Бог нагородить за щирі твої доброти. Прости лише мені окаянному.

Злились у прощальних обіймах брат і сестра, а далі стали всі на коліна, піднесли свої очі до Пречистої Матері Божої й щиро та тепло молились. Яким перший піднявся, скинув на плечі свого сідора, глянув навколо на рідні знайомі лани, садки, на ці милі дорогі обличчя, важко зідхнув і затих. Замовкли всі, зацімпили у важких думках. Хіба це востаннє? — промайнула думка в Якіма. Спогади його кинули в не так далеке минуле. Колись він так прощався з Україною при її останніх віддихах вольности, але... в його руках тоді була козача шабля. Мимоволі сльоза за сльозою скотилася з його обличчя. Павлик перший кинувся до Якіма. Батькові сльози вогненною стрілою припекли його серце. Його батько й батькові сльози ніяк не могли вкласти в його дитячий уяві. Вчепившись батькові на шию в гістичних риданнях, ледве вимовляв:

— Тату!... Та-ту-сеньку мій!... Не кидай мене! Я не хочу бачити Гальосів. Вони... вони... мене не

люблять... б'ють... називають мене бандитським вироком.

Дитина залилась гіркими сльозами, забилась у гістиричних риданнях. Всі навколо плакали.

— На що ж я тебе побачив?... Татусеньку милий!... Я боюсь... мені страшно... Візьми мене, візьми мене!...

Павлик усе більше та міцніше пригортався до батька. Яким ласкав, умовляв його, обіцяв швидко забрати, але хлопчик і не думав лишати батька. Підійшов Івасик, тітка й насилу умовили. Руки його самі по собі ослабли. Юхим Федорович кинувся по своїх кишнях шукати потрібні ліки. Гра м'язів на Якимовому обличчі свідчила про його важкі переживання. Знявши капелюха, Яким вклонився всім, ледве вимовляючи:

— Простіть мені... Збережіть Павлика...

Він круто повернувся, зігнувся, мов під тягарем і пішов, раз-по-раз оглядаючись назад. Вже й далеко відійшов, а все ще чув голос Павлика.

— Прощай, татусю!... Не забудь про твого Павлика!... Прощай!... Прощай!...

І Яким бачив, як миготіли в колі інших рук Павликові дрібненькі рученята. Невимовний біль страшеним тягарем звалився на душу Якіма й довгий час не спадав. Вже й вечір надійшов, вже темна нічка прослалася навколо, а Яким все йшов та йшов, похмурий, важкий, не дивлячись, куди й як він іде. В зустрічному селі зорієнтувався, пригадав, що не тією дорогою пішов, пригадав, що не-

далеко й батьківські землі лежать, пригадав розповідь сестри, де й як батька поховано. Якоюсь невідомою силою його потягло поколовитися батьківській могилі, віддати останню пошану прахові батька, помолитися за його душу на його могилі.

Невеселі були спогади про останні батькові дні. Труп замордованого у ЧК старого Хоменка ледве видали на прохання Юхима Федоровича, заборонивши ховати на звичайному сільському християнському цвинтарі. Поховали на батьківських сіножатах, де стояло старовинне розп'яття Христа, біля святої кринички. Яким добре знав це місце.

Було вже за північ, як Яким найшов батькову могилу. Хреста вже не було. Криничка, завалена по краях, ледве жевріла джерелом свіжої чистої водички. Серед темної ночі підійшов Яким до кринички. Велика спрага нагадала йому, що він пити хоче. Нاپився, шукаючи в темряві могили. Три молоді струнки тополі, що тут же стояли тихенько, потягли його до себе. Біля них було насипано невеличку могилу, вкриту травною, барвінком та іншими, вже потоптаними квітами. Біля тополь валявся невеличкий залізний хрест. Дерев'яну загороду навколо могили було напівзламано. Яким зупинився і під напливом нових думок довго стояв, схиливши голову. Далі його, освіжені уста, зашептали щире молитву. Не зчувся, коли й став на коліна, коли припав ниць на могилу. Весь віддався спогадам, прислухався етиха до болю душі, а все стало для нього таким байдужим: і смерть, і життя, і світ, і люди. Миттю

з'явилося бажання злитися з оцією могилою, бути вкупі з дорогим, близьким, добрим батьком. Наче холодно йому стало. Він здригнувся, піднявся, стиснув руки і промовив до могили:

— О, батьку!... О, рідний!... Як стало важко жити в цьому світі!... Але ця могила кличе мене до життя, до помсти, до помсти всім ворогам України! Клянусь, клянусь тобі, батьку!... Поки жевріє в мені життя, твоїх заповітів не лишу. Твої прадіди й діди заповіли тобі й нам, своїм унукам, гордо нести прапор боротьби за Україну, і я, їх нащадок, несу й буду нести. Тиха, таємна, лісова січ ще скличе нас, відкрити нам свої коштовні вогнепальні скарби. Там я знову візьму твою, свою й прадідівську шаблю в руки. Козачий рід України не загинув і не загине!

Яким нагнувся, узяв жменю землі з могили, зав'язав міцно в сорочку, перехрестився й важкою, тихою ходю скрився в темряві ночі.

Скільки йшов і як йшов, над цим не думав, не дивився, лише на світланку почув гудки паровозів, що нагадали йому близькість залізниці. Підбадьорився, захотів їсти. Не встиг з'їсти одного, дарованого сестрою пирога, як почув позад себе гомін. Оглянувся і, на своє здивування та несподівання, помітив гурт озброєних верхівців, а спереду бричку, запряжену добрими, баськими кіньми. Стрененувся, блискавкою з'явилась здогадлива думка.

— Гальоса!... Зрада... О, найпідліша твар!... Ти й тут мені не даєш спокою?...

Миттю плигнув у рів, швидко простуючи до невеличкого гаю.

— Стой!... Стой!... Стрелять буду! — вигукнули верхівці, тримаючи зброю на поготові. Але Яким був уже в гаю. Кулі летіли поверх його голови. Густі кущі горішини перервали зорові зв'язки поміж переслідуваним та переслідувачами. Понад десяток совхозівських міліціонерів, маючи дозвіл Гальоси на відкриття вогню, не шкодували куль, хоч самого ворога й не бачили. Миттю у Якіма зародився план: залагти у напівзаваленій ямі, пропустити міліціонерів далі до гаю. На його щастя, один з міліціонерів заліг недалеко від ями, захопившись стрільниною без усякої цілі. Боже Провидіння давало Якимові й на цей раз своє всемілостиве спасіння. Мов тигр, стиха підвівся він й стрімголов кинувся на міліціонера. Спазматично, з нечуваною силою здавив горлянку свого противника. Скоростріл випав з рук міліціонера. Декілька ударів зробили «щирого вояку» непритомним, а через деякий час він лежав у ямі, переодягнений в Якімову одужу з окремими Якімовими документами в кишені. Щоб успішно закінчити задуману операцію, Яким стріляв у голову міліціонера декілька вибухових куль. Без обличчя, з розтрощеною головою, труп становився не опізнаним. На Якимові була міліціонерська уніформа з відповідними документами. Він кинувся зразу за розстрільною міліціонерів, підняв несамовиту стрільбу, але не без цілі. Один за одним падали мертві міліціонери від Якімових куль. Решта, перелякавшись,

з криком «оточили!»), кинулись назад до шляху, страшенно лаючи та матуючи Гальосу, що, що сили, тікав шляхом додому та кричав не своїм голосом.

— Банда переслідує! Банда! Рятуйте! Рятуйте!

Яким вийшов на край гаю, подивився й сам засміявся з дивовижної картини. Попереду бричкою, на всю конячу прить, летів сам Гальоса, за ним гнались три верхівці, далі бігли пішком останні міліціонери. Вільні від верхівців осідлані коні трохи остеронь спокійно наслись. Услід відступаючому ворогові Яким випустив десятків зо два куль. Плян у нього склався сам собою. Ось він встав, кинув оком на кращого коня й, не був би то козак, піймав, скочив на нього і миттю заховався в протилежному лісі. В непрохідних хащах лісу просидів довгенько. Небезпека не загрожувала. Перекинувши кінське повіддя через плечі, прокладаючи руками дорогу собі й коневі, вийшов з лісу на невеличке село. Що було робити?... Звичайно, зайхав у село, завітав до сільради й, як міліціонер, попросив негайно дати допомогу до гаю, подзвонити до району, мовляв, з'явилась велика банда, що в жорстокому бою, втративши свого ватажка, відступає в напрямі Користинівського лісу.

Через дві-три години мала бути ніч, але Яким не чекав. Мав до ночі приховатись у найближчому лісі. В лісній тиші виник новий плян: залізницею не їхати, а Дніпром — наоуплавом. За цю ніч він має бути на Дніпрі! Понад сотню кілометрів звідси! Глянув на коня, на його ноги й рушив.

Свіжа напівосіння ніч бадьорила коня і Якіма.

Зірненьки ласкаво й яскраво миготять, спрямовуючи мандрівника битими шляхами до Дніпра. Село не страшне — на коні уніформа советського міліціонера. Вже в далекій дорозі перехрестився, промовивши голосно:

— Господи Ісусе Христе, прости мені грішному та неокаянному, помилуй і спаси!

В цей же час в гаю зчинилось щось неймовірне. Гальоса по селах здійняв такий галас, виявив таку гарячку, що з сусідніх районів збіглося чоловік двісті озброєних енкаведистів, комуністів, комсомольців та різних активістів. Розгорнулися в розстрільні, пішли в наступ, мовляв, переслідувати відступаючого ворога. Високе «начальство» походжало в гаю, розшукуючи труп ватажка банди. Гальоса умивався десятим потом, надолужуючи в пошукуванні. Через якусь годину його верескливий голос залунав на весь гай.

— Він!... Йй Богу, він!... Ось де!... Осьдечки бандит!... Агов-го-о-о-в!.. Ідіть сюди!... Товарищі-щі! Сю-да-а-а!...

Всі кинулися в напрямі Гальосиною крику. Довго оглядали трупа, документи й одногласно вирішили:

— Так, він! Труп забрати до слідства.

Скоро після цього вернулись й «героїчні воїни» НКВД, волочачи за собою з десяток нещасних, замордованих селян, захоплених на полі, доброзі в гаю за роботою. Як не били, як не мордували, а селяни в один голос:

— Не бачили! Чули стрілянину, а бандитів не бачили.

Бог знає, що з ними сталося далі за мурами НКВД. До опізнання трупу в районкаведе приводили Галю, Юхима Федоровича, Ліду, Івасика, Павлика, але вони, довідавшись раніше про події, твердили своє:

— Не можемо пізнати. Нема обличчя і майже голови. Хоч документи його, але ствердити не можемо.

Довгий час тримали їх під арештом, допитували, погрожували. Навіть сам Гальоса взяв участь у допиті.

— Скажи мені, продавна шкуро, Яким приїздив до тебе?... Затаїти зможеш лише зі своєю смертю. Ми заставимо тебе признатися!

Галя гістично плакала, ледве володіючи собою.

— Не був... Не бачила... Краще вбий мене, але не муч... не муч! Не терзай моєї душі... Пусти мене! Піду попідтинню, старчихою стану, а жити з тобою не хочу. Від тебе тхне кров'ю. Ти обернувся не тільки в зардника, але й в ката.

Гальоса раптово міняв свій настрій, падав на коліна перед Галею, хапав її руки, цілував, молив:

— Галю!... Галюсенько!... Красо ти моя чарівна!... Скажи, скажи ж мені, чого ти їздила до них... до тих... лікарів?

— Я возила Павлика до його єдиної рідні. Він за згодою тітки має лишитися там назавжди. Хай тобі легше буде.

— Я не заперечую проти цього, але чого було не порадитись зо мною?

— Дитина моя, та й Павлик уже не маленький. Ти ж сам знаєш, як до нього ставився. Не раз виганяв з хати, хоч і хата то не твоя, а його.

Гальоса бачив, що криками та погрозами нічого не довідається, тому вирішив підійти ласкою. Крім того, Галю він кохав понад своє життя, понад свою комуністичну партію, але в такій же мірі ненавидів Якіма. Його смерті він радів, але хотілося знати, бути вивченим, що Галя з Якимом зараз не мала ніяких зв'язків, що вбивство Якіма — це випадковість у бою, яка не має ніяких стосунків до Галі, до її рідні. Мовчали. Думали. Галя бачила, відчувала бажання Гальоси й прийшла до думки, що зараз саме слушний момент. В її руках, в її волі було перекрити смерть Якіма, визволити з-під арешту його рідню, тому змінила тактику своєї поведінки.

Ось ти зараз зо мною поводишся, як з дружиною, але скажи, на милість Божу, чому нас запровадив сюди? Хіба ти не міг про це говорити зо мною вдома?

— Цього вимагала партія і закон — відповів похмуро, але спокійно Гальоса.

— Гаразд, але чому ти запідозрив нас?... Зокрема свою дружину?... Чому ти кинувся переслідувати якогось невідомого?

— Нічний об'їзник совхозу, куди входять і землі Хоменка, помітив загадкову чоловічу постать

на могилі старого, повідомив мене, ну... і... знаєш твоя відсутність перед цим. Все це склало в моїй уяві жахливу картину зради. Та й хто міг довести, де Яким?... Чи він за кордоном, чи в лісі, чи вбитий? Ніхто цього не знав! А ось раптом такий випадок та ще й вбивство Якіма, стверджене наявністю його ж таки документів. Таємне ствердження за вами це якраз стверджує й підозри на вас кидає.

— То чого ж ви хочете від нас? — спокійно запитала Галя. Якіма ми так загубили, як і ви. Знати про нього не бажаємо. Зокрема я бажала б лише спокійного життя, а коли, це й тобі бажано, то якої кращої нагоди треба, як зараз?... Бувший чоловік мій помер, з ним я не мала зв'язків. Чому нам законно не оформити свій шлюб і зажити спокійним життям, без усяких дорікань?

— Голубко моя, та я ж до цього тільки й прагну! — гаряче цілючи Галю, відповів Гальоса. Вона ж, не реагуючи ні жодним рухом на його прояви кохання, продовжувала свою мову.

— Клянусь тобі, що в цих подіях ми не винуваті. Яким, щоб здибав мене, то більше б мені не жити. Йому, очевидно, забажалося поклонитися батьковій могилі — це його й потягло на рідні землі. Батька він любив більше всіх.

Після цього з Галею розмовляв слідчий НКВД, але тон його був зовсім інший. Офіційно занотував свідчення Галі, попросив пробачення за нанесені турботи, обіцяючи сьогодні ж скінчити неприємний стан арешту. Аналогічно поступили й з родиною лі-

каря. Юхим Федорович навіть дозволив собі вийти з рівноваги.

— Затримуйте мене за всякі дрібниці. Кажу вам, що ні я, ні моя година, в цій справі нічого не знають. Відбиваєте лише від когисної гоботи. Скільки б то я в цей час угатував людей від смуги?... Скажіть, чого мовчите?

Слідчий, посміхаючись, ухилився від відповіді. З поспіхом кінчив протокол допиту, даючи на підпис.

Увечорі затриманих відпустили. Юридична та медична експертиза ствердили, що вбито якраз Якіма Хоменка, бувшого мешканця села Тарасівки.

До центру полетіли звідомлення, що в Н-му лісі розбито численну банду та вбито її ватажка. Героєм події став Гальоса. Захоплених заможніх селян розстріляли, як співучасників банди.

Урятування Галі та родини лікаря у великій мірі залежало від Гальоси, від його вкоханости в Галю, від реабілітації його стану, як видатного комуніста. Якби то не було, але Господу Богові було завгодно зберегти життя і Якимові, і його родині. О, якби знав Яким, що важить ця Галина самопожертва, він інакше думав би про неї.

Пресові повідомлення про вбивство Якіма розійшлися далеко по Україні. Докотились вони й до Могиленків. Хто його знає, як би вони пережили це горе, але майже в той час з'явився й сам Яким. Софія, що перша зустріла його, своїм очам не вірила. Злякалася, стала осторонь, якусь хвилину дивилася на Якіма, як поворотця з того світу. З усвідомлен-

ням реального стану речей, сама до себе промовила стиха:

— Боже ж мій!... Що ж це твориться?... Невже це ти?... Це ти, Якимцю?... А... а.. кого ж то вбито?

Яким щиро розсміявся, кинувся до Софії, обняв, підняв її на руках, підніс до свого обличчя й промовив жартуючи:

— Дивися, добре дивися, щоб не обізналася.

— Розкажи ж, голубе, як це трапилось? — заспокійливо, з полегшенням зідхнувши, запитала

Галл. Софія

— Все розкажу, ходімо лише до хати.

Взяв Софію під руку та й повів до батьків.

Старі Могиленки відпочивали після обіду, а тому не стали їх турбувати. Софія почала частувати Якіма обідом, весело й раденько шебечучи коло нього. Старі встали, почувуючи, що в домі є стороння людина. Коли ж Софія помітила, що батьки не сплять, забігла до відпочивальні й раптово, з напругою всіх своїх переживань, оголосила:

— Яким приїхав!... Він живий!

Старі, як стояли, так і заніміли, не подавши й найменшого звуку, а Софія в цей час гукала:

— Якимцю!.. Якимцю!.. А йди лиш сюди!..

Старий, що прийшов до пам'яті, глянув на стару, зняв руки і з плачем, трагічно промовив:

— Боже милосердний!.. Вона причиною стала!

В цю ж мить з'явився Яким. Перелякані старі жажнулися в глибокі кімнати, скося спостерігаючи на

Якіма, але варто було йому обізватись, як старі прийшли до себе.

— Чи це воно чудо яке, чи що?... Сьогодні зранку старий чув, що тебе вбито, що навіть і в газетах про це написано — все ще здивовано говорила стара.

— Та хто його знає, може то й брехня, бо самі ми газети не читали — сказав спокійно Могиленко.

Яким дістав та подав до читання декілька газет з Київщини, що описували, навіть фантастично, подробиці бою та вбивство «відомого бандита», «петлюрівця», Якіма Хоменка. Тут же, у відночівальні, все до дрібниць розповів Яким Могиленкам. Перед сном уночі скинули всі родинно гарячі молитви подяки милосердному Господу Богові за Його невичерпну милість та доброту.

ЖИТТЯ В МІСТІ

Яким мав досить поважні причини до свого переведу з Новоградівської школи. Так і сталося. Відділ народів освіти призначив його на посаду завідувача учбової частини великого дитячого будинку розподільника. Відділ охорони здоров'я погодився перевести Софію на посаду лікаря поліклініки міста. Таким чином, Яким і Софія зажили тихо та мирно. Незабаром і перша дитинка родилась — Олесею її назвали.

Непомітна лише трагедія сталася, про суть якої Яким довідався дещо згодом. На цій посаді був раніш професор Висоцький, що походив з Галичини. Немолода людина, з широкою освітою й розвитком, і настільки національно свідомо. Приїхав він з групою галицької інтелігенції не так давно, сподіваючись на наукову діяльність в советській Україні. Професор досить часто не погоджувався з деякими заходами місцевої влади, а найчастіше з своєю «директрисою» Миксимовою. Його національна свідомість не могла припустити жахливої русифікації всього, ба, навіть маленьких безпритульних діточок.

В наслідок різних наклепів, професора арештували, без суду й слідства розстріляли, пустивши провокаційні повідомлення, начебто він по ночах заманював до себе дівчаток з дитячого будинку й гвалтував їх. Максимова нагло розпускала чутки по всьому місті, підбивши та підкунивши на це групу деморалізованих дівчаток років 12 - 14.

Розпочавши роботу, Яким в першій мірі звернув увагу на ліквідацію високої аморальності дітей. Твердий розклад дня, максимальне навантаження роботою, грою, навчанням, відповідний вибір педагогів, збільшення профілактичних заходів, рівне, тактовне ставлення до дітей, педагогів, влади — все це створило Якимові суму потрібного авторитету та впливу в дитячому будинку. Кількість дітей була не завжди однакою. Місто, копальні, залізниці, село, після двох війн, викинули та щоденно й тепер видають значні резерви безпритульних дітей. Будинок-розподільник наповнювався іноді докраю. Ледве справлявся з своєю роботою педагогічний колектив. Злочини творилися дітьми щогодинно. Педагоги не мали змоги не тільки попередити, а й припинити їх. Ось група дітей напала на селянина, що віз повний віз кавунів на продаж. Через п'ять хвилин кавунів, як і не було на возі. Відбиватися й не думай, бо камінням закидають до смерті. Он бляхареві вибили цигарки з коробки, там крамничку обікрали, під ворітьми кричить, репетує і в Бога лається бублейниця, десяток господарів чекають на директоршу, щоб покрила їм городні збитки від дітей, та якого тут

дива не побачиш. Відносний спокій наступав тоді, коли значну частину дітей розсилали по стаціонарних будинках. Велику допомогу почали давати старшини груп, інститут яких запровадив сам Яким.

Якими цікавили події з професором Висоцьким. Він не вірив, щоб стара людина, науковець, міг піти на такий злочин. Якщо ж це простісінькі наклепи, то чим він гарантований, що й з ним це не зроблять? Ось і зараз Максимова пристає з своїм брутальним залицинням. Розмірковуючи так, наблизивши до себе окремих виливових учнів, Яким стиха, поволі розслідував справу Висоцького. Виявилась неймовірно жахлива картина: згвалтування декількох дівчаток таки відбулось, але не професором Висоцьким, а п'яним товариством комуністів та комсомольців з міста, що не раз улаштовували дико-п'яні оргії на квартирі Максимової. Діялося це в такий спосіб: пізно ввечері сходилися гості, пиячили, а далі закликали декількох кращих дівчаток-підлітків, гостили їх вином, смачними стравами і ласощами. Дівчатка охоче йшли на такі балі, бо погані й скупі страви з загальної кухні тримали їх в стані постійного недоїдання. Вино, ласощі, а то й коштовне вбрання від «директриси» ще більше їх тягло, поглиблюючи неморальність бувшої вулиці. На такі балі деколи запрошували й професора Висоцького. Зайде, трохи посидить, подякує та й піде. При ньому дівчаток не заводили. Через якийсь час Висоцький почув серед дітей про згадані візити. Зажадав перевірити. На найближчу вечірку охоче з'явився, від питва не відмовлявся, але

міру знав. Засидівся та й засидівся. П'яному товариству забажалося дівчаток, але сидів професор. Йому натякали на пізній час, а він сидить та й сидить, удаючи з себе дуже п'яного. Нарешті «партейні» не витримали, махнули рукою на сп'янілого професора і почали творити своє ганебне діло. Професор від безпосереднього процесу стримався, але поставив до відома відділ освіти. Інспектор «соцвеса» підозріло глянув на Висоцького й порадив йому краще мовчати, бо сам же він і буде винуватий. За поведінку дітей він же відповідає. Справа Максимової політична. Вона й освіти не має й не педагог — лише «партейний глаз»! Пішов, згорбившись, старий. Недостатньо орієнтуючись в советській дійсності, професор вирішив діяти сам. Попередив Максимова, але та сердито відповіла:

— Я здесь директор — я і отвечаю. Ваше дело учить детей. Позорного нічого нет, если ответственные работники округа угостят і пріласкают детішек. Ми есьь єдіная семья комунаров! — вам етого не поінять.

Ще більше зігнувся професор, але думки своєї не лишив. В чергову пиятику Висоцький заховав потрібних «ответственным» дівчаток, пославши частину до шпиталю, а частину до своєї квартири. Кинулася «директриса» до дівчаток, а їх нема. Обійшлося в цю ніч і так, але на другий раз дійшло до бешкету. Максимова з своїми гостями найшли дівчаток на квартирі професора Висоцького. Хоч він їм читав дитячі казочки, але дівчаток забрали до ліка-

АМАТОРИ ЛЕТУНСТВА

По школах наступила літня перерва й Яким більше перебував у відділі освіти, готував різні учбові пляни, а у вільний час його тягло до місцевого авіаційного клубу. Він пригадав своє коротке перебування в загоні повітряної фльоти за часів минулої війни, пригадав своє захоплення авіацією. Хоч він тоді був летуном-спостерігачем, але пілотувати літаком міг і неодноразово літав сам, зразу на «Сопфічах», а далі на англійських «Де Гевеляндах», під час найбільше ризикованих обставин. Це тоді він полюбив летунство: при далеких розвідках, при бомбардуванні ворожих об'єктів, збиванні ворожих літаків. Техніку та механіку літаків знав чудово. Так і зараз, весь свій вільний час возився з моторами, літав на спортових літаках советської конструкції «Коньок Горбуньок».

Безпосереднє начальство було невдоволене Якимом, але на захист його йшов голова окриконткому. Якіма переводять в «Осовіяхім» на посаду інструктора летунської справи. Тепер він день і ніч перебуває або на аеродромі, або в авіаційному клубі. Со-

фія була дуже невдоволена, навіть ревнувала до окремих жінок. Яким упевняв, що це неправда, але хитав мерцій свій летунський шолом і зникав до пізньої ночі. Аеродром був убік висілку, де жили Могиленки. Софії видно було, як літали, кружляли спортові літаки. Іноді, без згоди Якіма, приїздила на аеродром і спостерігала за всім його життям. Ось вона бачить: швидко, швидко побігли по рівній площині літаки; один за одним відривалися від землі, спіраллю полинули в небо. На першому літаку, хоч Софія добре не бачить, але інстинктивно відчуває Якіма. Ген-ген у небі вирівнялися — летять, мов ті гуси — ключем. Легше зідхнула Софія, але ще мить — і перший літак каменем падає додолу. В Софії дух перехопило, вона зблідла, страшенно крикнула й, мов неспритомна, сіла на землю, не снукаючи очей з літака. Далі чує й бачить, що натовп людей не виявив жодного здивування, а лише гомонів: «в штопор пішли». Дійсно, Софія помітила, що останні літаки також шубовснули вниз, а перший, за метрів чотириста до землі, вирівнявся й, мов нічого не сталося, полинув знову в небо, лише поблискуючи на сонці своїм хвостом та крилами. За прикладом першого полетіли й останні п'ять літаків. До Софії підійшов чоловік у шахтарській одежі, а з мови його можна було вбачати інтелігентну людину.

— Ви не хвилюйтеся, мадам, — стиха промовив він, — сьогодні наші аматори летунства мають показати тренажі вищого пілотажу. Як бачите, — багато публіки зійшлося. Всі вони хочуть побачити

так звані: мертві петлі, штопори, спіралі, крени й, хто його знає, як у них звуться різні прийоми. Командир авіозагону, видко, ваш муж?... За нього не бійтесь, він добрий пунтій летун.

Софія заспокоїлась, але не встиг закінчити своєї мови шахтар, як перший літак кинувся робити петлю за петлею. Софія не слухала й не чула, що говорив далі чоловіча, вона вся вникла очима в літака, до болю зціпивши руки. Через півгодини літаки один за одним, як гуси на воду, сідали плавко на землю. Публіка кинулася до літаків. Побігла й Софія. Але яке ж було її здивування, коли вона помітила, як поперед неї підійшла до Якимового літака молода красуня з квітами, даруючи їх Якимові. Він зняв летунські окуляри, поясе, легенько скочив додолу, стиснув обидві руки красуні, що кокетуючи, взяла його попід руку й попростувала з ним до летунських наметів. Софія була сама не своя. Не помітила, коли й літаки закотили до ангару, коли й публіка розійшлася — все стояла й стояла. Нарешті спохватилася, прожогом кинулася до найближчого візника і махнула йому вбік висілку Довгинцево. Пізенько вночі, приміським поїздом, приїхав і Яким. Холодна зустріч Софії збентежила його і він ласкаво запитав:

— Щось трапилось, Софочко, що ти така сумна та сердита?

— Так, трапилось — ледве промовила Софія.

— Та що ж саме? Кажі, не муч — запитав Яким, переконавшись, що Софієне невдоволення не є штучним.

— Ви, шановний товаришу, надзвичайно високо літаєте.

— На те ж я й летун, щоб високо літати. Я тільки й живу тим, коли на самоті в блакиті неба, летиш, як хочеш і куди хочеш. Там дійсна воля, там ти понад усім людським, тобі все покірне.

— Навіть і дамські серця! — перебиваючи, сказала Софія, ледве стримуєчись.

— Ах, ось воно що! Тобі щось переказали на мене? — збентежився Яким.

— Не переказали, а я сама бачила. Де ж квіти подів, даровані тобі?... Може передав до інших тендітних ручок?... Не знала я, що ти можеш бути ловеласом!

Мабуть довго Софія вела б свою розмову, але Яким її перебив:

— Ради Бога, Софочко, не сердься. Я тобі все розкажу. Зради тут нема, а є лише глибока трагедія. Ти заспокойся, золотко. Клянусь тобі, що в цих обставинах, — натискаючи останні слова, — я примушений поводитися так, як ти спостерігала.

Посадив її на каналі й сам сів: обняв, ласкав, цілував. Сльози заспокоєння закапали з очей Софії. Яким переживав важкі душевні хвилини. Не знав, як і з чого почати свою сповідь: вагався, ханався за голову, тиснув руки, відтягував комір сорочки, мов дихати йому заваджала. Софія нахилилась і тихо плакала. Далі, не то зі зневір'я, не то із страхом спитала:

— О, Боже! Що ж може бути й ще?... Хіба

Софія давно заспокоїлася, принишкла, вся вгрузла в слухання. При останніх словах вона схопила Якіма за руки, нетерпляче питаючи:

— Чого ж вона понала до дитячого будинку?... Чого вона ввійшла в твоє довір'я?... Вона за тобою стежила?...

— Так, вона була шпигункою в дитячому будинку. Вона стежила за Висоцьким і за мною. Вона ще до мене знала всю правду про бідного професора, вона також стала співучасницею його смерті.

— Який жах!... Яке наскудство!... Де ж її совість... людяність? Софія розсердилась і, хвилюючись, знову запитала Якіма:

— Але яким чином про все це ти довідався?

Тут Софія швидко вставилась у вічі Якіма.

— Сталося те, чого я не хотів і не сподівався. Мені здається, що Ната була до мене не байдужа, як українка і як жінка. Таємна робота її мучила, не давала спокою. Їй хотілося поділитись муками своєї душі з кимсь близьким, щирим, але таких вона не мала права мати, крім своїх об'єктів спостереження та агентів НКВД. Неодноразові щирі розмови зо мною в справах Висоцького, потім побутові балачки про життя українського народу, її штучно-веселий настрій, спів українських пісень — все це кінчалось нестриманим плачем Ната. Я здогадався про скрите нею горе, але одночасно інстинкт самозбереження примушував мене бути до неї обережним, а вкупі з тим люб'язним і тактовним. Я її заспокоював, подавав чудові думки на будучину. Вона була рада й задово-

лена моїми формальними ласками. Поміж нами стояла таємниця професора, — це нас обох зближувало, — але й примушувало до взаємної обережності. Далі Ната викрилась мені в любові до свого краю, а ще далі вона відкрила мені все своє жахливе минуле. Далі, на мої навідні питання, вона зізналась в своїй ганебній роботі. В наступні відвідини вона потяглася до мене з своїми обіймами й поцілунками, пестощами й виявленням чуттів кохання. Я сам не можу собі з'ясувати, як це сталося, але... але не зміг устояти перед нею. Я тікав від неї, я перейшов до відділу освіти, я нарешті опинився летуном, але вона мене скрізь знаходила, скрізь переслідувала. Я губився, гублюсь у здогадах і зараз чи вона мене дійсно любить, чи має завдання викрити моє минуле. Важкий цей стан, а ще важчий він тому, що не наслідився признатись тобі. Відкинути ж її кохання не наважуюсь, боюсь... не за себе, а за всіх.

— Скажи, Якимцю, ти... з всю... жив... ну... ну... як з жінкою?

Яким нічого не сказав, а лише важко встав, важко відхнув, підійшов до вікна і довго вдивлявся в темряву ночі.

Без слів лягли спати, без слів довго не спали, а ранком мовчки одяглися, поснідали і лише перед від'їздом Софія порадила:

— Я цілком розумію твій стан, але з нею треба покінчити. Добре, що ти про себе не обмовився. Звільнитися від неї є легкий спосіб...

Яким швидко перебив: убити?

— У-г-у! — кивнула Софія головою.

— Ні, на це я не зважуся. Вона жінка, та й недобра воля її довела до цього. Треба інших засобів та, фактично, я вже намітив — потрібна лише твоя згода.

— Кажі, в чім річ?

— Треба вдати з себе дуже вкоханого, дати їй згоду на розлуку з тобою, а остільки я певен, що в неї є ще й інші об'єкти таємного дослідження — прислідити, піти на сцени ревнощів, сварку та припинення всяких стосунків. В цей же час перевестись на праця в інше місце.

— Хоч такий засіб не є зовсім впевнений, але треба щось робити — байдуже відповіла Софія, а по деякій павзі спитала:

— Скажи одверто, дуже закохався в неї?

Яким подумав і якимось загадково відповів:

— Ната нагадує мені дуже красиву цяцьку, зроблену зі смертельного вогню. Вона принадує до себе, але вкупі з тим і палить. Я їй боюся.

— Твоя відповідь не є відвертою й щирою. Ти, як мужчина не першої молодости, можеш бачити, відчувати щирість чи штучність її кохання.

— На превеликий жаль, я ще в цьому не розібрався.

— Отже тобі дається нагода розібратися. Кохай... Ревнуй... Не думай, що я піду на будь-які перешкоди. Закохаєшся, кинеш мене, Бог тобі суддя. Хіба це тобі первина?... Єдине, про що попереджаю тебе: не грайся з вогнем.

Вся байдужа, холодна й чужа, повернулася Софія й пішла до хати.

Більше вона не ходила й не їздила на аеродром. Додітав до неї іноді шум моторів, але тепер вона не виходить спостерігати за ними, кидалася на ліжко, накривала голову подушками, гірко плакала, не маючи змоги відкинути уявних картин Якимового кохання шпигунки-красуні, чи не перетвориться воно в справжнє кохання. Те й друге важким тягарем давило її. З батьками поділилися своїм горем — вона не мала змоги, бо це виявляло б важку таємницю. Пригортала до себе бідну Лесеньку, що дивилася розуміючими очима. Так проходив день за днем, а Яким все рідше та рідше бував удома. Став суворий, похмурий, нервовий, мовчазний. Все частіше та частіше з'являвся додому випивши, а то й зовсім п'яний. До Софіїних пестощів був байдужий, з дитиною не бавився, а з батьками й зовсім не балакав. Повечерявши лягає спати, а на сніданок — їде до міста. Обоє змарніли, батьки й в голову собі не візьмуть, яке то лихо скоїлось. Майже рік промайнув, а Яким хоч би на краплину змінився, хоч би словечком поділився. Іноді Софія не стримається та й запитає:

— Чого ж ти мовчиш?... Чому не розкажеш про своє життя у місті?

Яким гірко посміхнеться й, мов видавлюючи з себе, скаже:

— Нічого особливого... Що було, то й є. Коли треба буде — скажу.

Зідхне важко Софія, витре непокірні сльози та й собі замовчить.

Хід подій у місті складався зовсім не так, як Яким намагався їх перетворити. Ната, почувши від Якіма про дійсно-щире кохання, ба, навіть про розлуку з Софією, вся полинула до нього, заповнила всі куточки його життя, розцвіла для нього душею й тілом. Ця чудова молода красуня жила Якимом і тільки для Якіма. А він був такий невиразний, безвольний, всмоктував у себе все, що дарила йому краса Ната. Намагався простежити за нею, знайти її в товаристві інших мужчин, але це майже не траплялось. Ната приходила іноді додому сумна й невесела. Розповідала Якимові про завдання їй від НКВД, що її давно відвернено від нього, що роботою її не задоволені, погрожуються арештом та примушують кинути Якіма, але цього вона ніколи не зробить, краще вмере, ніж кине його. Яким вірив, бачив її відданість, але якесь підсвідоме почуття йому підказувало: стримуйся, не відкривайся. Яким добре знає, бачить, що Ната шпигує не для НКВД, а, навпаки, розказує йому всі таємниці, що були їй відомі в мурів цієї жахливої установи.

Здавалося, що Яким весь, всією своєю істотою, віддався жіночій красі, забув вірного друга, дорогу дружину, занехав рідну дитину, добрих батьків Могилєнків. Важка ця боротьба й Яким іноді відчував, що ось-ось він похитнеться, зробиться остаточно моральним злочинцем, зрадником високих ідей боротьби, ганчіркою нікчемного буття. Робота в авіоклубі,

аеродромі валилася з рук, летунські якості його підупали. Він склав значний та високоякісний авіоспорттовий гурток аматорів, але в останній час приділяв йому мало уваги. Спроба маломісних літаків скінчилася повною катастрофою. Хоч спеціальна комісія з центру визнала його придатним, склала відповідні акти, але на третій пробі один з літаків, що пілотувався найкращим авіоспортсменом, склав крила на височині 1.200 метрів. Загинув літак, загинув і летун. Неприємностей було багато. В справу втрутилися всі, безумовно, й НКВД. Преса гостро дорікала комісії, дослідчому інституту, а Якимові більше всього. Він, убитий горем, просиджував дні й ночі в клубі, не бував удома, не балакав з Натю. Сподівався кожну ніч арешту. Наті було дано завдання виявити таємні причини аварії. Вона була певна, що тут не Якімова вина, тому й запропонувала йому допомогти в цій справі. Це скине підозру з Якіма, а Ната реабілітує себе на таємній роботі.

Яким кинувся перевіряти розрахунки спротиву площин крил, хвостового оперіння й найшов, що розрахунки були точні. Хоч це й не його справа, бо він лише летун, а не авіоконструктор, але розрахунки були йому доступні.

Через Натю слідчий НКВД був поставлений на правдивий шлях слідства. Яким став поза підозрінням. Ната була вдоволена, що змогла зробити Якимові якусь реальну прислугу, хоч своєю цаскудною роботою. Вона сподівалася від Якіма особливої подяки та пожертви, але це його наближнина до жахли-

во-кривавого бруду таємниць НКВД, коли він опиниться в стані допомагача шпигунам, задоволення Нати зі свого шпигунського ремесла, її бажання винагороди, може, й ціною розлуки з Софією, йому стало все противне, гідке — навіть чудова краса Нати. Тут вперше він помітив всмоктану уже в кров шпигунську професію Нати. Позавчора, в Сибіру, із-за кращого життя вона стала жінкою високого ката, вчора із-за вільнішого, заможнішого життя, йде на розлуку з батьками та на шпигунську роботу, сьогодні із-за мене видає на смерть малоосвіченого радянського інженера? Що ж буде далі?... Це був перший поштовх до спротивлення золотою пілюлею. Це був переламний момент в стосунках Якіма з Натю. Через місяць надійшли нові події. Агітаційні літаки в складі пілотів Б...ко, П...го, Ів...ва мали відвідати місто Кривий Ріг. До зустрічі готувалися заздалегідь. По фабриках, заводах, копальнях, установах були переведені мітинги осередками «Освоєвіахіму». На другий день, в неділю, о сьомій годині ранку мали всі вийти на місцевий аеродром для зустрічі літаків. Яким мав приймати їх.

Ледве сонечко позолотило верхи шахтових споруд, гудки денної зміни дрижали ранковим тихим повітрям — велике робітниче місто набрало святкового вигляду. Були викинуті прапори, підметені політі водою вулиці, мешканці міста з прапорами простували до аеродрому, з підприємств ішли колони робітників. Де-не-де було чути марші духової музики. Навколо, серед розкиданих шахтних копрів, ди-

марів та кварцитових териконів подавали свої голоси паротяти, під'ємники, компресори, електривні і т. ін. Все це зливалося в один загальний шум, що набирало собою особливої гармонії, так знайомої місту, робітничим висілкам та близьким селам. Хоч і неділя була, але скрізь ішла щоденна праця, бо на попередніх мітингах, хоч-не-хоч, а ухвалили відпрацювати по одному дневі на літак «Шахтар Криворіжжя». Вільні від роботи пішли до аеродрому, де крім промов, привітань, мало відбулися літання «кращих з кращих» на прибутих літаках, так зване «повітряне хрещення».

Наближалася сьома година. Тисячі людей стояли квадратом на краях аеродрому. Кінна та піша міліція розташувалася поперед та позад величезного натовпу людей. Це для відповідного ладу, щоб який шалихвіст найновішої цивілізації не вискочив на середину та, щоб знали, коли й додому йти. Все передбачено. Серед натовпу бігали якісь загадкові цивільні чоловіки та жінки, що захоплювалися, або були невдоволені цими подіями. Не припусти, Господи, кому пуститись у відверті балачки — в рідній домівці він буде лише до найближчої ночі.

Натовп притих. Далеке невизрачне гудіння моторів почули майже всі, а далі в блакиті неба побачили трьох лискучих птахів. Яким наказав запалити сигнальні вогні. Залізні птахи, зробивши коло в повітрі, плавно полинули до землі. Яким перший підбіг до пілотів, привітались, аж ось вишло і начальство, офіційно вітаючись. Не встиг Яким огляну-

тись, як побачив Нату біля Б...ко. Вона вже з ним привіталася й спішила до інших летунів. По дорозі зустрілася з Якимом, схопила його під руку й, жартуючи, потягла до П...го. З ним Яким був знайомий з часів першої світової війни. Здивуванню Якіма не було краю. Яким чином могла вона опинитися тут? Став сухо-ввічливим з Натєю, непомітно звільнивши її руки від своєї. В цей час П...кий дружньо привітався з Якимом, обернувся до Нати, але... Яким його не познайомив з Натєю.

— Чого ж ти не знайомиш мене зі своєю дружиною? Чи, може, на radoшах, що побачив мене, отетерів зовсім? — сміючися, запитав П...кий.

Ната простягнула руку П...кому і, сміючися, зашебетала:

— Вгадьком ви не годитеся. В дружини летунам ми не підходимо. Ви високо літаєте, а ми що ж? Дрібненька комашня на землі.

Яким суворо мовчав. Натина фаміліярність виводила його з рівноваги. Він мусів негайно повідомити П...кого, що перед ним стоїть шпигунка НКВД. Через дві-три хвилини всі нові летуни були у веселому товаристві Нати. Яким відлучився, щоб замовити авто. Гості мали їхати до готелю спідати та відпочивати. «Відповідальні» розпочали мітинг. Б...ко, сяючи різними орденами, як гінець всеукраїнського стрости, передав летунське вітання шахтарям Криворіжжя, а опісля почали свої промови й привітання «високвідповідальні» та «високопартейні». «Укачували» бідних шахтарів аж до самісінь-

кого обіду. Після обіду мало відбутись і саме ж «хрещення».

З гістьми поїхав і Яким. Спеціальний, багатий стіл чекав на них. Через деякий час до летунського помешкання завітала з квітами група жінок, в тому числі й Ната. Здебільша, це були міські красуні, що слава про них ходила не зовсім приємна. Поява Нати до того збентежила Якіма, що він зразу зібрався додому, попросивши П...кого вийти з ним на хвилинку. Свій обов'язок перед товаришем він виконав, попередивши, що за жіноче оточення вони мають. П...кий, сміючися, запевнив:

— Не турбуйся, друже, у нас в Харкові не такі бували, але не вони нас, а ми їх...

В цей же час вийшла Ната, пристаючи до Якіма з жартами.

Він вирвався й стрімголов кинувся до виходу, а вслід йому котився нервовий сміх Нати.

Відбулися довкільні польоти з робітниками-ударниками. Лад на аеродромі було важко підтримувати. З кожним приземленням літака натовп кидався до нього. В п'ятий чи шостий раз спустився Б...ко й, ось якраз на його літак кинувся натовп, збив піших мліціонерів, кінного ледве не зігнав на хвостове оперіння. Яким оберся руками в коня, запобігаючи безглуздя. Збентежений кінч ударив задніми ногами Якіма. Всього в крові привезли його до лікарні, а за Софією послали авто. Не встигли лікарі розібратися з пораненням, як Софія була в лікарні. Поранення було неважке. Операція пройшла добре.

ря, а перед ранком бідного професора арештували енкаведисти. На допиті дівчатка показали, що бували на квартирі у Максимової і у Висоцького. Про згвалтування нічого не сказали, бо не пригадували, як це було. Ствердили також, що в товаристві чоловіків був і професор Висоцький. Цього було досить. Решту зробили слідчі енкаведисти й... професора незабаром розстріляли. «Семя ответственных комунаров» тріюмфувала. Сенсу соціального виховання серед безпритульних дітей досягли через уперту боротьбу з класовим ворогом. Преса довгий час плямувала бідного, довірливого, наївного науковця професора Висоцького, що так широко повірив большевицькому фальшеві, кинувши спокійний куточок своїх земель, приїхав шукати правди й волі, розумового простору в підмосковській, під'яремній Україні.

Яким тепер зорієнтувався, порадився з Бородавним і вирішив тікати з цього кутка советського пекла. Попросився на посаду методиста до окружного відділу освіти, пославшись на закінчення методичних курсів та попередню практику цієї праці на початку свого повернення з полону. Нелегка й тепер стала праця Якіма. Йому постійно доводилось бути в дорозі, інструктуючи школи найдалше віддалених закутків. Легально-нелегальний стан також не давав спокою. Хоч суфікси та закінчення прізвища й імена потерпіли деякі зміни, а життєпис передуманий та переглянутий понад сотні разів, але це було далеко від особистого спокою. Підпільна робота поступово занепадала: Ткаченко і Тихончук давно мов-

чали, Фокін з своєю командою та збройною майстернею перейшов до Чорного лісу. Випадок з хурою зброї, пійманою НКВД, кумедне весілля в районі кращі сили для боротьби з підпільним рухом, а з підпільного центру надходили небезпечні погані вісті. Яким чомусь краще почувався у дорозі, в далекому селі. Навіть жити перейшов з Софією до Могилєнків. Підпілля чим далі, то все більше занепадало. Багато підпільників арештували, а згодом Яким читав у советських часописах про викриття Спілки Визволення України. Українські підпільники знову гинули смертю хоробрих Сибіру, в катівнях НКВД. За час своєї праці інструктора-методиста, Яким багато зустрів осіб, що брали активну участь у боротьбі за вільну Україну. Всі вони, в тій або іншій мірі, замаскували своє минуле, але Яким їх бачив наскрізь інстинктом.

дівналися, пронюхали?... А, може, ти й дуриш?... І так ось останній час відірвався від домівки — все в місті та в місті. Де ти ночуєш там, що їси?... Так і невідомо. Я сьогодні випадково попала на аеродром, захотілося мені конче глянути на твоє літання. Щось в останній час я боюсь за тебе, а летунство твоє я ненавиджу. Ох, не до добра воно доведе!...

Замовкла, мовчав і Яким, але далі, мов пригадав: стиха, повільно, мов панотцеві на сповіді, почав:

— Це трапилось тоді, коли я був у дитячому будинку. Шукаючи собі спільників над виявленням подій навколо професора Висоцького, я зупинився на одній молодій виховниці дитячого будинку, Наті Ярошенко. Мені здавалося, що вона досить щиро ставиться до мене й, коли я попросив її допомогти мені у виявленні ряду фактів у дівчаток, вона охоче погодилася. Говорити з дівчатками безпосередньо було недоцільно і неможливо. Головну послугу Ната мені зробила, але правдивість подій узнала й вона. Я з нею часто радився, як бути. Чи в силі ми будемо витримати вразі легального викриття правдивості подій. Сходилися ми у неї на квартирі, довго розбирали справу, переходили на приватні балачки, вона сміялася, жартувала, співала, на гітарі грала. Їй тоді було років дев'ятнадцять. Красою обличчя й поста- ті не було їй рівної. Це була маленька богиня української краси. На неї задивлявся всі, хто бував у дитячому будинку. Відповідальні комуністи вважали за честь залицятися до неї. Вона ж абсолютно не припускала нікого до себе. Згодом я довідався про

її трагічний життєпис. Батько її був селянином з далекого району Криворізької округи. Старших двох братів, — один лікар, а другий старшина української армії, — давно розстріляли, як співучасників українських визвольних змагань. Батька, матір, її і меншого брата заслали на Сибір. Ната своєю чудовою красою звернула на себе увагу високого таборового начальства. Як не спротивлялися Ната та її батьки, але довелося таки стати дружиною високого енкаведиста. Під впливом своєї чарівної дружини, він домагався реабілітації та звільнення з концентраційного табору родини Ярошків. Щождо звільнення його з високої посади енкаведиста — Москва не погодилася. Намічений плян повернення з Ярошенками на Україну зривається.

Ната з батьками та братом була звільнена центром, документи були на руках, затримати їх в Сибіру енкаведист не міг і вони на це категорично не погоджувалися. Після довгих суперечок домовилися: Ярошенки їдуть на батьківщину, а згодом приїде й сам енкаведист. Без згоди Москви, нехтуючи всякою партійною дисципліною, підробивши документи, енкаведист нарешті опинився в Україні, біля своєї чудової Нати. Але Москва найшла його й тут. Місцеве НКВД арештовує свого побратима, а вкупі з ним і родину Ярошків. Де поділи енкаведиста — невідомо, але старих Ярошків спровадили знову на Сибір, хлопчика їх відрядили до дитячого будинку, а Нату, зважаючи на її красу, використали на таємну шпигунську роботу.

Софія засперечалася з головним лікарем, бажаючи забрати Якіма додому, але їй не дозволяли. В цей час, як сніг на голову, влетіла в лікарню Ната з П...ким та Б...ком. Співчуття летунів Яким прийняв зі щирістю та подякою, від Нати відвернувся, мовчки махнувши рукою. Софія це помітила, змірявши ненависним оком Нату, але, коли та, не соромлячись, підійшла знову з виявленням свого співчуття, Софія застумала їй дорогу й ледве стриманим голосом, крізь шепіт, мовила, показуючи на двері:

— Геть відсіля!... Ви... Ви... Гидота!

Ната притихла, зблідла, зробилася маленькою, опустила голову й, ледве переставляючи ноги, повільно вийшла з лікарні. Лікарі, сестри і летуни, з посмішкою на губах, з призрою в очах провели її своїми поглядами аж до дверей.

Здавалось би, що це був край всякому знайомству Нати з Якимом, але так може думати той, хто не знає советського НКВД. Воно довго, вміло, зі смаком садиста, аж до сконання мучить свої жертви.

Яким був хворий з місяць. Лікувала його Софія вдома. Більше до летунства він не повернувся, але й на педагогічну працю не бажалось іти. Це ідеологічний фронт, як більшовики кажуть, і до лап НКВД найскоріше попадеш. Обрадили родинно й вирішили: Яким вступить до гірного інституту на вечірній відділ, навчаючись без відриву від виробництва.

Поминувши перший загально освітній курс, Яким здав іспити безпосередньо на другий, а роботу дістав у робітничому факультеті.

Яким із Софією переїхали на нове місце, влаштувалися непогано на новій квартирі. Згодом їм народилася дитина, хлопчик Юрасик. Закінчивши третій курс, Яким перейшов зовсім на працю гірника. До скінчення інституту, Яким практично пройшов усі види гірничих робіт і, як бувшому педагогові, йому було надано завідування учбовою шахтою.

Життя ступнево налагоджувалося. З Натєю Яким майже не зустрічався, хоч досить часто бачив її в товаристві інших мужчин.

НА КОПАЛЬНЯХ ЗАЛІЗНОЇ РУДИ

Підільна робота на Криворіжжі занепала. Бородавін перейшов з міста на копальню, лишаючись на педагогічній праці. Від Фокіна ніяких вісток не було, але в останні часи він з'явився на постійне мешкання до Кривого Рогу — навіть вступив на денний відділ гірного інституту. Найдивніше було в цьому те, що Фокіна можна було здібати часто-густо з Натєю. З одного боку Якимові це було приємно, що нарешті він позбавився Нати, а з другого боку боявся за Фокіна. Чи встоїть він перед красою Нати?... Чи не розкриє свої карти перед нею?... Яким мав намір попередити Фокіна, але, в один і той же час, якийсь загадково зникли з міста й Фокін, і Ната. Ще більше збентежився Яким. Радився з Бородавним, але той подав ще більше небезпечні думки. Фокіна він знав, як нестійку людину, честолюбця й кар'єриста, а щодо жінок та ще й гарненьких, то він готовий навіть і себе занести.

— Будемо готуватися до відпочинку — упевнено зробив висновок Бородавін. Цікаво тільки знати, як довго лишилося до арешту. Певен, що Фокін

продасть, а Ната, розлучившись з вами, остаточно покотилась у шпигунські глибини.

Сумний приїхав Яким додому. Розповів свої думки та здогади Софії.

— Я ж тобі давно казала: лихо можна було запобігти єдиним засобом.

Хто його знає, відкіля в Софії взялися такі кроважні тенденції, але по-своєму вона була права. Зараз лишалося одне: сидіти й ждати нових подій. Ні Фокін, ні Ната не знали його як Якіма Хоменка — для них він був іншою особою. Фокін лише міг викрити його співучасть у підільній роботі, а Ната нічого антисоветського від нього не чула й не бачила. Хіба ж таки Фокін стане на такий ганебний шлях?... Тоді його доля стане такою ж, як і інших. Чого турбуватися завчасно?...

Ось так заспокоївшись, Яким і Софія, віддалися цілковито роботі: Яким у шахті, а Софія в місцевій лікарні.

Для діточок тримали вони няньку, що була чесною, віданою дівчиною з села. Виробництво забиравало від Якіма весь вільний час, а то ще й уночі будили, вразі видатних негараздів у шахті. Совети на цей час зобов'язалися постачати першокласну руду деяким заморським державам. На своїх фабриках підняли страшенно видобуток чавуну, заліза, а тому всю свою увагу й увесь свій галас звернули на видобуток залізної руди. Пляни підіймалися з кожним днем і місяцем. Вимагалось не лише виконання, але й перевиконання. П'ятирічні пляни перетворювалися

на чотирьохрічні й трьохрічні. Гонитва за кількістю тонн була страшenna, але з кожним днем якість руди все більше та більше знижалася, хоч у цім напрямку також були свої вимоги. Технологічний процес видобутку руди набирив характеру поспіху, гарячкості. Відповідальність систем розроблювання до кінця не продумувалась, маркшейдерські виміри та напрями мали істотні хиби, кріплення проходок було недбале й не відповідним матеріалом, пневматичне господарство вимагало своєчасного ремонту та поповнення, під'ємники також, електроенергії не вистачало, під'їзні та відкотні шляхи вимагали свого поширення, техніка безпеки зведена нанівець.

Все це нагадувало бідного селянина, що зразу захотів стати багатим. Зв'язавши мотузочками, торочками, ганчірками свою снасть та зброю, кинувся зробити багато.

Над всім цим носився галає комуністів, преси й... «зірке око НКВД». До цього підпрягли ударництво, завели цілий інститут нормувальників, хронометражистів, бюро раціоналізації, бюро винаходів, тарифне бюро, — і яких тільки не було бюро? — з численним штатом у них, що складалась з комуністів та комсомольців ганчірково-мотузяної моці знань та практики свого діла. Вартість тонни руди зростала, а договірні ціни до продажу лишилися однаковими. Держава мусіла давати відповідні дотації на покриття перевидатків. Державний бюджет зростав, лягаючи великим тягарем податків на селянство та споживчі торговельні організації. Робітництво, обтяже-

не нормами видобутку руди, стогнало під важким тягарем праці в шахті. Не дивлячись на проголошений ярлик восьмигодинного робітничого дня, робітникові доводилось працювати дев'ять, десять, а то цілих дванадцять годин. Заробітня платня трималася майже на однім рівні. Ціни на самий необхідний, першожиттєвий крам та харчі зростали неймовірно, а нормованих не вистачало навіть на півголодне життя.

Робітник підіймався далеко до першого гудка, стояв у підземках, щоб понасти мерщій до вибою. Не слухав робітник і першого гудка після зміни, а лише наступна зміна гнала його додому. Запізнившись на під'ємник, робітник цілу годину підіймався на гейзенках, по крутій залізній драбині, а то й по уступах. Втомлений, голодний, брудний, весь у червоній фарбі, що вмоктувалась в його шкіру, накопичувалась мокрим порохом у легенях, ледве добирався до ладні, щоб хоч якнебудь привести себе до людського вигляду. Таким чином виробництво забирало в нього цілої півдоби. Наспіх попоївши, робітник спішив на город конати, сапати, бо не зробивши цього — не вип'єш склянки молока, не з'їси шкварки з картоплиною. Ось такий робітник завжди був на доброму рахунку у влади, профспілці та в партійному осередку. Він мовчав, не протестував, не вимагав збільшення платні. Що з того, що вік свій він скоротить, що хутко стане непрацездатним?... В першому випадкові його пошляють померти до численних курортів, а в другому випадкові — передадуть до «соцзабезу» (соціального забезпечення), що своїм утри-

манням та раціоном знесе його з балансу життя.

Все робітництво добре знало причини такого ганебного життя, але йти на якийсь спільний захист своїх інтересів вони аж ніяк не могли, бо саме зародження такої сміливої думки в голові, зразу пересажувало його до мурів в'язниць, Сибіру, як клясово-ворожий елемент. Хитріші знаходили вихід — тікали з виробництва на село, шукали кращих умов на іншому виробництві, а найспритніші пролазили в склад активу, комсомолу, партії, щоб таким чином знайти легшу роботу, кращі умови життя.

Яким не раз аналізував співвідношення продукуючих сил до споживаючих і перед ним з'являлась жахлива картина: продукуючі сили складали 74 відсотків від суми працюючих на копальні, а платня їх дорівнювалася лише 37.

Не можна впевняти, що советська верхівка не знала такого стану, але резерви партійних і поліційних дармоїдів збільшувалися з кожним разом. Нарешті робітництво було доведено до такого стану, що виконання норм стало випадковістю. Закричали за механізацію виробничого процесу, але й тут було горе, бо було потрібне не тільки теоретичне знання механізмів, а й уміння практичного застосування, що не так легко дається. Єдиний шлях лишався — тягнути жили з робітника й надалі.

Шляхетним методом до цього вважали ударництво, як потім його прозвали «стахановщина» від московського прізвища «Стаханов».

Послідовність виготовлення ударників Яким практично спостерігав у себе на шахті. Не без того, що й у нього були кращі, здоровіші робітники, їм доводилося перевиконувати норми. Їх то Яким і вважав за ударників. Молоді, здорові хлопці, звиклі до роботи, добре знали свій фах, йому рідко заглядав до них Яким. Чого ж ще більше? Та не так це розуміли партійні керівники. От, одного разу викликали Якіма до управи рудні. Був там і секретар партійного колективу, голова комітету професійної спілки, головний інженер та багато інших партійців. Управитель рудні й почав:

— Шановний товаришу, план видобутку руди ви на своїй шахті ретельно й систематично виконуєте. Правда, іноді підскочите й поверх ста процентів, але в нас є бажання, щоб ви систематично перевиконували план.

— Я з великим задоволенням і дотепер всі мої старання прикладав — насторожено відповів Яким.

— Ми хочемо дати вам допомогу. Хлопці у вас молоді й здорові, хоч вони ще вчаться, але ви маєте менший план і менший робітничий день. Натиснути можна, треба лише трішечки підняти норми, рівняючись на фактичну можливість пересічного робітника на шахті.

— Я не знаю в який це спосіб можливо на моїй шахті.

— А ось як. Треба підготувати ударну бригаду, підібрати туди найкращих робітників, дати їм кращі

механізми, вибрати ефективний засіб, тиск повітря для перфораторних молотків забезпечити не менше шести атмосфер; бури вибирайте самі, завчасно підготуйте робоче місце, простежіть за розташуванням та вибухом шпурів, прикреліть до бригади постійного й найкращого інженера, або техніка вашої шахти. Бригаду треба завчасно зібрати, гарненько всім розказати, наказати, не соромтеся пообіцяти їм високий заробіток, а за конторниками своїми простежте, щоб не обрахували. Де можна, калькуляцію їхнього видобутку звільніть від додаткових видатків. Зароблять хлопці добре — захочуть і інші заробити. Ого, піде, як по маслі! Самі не помітите, коли плян підгоните до 150 відсотків!

— Добре — відповів Яким.

— Вам у цій справі багато допоможуть шахтні парторг та профорг — зауважив партійний секретар.

Обговорили ще деякі деталі конспіративної наради та й діловито й спокійно розійшлись. На шахті Якими заметушились різні партійні, комсомольські, професійні, спортові, клубні та інші трутні.

Все зробили, як веліла влада. Завчасно спустилися до забою, захопивши з собою на всякий випадок двох-трьох зайвих робітників. Новенький перфораторний молоток аж блищав з новенькими до нього шлямгами, бури стояли вже тут, матеріалів для кріплення підвезено достатньо. Скрепер, декілька разів перевірений, чекав лише на перший рух руки скрепериста.

Все підготовлено, як у доброго господаря до зустрічі дорогих гостей. Спустилась і бригада. Зразу приступили до роботи, хоч другого гудка ще й не було.

Наслідок першої зміни — 213 відсотків виконання норми.

Так бригада пішла далі й далі, виконуючи не менше 150 відсотків установлених норм. Услід за першою ударницькою бригадою організувалася друга, третя й т. д. Преса кричала про нових стахановців, на позмінних зборах розпиналися всякі «оргі», на видних, прилюдних місцях вивішувалися норми перевиконання, заробіток окремих ударників, заклик-гасла кололи очі тим, хто не прилучався до ударництва. Кожний місяць «кращі з кращих» одержували премії, а прогресивно-диференційована система платні показувала високі заробітки. Шахта систематично перевиконувала пляни. Сам Яким не помітив, як став у великій пошані, заробітки його збільшилися, але не пройшло й року, як склад його кращих робітників поступово вибував, то за станом здоров'я, то через відхід, то — одні в актив попадали, інші пішли вчитися до вищих шкіл, а частина — скнида, виконуючи нові підвищені норми виробітку. Виробнича машина, мов та ведитенська потвора, переживала в своїй пащі сотні, тисячі молодих здорових людей і викинула їх непотрібних на села, на вулицю доживати свої останні дні. Виробництво, що мало над собою не одного експлуататора, а сотні, тисячі місцевих, центральних павуків, знову вимагало від села свіжих жертв. І так без кінця й краю.

Якими преміювали на місяць курортом до Ялти за перевиконання річного плану видобутку руди. Перспективи на шахті складались далеко неприємні: робітників не вистачало, найвні механізми не то що вимагали, а просто кричали про свою заміну, або хоч капітальний ремонт, кращі поклади руди було вибрано, з кожним разом відсотки перевиконання спадали, а здоров'я Якими уперто вимагало відпочинку. Хай цей сором, сором падіння шахти, він переживе десь на віддалі, хоч добре знав, що відповідальности йому не уникнути. За місяць свого відпочинку він щось таки придумає, рятунок знайде, бо тут йому ніхто не буде перешкоджати.

Пройшов місяць. Яким здоров'ям оклигав, але на душі було важко, бо рятуноквої рецепти він таки не придумав. Загальна картина в шахті була ще гірша. Влада на Якими дивилася з підозрою, невдоволено, закидала йому, що не передбачив резервових заходів, що так можуть зробити люди, кому не близька й не дорога советська влада. Різні комуністичні п'явки, висавши кров, жорстоко вимагали нового поповнення. Яким мав дати цю кров. Не приступаючи до праці, взявши згоду влади, він поїхав набирати нових робітників. В яких тільки областях та районах не бував, як красно не умовляв, які тільки умови не пропонував, але охочих іти до шахти було мало. Нарешті поїхав до обласного міста Вороніжа, розіслав робітників і чекав на вказівки своєї влади.

Розпука була страшенна. Самотність у чужому місті тисла душу й розум пекучим тигарем. Безпо-

радність, невизначність мети, брак широти, в поставленому перед ним завданні, паралізована особиста воля, стоптане «я». Інстинкт самозбереження — лише інстинктом, а де ж він, бувший Яким Хоменко, духовна, вольова одиниця? Чи не опинився він нікчемним гвинтиком матеріалістичної машини, що в силу законів діалектики нищить все особове духове життя? Мов зі сну прокинувся від важких думок. Глянув байдуже у вікно — осінь. Чужа, далека осінь. Небо покрито кам'яні сірі будівлі, дерева міського парку сумують, листя пожовкле, мов сльози, стиха спадає додолу. Людські постаті в очах миготять, мов гвинтики складної машини. Кудись то вони спішать. А чи знають куди? Чи знаєть чому й по що?

Яким вийшов до міського парку прогулятись. Міг би повірити зараз в усе, що завгодно, але побачити перед собою Нату, що простувала так щасливо до нього, він ніяк не міг повірити. Це якась омана, це галюцинація зору. Поки він провів рукою по обличчі, перед ним стояла Ната — весела, радісна, щаслива, а гарна, як блакить небесна. Яким глянув з-під насуплених брів, десь там заройлася страшна, небезпечна думка, але в цей час Ната своїм щебетанням припинила всі його думки:

— Як несподівано!... Чого ви тут?... Що робите?... Яка я рада, яка ж я рада!... Чого ж так здивитесь на мене?... Ходіть ж відсіль, а то, й люди здивовано дивляться на нас. Ну, ходіть ж... Чого ж ви мовчите?... Кажіть, що...

Схопила Якіма під руку й, майже, силоміць потягнула його до виходу з парку. Яким збентежено мовчав, перебуваючи під впливом раптової підозрілої думки, несподіваної зустрічі та чарів краси Нати. Невже вона й знову за мною стежить? Невже її спеціально відрядили?... О, Господи, коли ж я позбудуся цього лиха?... Доки воно висітиме надо мною? Так думав Яким, не прислухаючися до слів Нати. Далі, відірвавшись від важких дум, просто запитав Нату:

— Чого ви хочете від мене? Ви знову стежите за мною? Скажіть відверто!

Ната зблідла, затрусилася в неї руки, опустила голову й мовчала. Мовчав і Яким. Ішли тихо. Зайшли до Якимового готелю, Яким допоміг роздягнутись Наті, сіли й ще якусь хвилинку мовчали. Далі Ната, перемагаючи внутрішній біль, стиха, крізь сльози почала.

— Так.... Мене послали, але не вони перші подумались до цього. Я сама попросилася їхати до тебе. Фокін, за яким я стежила, сам виявився шпигуном, ще з часів перебування його на Кавказі. Про тебе він мовчить, вчинити тобі зла не може — не має фактів. Останній час ми перебували в Дніпропетровську. Фокін зараз робить, як легальний робітник НКВД. Під кінець виявилось, що мене зобов'язали стежити за ним, а його за мною. Влада, сумнівається моєю діяльністю, доручила Фокінові мене вивчати. Отак вивчаючи, він вкохався в мене, хотів заводити мною, як жінкою, але ніякими зусиллями

це йому не вдалось. Він пішов на ганебні наклепи, мене віддалено до дрібничкових випадкових завдань, а сам вислужився до легального стану.

— Яке мені діло до цього всего?... Чого ви отруєте мені й собі життя? — не то з розпучкою, не то зі злістю перебив мову Яким.

— Любий, чого ти став до мене такий?... Ти ж колись клявся мені в коханні, ти готовий був іти навіть на розлуку з Софією. Ми з тобою жили, як найперші друзі. Я тобі вся віддалася. Я нікого в житті не кохала, крім тебе... Мабуть, не зможу й кохати. Я жила й живу для тебе. В мене нікого з близьких людей не лишилося: батьків загубила, менший брат утік з дитячого будинку. Де він?... Не знаю! Єдиною близькою людиною був ти. Я тобі вірила, в тобі вбачала свій порятунок. Разів кілька збиралася покінчити з своїм життям, але одна уява про тебе мене стримувала. Я давно б відмовилася від ганебної шпигунської роботи, хоч знаю, що мене запропорили б, де й білого світу не побачу. А я хочу жити й жити для тебе. Не буде тебе — не буде й мене.

Тихо, щиро й гірко заридала Ната, припавши головою до столу, а Яким мовчав, вагаючись між двома почуттями: чи це мова досвідченої шпигунки, чи перед ним дійсно й щиро віддана йому жінка, що так прикро пізнала життя. Ната начебто віддала його думки, піднесла голову і заговорила:

— Ти мені не віриш, ти вважаєш мої щирі слова за шпигунський фальш. О, як це важко!... І чим тебе переконати, я й сама не знаю... Голубчику!

Клянусь!... Клянусь тобі, що кохаю тебе понад все своє життя!

Ната встала, потяглась з обіймами до нього, а Яким... як і в минулому, байдужий, безвольний, пасивно сприймав її ласки.

Проходили дні за днями, Яким гнав від себе думку підозріння, а Ната знову зацвіла, як та світочка.

Розіслані Якимом робітники-вербовальники, повідомляли з районів про групи завербованих робітників. Зразу ж відсилав їм дозвіл на вагони, одержуючи їх від місцевого управління залізниць. Управитель копальні, як видно з листів, був задоволений прибувшими робітниками й наказував ще та й ще вербувати. Таким чином Яким затримався довгенько, цілком віддаючись тим насолодам, що давала йому Ната. Хоч невиразно, важко було на душі, але шумливе місто з його розвагами, чудово-тендітна, соняшної краси Ната, що тільки жила його бажанням, десь далеко заганяли гостроту почуття, обертаючи його в далекий невиразний біль душі.

Фокін шалів від ревнощів до Нати. Це він перший повідомив її про відрадження Якіма, дорікаючи їй ним. Коли ж довідалася, що Ната поїхала до Якіма, збісився остаточно. Понаписував десятки наклепів, а Софії написав анонімного листа, заневеряючи, що Яким її покинув, забрав з собою Нату й більше не повернеться. Софія одвезла дітей до батьків, збирала останні гроші і поїхала у Вороніж. До готелю, за адресою Якіма, прибула пізенько вночі.

Ні Якіма, ні Нати не було ще з міста. Взяла для себе окрему кімнату, нервово чекаючи. Повернулися з міста Яким з Натою, тихо та мирно гомоніли, збираючись спочивати, а в цей час хтось пильно постукав до дверей. Роздягнута Ната кинулась під ковдру і закрилася з головою. Яким з нервовим і невпевненим та розгубленим поспіхом відімкнув двері.

По-дорожньому одягнута, мовчки увійшла Софія. Стала біля дверей, слиною придавивши, оглянула кімнату, а далі пильно дивилась очима в Якіма, що обернувся в німій знак здивовання та запитання. Коротка павза викриваючої мовчанки пройшла. Софія, мов шалена, прискочила, стягла ковдру з Нати й, коли та кинулася до суконки, то в цю ж мить вона порвала її на шмаття.

— Твар падаюча!... Геть від мого чоловіка й батька моїх дітей!... Зараз же геть!... Ну-у! — закричала Софія не своїм голосом. Далі схопила за кучеряве волосся Нату, випхала її на коридор і замкнула двері, звертаючись до Якіма:

— Сідай, побалакаємо!

Мов електрострум пройшов по Якимові, що вив його з заклятого стану. Раптово кинувся до Софії, зняв благально руки, опутившись на коліна.

— Софочко, друже милий!... Прости, прости мені!... Не роби прилюдного сорому!... Карай мене, як хочеш, але... але... оту... Нату... Вона вже не така...

— Я й приїхала в цій справі! Коли вона не та й не така, то єдиного прошу в тебе: тихо, мирно ро-

зійдемося. Живи, кохай її, лише не муч мене. Сідай за стіл і зараз же пиши згоду на розлуку!

— Не можу!... Не хочу!...

Схопивши її за руки, цідував, притискав до грудей і перший раз в його житті нерви не витримали й він заплакав, упавши головою на коліна Софії. Цього стримати вона, як жінка, не могла й з очей закапали сльози. Взяла обережно за голову, підвела, далі, обнявши за плечі, посадила за стіл. Мовчали. Лише там за дверима гістеричне ридання Нати щохвилини шарпало нерви. Софія відімкнула двері, вийшла і привела в кімнату напівпритому Нату. Поклала її на ліжко, дала холодної води, привела її до свідомости, подала інше вбрання, сама сіла за стіл і стримано та спокійно заговорила:

— А тепер, давайте, домовимось і покладемо край цьому взаємознищенню. Нам усім це не потрібне. Вороги українського народу, мало того, що безпосередньо знищують нас, але через свої поліційні установи, через низку організацій, натравили нас один проти одного. Похитнули моральні засади, скрізь панують наклени, брехня та зло. Їм лишилося тільки спостерігати, як ми, в цьому морі зла, хапаємо один одного за горло, хоч би це був найцирішій друг, найрідніша людина. Їхнє гасло: «Всі засоби добрі для досягнення мети». Ось з цього й почнемо. Вас, НАТО, зіпхнули з вашого життєвого шляху з молодих років, купивши вас на батьківських почуттях, а далі штовхають до найбільших глибин аморальности, використовують, як гарненьку жінку. Вам не дають

опам'ятатися, не дають глянути на себе. Мій муж є для них загадкою, як фахівець, як здібна людина, як українець, що найпізніше повернувся з військового полону. Я певна, що ще до вашого знайомства його оточували десятки шпигунів, але, крім його слабости до гарненьких жінок, виявити більше не змогли. Тут з'явилася потреба й вас. Вам наказують спостерігати за ним. Очевидно, ефекту відповідного НКВД не мало, зате ми всі знаходимось у невиразному горі, що довело наше життя до жахливо-трагічних наслідків. Ми забули Бога, забули мораль, знехтували свою національну гідність і раді були б знищенню того, хто нам заваждає на особистій життєвій дорозі. Скажіть, кому це потрібне?

Всі напружено мовчали. Яким відчував, що Софія каже правду, висловлює його думки, але такого нічемного невиразного стану, він в житті не зустрічав. В боях, в підпіллі, в самих ризиковних моментах, він чітко й ясно бачив вихід, але тут, з очима двома близькими жінками, не знав, що робити, який найти вихід. Він любив Софію, цинив її відданість, переконаний був у її дружбі, нарешті він не уявляє свого життя без неї. А діти?... А милі старі Могиленки? Але, чому він не може встояти перед Натом? Глянув на неї і серце стиснулося не то жалем, не то бажанням любови. Вона ж зараз своїм неохайним, змученим, страдницьким виглядом ще більше підкреслювала свою чудову красу. Яким глибоко й гірко зідхнув, провівши рукою через чоло.

— Треба ж скінчити цей стан, але як?

Глянув на Софію, пригадав епізоди з минулого життя, пригадав товаришів з підпілля і ствердив — все розлетілося, все пройшло, нема нічого! Тільки ворог тріюмфує після цього, як напився крові його близьких людей.

— Так, ворог переміг не лише на фронтах визвольної боротьби, але й розбив нашу єдність, знищив моральні устої. А що ж буде далі?

Тоді несподівано для всіх заговорила Ната:

— Правда, велика правда у ваших словах, пані Софіє!... Простіть мені, простіть нам!... Сльози закапали з її очей. Я не хочу жити цим паскудним життям!... Спасіть мене!... Урятуйте від цього ходячого пекла! — і, заривавши, кинулася до Софії. Сестро, рідна сестро!... Не гнівайтесь на мене. Я не бачила, не зустрічала добрих людей, а ваш чоловік... мені зла не бажав.

Софія приголубила, приласкала Нату, даючи їй волю виплакаться і вилити своє горе. Яким мовчав, заглибившись у свої думки. Ната трохи заспокоїлася, продовжуючи:

— Мені наказали йти на зближення з вашим чоловіком, але не тільки це мене застало. Він добрий, сміливий, розумний і... не такий, як усі... Вас я, майже, не знала. Одне й друге довело до того, що є, що ви самі знаєте. Я більше нікого не любила й не люблю... Визнаю, що подальше наше зближення не можливе й цьому треба покласти край. Прошу, благаю вас простити й не осудити мене... Не лишіть мене вашого співчуття, не топчіть у цю страшенну

багнюку, покажіть мені чесний правдивий шлях до життя. Я буду цілий вік молитися Господу Богові за вас, покуюючи за свої гріхи.

— Ната, ви ще молода людина, життя перед вами, — обізвалася Софія, — тримайте себе, а з минулим своїм рішуче порвіть.

— Але як? — перебиваючи, спитала Ната.

— Ви, здається, за фахом учителька. Роботу зараз знайдете скрізь. Лишайтеся тут, а туди повідомте, що ви захворіли на жіночі недуги. Простежити за своїм об'єктом до кінця ви не змогли через свою хворобу. До лікаря гінеколога звернемось разом. Завтра я дам вам таблетки, які викличуть деякі передчасні жіночі непорозуміння. Будьте певні, що на ваше життя не посягаю.

— Та мені байдуже, хоч би й вмерти! — спокійно відповіла Ната.

— Одержана від лікаря довідка ствердить про дійсність хвороби — продовжувала Софія. Буде потреба в таких довідках і надалі, то ви будете знати, що робити. Вибірайте посаду якомога подалі від міста, в найглухішому селі. Вас, звичайно, будуть викликати, примушувати повернутися до роботи, залякуватимуть, а ви, посылаючись на хворобу, не йдіть. Всякої громадської та політичної роботи уникайте.

Яким досить уважно прослухав поради Софії і сам був задоволений їх діловитістю. Зажадав лише додати:

— Всякий зв'язок з Фокіним треба пірвати. Це

є найшідлиший тип зрадника й запроданця. Я дуже радий, коли хід подій прийме намічений характер.

Ната піднесла голову, вдивляючись в Якіма, мов не пізнала його.

Хто його знає, про що вона думала, але з її погляду можна було припустити думку: «всі ви, мужчини, однакові». Далі, мов витягаючи слова з глибини душі, промовила:

— Я вам дуже вдячна за поради. Спробую їх виконати без всяких вагань. Не кидайте хоч ви мене у важкій самоті.

Ната встала, підійшла до вікна, витираючи сльози. Рідко спізнене кохання силою обставин та силою волі затихло в передсмертельній конвульсійній агонії.

Було вже далеко за північ, як полягали всі спати. Наступний день зустрів усіх теплим світлим ранком. На душі було легше в Якіма, Ната і Софії. У кожного з них зажеврила іскра надії на нове спокійне життя, а чи так воно буде — Всевишньому відомо.

Яким пішов кінчати справи щодо вербування робітників. Софія й Ната, мов нічого й не трапилося, пішли до міста в своїх справах.

Через три-чотири дні Ната мала призначення вчительки до одного з віддалених районів Воронізької області.

Яким з Софією провели її до залізничного двірця, дружньо попрощалися і аж легше зідхнули, коли опинилися на самоті.

Одне лихо поминули, але не було впевнености ні в Якіма, ні в Софії. Впливала постать Фокіна-

запроданця, кар'єриста, що для цього не мало випив братньої крові. В тиші готелю сидів Яким, схопившись за голову. Думав, шукав виходу.

Де ж ті, що спасуть Україну?... Хто визволить її з тяжкої неволі чужинців?... Нема й не чути їх! Найкраща частина з них загинула героїчною смертю на полях бою в часі визвольної боротьби, частина загинула з енкаведівською кулею в потилиці, або стогне в далеких таборах Сибіру. Все нестійке, слизьке, без меж авантюрне спадлючилося, продалося, пішло до большевицької партії, НКВД, Затуркані, залякані, здеморалізовані маси розгубилися, шукають темної щілини в широких просторах України, де б заховатися від життя, від боротьби.

Підростаючу молодь потягли до комсомолу, до партії. О, там її виховують!... «Українською по мові, а чужою по суті». Лише з материних рук злізе, як його навчають кому, як і де продати свого батька та матір. Де ж вихід? Хіба все пропало? Так, тут, на сході України, рятунку нема! Але є... захід України, як і цілий захід Європи, де людність живе своїм вільним життям. Ось туди спрямувати наші надії, відтіля може прийти рятунку. Там живуть народи, що гідні своєї нації, там є віра в Бога, що міцно охороняється Святим Апостольським Престолом Риму, там культура, цивілізація, що має свою славетню історію та шлях свого розвитку.

Важкі думи перебила Софія:

— Про що думаєш так важко? Коли тебе уби-

ває стан розлуки з Натою, то я ні трошки тобі не перешкоджаю. Їдь слідом за нею.

— Ні, сонечко, не те. Тут загальні думки, як ти й сама знаєш. Важко уявити лише, до чого ми дійшли в Україні.

— Це ще не все. Підожди, мій голубе. Зараз вони нищать села, заганяючи селян в колгоспи, а хутко перекинуться на місто й виробництво — відповіла Софія.

Їй не хотілося зараз вести політичних балачок, бо бажала загоїти свою особисту рану, домовитися з Якимом раз на завжди про його хибку і слабку сторону життя. От, вона й почала:

— Якимцю, не сердься на мене, але я хочу тобі нагадати дещо з минулого. Виною твого нещастя особистого й, зв'язаного з тобою, громадського, була завжди жінка. Пригадай хоч би такі епізоди: наше перше кохання, розлука, одруження з Галею, її зрада й перемога ворога, захоплення красивою дідичкою в Лясавці, поразка в бою з німцями, тепер захоплення Натою й, Бог його знає, що майбутнє нам готує. Жінка в твоєму житті відіграє фатальну роль. А це все тому, що інші ділянки твого внутрішнього життя підлягають законам твоєї волі, твого розуму, а ось особливе ставлення до жіночого людського роду, вириває в тебе волю, затуманює розум, ти губиш всяку орієнтацію в житті, тобою тоді керує воля й розум жінки. Боюся відгадати, але коли б оце я не приїхала, то зробив би те, що зажа-

дала б Ната. Хоч надалі ти й схаменувся б, але було б пізно.

— Софочко, чи не можна було б ці балачки обминути? — жартуючи вставив Яким.

— Ні, не можна. Я хочу домогтися твоєї згоди, що там, де ти будеш стикатися з жінками, щоб ти радився зо мною, або хоч би я знала.

— Хоч це й занадто, але згоду даю. Я сам знаю цю ганебну свою рису. Очевидно, козачий рід не вчився, як обходитися з жінками в житті. Недаром той Андрій Бульбенко й життям поплатився, а розумний Сагайдачний проміняв жінку на тютюн та люльку, щоб там, де треба, не затуманювала йому розуму — напівжартівливо відповів Яким.

Сьогодні вони дійшли до повної згоди. Завтра мали залишити Вороніж. Раненько одержали листівку від Нати, повної здивуванням, відмінною природою та чисто московським селом. Ната скаржилася, що москвини таки не свої люди. Недалечко станція — начальником на ній є українець.

Софія поцікавилася, чи є в Якіма зайві гроші, щоб переказати Наті. Гроші переказали й листа написали, по-рідному радили, підбадьорували, втішали.

ЗА МУРАМИ НКВД

До завідування шахтою Якіма не допустили, а затримали при відділі кадрів на посаді методиста. Скрізь по Криворізькому басейні переводились масові арешти. Арештували й Якіма. В здогадах причин арешту — стояв Фокін.

Була неділя. Надворі хуртовина й мороз. До управи копальні Яким не пішов, призначивши на домівці консультацію студентів гірного інституту, що відбували практику на копальні. О дев'ятій годині ранку, коли саме Яким із студентами заглибились у вивченні деталі американської системи видобутку руди «Блок Кевінга», до кімнати без дозволу зайшло двох енкаведистів — один з них уповноважений НКВД на копальні.

Люб'язно спитали чим зайняті, поглянули на стіл, запитали що то за креслення на папері, пішли до інших кімнат, перелякавши Софію, няньку та дітей. Студенти, здогадавшись, вийшли. Якимові подали папірець з якимсь мудрим підписом, де було зазначено прізвище, ім'я, право обшуку та арешту.

— Шукайте, де бачите, — байдуже промовив Яким, — але скажіть, будь ласка, чому не зазначено причин арешту? Чому не зазначено артикульного мого звинувачення?

— Это нас не касательно. Подиміте ваші ручки, ми вас общем. Это наше дело — вульгарною крученою московською мовою відповів енкаведист.

Вся родина забилася в куточок і з тривогою та переляком спостерігала дії енкаведистів. Коли ж Софія, плачучи, активно втрутилася в розмову з ними, то уповноважений досить грізно припинив її, стукнувши ногою об підлогу.

— Не ваше дело, гражданочка!.. Приказиваєм вам замолчать. За-мол-чать!

Діти перелякано підняли плач, притулившись до няньки. Енкаведист не витримав і ще дужче крикнув:

— Убрать детей в кухню!

Коли ж старша, Лєся, з криком і плачем кинулася до батька, то енкаведист схонив її за одну руку, підняв у повітрі, мов кошеня, намірюючись викинути до другої кімнати. Софія підхопила дитину, вставилася віч-на-віч енкаведистові й з усією напруженою злості, викрикнула:

— Кат ти!.. І плюнула йому в очі.

Яким одягнувся, наспіх зібрався, взяв харчів, попрощався з діточками, з жінкою, якось штучно зігнувся і вийшов надвір. За ним з пістолями в руках слідували енкаведисти. Мисливську Якимову

рушницю один з енкаведистів перекинув через плече. Лорд, мисливська собака, побачивши, що й господар пішов, і люди зі зброєю ідуть, рушницю несуть, вирішив справу по-своєму, біжить, нюхає, шукає, робить стійки, зовсім як на ловах.

Якіма завели до канцелярії місцевого уповноваженого НКВД. Ще раз зробили обшук, забрали пасок, шлейки, вивели декілька обірваних кримінальників, з'єднали в одну групу й декілька міліціонерів погнали до найближчої копальні.

Темна, брудна, з ґратами кімната прийняла арештованих до себе. Не встиг міліціонер замкнути двері, як кримінальники пішли в наступ на Якіма:

— Давольно тібе інженерствовать, кров з рабочево класа п'єть. Тутай ми все равни. Выворачивай нутро сваго сідора!... Дай і нам пажрать.

Яким не слухав вуркаганів, у нього були свої гiркі думи, що полонили його всього. Він лише тоді опам'ятався, як побачив, що вуркагани розв'язують його торбу. Мовчки встав, відібрав торбу, вииняв хлібину і, поділивши, роздав вуркаганам.

— Краще попросіть а самі не господарюйте — стиха зауважив.

— Ти што, носоглот ти такой, ворами нас делаеш? А ето ти відел? — показуючи ніжик-фінку, наблизився до Якіма старший з них.

Не вагаючись, Яким зразу збив його на підлогу, а носком чобота влучив йому під груди так, що довгий час вуркаган хехав у непритомному стані.

Останні троє були розкидані по темних закутках камери, одержавши по декілька пугнів ляців по лиці. Яким повернув ножа черговому міліціонерові.

Через два дні етапної мандрівки. Яким понав до слідчої в'язниці. Будинок цей був двоповерховий. Не верхньому поверсі містилися міліцейські резерви, в спідньому, що був наполовину в землі, була в'язниця попереднього ув'язнення. В п'яти низьких, темних, сирих камерах було скучено понад півтисячі в'язнів. Тіснота, сморід, бруд і мільярди тараканів були першою ознакою камери.

Яким понав до камери політичних в'язнів.

Тут же зустрів чимало знайомих інженерів, учителів, агрономів, лікарів, бувших священиків, а в інших камерах були переважно селяни: розкуркулені й не розкуркулені, старі й молоді, чоловічої та жіночої статі. Хто їх тут тільки не кривдив: били міліціонери, били вуркагани й, як водиться здавна, бились самі між собою. Передач не передавали, на прогулянки не пускали, аби лише був будь-який привід до цього. Найбільш згуртовано стоять інтелігенти, але пануючим елементом тут є вуркагани та кримінальники. Вони мають міцно згуртовані осередки, що диктують свою волю не лише в своїх камерах, а й в цілій в'язниці. Вони є роздатниками балади, хліба; вони приносять передачі, вони бувають на різних господарських роботах, приносять різні новини; вони дружні з міліціонерами й часто-густо стають їм в допомозі. Провиниться перед вартовим будь-який селянин, або інтелігент, скажім, почитиво

не звернеться до вартового міліціонера, приховає десь газету, або книжку — отож і зіпхнуть його в камеру до вуркаганів на певний термін. Обкрадуть вуркагани нещасного, іоб'ють картуючи декілька разів, а то й головою в парашу, повну відхідникового бруду. Коли ж вартовий, весь час спостерігаючи, весело регочучи, помітить, що «непокірливий» може й померти, повертає його ж таки до його камери. Бруд засихає на голові, а, коли є борода й вуса, то й на них. В своїй камері обскубуть, хоч воно й болить, але ж не смердить ні собі, ні сусідам. Вворах невідомо, куди водять, хоч кожний день вартовий гукає на всю в'язницю:

— Бальним подготівіться!

Потім кляцнуть важкі замки по камерах і тільки й чуєш:

— Бальние вихаді!... Хвамілья!... Твайю!... Хвамілья!... Чем і почему бальной?

Ось, після такого попереднього огляду вартового міліціонера, вилаштують по двох, накажуть нагнути голову, а руки закинути назад та й поведуть. Той, що залишається десь там позаду, вже до камери не повертається.

Відвідавши «ліки», в'язні не конче спішать вдруге, хіба вже випхнуть, або на руках винесуть з камери.

Яким улаштувався в камері непогано. Йому, як новачкові, не довелося спати на параші, бо приятелі зразу ж взяли його до себе під нари. Хоч постіль

складалася з особистого одягу, але було, непогано, бо Яким захопив на себе досить теплої козушка. Перші дні було й тепло й м'яко, але через тиждень, хоч викинь козушка, бо в його вовняних таємниках набралася стільки вошей, що й колективне знищення нічого не допомогло. Це ж не яканебудь сорочка, що скинув і за годину вошей, як не було. Довелось козушок вивісити за ґрати.

Воші весь час спокійненько мандрували по підлозі, нарах, стінах, по людях, по одежі. Сунуться собі маленькими горошинками. Що маєш робити? В'язні же попризвичаювалися та й розвага таки була з самісного ранку до пізнього вечора. Вночі нічого не втнеш, бо світло ледве падало від замурованої в стіні електричної лампи. Зате вночі була друга розвага — відбивати наступ блощиць. Це вже справа була далеко складніша, бо в темряві їх не побачиш, вони засіли в неприступних позиціях, в нарах. Чим ти та як ти їх візьмеш? Отож помучиться, помучиться так людина та й засне. Лише важкий стогін у сні виявляє спротив цієї людини. Чи, може, він пригадає свою долю у сні, чи діточок маленьких, голодних, чи щасливий соціалістичний рай? Хто його знає. Але, хіба тільки в'язні стогнуть? Всі стогнуть, бо... «жити стало краще й веселіше».

Через два місяці викликали Якіма в НКВД. Тут було щось інакше: світлі, чисті камери та й тісно не було. Спали на підлозі, але вошей та різних паразитів було менше, їжа була краща, вуркаганів не було, вартові поводитися чемніше.

Як тільки минуло за 12 годин ночі, Якіма покликано нагору, до слідчого. Збентежено, але все таки з полегшеною думкою: почалося... Якщо Фокін не викрив його минулого, то це все формальність. Попитають, попитають та й пустять. Нарешті, вони повинні зо мною рахуватись, як з фахівцем декількох фахів. Люди ж їм потрібні!

Ось так думав Яким, підіймаючись по східцях на другий поверх, а йому ззаду командував вартовий:

— Голову вниз, руки назад!... Шагом марш!... Прямо!... Вправо!... Вліво!... Сій!

Коридори були чисто пофарбовані, світло, видно, чисте повітря, наче в якій цивілізованій установі. Вартувий, запитавши дозволу, впустив у двері Якіма.

За розкішним писемним столом сидів слідчий — товстий жид. років 35, з обличчям оперового артиста. Він зустрів Якіма люб'язно, попросив сісти, вийняв папір, взяв ручку, зволікаючи, заповнив формальні питання протоколу, а далі, вдивляючись в Якіма, запитав:

— Ви знаєте, в чом обвіняєтесь?

— Ні! — лаконічно відповів Яким.

— Ну бросьте заператись. Ведь для вас же буде хуже, а щіросердечно прізнайтесь, іскупіте свою віну і ви, как спеціаліст опять пойдьоте работать і щастливо жить. Уверяю вас в етом. Ну, подумайте.

— Нічого думати. Я мав достатньо часу пере-

думати все, але вини перед советською владою я в собі не найшов — спокійно відповів Яким.

Слідчому, видно, була не до вподоби така самопевнена відповідь і він помітно почав хвилюватися.

— Єслі ви не нашлі, то органи, стоящіє на страже пролетарской диктатури, не только нашлі, а установілі всю вашу вражескую деятельность. Єщо раз предлагаю щіросердечно прізнатся.

— Ще раз повторюю, що зізнаватися мені ні в чому. Коли ж ви так щітко установілі, то треба було зазначити мою віну ще в ордерові на мій арешт та й зараз нічого вам вимагати від мене якоїсь штучно надуманої віни, а сказати просто й безпосередньо.

Слідчий дістав з шафи товсту теку з підшитими в ній паперами й почав мовчки їх листати, зупиняючись та читаючи окремі папери. Так продовжувалося з годину. Яким в цей час таки помітив на обкладинці своє прізвище. Не відриваючись від читання паперів, слідчий запитав:

— Інженера Павліша ви знаєте?

— Так, знаю — вже більш нестерпно відповів Яким.

— Где ви с ним встречалісь?

— Інженера Павліша я знаю з різних технічних нарад рудного басейну, ближчих стосунків з ним не мав.

— Случайно, ви не знаєте, он не петлюровській офіцер?

Яким трохи розгубився й безнадійно подумав, що його минувшина викрита Фокіним, але уперто тримався свого.

— Його біографії не знаю.

Після цього слідчий встав, поклав знову теку до шафи та й вийшов з кабінету. Яким лишився сам. Сидів одну годину, другу, а слідчого нема. Було бажання заглянути в газету, що лежала тут же на столі, але не наважився. Може це нарочно так зроблено. Просидів і ще годину, аж ось і слідчий з'явився.

— Ах, ви здесь!... Ну, придумали что нібудь интересное? Давайте ка поговорім.

— Нема нам про що говорити. Це зайва трата часу, енергії і здоров'я людей.

— Ах, вот как ви умеете. Харашо, посмотрім... Кар-нач!... Отвести в камеру!

В камері сусіди накиннулися розпитувати про слідство. Яким охоче розповів, не підозріваючи, що «глаза і уши» НКВД були й тут. На щастя, нічого зайвого та компромітуючого не сказав.

На другий день Софія передала передачу. Зрадів їй надзвичайно, але в переданій записці нічого не сказано про особисте її життя. Згодом, переглядаючи білизну, намацав клаптик зашитого паперу. Софія скаржилася, що її хочуть звільнити з роботи, як дружину народного ворога, перевести на іншу квартиру й виключити з закритого розподільника-магазину.

Довго Яким не міг заснути, обгорнутий чорними думками. О першій годині знову викликали його

до слідчого. На цей раз була вже інша зустріч. Не встиг Яким сісти, як слідчий почав:

— Надумал?

— Що надумав? — наче здивовано запитав Яким.

— Что ти прикидаешься дурачком? О диверсионных і терористических актах против советской власти. Вот о чем нада гаварить! Понял?

Слідчий підійшов до Якіма, начебто мав його зараз поглинути, або вдарити.

В голові Якіма в цю мить виникла думка: неже викрита підпільна діяльність? Але на зовнішньому вигляді його тривав спокій, що під хижацьким поглядом слідчого перетворювався на такий же хижацький. Німе, мовчазне, взаємознищувальне напружене споглядання цих прихованих ворогів тривало декілька хвилин. Слідчий стояв за столом, а проти нього сидів Яким. Зовсім несподівано, в лютий мовчазності, слідчий з усієї сили ударив Якіма по обличчі. В цю мить масивний каламар полетів на голову слідчого, що миттю зник, мов його й не було в кімнаті. Стрілки відвели Якіма до камери. Дивно, що ніхто й ніяк не реагував на згаданий вчинок. На наступну ніч Якіма викликали до іншого слідчого. Це був типовий москвин, кирпатий, білявий аж рижуватий, років 30 - 35, середнього зросту, швидкий та балакучий до неймовіри й на прізвище Лупоносов. Якіма зустрів він жартами.

— Ну, как, гаспадін інженер. в перепалку ещо ні с кем не пускались?... Садітесь!... Надеюсь ми с

вам і мірно дотолкуємся. Вот вам лісток бумагі і, не стесняйтесь, пішіте всьо, как било.

Яким, не зрозумівши, не дослухавши Лупоносова, запитав:

— Тобто?... Що це визначає — все, як було?

— Пішіте всьо, что ви знаєте о себе.

Яким погодився, взяв лист паперу й почав писати свій життенис. Лупоносов лише підказав, як написати заголовок та як розпочати свідчення й потихеньку вийшов з кабінету. Яким писав та й писав, загляне Лупоносов, потре руки від задоволення та й зникне. Нарешті, десь там перед ранком, взяв Якимову писанину і, прочитавши, розвів руками.

— Ну, ви меня не так понялі. Ваша біографія давно ізвестна НКВД. Ви больше уделіте вніманія контрреволюційной організації, где ви пребивали, а ето — что ж?... Ето — водічка!

— Ні в якій контрреволюційній організації я не був і про таку не маю змоги писати.

— Ну, как же?... А УВО!... Вам разве ето не ізвестно?

— Перший раз чую. Попрошу вас розшифрувати. Лупоносов артистично засміявся.

— Ви, как віжу, большой комік!... Извольте, я розшифрую:

«Українская военная организация».

— Такої організації, з такою безглуздою назвою, я не тільки не чув і не бачив, але й у сні мені не снилося.

— Нахожу, што вам крепко нада подумать. Может быть, кое што і припомніте. Пойдьомте со мной.

Яким встав і покірливо пішов коридором за слідчим. В кінці довгого коридору помітив — на стільцях перед самою стіною підряд сиділо чоловік з десяток в'язнів, впершись очима в стіну, а позад них стояло декілька стрільків. Привели й Якіма, посадили поряд на стільці, наказали дивитися на стіну й мовчати. Що ж зробим? Танцюй, враже, як пан каже. Просидів Яким до ранку — нічого не кажуть. Сидить і в день, їсти приносять, але доки сидіти — ніхто нічого не каже. Стрільки свої години відстоять, прийдуть другі, а тут і словечком, хоч би стиха, не перекинешся з сусідом, бо стрілок прикладом так і почаствує, як он було з третім від нього. На ніч, мабуть, викличе слідчий, думає Яким. Правда, підійшов і запитав:

— Пішем?

Яким махнув головою, мовляв, не буду...

Спати ж до смерті хочеться й на хвилинку не дали очей закрити. Кивнеш головою вниз, а стрілок в ту ж мить і підштовхне, як попало.

— Ей, гражданин, не спи, не велено!

Дехто не витримує — заберуть його кудись. В очах все зливається в жовту пляму, голова, мов чавуном налита, думки жодної послідовности, не мають, навіть чути перестав, а спина правцем стала, серце несамовито колотиться.

На третій день з'явився Лупоносов біля нього. На його запитання «пішем?», Яким кивнув головою

на ознаку згоди. Лупоносов з неприхованим задоволенням підхопив Якіма та й повозік до свого кабінету. Зараз же подав папір, ручку, запрошуючи визнаватися тільки чистосердечно. Яким знову почав писати свою біографію. Слідчий вийшов, видно, до іншого кабінету, до такої ж нещасної жертви. Довго не писав, думки переплуталися, голова обважніла й він не зчувся, коли внав головою на стіл і міцно заснув. Важко було слідчому пробудитися. Довелось два рази стрілити коло Якимового вуха.

— Свінья ти свінья!... Твоя біографія мене осточертела!...

Він вихопив Якимову писанину, зімняв і кинув йому в обличчя.

— Іді, сукіні син, виспієш, а я сам за тебе напишу, тебе останеться лиш расписатся.

Слідчий гукнув на стрілка й Яким через чотири дні попав до своєї камери і, ні з ким не балакаючи, кинувся спати. Через два тижні викликали. Лупоносов неохайно кинув великий клопоть списаного паперу й байдуже наказав:

— Распішісь!

Яким обережно взяв папір і поволі прочитав.

— Такого зі мною не було. Наклепів на себе підписувати не буду — відповів Яким і полегшено зідхнув. В заготовлених слідчим показах і згадки не було про його правдиву минувшину та підпільну роботу. Це ще більше надало йому вивченості триматися тактики відмовлення. В штучних показах Лупоносов фантазував про різні терористичні та дивер-

сійні акти УВО. Хоч факти та дієві особи й пов'язувалися поміж собою, але штучність, нежиттєвість організації почувалася в кожній дії. Яким остаточно переконався, що згадана організація складена теоретиками НКВД і в його кабінетах. Це був лише юридичний засіб до видучення з суспільства так званих «ворожих елементів». Коли додати до цього ще й ті чутки, що вперто поширюються серед в'язнів, що це, мовляв, так і треба й підписувачам фальшивих показів нічого не буде — вирішив протокола допиту не підписувати. Лупоносов погрожував, умовляв, лявав, просив, але протокола підписати Яким остаточно відмовився. Приходили на допомогу інші слідчі, навіть сам начальник НКВД — нічого не вийшло, протокол лишився не підписаним. Нарешті Якіма лишили самотнього в кабінеті, а через дві-три години Лупоносов знову повів Якіма, але не до стільців у коридорі, а до величезної кімнати, де горіла на всю міць величезна електрична лампа. Чоловік п'ять в'язнів сиділо якось кумедно на гострому кутику квадратного стільця й вдивлялися в лампу. Стояло двоє вартових, пильнуючи за в'язнями. Яким зразу не второпав, що за оказія, хоч цілком розумів мету цих нових для нього тортур. Посадили й його, приміряли, щоб кіпцева кістка якраз припадала на самий гострий кутик, наказали дивитися на лампу, а руки покласти на коліна.

Через дві години в очах потемніло, голова крутиться, кіпцева кістка не то що боліла, а вогнем лекла. Хоч не бачив, але відчув, як з правого та лівого боку від нього падали люди, їх відливали водою

й кудись виносили. Яким напружив останні сили, бо почував, що ось-ось загубить притомність.

Увійшов Лупоносов, підніс Якимові протокола і запропонував:

— Если не подпишеш — здесь ты і здохнеш!

Яким лише похитав головою, відмовляючися підписати й тут же непритомний впав на підлогу вниз головою. Опам'ятався, коли на нього вилили відро води. Встав, а перед ним стояв той же Лупоносов з двома стрілками. Якими посадили знову в ту ж позу й на той же стілець.

Чим це сидіння скінчилось би — невідомо, якби через півгодини не увійшов начальник НКВД з трьома стрілками та Лупоносовим. Наказали встати. Яким ледве встав, голова крутилася, але він зібрав сили, ступив крок, другий, ледве не впав, стрілки багнетами підтримали. Чому ведуть? Куди ведуть? Нічого невідомо, але підсвідомо думка сама собою лізла до голови: розстріл. Холодний піт виступив у Якіма по всьому тілі. Пригадав жінку, діточок, глянув у вікно: прощай світе!

Зійшли з другого поверху на перший, далі в підвал. У Якіма зникла остання надія на життя, а зродилась абсолютна байдужість до всього й до себе. До підвальної кімнати він не увійшов, а хто його знає — якась невідома сила перенесла його туди. Він опам'ятався тоді, коли в кімнаті засвітили світло. Простора низька кімната носила сліди недавньої розправи катів НКВД з попередньою жертвою. Глянув на цементову підлогу, що була вкрита невеличкими

халюжками свіжої крові, на стінах плямами й потоками позасихала кров, де-не-де білими плямами поприсихав мозок. В цей час Лупоносов з усієї сили вдарив Якіма під бороду й запитав:

— Протокол подпишеш? Мать твою... Бандіт!... Сволоч!...

Яким чітко й виразно вимовив:

— Ні!... Стреляйте, кровожери!

— Становись к стенке!... Гідра контрреволюції!

Якіма схопили під руки — не спротивлявся, лише стиха шептав слова молитви Господньої. Його мозок і душу освітила Всевишня сила. Стояв перед самою стіною, майже торкаючися її. Настала тиша. Енкаведисти про щось стиха радилися. Яким гаряче молився. Раптово тишу розтяла гучна команда:

— По врагу революції!... атделение... ілі!

Декілька разових пострілів вибухло в кімнаті, вдарившись кулями об стіну недалеко проворуч та ліворуч від Якіма.

Яким почував себе живим, ніякого болю, лише повне, байдуже оніміння охопило його.

— Живой?... Твою мать!... Твойо счастья!... Падиші! — будеш жить.

Яким ледве розсудхав та зрозумів Лупоносові слова. Глухо, невиразно odmовився знову. Що було — важко передати, але Яким добре відчував, що він лежить на підлозі, його перекочують, мнуть, якісь неприємні дотики покрили його німе, холодне тіло теплою рідиною. Мабуть кров, подумав, а далі почув, що він у воді, що з крана лилась на його голову.

Ледве підвівся, як стрілок показав на суху одежу та звелів переодягтися. З підвалу повели Якіма в кабінет начальника НКВД. Тут його люб'язно посадили в м'яке крісло перед самим розкішним великим столом начальника. Яким глянув навколо — сиділо з десяток енкаведистів, що обличчям своїм не скидалися на українців. Із стін кабінету дивилися на нього портрети: Сталіна, Леніна, Дзержинського, Менжинського. Він встиг подумати:

— Всі ви однакові... Всі ви вороги й кати українського народу... Та й чи є серед вас українці?

В цей час щось говорив сам начальник. Що?... До чого?... Яким так і не зрозумів. Лише гучний голос Дупносова добрався до його свідомості. Мова йшла про підписання протоколу. Яким категорично відмовився, хоч як його не умовляла вся зграя катів. Після години такого суду повели до камери, але не до його, а ось гут на другому поверсі. Це була звичайна, простора кімната, навіть без ґратів. На підлозі валялося біля сорока в'язнів, переважно селян, їх тягали на допит щохвилини. З недалеких кабінетів слідчих було чути їхню брудну лайку, бійку й без кінця: «Падпіші... Падпіші!... Мать... тваю мать! Бандіт!... Бандіти!...» Яким засинав і в ушах його весь час лящали ці слова. Ось він чує протест селянина:

— Та в мене ж земельки було всього шість десятинок, а воликів тільки ж пара. Не могу я підписати протокола, бо ви нищите шістдесят десятин та дванадцять пар волів. Це ж чистісінька неправда. Ой, Боже!... Що це воно діється в світі Божому?

— А мать тваю... Не всьо лі равно тебе: шість ілі шестдесят, два ілі двенадцять? Бері ручку да падпісывай!... Всьо равно кулак!

— Ой, Бо-же мій!... Де ж його підписувати? — підписуючи протокола, важко заплакав селянин.

Були й інші випадки, коли селянин протокола не підписував. Що йому не роблять? Б'ють, і лають, а він мовчить і не підписує. Слідчих це доводило до оскаженіння.

Отож, одної ночі всіх, що були в кімнаті, виладнали по одному і перерахували. Набралося таких упертих 37 в'язнів, в тому числі й Яким. Вивели з кімнати повели по довгому коридорі, спустилися без підвал і завели до великої кімнати: просторої, без вікон, ледве освітленої. Варта щільно оточила в'язнів. Кроків за п'ять натовпом стояли слідчі та різні посіпаки. Один товстий, високий, що мав одну шпалу на петлиці, вийшов наперед і хижо, льото, як розлютований звір, крикнув:

— Ви, контрреволюціонная сволоч, бандіти, будете падпісывать свої обвіненія?

Всі мовчали.

— Ну?... Єщо раз спрашиваю — будете?

В'язні стояли німою стіною.

— Ти!... Вийді вперьод!

Поблідлий, весь трясеться, вийшов якийсь селянин років сорок. Раптовий помах начальника своїм пістолем, постріл у голову й селянин, мов підрізаний дуб, упав на долівку.

— Со всімі вамі будет так поступлено, еслі откажітєсь падпісать свої показанія!... Понятно?

«Начальство» пройшлося перед в'язнями, далі, тикнувши пістолем в одного, другого, третього в різних місцях, мов відрубуючи слова, наказало:

— Ти, вийді!... Ти, вийді!... Ти!

Хвилева павза й знову команда: «Убрать труп!»

Не то з переляку, не то з радощів, викликана трійка неймовірно швидко схонила ще теплий труп і зникла в дверях. Знову могильна тиша на дві-три хвилини, «начальство» знову пройшлося перед в'язнями два рази, вдивляючись у вічі, й знову команда:

— Ти!... Вийді!... Показанія надпішеш?

Перелякана в смерть людина стояла вся бліда, нерухома, німа. Пройшла мить страшної мовчанки.

— А, мать тваю... Малчіш бандіт?

Знову помах пістоля й труп покотився під ноги в'язнів. Лише після четвертого трупа, натовп в'язнів, не то що погодився, а поступово, починаючи від поодинокого, дико невиразного звуку, перетворився не то в плач, не то в згоду, не то в протест, скидаючись на зимову хуртовину, не то ревіння звірів у лісі. Цей дико тваринний галас виповнив собою всю кімнату, заглушив крики й гогося енкаведистів, котився й перекочувався по коридорах підвалу, долітав до першого й другого поверху будинку, вилітав на вулицю міста, діставався до камер в'язнів. Щоб перекрити галас від сторонніх людей, енкаведисти пустили в роботу декілька автоматотів, але їх гудіння, зливаючися з криком в'язнів, створило щось жахливе над

енкаведівським кварталом. Мов величезний водоспад шумів, ревів серед міста, порушуючи нічний спокій.

Мов зграя голодних вовків, кинулися слідчі і стрілки в натовп, збиваючи до півсмерти, місячи ногами й прикладами людські тіла. Задовольнивши катівсько-сادیстську снагу, напівживих в'язнів розтягли по різних камерах. Цієї ж ночі більшість з них поідписували протоколи нечуваної брехні, навіть не читаючи й не проглядаючи їх. Яким та невеличка група з ним категорично відмовилися від підпису. Їх зразу ж відокремили до особливої камери, що звалась «камерою смертників». Всяку надію на життя було утрачено. Мозок і серце були, мов оливою залиті: ні жалю, ні болю й ніяких бажань. Тут кожний з присутніх підготував себе до смерти. Кожну ніч відсіля тягли по двох, по трьох на розстріл. Кати не церемонилися ні в висловах, ні в рухах. Поводилися гірше різників на різниці: халали як попало, тягли по підлозі і це все з матюком, криком, лайкою, з озвірілим обличчям, з кров'ю на руках та одязі. Нещасним крутили мотузками руки, запаковували ганчір'ям роти, таємниче тягли коридором жертву до підвалу. Водночас автоматотори ревли диким жалем.

Склад смертників мінявся щоночі. На місце розстріляних приходили все нові та нові.

Ось буде тиждень, як Яким тут сидить, спостерігає це пекло смерти. Цілу ніч підіслані в'язні-шигуни шептали йому на вухо: «підпиши — будеш жити». Коли б мерщій смерть! Він завжди дивився сміливо їй у вічі, а до всього останнього він байдужий.

Он такий же смертник не видержав. Відолаха, розігнався головою вперед, ударився об гострий кут стіни, розбив череп, конає он на підлозі, об'юшившись кров'ю. Ну й що ж?... Видко, помре... Хай помирає. Скоріше залишить нікчемне буття.

В одну з ночей викликали Якіма з речема. Перед ним стояв Лупоносов і два стрілки.

— Тепер тебе, галубчик, не прідьотся надісивать протокола. Всьо кончено. Вот здесь на етом списке распішісь.

Яким глянув байдуже на довгий список, глянув на його заголовок і здивовано подумав: десять років віддалених концентраційних таборів!... Так, коли не брешуть, то виходить, що буду жити.

Він непомітно для себе підбадьорився, наче зрадів, ухопився знову за життя, олів'яна байдужість поступово відлягала. Охоче взяв ручку, розписався проти свого прізвища. Його відвели до камери, чистої, просторої, світлої. Спрямувавши свої думки й почуття по-новому, начебто заспокоївся, пригадав Софію, діточок, згадав, що й передач не було довгий час. Мабуть, щось трапилось! Може арештували? Стислось боляче серце. Нічого не визнаєш, нічого не вдієш.

Пройшов день, другий, тиждень, два тижні, а про Якіма забули. В табори не відправляють і тут нічого не кажуть. Нарешті одного дня викликали на «свіданіє», з ким — не сказали. Докраю зрадів та здивувався, коли в кімнаті для побачень побачив Софію з маленькою Лесею.

Зраділи обое, заплакали, хотіли багато сказати,

а мовчали. Лєся з острахом дивилася на батька, що заріє бородою, косами, по яким зрідка пробігали смуги посивіння. Під кінець Яким передав Софії, що минула його діяльність не викрита, а скомпонована брехня нового звинувачення ним не визнана й не підписана. В такій же мірі таємно, навідними фразами, Софія повідомила про розстріл Бородавина.

Час побачення пройшов, а хотілося ще так багато сказати! В'язням наказали вертатися в камери. Лєся, не розуміючи трагедії хвилини, байдуже попрощалася з батьком, Софія безсило опустила на плечі Якимові свої онімлі руки, опустила й йому на груди й ледве крізь внутрішній біль промовила:

— Прощай... Прощай... Якимцю! Бережи себе для діточок... Мене ти знаєш! З тобою й для тебе жила й буду жити. Вір надійся на Господа Бога. Така його воля, що вік живемо й вік мучимосся. Чи ж побачу я тебе? Чи ж побачать діточки свого батька? Десять років! Це ж ціла вічність!

В цей час стрілок штовхнув Якіма й ще раз наказав іти до камери. Обережно відвів Софію від себе, поцілував її та Лєсю, мов той маняк, ледве переступаючи з ноги на ногу, без жодних думок, без якої б то не було прояви волі, покірливо пішов.

Лише здалека на дверях оглянулася Софія, припала до стіни і, притуливши до себе Лєсю, тихо та гірко плакала.

Постать її зігнулася, склякла, кольнувши в Якимове серце жалем та болем. Розлучилися... А коли зійдуться? Та й чи зійдуться, чи побачаться вони?

ТЕМНИКІВСЬКІ ТАБОРИ

«Командіровка» у дві тисячі в'язнів остаточно була скомплектована та оформлена лише в Харківській в'язниці. Два транспорти «столипінських вагонів», один за одним, рідко зупиняючись на станціях, прямував на північ, в околиці Саровської пустелі. В складі «командіровки» були переважно селяни, українці з степових областей України, були козаки з Кубані.

Находила осінь. Хоч у день було ясно та тепло, але вночі було холоднувато. У вагонах в'язні могли лише лежати, піднятися на ліжко, але встати або сісти не дозволяли верхні нари. Воші, сморід, бруд — були обов'язковими додатками кожного вагона. Вдень мучила духота, а вночі було все холодніше та холодніше. Кавалок чорного брудного хліба, грамів п'ятсот, мав вистачити на два дні, а то й на три, залежно від умов подорожування. Зрідка давали гнилого оселедця. Води було обмаль. Спрага в свою чергу збільшувала муки в'язнів. Відхідниками були спеціальні дірки в підлозі вагонів, біля яких трималася завжди черга. Подорож тривала вісім днів.

Про втечу в дорозі й не думай, бо скрізь залізні, міцні ґрати. Спостерігати місцевість в'язні не могли. Все, абсолютно все, передбачено російським міністром, а «рідним батьком» так удосконалено арештантські вагони, що тільки вмерти в них можна, але не втекти. Про простір і волю не думай і не гадай.

Яким лежав горілиць і не то спав, не то думав. Перед ним, мов у фільмі, промайнуло все дитинство, юнацтво, мрії й дорогі студентські роки, війна з німцями, війна з червоними москвинами, поразка, втеча до Польщі, підлілля і його невдалий кінець, а далі лихо за лихом, горе за горем. Чомусь випливала в його уяві красива, пишна, чарівна Ната. Важко зідхнув, перевернувся на другий бік, але об'раз Ната його не лишав. Ось вона знову й знову перед ним, але дивно: Ната — не Ната, а щось сяюче, лискуче, в жіночому вбранні, голова гадюча, а хвіст довжелезний ген-ген по'явся. Вона сичить та так і липе до Якима. Ось вона його обіймає, пестить, цілує, але Боже мій!... Чим? Чим обіймає? Він відчуває на своїй шії дотики холодного гадючого хвоста, а поцілунки, то не поцілунки, а всмоктування в його уста смертельного гадючого жала. Його душить, нема чим дихати, а уста й горло пече вогнем. Він хапає себе за горло, кричить. Аж ось, щось трапилось неймовірне, жахливе. Біля нього стоїть Софія — горда, поважна, а там десь, мов цупеня, скрутившись лежить Ната. Леся й Юра недалечко гуляють, мов і не бачать, що коло них не жінка, а гадюка. В цей час, непомітно ні для кого, жінка-гадюка

простягла хвіст і з блискавичною швидкістю обкрутила груди, живіт Юрасика. Не встигли Яким та Софія скрикнути, як голова Юрасика була відтята по один бік, а ноги по другий бік. Леся ужалена в голову, майже в ту мить, мертвою повалилася додолу. Яким страшенно закричав, простягнувся до Софії, але їй її не стало. Сам не міг уявити, чи це був сон, чи це була дійсність. Лише впевнення сусідів переконали його в тому, що він таки спав. До чого такий сон? Що він віщує? Зроду не вірив у сни. Махнув рукою, не придав йому значення, хоч все своє життя його не забув.

Щось довго стоїть поїзд. Чи не приїхали, бува? Не встигли в'язні перекинутися здогадами, як почувли команду: «Вихаді!» З поспіхом захопили речі, вийшли і вилаштувалися по два. В цей же час підійшов і другий транспорт. На майдані перед невеличкою станцією, великим чотирьохкутником стала вся «командіровка» в'язнів. Навколо старий величезний ліс, де переважали дуби, берези, зрідка плямами росли сосни та ялини. Ні села, ні цивільних людей, навколо тільки ліс, в'язні та стрілки. Всі одягнуті в однакову захисну уніформу. Десять недалеко чути тихий стриманий гамір, мов велетенський рій бджіл летів, швидко наближаючись. Вся «командіровка» новаків з цікавістю й з острахом чекала, що буде далі.

Таборове начальство й стрілки метушилися страшенно, завжди поглядаючи вбік великої лісової дороги. Незабаром в'язні побачили п'ять чи шість

верхівців, що швидко до них наближалися. Спереду всіх на доброму коні їхала людина років п'ятдесят, у цивільному вбранні, середнього зросту, з чистоголеним обличчям, цегляного кольору. Велика й широка голова низько сиділа на плечах, маленькі хижі оченята сиділи далеко під прикриттям широких суворих брів.

Яким почув недалеко від себе переляканий шеліт стрілків:

— Гля... гля... сам приїхал. Змеіная галова... Темніков приїхал. Відно, важние сунчікі прібілі.

Не встигли вони закінчити свої розмови, як залунала команда: «Смірна!»

В'зні, стрілки, начальство — всі залякли, заніміли. Серед чотирьохкутника в'язнів стояв Темніков, керівник усього концентраційного табору, розкиданого численними «командіровками» в лісі Саровської пустелі. Табори носили особисту назву Темнікова — «Темніківські табори». Слава про них розходилася далеко. Рідко яка в'язниця не знала про них, рідкий куточок советського «краю» не згадував про них. О, Темніківські табори дуже відомі.

Темніков деякий час мовчки сидів на коні й своїм гострим гадючим поглядом вдивлявся у в'язнів.

— Ви палагаєте, что вас привезлі сюда на ісправленіе?... Бандітов, лодарей, врагов советской власти у нас ждют істрібленіе, но не ісправленіе. Вздумаеш бежать, сволоч? — расстрел на месте. Не выполніш заданіе по работе — вздохнеш, как собака! Вьсо!... Марш, сволоч, по палаткам!

Сказавши такі мудрі слова, Темников зі своєю охороною зник. В'язнів нашвидко відвели в ліс до призначених для них наметів. Розбили на бригади і намети. Це були подвійні величезні подотнища, що на зразок бараку охоплювали та ховали в собі два ряди двоверхових нар. Про постіль нічого було й думати. Старі, брудні, засмалцьовані ковдри починали й закінчували всю постільну приналежність. Так було влітку, восени під дощами, так і взиму при лютих північних морозах, лише при тому додатку, що взимку топилася залізна грубка в кожному наметі. Якимові здавалося, що весь табір та зокрема кожия «командіровка» мусять бути оточені колючими дротами в декілька рядів, коли ж роздивився, то нічого подібного ніде не бачив. Навколо «командіровки» стояли стрілки та на деревах поприбивано таблички: «Запрещенная зона». Ні один в'язень не сміє ступити в заборонену зону, бо стрілки без всяких попереджень стріляли в такого смільчака. Поміж наметами та до відхідника було вільно. Розпорядок денний складався з таких вимог до в'язня: в п'ять годин ранку ветати, нашвидко з'їсти грамів 200 пшоняної каші, запити чаєм, захопивши інструменти, стрімгодов бігти на роботу, бо виконання норм вирішувало питання життя кожного в'язня. Удень, там же на роботі, по кавалку хліба з'їсти, а після роботи одержати півлітра баланди та хліба на наступну добу. Якщо норму виробітку в'язень виконував — одержував 1100 грамів хліба, не виконував — 600 грамів. Коли ж в'язень не виконував норми система-

тично, то йому давали лише 400 грамів хліба, звичайно, чорного, житнього та ще й з домішкою чого попало. Такий бідолаха, що зірвався з норми, котився аж до повного виснаження. Куди вже йому до тих норм? Хоч би животіти. Візьмуть стрілки такого виснаженого, вилучать з бригади та й кинуть до землянки «слабосільних». Тут же, коли сам не сконає, то стрілки допоможуть, післявши води принести, чи дров. Кричать на нього, лають, б'ють, заставляють швидше робити. Виснажена людина й рада б послухати, так не сила її. Щоб більше не мати мороки з отакими, візьмуть та й пристрілять — і це все з жартами, сміхом, насолодою садиста. Ніякого суду, ніякого слідства. Кожному стрілкові та «начальникові» це право надано самим Темниковим, а йому — «самим отцом народов».

Чого ж і ще краще? От тільки голих заборонено стріляти, бо стрілки в своїй практиці було дійшли до звичайного полювання на в'язнів. Підглядять одягненого в новеньке та коштовне, в черевиках або добрих чоботях, звелять слідувати за ними, відійдуть за заборонену зону, роздягнуть, роззують, а за пострілом в голову затримки не буде. Одяг та взуття спродавали і в стрілків завжди водилися гроші. Вистачало собі й «начальству».

Все було б гаразд, але «змєіная галава» звернув свою увагу на невиконання деякими «командіровками» плянів робіт, на велику плінність людей, на високі вимоги щодо одягу та взуття, а таємна розвідка доводила йому про велику кількість голих

трупів за зонами «командіровок». Зразу здогадався він в чім річ — на те він і гадюча голова. Вийхав в одну «командіровку» зібрав «начальство» й без слова власноручно всіх перестріляв. Стрільків не всіх, а через одного, промовляючи до живих:

— Сволочі... вашу матір!... Мери не знаєте?... План нужен, обмундірованія не хватаєт. С етого момента, што би голих трупов не било!... Стрелять в адыже!... Понятно?...

Призначивши нове начальство та стрільків з в'язнів, звернувся також і до них.

— Не виконіте план — с вамі будет так же!

Темников мало балакав, більше діяв. В покорі тримав понад двісті тисяч в'язнів, а засобом до цього була лише смерть. Розповідали близькі до нього люди, що пересічно за день «змеіная галава» власноручно убивав сімнадцять в'язнів. Ось і зараз відвідав декілька «командіровок», навалив гори трупів та й поїхав до свого табору. План не тільки виконано, а й перевиконано за пару днів.

Голих трупів ніхто й ніде не бачив. Керівники «командіровок» і стрільки призначались з самих же в'язнів, але, як правило, з тих, що мали відповідну практику та загартовання й лише москалі. Бригадами підбиралися більше здатні до роботи, молоді й здорові.

Яким перебував у бригаді 32 звичайним лісорубом. Бригада була цілком працездатна, а бригадир дотепна здорова людина. До в'язнів ставився по-товариськи, вартові стрілки попадалися до бригади

різні. Рідко бригада зупинялась на виконанні норми. А щоб запобігти випадковому лиху, завжди мали деяке перевиконання. Занедужає дехто в бригаді, останні допоможуть. Нехай Бог милує зирватися з норми, бо голод не свій брат, швидко кине в обійми смерті. За рік Яким втягнувся до фізичної праці, звик до життя на свіжому лісному повітрі, звик і до дощів, до морозів та снігів. Зжився з горем, з розлукою, праця забирала кожную вільну хвилинку — ніколи було віддаватися внутрішнім переживанням. Хоч не поправився, але якось зміцнів тілом і душею. Листи з дому не надходили та й рідко хто їх тут одержував. До цього в'язні вже звикли.

Вечорами та вночі часто-густо почувеш слова молитви Господньої. Молився й Яким: за своїх діточок, дружиня, рідню та свою милу та далеку Україну. Легше стане, засне спокійніше. По роботі непо-розумінь не траплялося весь час, але незабаром, одного літнього дня, коли переходили з одної ділянки лісу до другої, новий стрілок, що супроводжував бригаду, застрілив одного в'язня з бригади лише за те, що той нахилився вбік та вирвав декілька грибів. Бригада запротестувала, а бригадир від імени бригади заявив, що вони далі до роботи не приступлять до того часу, поки згаданий стрілок не буде замінений та покараний. Сіли всі в міцне коло навколо дуба, ждучи виконання своїх вимог. Стрільки стріляли вгору, били прикладами, тягли за руки, даялися, але перестріляти всю бригаду вони не мали права, розрізнити в'язнів по одинці були не в силі. Відрадили

одного стрілка до «начальника» командіровки за порадою. Через деякий час прийшло ще декілька стрілків з наказом — бригадира розстріляти, а бригаду погнати до роботи. Кинулися взяти бригадира, але бригада виявила спротив. Почалися борування, биття в'язнів прикладами. Беручи до уваги безпорадний стан, бригадир вмить роздягнувся до гола й кинувся тікати від бригади. Стрілки побігли за ним, стріляли вгору, але в бригадира не сміли, бо смертельно знали наказ: «голих не стріляти». Особиста доповідь голого бригадира «начальникові командіровки» обернулася справою на користь бригади. Стрілка замінено та віддано до бригади 32, на місце убитого. Звичайно, бригада відповідала на це високим процентом перевиконання пляну, а бувшого стрілка незабаром збили з виконання норм, і, врешті-решт, покотився, сердешний, до землянки слабосилих.

Утеча голих в'язнів траплялась і взимку, особливо серед так званих «блатних», тобто кримінальників. Накоївши будь-якого лиха, «блатной», передбачаючи розплату за це, роздягнеться та й утече. Проти сваволі «начальників» протестували по-всякому: не брали їжі, не виходили на роботу, обеззброювали стрілків у лісі, в'язали їх, а самі цілою бригадою зникали у величезних лієних просторах. Були й такі випадки: в'язні домовляться з стрілками, кинуть роботу та й підуть кращої долі шукати. Випадків поодинокого тікання було мало. За кожного втікача з бригади розстрілювали стрілка.

Яким довго дивувався, що в його «командіров-

ці», де було понад дві тисячі в'язнів, не було ні одного найманця. Все обслуговувалося в'язнями. Система управління була продумана від початку до кінця й на практиці досить проста. В основу її покладено смерть та голод. Ці два чинники гнали людей до виконання найбільших норм виробітку, підтримували дисципліну й лад каторжника, заставляли переносити нелюдські умови життя, хапати брат брата за горло. Розшарування, відокремленість кожної людини, безпорадність, ненависть, наклепи, бажання вислужитися на скорочення терміну покарання — довершувало загальний стан. Зведення всього побуту в таборі до звіриних інстинктів, до первісного примітивізму, духово-моральної репресії, а коли ж додати систему зразково організованого шпигунства, то стане цілком зрозуміло, що всяка вільна думка до організованого спротиву була абсолютно не можлива.

Всякий гуманізм зведено нанівець. Думка про Бога вважалася тут ворожою. Саровська пустеля, що через своїх видатних подвижників — пустельників в старовину притягала сюди тисячі віруючих християн, була в своїх монастирях святим та тихим місцем для молитов Господніх, тепер в ім'я абстрактних ідей комунізму, перемінилась в зразкове пекло. Тут панує абсолютна влада сатани. Чи ж не мініатюра це просторого ССРСР?

ВИШЕРСЬКІ ТАБОРИ

Наступного року, восени, всіх в'язнів десятирічників Темниківських таборів викликали з речами до головної контори. Видали харчів на дорогу, розбили на групи по сорок людей і... в вагони, що були вже на станції. Куди їдуть — ніхто не знав. Здогади були всякі, а здебільшого казали, що їдуть на підмогу до Біломорстрою. Будь-що-будь, а все таки якась зміна. Їхали день — другий — третій. Бачать в'язні, що везуть таки ближче до півночі й наче не в напрямі до Білого моря, а до північної частини Уральських гір. Один в'язень і пригадав, як йому колись оповідали про Вишерські табори з їх начальником Золотовським. Чим далі вів мову оповідач, тим сумніші ставали в'язні. По всіх ознаках в нових таборах було не краще.

Вишерські табори розкинулися по всій річці Вишері, притоці ріки Ками, простягаючись на сотні кілометрів, майже межуючи з тундрою. Тут було скупчено до півмільйона в'язнів. Окремі «командіровки» доходили до 60 тисяч людей. Та ж система управління з розстрілами і голодовою смертю. Мо-

рози підіймалися до 50 градусів, сніги залягали на два-три метри. В'язні жили в таких же наметах, умови харчування були не кращі. Про начальника таборів Золотовського розповідали цілі легенди. Кажуть, що він повбивав своїх батьків лише за те, що його батько був священиком. В таборах прозвали його «кривавим».

Засумували нещасні люди, не помітивши, як під'їхали до невеличкої залізничної станції. Від станції до ріки Ками було до ста кілометрів. Цю віддачу в'язні мали пройти пішки. Як на лиху годину, ось днів два йдуть безперервні, важкі, зливні дощі. Порятунку від них не знайдеш, бо ні хатинки тут не здибаєш, наметів не розкинеш (їх же нема), а одержива наскрізь промокла з перших же часів. Ідуть, сердешні, місяць драговину лісної доріжки. Зігнулися, шапки понасували, коміри підняли, мовчать. Де-не-де почувеш сердитий оклик та лайку стрілка.

Подумав Яким: уже відстають, а що буде далі? Поглянув, що близько нема стрілка, перехрестився, шепчучи щиро молитву:

— Господи, Ісусе Христе, Боже мій, помилуй мене й спаси. Мати Божа, Пречиста Богородице, прийми мене під свій покров. Не дай вмерти наглою смертю!

Находила ніч, темна, похмура, хижо-зрадлива, як москаль. Дощ шалів не з меншою силою. Пролунав наказ розтануватися наніч. Глянув Яким додолу, там чвакотіла вода, єдиний вихід — спертись на стовбур деревини. Змучені постаті притиснулися

один до одного, похнюпилися, приховавши хоч лице від дощу. Не помітили, як втома та виснаженість опустили їх на коліна, далі на лікоть, на бік, в бруд і воду. На ранок свистки, покрики та постріли стрілів примусили всю масу людських тіл заврушитися, виладнитися. Пішли.... але на місці ночівлі чорними плямами сям-то-там розкинуто сотні трупів. Підраховували, на всякий випадок пристріляли. Так буде певніше, а то ще й мертві повтікають. Гострим болем у серцях в'язнів відкликався кожний постріл, що на цих дикунських похоронах заміняв братне, останнє «цілованіє». В голові кожного виникла думка: «В яку ж ночівлю моя доля отак хижо лише мене?».

Ішли похмуро, важко, без слів, перетягаючи ледве ноги з місця на місце. Де бралися сили в оцих нещасних до нового переходу? Що кріпило їх тіло та душу? Лише гляньте на їх променисті очі, запеклі уста — їх душа говорить з Богом, уста шепчуть молитви, в їх уяві стоїть образ Пречистої Богоматері, покровительниці нещасних, морованих і гонених. Серед осінньої люті та зливи московської півночі, мов казкові манекіни, ішли, посувалися все вперед та вперед. Он праворуч упав один. Ну, що ж? Пройдуть мимо його, а там позаду стрілок охоче пустить кулю йому в голову й це все просто, звичайно, мов так і треба. А люблять це люди над людьми у вік найвищої цивілізації, схолястичного гуманізму, стоптавши, понівечивши всякі основи християнізму.

Поняття «хворий-хвороба» в советських концетраційних таборах скасовано. Є поняття: «жити-

робити, а не робити — вмерти». Цьому поняттю були абсолютно послідовні всі начальники таборів. Так було й в цьому поході. На хворих не звертали уваги, на виснажених дивилися, як на «вибивших со строя» і... «пристрелівали». Хіба людей жалко? Хіба людина — найбільший скарб? Хіба не вистачить таких в советському союзі? Комуністична машина людоджерства, побудована за Марксовою наукою на теорії класової боротьби, прогинула мільйони так званих буржуїв, куркулів, а на майбутнє стояло ціле море все свіжих та свіжих ворогів народу. Не тільки скажи, а лише інакше подумай, ніж тобі велено, і ти є ворогом народу. При такій умові ніколи не буде браку на людей в концетраційних таборах, вистачить цього «гною» на довгий час, бо межі «раю земного» сягають тепер понад 200 мільйонів.

Яким відчував, що край страдницькій дорозі наближається й що сил йому вистачить дійти. Ось і річку Каму видно відсіля. Вся «командіровка» мала піднятися до річки Вишері, а по ній аж до північного верхів'я Уральських гір. Подорож річкою дала можливість в'язням перепочити, підняти свої сили.

В новому таборі, в інших кліматичних умовах, фізичні сили Якима слабли з кожним днем. Досить часто траплялося, коли він з своїм «напарником» не виконував норми. Бригада покищо своїми лишками перекривала. Треба було шукати вихід. Зійти з норми — визначало котитися в обійми смерті. А жити хотілося, хоч не для себе, то для діточок, розказати їм усю правду, заповісти їм ненависть до дих світових

кровожерів, насвітлити їх душам поняття правдивого раю і пекла. А. може... Господь Бог не позбавить його віддати свої останні сили в боротьбі за волю України.

Пригадав недавню свою зустріч із старовинним приятелем «станичником», що саме робив на пекарні. Написав йому записку, просив підтримати, чим буде його ласка. Приятель, видно, ще не загубив людяності, разів декілька передав хліба і трохи сала.

Яким знову ожив і «напарника» підгодував. З виконання норми більше не сходили. Дякував Богові, дякував і людям. Не раз приходила в голову думка — піти до контори на роботу. Йому ж добре відомі й бухгалтерія й технічне нормування, але водночас виникала друга, важливіша й небезпечніша. Катом зроблять, шпигуном над таким нещасним, як я. О, ні! Скоріше вмру, ніж стану катом. Буду жити, як живеться й надіятися на Бога.

Находила полярна зима. Дні були неймовірно короткі. Чотири-п'ять годин дня й знову суне довга уїдлива ніч. Праця в'язнів починалася затемна й тоді кінчалася. Сніги пішли безперервні, великі й лапасті, всю землю вкрили метровим шаром. Не припусти Господи, збитися з нагрітої доріжки, так і шубовснеш у сніг, як у воду, без допомоги людей не вилізеш. Кожний день шло багато часу на обтоптування снігу при рубанні дерев: обтопчи навколо стовбура до певних розмірів, обтопчи повалений стовбур та пилай на метрові дрова, гілки повідрубуй, постягай та спали на вогні.

Сніг же йде та й іде. Яке йому діло до советського каторжника? Він знає свої полярні закони. Ось і морози притисли до 42 ступнів — дарма, працювали, хоч і одіж була та сама.

Єдине, що подобається Якимові в лісі — це абсолютна тиша. Як у могилі! Сніг іде чи не йде, а мороз, мов той володар, скрізь побуває, в кожну щілину загляне, кожну людину, звіря спізнає, кожне деревце. Це сила, це бог тайги і тундри. Ублагати його не можна. Червоний молох йому лише рівний по його невблаганості. Вони спільно діють і тут. Брак теплого одягу, взуття, виснаженість, різні хвороби широкож хвилею гнали сотні, тисячі людей до берега смерті. Сум... Жахливий сум життя!..

Внутрішнім, духовим життям людина поступово відучується тут жити. Виключно роби, спи і їж, як дають. Поміж цим не знайдете жодної вільної хвилини. Читати, писати, молитися — заборонено. Після робіт, поки вгамується бруд лайки в'язнів, Яким забирався на свій другий поверх нар і в уяві жив з родиною, ріднею й близькими, але швидко сон перемагав, не давав волі думці. Спи-роби... Роби-спи. Уява мозку стомилась, думки переплутались і через рештки уяви виникло речення советського букваря: ми... ве раби... раби — це ми... Спи-роби... ми не раби...

До бригади, де працював Яким, завітав начальник «командіровки». Довго розмовляв з в'язнями, звернувся й до Якіма.

— Аткель будеш сам?

Яким покірливо відповів. Це сподобалося хамові в особі начальника, хоч все таки в'язни.

— По шорной часті сумєєш?

— Так точно, зумію. Найпокорніше дякую вам за увагу до мене.

Це вже остаточно вирішило справу Якимового лямарства в таборі. Жити стало краще та не надовго. Декілька десятків тисяч в'язнів з Вишерських таборів перекидалося до Біломорстрою. Попав сюди й Яким.

БІЛОМОРСТРОЙ

Транспорт за транспортом прибували до Біломорстрою ув'язнені з усіх кінців советського союзу. До травня 1933 року Біломорський канал мав бути готовий до експлуатації. «Командіровка», в яку надіслано Якіма, мала діязнку для робіт ближче до Білого моря. Якіма турбовало те положення, що його, як гірного інженера, відірвуть від лямарства й попляють керувати виробничим процесом. Хоч життя його було б значно краще, але при одній думці катування оних нещасних, більшість з яких стали йому так близькі, кидало його в жах. Інакше він сам мусів стати жертвою обставин. І того, і другого не хотівсь. От він і звернувся за порадою до свого старого приятеля. На другий день приятель завітав до Якіма веселий, задоволений і, обнявши його, повідомив:

— Не журись, друже, лихо проминуло. Я тебе відрекомендував, як першого кухаря, а для них це ж важливіше, ніж якийсь там «інженерішка». Ходім мерщій до завгоспа. Гляди тільки, не забрешись. Я запевнив, що ти в німецькому полоні довго кухо-

варив в офіцерській кухні, та й на кінній базі на Вишері об'єднавав обов'язки лимаря й кухаря для високого начальства. Оце тобі й вся рекомендація.

Завгосп навіть не розлитував, глянув на Якима і зразу ж наказав іти до праці молодшим кухарем. Кухарському фахові віддався Яким всебічно, а через три місяці був уже головним кухарем «командіровки». Зараз він одержував продукти й розподіляв сам. Начальству догоджав, але харчі в'язням видавав правдиво. По всій «командіровці» пішли балачки, що новий кухар годувє краще та й порції дає більші. Яким зазнайомився ближче з комірниками і завгоспом. Це були також політичні в'язні, люди освічені й інтелігентні, хоч правда, за часів свого ув'язнення, морально занепали і піддалися пануючим засадам у таборах. Якима і в новому товаристві поважали за його передбачливість, тактовність і витривалість. Навколо нього склалась авторитетна думка й повага, не лише в колі його знайомих, але й серед в'язнів.

На склепах було звалено величезну кількість продуктів і одягу. Все це під відкритим небом, майже нічим не вкрите, в болоті, засипалося глибоко снігом, гнило, псувалося й неймовірно розкрадалося «вуркаганами». Яким зважив на такий стан і вніс декілька раціоналізаторських пропозицій. Начальник «командіровки», уже літня людина, з бувших шляхобудівельних техніків, понав у начальника лише на Біломорстрої. Ця людина була остільки ділова, як і озвіріла. Все, що йшло на користь діла, тобто на виконання пляну, сприймалося ним охоче. Для нього

байдуже чи ти будеш стріляти людей, чи голодом мучити, чи добре та ласо годувати їх, аби повністю був виконаний плян, аби його самого не розстріляли. Він затвердив плян раціоналізації харчування людей і запевнив Якима діяти сміливіше.

— Чого ж тут боятися? Злочину нема ніякого. Ми підняли вимоги до якості продуктів, в той же самий час підняли вимоги до збереження їх на склепах. Нарешті, це паперова формальність, головне плян, плян і плян! Продукти — це засіб до виконання норм виробітку, а тому, як ми будемо комбінувати їх — це цілком наша справа, лише б законно. Вашу послугу під кінець не забуду.

Такий вислід начальника цілком окрилив Якима. Він же рятував сотні людей від голодної смерті, від розстрілу й забезпечував норми видобутку.

З різними групами в'язнів діяв по-різному. Вуркаганів відокремив, поставивши для них, за їхньою згодою, й кухаря з них. Все, що вони могли вкрасти їстивного, надходило тільки до їх кухні, але відтіля економилися продукти для слабосилих бригад. За перевиконання норм давалися пироги з рибою й на маслі. Яким завжди мав їх у резерві сотні дві-три, видавав їх бригадам, де були знеможені люди. За короткий час люди знову верталися до норми й одержували своїх 1200 грамів хліба. Кухня в руках Якима стала керувати всією «командіровкою», але не за методами НКВД. В основу Якимової методи було покладено християнські засади. З любови до людини спасти йому життя, а для цього лише треба

було: «Любити ближнього свого, яко сам себе». Високі начальники Білморострою, відвідуючи «командіровку», заходили й до кухні, пробували страви, дякували за добрий смак, хвалили головного кухаря, завгоспа й інших.

Наближалася весна 1933-го року, будівництво наближалось до свого кінця. Начальник «командіровки» підняв старання про скорочення Якимові терміну покарання.

Інженери та техніки «командіровки» не раз і не два запрошували Якіма на свої технічні виробничі наради. Радилися з ним, як з інженером сільськогосподарського фаху, в справах доцільного застосування тих або інших механізмів, способу буріння твердих пород, вибрання торфу. Озеро Сігежа, що своїми розмірами сягало до 4 - 5 квадратних кілометрів, якраз своїм вузьким кінцем пересікало ділянку «командіровки». Треба було добре вивчити дно озера, треба було прочистити його для каналу. Виробнича ситуація ускладнювалася відсутністю спеціальних водноекскаваторних човнів. З великою затратою часу й робітничої сили домоглися витворити примітивні вичерпувачі на великих човнах. Енкаведівське начальство таких недоліків не визнавало. Перед інженерно-технічним персоналом стояла проблема: плян своєчасно, або смерть.

Ось незабаром 25 травня 1933 року — канал мусить стати до експлуатації. Води Білого моря з'єднуються з водами Балтицького. Кораблі з промисловими товарами Ленінграду підуть ген-ген до

Архангельська, Мурома, а там, по Північній Двині, Онезі, Печорі, розійдуться скрізь по цьому дикому північному краю. Підіймуть його добробут, культуру. Відділя до великого міста Ленінграду, Балтики, за кордон, піде ліс, лісові вироби, північний вугіль, руда, м'ясо, хутро дикого звіра. У військово-стратегічному відношенні, щодо оборони північних кордонів Москви, совети створили високого значення водну магістраль.

Хоч це все за рахунок дарової каторжанської праці українців, хоч все це за рахунок українського хліба, але могутність «братської» Москви росла, передбачаючи в перспективі ще й виморення голодом семи мільйонів українців, припинення партизанських підпільних заворушень і, на базі цього, суцільну колективізацію.

Настав день відкриття каналу. Спокійними водами були пущені пробні малі й великі пароплави. Услід їм, тихо й плавно, під звуки інтернаціонального гімну, оздоблених прапорами, портретами вождів, гаслами, квітами, гордо й могутньо розсікаючи води, линув у напрямі Білого моря красунь пароплав, несучи на своєму борту «вождів пролетаріату» на чолі з дорогим і, ох, «незабутнім батьком народів товаришем Сталіним». Протягом усього каналу зігнали всі «командіровки» в'язнів до зустрічі та вітання. Виснажені та напівзамордовані нещасні люди трьох-мільйонною армією виладналися для зустрічі своїх катів. Ось вони кричать «ура», плещуть в долоні, співають інтернаціонал, але ви не слухайте слів, не

вслухайтеся в їхнє значення. Ви прислухайтеся до емоційних нюансів цього співу й у вашій уяві буде картина суті, мелодія плачу й стогону в ім'я цього каналу, в ім'я безглузду соціалістичного «раю». Це не вода тече в каналі, а кров, по цій крові котиться величезна «плаха», а на ній, мов на кіноекрані з засученими руками посувалися криваві кати. При одному погляді їх на цих нещасних, вони конвульсійно розмахнули руками, кричали «ура» — протяжний стогін на весь світ, що нагадував собою слова: «Ой, горе!... Ой-ой... го-р-р-ре!». Спів інтернаду нагадував безвідрадне гірке ридання.

З якого пекла ви вийшли, людожери?... Невже вам не жалко крові мільйонів людських душ?... Невже цей «К Р О В О С Т Р О Й» дорожчий, ніж мільйони українців? А їх дітки-сирітки, старі батьки та матері, що видили море сліз?... Зважте!... Мудро зважте, бо ви ж на те є мудрі!

Поруч з каналом прокладалися другі колії Мурманської залізниці, а за Байкалом терміново будувалася Байкальсько-амурська залізниця. Переважно на ці об'єкти будівництва було розподілено робітні невідільницькі резерви бувшого Білморострою.

Якими з неволі таки не звільнено, але скорочено термін покарання з десяти років на п'ять. Нічого не вдієш. Хвала Богові й за це. На Забайкальській залізниці Яким діждався дня свого звільнення.

Одноманітних важких п'ять років неволі в советських таборах промайнуло. Скрізь однаково: кров, смерть, неволя, знущання над людською гідністю,

над всякими гуманними, навіть над соціальними принципами. Такий вислід зробив Яким, так думали всі ті, що побували в цих лабетах. Важко запевнити, що й у всьому советському союзі легше жилося.

Ограбоване селянство, загнане в колгоспи, позбавлене всякої приватної ініціативи, обмежене в правах колгоспними статутами, мало лише право працювати над землею, але плодами праці його розпоряджалася держава. Селяни обернулися в кріпака, невідільника держави, опинилися ще в гіршому ярмі, як було панське кріпацтво.

Робітництво, зв'язане профспілковими колективними договорами, закріплене за виробництвом, каране в'язницями за декількахвилене запізнення, вимотуване до останніх сид високими нормами, ударництвом, обмеженістю харчів, низькою платнею — становилося безвільним додатком виробництва, але ніколи не було й не є господарем його.

Над селом, містом, виробництвом сиділа монолітно злютована керівна комуністична верхівка держави, що мала в своїх руках чудовий апарат крові та смерті для примусу та поневолення нещасної людности ССРСР. Хоч маленький прояв протесту, або хоч намагання до такого, миттю пересаджувало таких до концентраційних таборів. Скрізь, куди не глянеш на необмежені простори советського союзу, скрізь і скрізь панує неволя, рабство, неправда під партійно-жандармським нагаєм москаля.

Колгоспи, заводи, фабрики, копальні — це табори звичайної советської неволі. Тут живуть раби,

плебеї, хоч вони складають переважачу частину населення советів. Другою, за кількістю населення — це група в'язнів різних близьких та віддалених концентраційних таборів. Нарешті третя група населення — це патриції, це комуністи. Вони складають найменшу групу населення, але керівну й пнівну частину в державі. До них же відноситься й поліційний апарат держави. Ось так виглядає країна соціалістичного «раю», що постала в наслідок брехні та фальшу на початку, крові та смерті під кінець.

СЕЛО ЗА ЧАСІВ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Чудові, красиві, зелені, багаті, українські села, зруйновані фронтами громадянської війни, обдерті мордовані голодом 1922 - 23 року, з наступом нової економічної політики поступово почали відживати, приводити себе до ладу. Вільніше зідхнули селяни, взялися до впертої праці над відновленням садіб, над обробіткою наділеної землі. За браком живого та мертвого інвентаря селянство кинулося до всяких засобів: копали степ заступами, зсапували санями, кукурудзу садили в непорушну землю, в плуги, рала й борони запрягали корів, а то й самі запрягалися. Плекали маленьких лошат, телят, поросят, скуповуючи їх в далеких, глухих, ще не зовсім зруйнованих краях, вкладаючи в них свої надії, свої сподівання, як на майбутніх годувальників. Збіжжя та всілякі вантажі перевозили самотужки на спеціальних возиках-тачанках, так званих «Троцьких», в пошану тодішнього советського діяча, Троцького, що заходами військового комунізму зсадив селянина з його воза й коней, забрав останню корівчину, витру-

сив селянські засіки з зерном. Не дивно, що її заслуги набув такі серед селянства.

Український селянин, що з діда-прадіда звик зріднився з святою земелькою, кохався в ній, віддавав їй всі свої здібності-сили. Дивилися на неї, як на дар Божий, що годує його і його діточок. Всею своєю істотою, всіма своїми почуттями він визнавав цей дар Божий своїм, і тільки своїм. Кожний ступінь цієї землі був политий потом і кров'ю. Це була його рідна й вірна годувальниця. Тут кожний кушчик травичі, кожне деревце, кожний закуточок були йому знайомі, близькі, рідні. Вони нагадували йому його безжурне дитинство, розповідали про його рід. Добре знав селянин чим і як недомагає його земелька: чи гнійку їй дати, чи чорним або зеленим паром її обробити, коли й як підворушити борінками, що й як та за чим посіяти, як її застерегти від хижих вітрів та від летих морозів. Хто може більше достеменно знати свою землю, як не селянин, хлібороб? Хто може більше любити її, як не він? Для чого відбирати в селянина цей дар Божий, освячений віками й хліборобськими традиціями?

Коли мало стає земельки в селянина, відкрийте йому найширші двері до нових та нових резервів землі. Агрокультурні заходи наук спрямуйте на підвищення саме індивідуального господарства селянина. Як сім'я є основоположником держави, так і окремішнє приватне господарство є основою людського добробуту.

Большевики примушені були визнати, що про-

ти селянських вікових традицій нічого, не вдієш, а тому на світ з'являється славнозвісна брошура Левіна: «Два шага вперед, а шаг назад». Наслідком цього з'являється НЕП. Воля приватній ініціативі, з метою витягти приватні капітали, надавалась і в торгівлі, дрібній та середній промисловості.

Багатий край знову зацвів, забував достатками. Населення України навіть забувало коротке лихоліття військового комунізму. Большевицька теорія революційних стрибків, хоч штучно й фальшиво, не завжди перетворювалася в життя. Для першого стрибка большевики кинули принадні брехливі гасла, користуючись важким станом на фронтах, нахабно й криваво дійшли до влади. Другим стрибком був невдалий комунізм. Третій стрибок до НЕП-у був зрадою законам діалектики й довелось стрибнути назад, але вийшло на добре. Країна відновила сама себе, держава витягла до дії приватні капітали, привела до спокою народні маси, ба, навіть викликала до себе деякі симпатії їх, підпільна боротьба з її партизанкою занепадала.

**

Находив 1928 - 29 рік. Большевицька преса все голосніше та ширше галасала на своїх сторінках про наступ на капіталістичні елементи, про колективізацію, про ліквідацію куркульства, як класи. Взимку, на початку 1929 року, на селах щоденно переводилися збори селян з тих або інших причин, але обов'язково з питанням про суцільну колективізацію. На села було заслано численну кількість різних уповноважених. Протягом цілих місяців селянство мовчки слухало про майбутнє щасливе колгоспне життя. Красно та гаряче говорили різні уповноважені, підтримували їх сільські комуністи та активісти, а селянство мовчало. Пропонували з президії різні ухвали про вступ до колгоспу, деякі уповноважені пробували погрожувати, навіть лялися поганю по-московськи, а селянство все мовчало й мовчало. Кинуться голосувати:

— Хто за винесену пропозицію?... Піднесіть руки!...

Глянеш на збори, а хоч би тобі один підняв руку, крім, звичайно, активістів.

— Хто проти?...

Знову ні однієї піднятої руки.

— Хто утримався?

Та ж сама картина. Піднесених рук не видно. Уповноважені починають хвилюватися, сердитись, переголосовують ще та ще раз, але піднесених рук нема й не видно. Поморочаться так до півночі та й розійдуться, відпустивши збори. В цей же час по селянських дворищах худоби ставало все менше та

менше. Хоч для продажу такої треба, було брати особливий дозвіл від сільради, але, здебільшого, обходились і без нього. То циган випадково забреде в село, тваринник знайомий підвернеться й конячинки, як і не було в дворі. Зайві корівки поділили селяни поміж дорослих синів та дочок, а нікому наділити, то ще з ночі помаленьку, потихеньку й одведе на далекий ярмарок. Хоч на того купця стало менше та твердіше, але все таки якусь десятку карбованців і перепаде. Щождо такої тварини, як, припустім, свиня, вівця або бузівок, то тут справа легше обходилася. Зайшов удосвіта до хліва, шарпнув молотом по голові, або косою по шиї та її обдирай шкуру, або окропом обжени. Правда, еоди важкувато дістати, ну та про це треба потурбуватися завчасно. Збігають діти по разів декілька в кооперацію, принесуть по кілограму, а за місяць більше пуда назбирається. Про всяку птицю нічого й говорити, і так кожний день борщ вариться або з курятиною, або з гусятиною. Тут важко комусь підглядіти й не в своє діло втручатися. Все це робилося таємно, Найближчий сусіда, а то й свої діти не скоро довідаються про зникнення тієї або іншої худобини. Кинеться сусід питати через днів два-три:

— Деж це, сусідонько, ваша ряба теличка?... Щось я її не примічаю днів зо три на водопойі.

— Е, не вам кажучи, буряком подавилася. Це ви правду кажете, днів зо три тому, наш Омелько годував худобу буряками, так отож і не примітив, коли вона, нещасна, ухватила той буряк, а так же її

дыхання зразу й припинило. До всього була хватка теличка. Жалко її, а довелось таки дорізати. Ви ж, сусідонько, будьте вже ласкаві, коли в сільраді запитують, що з рябою теличкою, то й ствердїть, мовляв, такий та такий випадок трапився.

— Добре, за те вже не турбуйтесь. Ось і в мене, з тиждень уже буде, як гнїдий жеребчик з двору збіг. Що вже не робили, і шугали, і людей питали, а він як під лід пішов.

— Що й казати... Пішло лихо на нашого брата, як то кажуть: на кого Бог — на того й люди. Ох-хо-хо-хо!

Щождо цікавої дїтвори, то тут особливої дипломатії не потрібно. Запитає на radoшах котре:

— Що це, мамо, Великдень має скоро бути, що з кабаном сьогодні пораетесь?

Сердитий батько так і присадовить зразу:

— А заціпило б тобі!... Розносило вас з вашою цікавістю. Геть відсіля!

Добре, коли мати ще не схопиться за віник, або за копістку та не зажене у самий зацічок. Припишкнуть діти, думаючи якусь непевну, але гірку думку. Куди їм знати про суцїльну колективізацію.

Тривало так на селі не довго. Уповноважені швидко здогадалися про таємне знищення худоби й через сільський актив взяли на облік все господарство селян. Тепер уже нічого не вдієш. За кожную голову своєї худоби треба було відчитатися. Поголовне, масове знищення припинилося, а за поодинокі випадки селян суворо каралося.

Посилена агітація поволі давала хоч не значні наслідки. Деяка частина селян відколосалася від загальної маси та виявила бажання вступити до колгоспу. Зразу ж таких направляли підбивати інших, а все їхнє добро записували на спільний облік майбутнього колективу. Наближалася весна, з різних центрів натискали на село, вимагаючи швидких темпів колективізації. Незабаром надійшла директива про зняття економічної верхівки села. Вибрали по одній, по дві родини з села, звелили їм взяти що необхідне на дорогу, арештували та під посиленою вартою поправили аж на Сибір, на не оселені місця! Рубай, корчуй, ори, закладай колгоспи, і лише колгоспи, сїй жито, овес та інші північні культури, як визріють. Вживеш — будеш колгоспником, а помреш — на те й ліквідація куркульства на базі суцїльної колективізації.

Після останнього заходу селянство ще раз розкололося й пішло до колгоспу. Уповноважені перейшли від практики масової обробки селян до індивідуальної. Цей засіб був якраз кульмінаційним. Зберуться різні уповноважені до сільради, активістів потрібних покличуть, а найбільше всього вночі. Викличуть з пару-другу селян та й починають умовляти їх наодинці. По всякому умовляли, зразу добром та ласкою, далі на розум наполягали, далі вже й гнівалися, сердилися, лягали дуже логано, а під кінець, як не вистачало словесних переконань, переконували руками, пістолями. Останні переконання були поширені у своєму виборові. Били по

обличчі, били по спині й голові, били просто, а то й гумою. Били й трохи хитріше: під груди, в живіт, по горлянци. Саджали пістоля в рот, чуприну потрішки виривали, пальці на руках виламлювали та викручували, багато дечого було.

В селі Новолозоватці дійшли колективізатори навіть до віртуозного впливу, що, мабуть, еспанська інквізиція такого не знає. Заходить селянин, довгенько його умовляють, десь аж до півночі, а далі й наказують:

— Скидай, сучий сину, штани!...

Що ж будеш робити? Скидає селянин.

— Ого-го, яка в тебе растительность багата!... Так і видно, што кулак. А дай-ка я немножко ейо укарачу!

Запалює запальничку агітатор суцільної колективізації та й починає водити вогнем по тілу, особливо по соромних місцях. Хто ж може витримати таку агітацію? Звичайно, погоджується селянин «добровільно» вступити в колгосп і кладе свій підпис на заяві про вступ.

Під весну проценти колективізації були високі. Більшість селян загнали до колгоспів, але меншість, самих упертих, лишилася при своєму. Що їм не робили, якими методами не доводили щасливе колгоспне життя, а вони таки не погодилися, не пішли до колгоспу, не підписали заяви про добровільний вступ. На них махнули рукою. Сігнали на погані землі, обіклали різними податками, мовляв, подивимось,

що з вас вийде, чи зможете встояти при взаємному бойкотуванні. Ми ж таки держава, на нашім боці сила й правда.

Для слухняної частини селянства, тобто новим колгоспникам надіслали машини молотарки, жнивarki, трактори.

Колгоспом та комуною не залякували, а всього-на-всього пропонували лише СОЗ, тобто лише спільну обробку землі, як першу форму соціалістичного господарства. При виявленні бажання перейти до вищих форм, держава буде лише сприяти таким добрим намірам.

Приступили до СОЗ-у, відрізали кращі землі, зорали тракторами, заволочили й селянство сподівалося, що це вже й усе. Треба буде лише поділити по кількості душ та кожному сіяти, що захочеться й як захочеться, але уповноважені висунули нову думку, що сіяти сівалкою далеко швидше, економішче та й хліб сходить рівний. Що правда, то правда — погодилися селяни й на це, доцільніше буде поділити засіяну землю. Полоти та косити можна вже окрема кожному.

Виглядають селяни, коли вже там гукнуть на поділ посівів. Довгенько затягли час, як ось і гукають та тільки не на поділ, а на збори. Всі зійшлися, слухають уважно, а головний уповноважений, що з області приїхав, почав «общепонятною» мовою:

— Дарагіє калхознікі і калхозніці!... Зацем вам деліть посеви, витаптивать їх? Ми вам далі жат-

кі, самовязкі, бальшую паровую малатілку — не лучше лі будет убрать урожай общімі сіламі? Раздел же произвесті зерном, ано і точнее, вернее і бистрее. Не правду лі я гаварю?

Активісти так і заплескали в долоні, підтримуючи уповноваженого в його виступах. Були за це й багатосімейні, що мали маленьких діточок. Землі їм припадало чимало по кількості душ в родині, робітників — тільки один батько. Ухвалили, поділитися зерном, хоч за соломю та полову було багато ще су-перечок. Пройшли й жнива, обмолотилися. Тепер уже не скрутиш — діли зерно. Правда, незабаром і поділили, знявши трохи на податки державі. Що ж ви думаєте, зерна того попало?... Всі засіки позасипали. Оце СОЗ так СОЗ! Дай Боже, йому здоров'ячко. Вистачить тепер і їсти, й продати, і свинячку якусь підгодувати. Що там ті індусики (так прозвали селян, що господарили індивідуально, не побажавши вступити до колгоспу)? Умиються проти нас. Хай виплутаються з отих податків, господарюючи на кручах, горах та болотах. Що не кажіть, а в СОЗ-і вийшло найкраще.

До наступних посівів приступили радо й дружно. Чи то в степ їдуть на роботу, чи з роботи, то тільки й чуєш, як пісні веселі лунають селом. Багато «індусиків» не витримало, попросилися до СОЗ-у. Надійшла зима, законний відпочинок для селян — п'ють, гуляють, бешкетують. Є з чого й самогону зварити, є чим і закусити. Різдявні свята цілих два тижні гуляли.

В січні місяці уповноважені знову заходилися коло колгоспників. Зразу обережненько, а далі все гучніше забалакали про здачу худоби та реманенту в колгосп. Стайні, воловні, свинарні, різні коморні склепи, загороди були підготовлені в бувших панських маєтках. Не охоче, дуже неохоче зводили селяни своє добро, але все таки надіялися, що й на цей раз вийде не на погано. Деякі неслухняні, вперті попали знову в індивідуальну обробку, а конячки з возом, плугом відвели таки до колгоспу. Сутужно було на душі після згадки, що ти й без коней й без воза, соломинки в дворі зайвої не знайдеш. Що ти за господар після цього?... Але такі невеселі думки перехоплювалися надіями на майбутнє та й вдіяти — нічого не вдієш. Дуже он виграли «індусики»? Скільки то їх засуджено та заслано на Сибір за несплату податків? А на виробництво скільки втекло, кинувши вдома, що мав? Е, ні, на той шлях ставати тепер небезпечно. Будемо робити, як звелаять. Хоч голодний не сидітимеш. З такими думками та надіями селяни закінчили жнива, обмолотилися, ждуть знову на поділ, не лишивши хліба з попереднього року. Настав час розподілу. Конторники все вже підрахували. Тепер марно нічого не пропаде. Та й люди вони не якінебудь, а довірені партії та уряду, всі «партейні», активісти, комуністи.

Скликали збори, зачитали все, як за законом велено. Урожай такий то, в насінновий фонд лишається стільки то, за кредитовані машини виплачується стільки то, на фураж треба стільки то, ну й державі

на податки треба здати он стільки то, запасні фонди потрібні на випадок голоду, чи якогось нещастя. Нарешті, коли поділити залишений фонд на трудодні, то припаде по двісті грамів на кожний.

Задумалися селяни, важко задумалися. Кожний швиденько підрахував, скільки то йому припаде хліба. Ось думає та розраховує батько п'яти маленьких діточок. Трудоднів він виробив 362, робив, як чорний віл. Що ж йому припаде? 72 кілограми різних культур, а треба для прогодівлі семи душ родини щонайменше 66 кілограмів на місяць, а на рік 792. От тобі й ошчасливили колгоспом. Що його загодіяти тепер? Може що уповноважені запорадять. Звернувся до них з запитанням, але ті... мовчали, а найстарший з них, ляпаючи ошчасливленого по плечах, відповів:

— Не журись, таварішок, з голоду не дадім падохнуть! Какіє то остаткі будуть — паможем. Нада старших дітей посилать на роботу. Што нібудь найдотся й для ніх.

Щоб ти подавився тими остатками, сучий сину!... Ще й діток маленьких заставляє посилати на роботу. Нічого казати, ошчасливили... Ой, ошчасливили!... Ще ж і капіталістів лають, що маленьких дітей визискують. А ви, що робите? — гірко подумав ошчасливлений колгоспник.

Зі сходин всі селяни пішли з повішеними головами. У них не складалася перспектива їхнього майбутнього життя. Волю своїм думкам дали лише вдо-

ма, зібравшись невеликими гуртками при участі й жіночої половини. Балакали, сердилися, а конкретного виходу не знаходили. Не спали довгими ночами, слухали поради жінок. А тим часом збирали манатячко та одвозили до найбільшого базару, міняли на хліб, відносили місцевим жидам, збиралися на далекі заробітки до заводів, копалень.

А обурення на селах все більше та більше зростало. Уже й зима підійшла. Запаси хліба в селян кінчалися. Часто-густо можна було почути, що там-сям виникали колгоспні заворушення. Головним чином ці заворушення переводились жінками. Зберуться з усіх кутків, з криком, галасом, з дрюками в руках, розженуть уповноважених, комуністів, активістів, відіб'ють замки в стайнях, воловнях, склепах, розберуть худобу, реманент та на цьому й кінчалася на деякий час колгоспна революція. Озброєні активісти бігли слідком, тятили худобу назад, але це рідко їм улавалось. Миттю позбігаються сусідки, захаркають, запліють очі активістові, а як ще спротивляється, то поб'ють і виженуть геть з двору. В деяких місцях до жінок приєднувалися й чоловіки, тоді з'являлася озброєна міліція, зчинялася бійка. В наслідок якої советські стражі, здебільшого, бігли додому без зброї. В таких випадках активно втручалася НКВД, засилаючи більші та кінні загони. В окремих випадках селянство об'єднувалося декількома селами, з'являлися ватажки повстань і сутички приймали характер звичайних боїв. Іноді навіть брали участь регулярні частини червоної армії з пан-

церниками та літаками, як от на Кубані. Звичайно, кінець всіх цих повстань був криваво жахливий.

Після незначних заворушень, НКВД, під проводом місцевого активу, арештувало чоловіків 30-50 років. Де їх дівали, невідомо й до сьогодні. Згодом, таким же чином, забирали й жінок їх. Там, де заворушення доходили до масштабу повстань, розправі підлягало все населення з їхніми оселями. Кулі, багнет, вогонь — були засобами наведення так званого ладу. Цілі райони переселялися на Сибір, а на місце виселених привозилися москвини.

Правитель советського «раю», видно, зрозумів, що який би то дурень захотів повстати проти свого щастя, а тому, навівши кривавий лад, скинув з себе вину на керівні низи, виголосивши свою славнозвісну промову: «Занаморочення від успіхів».

Колгоспи ж далі стогнали в своїй неволі до наступного лихоліття, одержуючи грами за трудовні.

ГОРЕ ТА САМОТНІСТЬ СОФІЇ

Важка та прикра доля тих родин, батьки яких були загнані на советську каторгу. Не жити їм було, а мука. Хто їх не знає в Україні?... З власної хати викинуть, роботи не дадуть, добро твоє заберуть. Іди, поневіряйся, виживеш — твоє щастя, а загинеш десь попідтинню, скажуть: собаці — собача й смерть. Добре ще, як до Сибіру не погнали слідом за чоловіком та батьком. Прізвисьце навіть інакше дадуть, а перевиховують, сердешних, так, що батько й мати зробляться для них першими ворогами. В піонери, в комсомол втягнуть, навчать шкуру здирати з найріднішого брата, за мету його ж життя поставлять: ошасливлення світу людського «раєм комуни». Так мусить виглядати кожна передова людина в советах.

Така доля спіткала й родину Якима. Ще не згадалося горе та сум після розлуки, як Софію викликали до управи копальні, де запропонували звільнити квартиру, бо вона потрібна для розміщення інженерно-технічного персоналу копальні. Що маєш діяти? Проситися — не допоможе; сперечатися — ще гірше буде. Квартири на копальні не наймеш, бо всі

вони державні. У вільний час від роботи, Софія ходила по навколишніх селах, шукала й питала — нема й не чути. Прийде додому, обгорне бідних діточок, гірко заплаче, посумує, а на другий день спішить до лікарні на роботу, щоб що чого не причепилися та з роботи не звільнили.

Спасибі Олі, хатній робітниці, що не кидає їх. Хоч вона ще підліток, але така щира та добра дівчина, що й в горі Софіїному співчуває, Лесю та Юрасика догляне, страви якоїсь там зварить, в горді порадиться, в чергу до крамниці стане, економно все купить та зготує. Батько її був священником і десь, сердешний, також погутує свою долю. Любить її Софія, як рідну дитину, а Оля так і душі не чує до діточок, до Софії, до Якіма.

Однієї неділі, після обіду, зайшов голова профспілкового комітету — був на підпитку. Довго розводив усякі теревені про свою владу та могутність на копальні, натякнув Софії, що як би вона не така горда, то він і квартирою полагодив би, харчами та наливом допоміг би. Софія, звичайно, дякувала за увагу до себе, але досить яскраво підкреслила, що на зраду своєму чоловікові не піде. Голова дозволив собі на деякі вільні рухи до Софії, але Оля в цей час, замітаючи хату, підійшла до нього з вінком і з поглядом досить рішучим заявила:

— А ну, дядьку, геть відсіля!... Люди горем губиті, а ви зі своїм залицанням? Безсоромнику та сий!... А ще ж і «партейний». Ідіть собі з хати, бо

зараз же піду до секретаря «партейного» комітету і все розкажу.

Голова зважив на відважний та сердитий вигляд Олі, партійну перспективу при залицаннях до жінок ворогів народу, похапливо шукаючи свою кепі, недотепно жаргуючи, швиденько спрямував до дверей.

На другий день принесли від управи категоричну вимогу звільнити квартиру протягом сорока восьми годин. Очевидно, справа не обійшлася без відповідної протекції збоку голови профспілки.

В той час, коли Софія не знала, як і що заподіяти, куди діватися з діточками, Ольга, не кажучи нічого, пішла до копальневої експедиції і найнялася до вибирання нерудневих пород. Тепер у квартирі містилося аж дві робітниці. Хоч неохоче, але управитель таки наказав дати іншу квартиру. Негайно зібралися, перенесли речі, ніхто їм і не допоміг. Та й як же допоможеш? Сусіди й радніші допомогти своїй добродійці, нещасній лікарці, так зараз же запідозрять в співчутті клясовому ворогові. Легкі речі перенесли в руках, важкі перевезли ручним возиком, самотужки.

Нова квартира складалася з однієї кімнати, серед залізничних колій. Ну, та нічого, може, відціля виганяти не будуть.

Встануть раненько обидві, наготують діточкам їсти, наказуть їм не пустувати, не покидати хати та й підуть кожна до своєї праці. Сидять діточки, бавляться. Надворі зима, холодно, не конче є того взуття та одягу. Юрасик не завжди всидить у хаті. Як

тільки заглянуть хлопців надворі, що спускаються санками, то так і шмигоне зразу надвір. Леся йому й мамою погрожує, й просить його, але це на Юрасика не впливає. Через якусь хвилину він з хлопцями летить на санках зі снігової гори, веселий та безжурний. Були в хлопців і сміливіші розваги. Заберуться в порожні вагони, а маневровий паровоз і тягає їх по коліях аж поки набере потрібний склад вагонів. Заїдуть хлопці іноді далеко, а потім відтіля швидко поїзд біжить. Це були найцікавіші розваги. Поїзд летить швидко, а хлопці наберуть, кожний собі, камінців і кидають через відчинені двері, то в людей, то у вікна зустрічних вагонів, а в стрілочника попасти — вважалося цілим героїством.

Що вже Софія не робила Юрасикові! І била, замикала в хаті, не давала їсти, брала з собою на роботу — нічого не вдіяла. Все таки влучить мінутку та й вискочить надвір. А вискочивши, то хіба аж у вечір надійде, перед приходом матері або Ольги.

Хто міг знати й сподіватися, що трапиться лихо? Щоб знав, де впадеш, то й соломки підстелив би — каже народне прислів'я. Так і Софії пішло на те. До одного лиха та ще й друге доточилося. Як мати, як освічена людина, вона визнавала, що вуличне виховання Юрасика до добра не доведе, але що вона могла заподіяти?... Роботи не лишив, Олю утримувати не мала засобів і цей куточок дали їй лише тому, що Ольга працювала.

Лиха ж не шукай, воно само тебе знайде. В лютому місяці 1932 року стояв похмурий туманний

день. Морозець ледве тримав. Софія та Ольга пішли на роботу. В обід Софія навідалася додому; наче їй серце віщувало. Нагодувала, поклала обох діточок заснути трохи, а сама пішла до роботи. Леся таки заснула, а Юрасик перекидався аж поки не почув дитячий крик на вулиці. Потихеньку встав, одягнувся, взувся й майнув на вулицю до хлопців. Що вже там було, як дівтора гралася — невідомо, але під кінець знову пішли їздити у вагонах. Не помітила дівтора, коли й склад поїзду було набрано, коли та які там були гудки, виглянули з вагона лише тоді, як увесь поїзд набрав напрям на сусідську копальню. Повної швидкості ще не набрав паровоз, а тому вся дівтора, мов ті галушки, сипнула з вагона. Більші стрибнули далі, менші ледве повискакували, а Юрасик якраз стрибнув на замерзлу кучугуру снігу, а з неї й покотився під колеса вагону. Діти лише почувли, як ві скрикнув:

— Мамо!... Тату!...

Проїшов поїзд, а по один бік рейки лежав тупуб Юрасика, груди, руки, головка, а по другий — ніжки й закривавлений животик. На репіт дітей збіглися дорослі, узнали чия дитина, обережно, мовчки склали частини Юрасикового тіла на санітарні носилки, прикрили чим попало й занесли до сто-рожівки.

Старші перехрестилися, а старий вантажник Мороз, скривнувши сльозинку з очей звернувся до людей:

— Люди добрі!... Лікарку нашу... Не той... Не спішіть... Підготуйте до важкої вістки...

Хижо глянув на димарі, на копри шахт, на червоний прапор стаханівської шахти, не то кашлянув, не то застогнав, не то промовив:

— Е-екхе-е-ех-ох, л-л-людожери!

Про смерть Юрасика першою довідалася Ольга. Зразу ж кинулася до Софії, але тут головний лікар в своєму кабінеті, натягнув Софії на людське горе взагалі, про діточок маленьких, про догляд за ними. Софія здивовано й збентежено слухала, не розуміючи, чому це старий лікар завів таку мову. При появі Олі, вона мов здогадалася і кинулася до Олі:

— Олю, сестричко!... Дитино моя!... Кажі, кажи, що трапилось? Юрасик?... Леся?... Горе моє! — стисла руки. Кажі, кажи ж!... Чого ти мовчиш?

Оля кинулася Софії на груди, гістично ридючи.

— Ю-ю-ра-сик... умер!

Мов електрикою їх ударило. Обидві схопились, як були, і побігли підсвідомо до сторожівки. Спереду Ольга, в рудому робочому вбранні, розпатлана, а за нею Софія, в лікарському халаті, розкутана, з піднятими зціпленими руками. Вона не плакала, але з грудей її важко виривалися слова болю та муки:

— Ю-ра-сик!... Ди-ти-но моя!... Юрасик!... Сп-ночок мій!... Любий Юрасик!... Юрасик!... Ю-ра-сик!

Мокрий сніг падав на їх голови, обличчя, вітер розвіював їх коси, плаття; бігли через городи, колії, через сніг і воду, спотикалися, падали. От-от сторожівка.

— Господи!... Чого ж вона так далеко?... Що

там таке?... Чого ж там люди зібралися?... Хіба їм жалко?... Хіба вони знають, як серце чуже крається, як кров'ю обливається?... О, люди, люди!... Чуже горе вам на глум та цікавість далося. Пекла!... Пекла забажалося! З грудей Бога вирвали, серце його розкраяли. Я вас ненавижду!... Юраси-ку-у-у!... Юраси-ку-у-у!

Кинулася до дверей сторожівки, але вони були замкнені. Припала Софія напівпритомна до дверей і безвідрадно заридала. Як він убитий, чим та коли убитий — для неї було байдуже. Головне, що убитий, що Юрасика нема, нема в живих. Оля заглянула у вікно й несамовито, мов з переляку, закричала. Це вивело Софію з важкої непритомної рівноваги і вона миттю схопилася, заглянула й собі у вікно. Вп'ялася, вдвлялася у вікно хвилинку-дві, а далі глухо промовила:

— Юрасик... Бідний... Посунулась долі непритомна. Отямилася вже вдома. Стояв головний лікар у білому халаті біля неї. Оля стояла мовчазна, сумна, мов заніміла. Остеронь стояло три стареньких жінки, тихо шепчучи слова молитви. Була ніч. В хаті й на дворі тихо. Далеко десь завивали гудки паротягів.

Софія піднялася, обняла та притулила до себе Лесеньку й Олю, гладячи їх зідка по голові. Просиділа так з ними до самого ранку. Важкі самотні думи опанували її. Все життя поступово переходило перед нею. Леся вже заснула, Оля неспокійно дрімала, а вона все думала й думала. Все своє життя до дрібниць пригадала.

І, о, Боже ж мій, яке воно важке, повне людських страждань, поневірянь. Але чому?... Може це кара Бога?... Так за що ж?... Хіба за те, що Якима забрала від іншої, від діточок її? Вона, ота Галя, його від мене забрала, а потім нагло зрадила, вбік ворога перекинулася. Може... вона Бога вблагала, гнів Його накликала на нас?... Важкі душевні муки перехопили її думки. Далі з глибини душі вона почула внутрішній голос:

— Так, це гнів Божий. Ми нез'єдинені в Бозі, силою чуття патріотизму, особистого поклику серця, прагли перемогти волю Всевишнього до з'єдинення і душ наших. Єдиний Бог, єдина нація, єдині шляхи до ЙОГО милостивого й доброго серця.

Образ Якіма стояв перед нею чітко й яскраво, але увияти його десь там у Сибіру, в концентраційних таборах, в ролі в'язня, каторжника, вона ніяк не могла. А може його і в живих нема?... Чому до сього часу ніякої вістки не подав? Жінки інших ув'язнених інженерів довідалися про долю своїх чоловіків, а тут, хоч би щонебудь узнати. Нема, як у воду пішов. Зацікавленість життям з кожним роком все більше та більше спадає. А й справді, для чого жити?... Для батьківщини? Для боротьби за її волю?... О, тут ворог вибив усякий ґрунт. Для особистого життя?... Так, де ж воно?... Найвірнішого друга, дружину мого відірвали від мене пекельно довгим часом, невідомістю та невпевненістю. Діточок малих?... Так ось одного вже нема.

Поглянула в цей час на Лесю, пригодубила її

сонну, притиснула її до себе щільніше, мовляв, при мені моя остання надія. Підтягла щільніше свої нерви й чуття, замкнулася в своєму горі та надіях, Софія була готова до зустрічі нових життєвих бур.

Тіло Юрасика обмили, поклали частини його до труни й перенесли до лікарні. Всі ці турботи взяв на себе старий, добрий головний лікар Макуха. На другий день відбулися похорони: без священика, без обрядового співу і... без людей. Труну несли співробітники лікарні, а за труною йшла Софія, Ольга та гурт дітей, друзів Юрасика.

Пішли знову темні сірі дні важкого життя, робота, домівка, гіркі й безвідрядні думи-сподівання.

ГОЛОД В УКРАЇНІ 1933 РОКУ

1933 рік в Україні увійшов в історію українського народу, як рік голоду. Хоч цей голод треба розуміти, не як стихійне явище в природі, бо й хліб уродив, зібрали його, обмолотили. Посухи не було, також і не вимок хліб, морози його не прибили, суховії не знищили, сарани ніхто не бачив на степу. Був звичайний урежайний хліборобський рік. Все вродило: і хліб, і городина, баштани й садки. Вчені доводять, що посуха в Україні, а за нею й голод, бувають раз на 25 років. Так воно, чи не так, але українці не забули голоду 1922 - 23 року, що чимало виморив люду в Україні. Сподівань на другий стихійний голод у людей не було та й сам тридцять третій рік на це не показував. Ніхто й гадки не мав, щоб там призапасти якийсь пуд зерна, або завчасно придбати його. Скільки не давали з колгоспу, а таки давали. Слава Богу, батьківські городи ще не забрали, можна було присіяти хлібця на них. Отак і задовольнялися: трохи з колгоспу, трохи з городу, а не вистачить хліба, доживали до нового на макусі, на картопельці та буряках. Ні кращого, ні гіршого

не чекали й від 33 року. Аж воно трапилось зовсім несподівано. Правда, пляни хлібоздачі були відомі ще перед жнивими, але піди, взнай, скільки та як там уродить. Перше почали здавати державі, прямо від комбайнів та молотарок. Здали заборгованість і МТС за трактори та різні машини, насінєвий фонд відсипали та інші фонди не забули. Навіть добровільно та завчасно продали дещо державі. Досить того, що чесно й законно виконали всі зобов'язання ще до закінчення молотьби. Коли ж справа дійшла до розподілу за трудодні, то вже ясіше стало не тільки колгоспним керівникам, а й самим колгоспникам — бути лиху неодмінно.

Справу поділу рештків затягли, авансуючи потрохи надоїдливих злиднів. Нарешті оголосили наслідки господарчого колгоспного року. Рідко хто одержав центнер різних сурогатів, але більшість не одержала нічого, а то ще й в заборгованості опинилась. Нічого не вдієш. Кому будеш скаржитись? Запитували голову колгоспу, питали різних районних робітників, що приїздили до села, але відповідь була одна:

— Треба економно жити, звзяти животи, треба мобілізувати внутрішні ресурси й якось переживемо. Годі роззявляти рота лише на колгосп. Місто й промисловість вимагають хліба. Багатосімейні з малими дітьми, очевидно, одержуть якусь допомогу. Кому еутужніше стане, взимку до виробництва на заробітки можуть піти.

От і всі поради, які почули селяни від державної та колгоспної влади. Похилили голови, задума-

лись, а далі, як хто міг та зумів. Той пішов до міста шукати кусок хліба, той опинився на виробництві, інший витрусив із скрині останню драгтину та повіз її на обмін до Курської, Орловської, а то й самої Рязанської. Але не в усіх була ця змога. Сиділи, доїдали останню картопельку з макухою. Надіялись на якусь допомогу від держави.

Правда, не без того, була допомога — влада дозволила перемолотити й ще раз молочену соломку. Дещо натрусили, поділили, змолоди нав'яне та й з'їли. Збирали в степу напівгнилі колоски, терли, товкли їх у ступі, варили кашу. Тепер влада за це не судила, не переслідувала й не заганяла на 8 - 10 років до далеких таборів, як було раніш, у звичайний рік.

Зима в цьому році, хоч пізня була, але зразу взялася великими морозами та снігами. Селянство припинило, поховалося по хатах, по загічках, мов вимерли села. Уже й Різдво Господнє пройшло, новий рік наступив — тихо було по селах. Доходили чутки до сільської влади, що й люди часто мруть, що є опухлі з голоду, дейкали, що десь там, далеко, в якомусь селі людодїство почалося, та хіба ж ситий годлодного зрозуміє?

Під час таких упертих балачок, в одному недалеко від копашень селі, трапилася подія. Голова сільради, голова колгоспу, секретар партійної «ячейки» за звичаєм гуляли, випивали в однієї веселенької сільської вдовиці. Посходилися й ще молодіші безумужні. Було сито, весело, а про питво нічого й ка-

зати. Загулялися, затрималися майже до 'світанку. Випили на дорогу й пішли. Ідуть селом безпечно. На те вони й влада. Проходять мимо цвинтаря, мимо дякової хати-пустки, що давно вже стоїть без вікон та дверей, ще з того часу, як дяка засудили за антимарксієвську ідеологію. Глянули на хату, аж там вогники блищать. Що за лихо? Чому це таке безладдя в селі? Зразу ж схопилися за пістолі, підкралися до вікон, аж там навколо вогню сидить осіб десять чоловіків та жінок. Над вогнем висить великий казан, видно кипить, бо аж парує на всю хату. Недалеко лежать розкидані дрова, нарубані зо стелі дієї хати, а ще трохи далі.. аж невіряться.. валяється щось криваво-червоне. наче людська голова.

Партійний секретар зразу догадався й прошептав іншим:

— Даю вам чесное слово партейца, что это настоящее людоедство.

Обидва голови перелякано щось промимрили, шильніше вдвляючись до жахливої картини дикої трагедії. Людські постаті сиділи навколо вогню майже нерухомо, похнюпившись та закутавшись в брудне дрантя. Зрідка простягалася від тієї або іншої постаті, худа, бліда, мов у смерті рука, трусячись, брала за конистку, що сторчала та кипіла в казані, мішала вариво, щось промовляючи глухим замогильним голосом.

В найбільше боязливого голови колгоспу аж волосся зі страху піднялося й він непомітно разів декілька придавив рукою шапку зверху, а далі дри-

жачим шепотом звернувся до останньої влади:

— Братци, товаришочки родние!... Що ж тепер нам буде від району? Введь за ето самое дело нас в тюрму та на Сибір!

Голова сільради, з бувших партизанів, спокійно відповів:

— Да, ето дело дрянватое. За ето дело по галовке не поглядят. Как так, мол, допустили до людоедства?... Ето дело нада скрїть. Молчок і канци в воду!

— Как же ето ти проделаеш?... Человека введь не стало — с'елі... Да, наверное, здораво і в теле — зауважив секретар.

— Чепуха! — спокійно продовжував голова сільради. Вот посмотрім, что ані будут делать с етим варевом. Если действительно будут жрать людское мясо — значіт унічтожїть безследно всех, вместе с етой хатой.

— Вот ідея!... У тебя мудрая галова — зрадів партійний секретар. Галосую ето предложение. Возраженїй нету?

— Нет, нету! — відповіли обидва голови.

Тим часом вареву підійшов кінець. Всі постатї кинулися до казана. Казан перекинувся, загасивши вогонь. Гаряче м'ясо хапали руками, рвали зубами, кидали за пазуху, ревіли якимсь диким, тваринним голосом.

Голова сільради скомандував:

— Жгі со всех углов!

Через декілька хвилин вся хата була охоплена полум'ям. Суха солома та сосновий дах і стїни тільки сприяли вогневі.

Сільська влада була цілком впевнена, що ніяких слїдів не лишилося, що ні один з голодаючих не вискочив з вогню, хоч історія в таких випадках зберігає свої слїди.

По селу пішла чутка, що дякову хату спалили голодаючі. Згадана подія викликала й навколо по селах тривогу, поширюючись у фантастичні чутки. Казали по-всякому, що голодаючі картоплю крадену варили, були необережні з вогнем, а що вже трупів горїлих найшли, то й не полічити. Влада примушена була констатувати факти голодного стану й піднести тривогу до центру з проханям допомоги. Районові виконавчі комітети вислали на села спеціальні комісії на перевірку. Ходили з хати до хати, оглядали кожного мешканця. Як не намагалися зменшити лихо, але його розміри були вже великі. Приховати голод в Україні було не можливо.

Рідко в якій хаті не було пухлих від голоду, а вмерлих по селу нараховували сотнями. Хоронити їх селяни не мали змоги, просто виволікали надвір, присипали снігом, або прикидали гноєм. Місцева влада, на то вона влада, зразу потурбовалася й zorganizувала похоронну бригаду грабарів. Вибрала кращі коні з келгоспної стайні, з фондів допомоги видавали на кожного працівника бригади по кілограмові зерна, а з дорізаної худоби дещо більше м'яса. Нарешті рішуче наказали:

— Всі трупи з дворів убрати, закопувати в одну спільну яму на цвинтарі. Об'їздити все село щоденно, збираючи мертвяків на віз і відвозити до спільної ями.

Бригада виконувала свої обов'язки досить ретельно, бо боялися позбавитись одержання кілограмів. Підбирали, звичайно, трупи вже вмерлих людей, але іноді попадалися ще живі. Як же узнаєш живий він, чи вже помер? Що вони лікарі, чи попи? Звичайнісінькі гробоконателі. Та й голодаючому хіба не все одно, що він помре завтра чи сьогодні? Не ворухитися?... Ні. Ну, виходить, його за руки та за ноги і на віз, а з воза в яму, от і все!

Навантаження бригади збільшувалося з кожним днем — людей вмирало більше. Худоба в колгоспах вижила, хоч на солоні та полові. Весняні польові роботи якнебудь виконали, бо хто працював — їсти таки давали. Варили в колгоспі раз на день: то галушки, то затірку. Інакше не могло й бути, бо не засіявши колгоспних ланів, на наступний рік голодало б не тільки село, а й міста. Що там казати?... Все мудро-геніяльно продумано й передбачено. Хочеш заморити голодом десь там в УССР мільйонів 7 - 8 людей — забори від них хліб і все їстивне й подохнуть обов'язково, навіть і не сумнівайтеся.

Правда, людина в советському союзі — найцінніший скарб, але хіба колгоспник та й ще якийсь там українець людина?... О, ні!... Це звичайний челявік, раб, дгноєння для світової комуни.

Важкі часи голоду зустріли Софію на тій же

копальні. Безпосередньої загрози голоду не було, бо Софія, як лікарка, одержувала хліба 800 грамів, Оля 800 і Леся також 800 щоденно. Дешо з городини мали, перепадало інколи м'яса, олії по грамів 200 на місяць. Сутужно було, але з голоду не померли.

Найбільше надоїдали голодаючі з села. Як почнеться ранок, то й двері не зачиняються. Так же упадливо просять та такі ж вони були страшні, як смерть. Треба було не серце мати в грудях, а камінь, щоб одмовити такому нещасному.

Оля після смерті Юрасика попросилася робити лише в другу та третю зміну, а тому незначний час припадав лише через тиждень, коли Леся лишалася сама в кімнаті. Рішуче накажуть їй не відчиняти дверей і вона слухається, бо може й справді голодаючі її вкрадуть та й з'їдять, як каже Оля. Вигляне Леся у вікно, а там же такі маленькі діти, ще менші від неї, та такі ж бліді й худі, а так же жалібно просять, хоч картопельку, хоч бурячок. Стиснетесь болем та жалем Лесине сердечко, відчинить кватирку у вікні та й подасть, що має. Прийде Софія після роботи, кинеться до хліба, а його й крихти не лишилося.

— Де ж це хліб дівся?... Чи ти не бачила, Лесю? — запитає Софія. А дівчина підбіжить до мамі, приголубиться та зі слізюньками так мило защебече:

— Мамусенько рідненька, не сердься, не сердься, голубонько. Це я... Я роздала хліб... і варену картоплю. Коли ж вони такі маленькі, такі нещасні,

худі, худі!... Я, мамочко, сьогодні не буду їсти, так і спати ляжу. Для тебе ж, мамцю, я трішки зберегла. Ти любиш цілушечку?... Я ось зараз...

Побіжить до свого куточка й принесе ту крихту хліба. Ну, як його розсердитись на таке ягюлятко? Схопить Софія Лесеньку на руки і вже й милує, цілує, ласкає її та й не помітить, як і в неї навернеться сльоза на очі.

— Бережи тебе. Боже, моя дорога донечко, за твоє добре серце. Проживемо сьогодні й так. Може й нашому татусеві хтось подасть рятунок в нещасливу годину.

Зажуряться, задуматься обидві, тісенько обнявшись. Забудуть, що й їсти хочуть, а цілушечку лишать для Олі. Так і жили, так і перебивалися з дня на день. Старі Могиленки не краще жили й допомогти відтіля нічого було ждати. Слава Господу Богу, що хоч живі лишилися. В останньому листі батько скаржився на серце, на велику задишку, але з роботою справляється. Жалко й старих, все таки потіху в житті подають та й самотність не така страшна й важка.

**

Надходила весна, сніги майже розійшлися, морози лише вночі притиснуть, а пізнім ранком знову невилазна грязюка. Софії наспіло якраз нічне вартування по лікарні. Оля була вдома й спати з Лесею лягли пізенько. Голодаючі бродили тепер і вночі попід вікнами. Як за ними міліція не стежила, але було важко припинити цей голодний наступ та ще й уночі. Чує Оля крізь сон, як голодаючі стукають у вікна, благаючи просять хлібця, стогнуть, плачуть, ледве підводячи голос. Поступово голоси кудись зникають і Оля спить міцним невробудним сном.

Рано встала, вийшла надвір, аж під саміньким порогом лежить мертва літня людина, міцно обнявши заклякими руками труп дитинчати років семи-восьми. Олю, мов окропом обдало, злякалася, крикнула, грякнувши дверима. Приїхала міліція санітарною лінійкою, що збирала трупи голодаючих. В цей же час поверталася Софія з лікарні. Оглянули трупи — ознаків життя не було ні в батька, ні в дитини. Старший міліції зробив обшук трупів, вийняв якісь зім'яті паперці і прочитав: «Тихончук, робітник, народження з Київщини, села Тарасівки». Софія аж за серце схопилася. Вона зразу уявила постать Тихончука, але яка різниця з оцим мерцем?... Чому якраз він понав сюди, на копальню й, власне, на їх квартиру? Щось тут загадкове, а від мерця не довідаєшся. Яким чином зберіг він себе й довідався про нас? Зв'язку вже не мали декілька років. Три-вога захопила Софію й вона не зчулася, коли й трупи поклали на лінійку, коли й виїхали міліціонери. З

цього часу Софію гнітила нова думка невідомости та небезпеки. Розпитувала Оаю про різні дрібниці вічної події, але нічого певного добитись не могла. Єдине, що заспокоювало Софію: їх прізвищ померлий не нагадував.

Чим далі котився час до літа, голодаючих все більше та більше з'являлося на рудні, а біля копальневої їдальні робилося щось жахливе. Сотні рук простягалися до вікон, до дверей з благальними голосами:

— Ї-ї-сти!... Ї-ї-сти!... Хл-і-бця!...

Вартові міліціонери відштовхували, відтягали голодних, стріляли вгору, але голодним було байдуже, хоч би й в них стріляли. Так тривало в сніданок, в обід і вечеру. Коли ж оставалися якібудь лишки від обіду, то кухарі розподіляли їх вкупі з помиями на всіх голодаючих присутніх. Траплялися й трагічні випадки. Винесуть кухарі відра з будь-яким баревом, накинуться голодні, поперекидають відра, а далі жменями збирають рідину вкупі з землею та поханцем в рот кидають. Через деякий час валяється декілька трунів коло їдальні. Спритніші непомітно вскочать до кухні й просто до казана та й хлещуть ротом аж поки живіт розпухне, як барабан. Кухарі його тягнуть, б'ють, а голодний своє робить. Добре, коли відірвуть від казана, а як ні, то такий голодаючий ледве відірветься від їжі, ледве вийде, а там десь за метрів 100 - 200 упаде й віддасть Богові душу. Не ївши з тиждень, шлунок голодного не ви-

тримує, псується й нещасний помирає, важко конаючи.

Почала вже й картопля цвісти та родити на городах. Нове лихо з'явилося. Голодаючі накиннулися на городи, виривали цілими клаптями кущі картоплі, вибирали кращу, а решту кидали на призволяще. Збитки були величезні. В день хоч можна було застерегти, а вночі підкрадуться непомітно й нароблять лиха. Іноді робітники ловили голодаючих на місці злочину, але що ж ти зробиш йому?... Бити? — зразу уб'єш. Арештувати та посадити до криміналу? — і радий був би голодний, так не приймають! Притягти до матеріальної відповідальности? — з голого та голодного, як з японського святого! Накричить, нажене та й усе, а добра душа, то ще й кусок хліба дасть. Не минуло це лихо й Софію. Половину города голодаючі знищили. Оля сердилася, кип'ятилася, а Софія махне рукою, сказавши:

— Якось проживемо.

Надійшли жнива, голодаючих стало значно менше, а через тижнів два й зовсім не було їх видно на копальні. Голод минув. Колгоспи зажили попереднім своїм сіреним життям.

Ні партія, ні уряд в пресі про голод в Україні не писали. «Знає ж бо кішка чие сало з'їла».

С А М А

Під осінь 1933 року Софії надали нову квартиру, далі від залізничних колій. Життя від цього не змінилося. Жили бідно, самотньо, крили пекучі надії на повернення батька та чоловіка. Леся вже й до школи ходила і вчилася краще від усіх учнів у класі. Товаришки її по школі також поважали й любили її за добрий характер, дружність, відданість; гуляння без неї — не гуляння, навчання — не навчання.

Зібралися якось маленькі подруженьки в Лесі. Йшов великий теплий дощ, та з таким громом і блискавкою, що бідні діти аж полякалися, скупившись у куточку хати. Вдома не було ні Софії, ні Ольги — мали незабаром з роботи повернутися. Дощ, як раптом з'явився, так раптом і перестав. Засяло сонечко, тепло та гарно стало надворі. Прийшла Софія, пообідали. Леся попросилася з дівчатками погуляти. Діти, як діти — великою розвагою для них бродити по калюжках, що стають після дощу. Так і зараз — побігла дівчора по калюжках, з криком, сміхом, жартами. Добігли так аж до літнього кіно, що осто-

ронь стояло в парку. Бідна Лесенька й не помітила, що біля кінобудки обірвався дріт електропроводу й своїм кінцем ував якраз у чималу калюжину. Забрала перша, води було аж за коліна, за нею друга. В цю ж мить Леся страшенно скрикнула, ухопившись рукою за свою подругу. Струм швидко схопив Лесю, вбивши її зразу на смерть, подругу відкинуло геть від калюжі, що непритомною пролежала декілька хвилин. Викликаний з лікарні головний лікар констатував безперечну смерть Лесі. Все ж таки наказав обкопати її сирію землею, а тим часом послав двох жінок повідомити Софію.

Смерть Лесі приголомшила всю громадськість копальні. Такого ще не було на копальні. Старі люди навіть не пам'ятають, щоб майже через рік нещасливі випадки забрали всіх дітей з однієї родини. Релігійні ж знову вбачали в цьому кару Божу.

— Видно Господь Бог за гріхи тяжкі карає. Батько засуджений — хто його знає, чи й живий він, а тут діточок одне за одним так нагло смерть забрала, лишилася сама, самотня, як та билиночка в полі. За що така немилість Божа — не відгадати грішній людині. Виходить: «На кого люди — на того й Бог».

Софія наче відчувала нове горе. Майже з того самого часу, як перебралися на нову квартиру, на душі неспокій. Жахливі сні снилися! Яким декілька разів у сні з'являвся та такий же нещасний, блідий, худий! Софія намагається, все намагається його приголубити, а він десь і дінеться. Леся й Юра сні-

лися, але з ними нічого страшного не було. Важко розібратися з оцими снами та й чи можна вірити їм?

Софія після обіду взяла книжку, прилягла трохи відпочити, але їй читати не читалося і сон не надходив. Все думки, важкі сирітсько-вдовині думки. Вийшла на вулицю поглянути, де Леся з дітьми. Не видно дітей, немає й Лесі. Але чого ж це люди всі так пильно й перелякано до парку спішать?... Може нещастя яке трапилось?... Пригадала смерть Юрика і її так боляче кольнуло в серце, що аж дух захопило. Пішла поволі й собі до парку, виглядаючи з усіх боків Лесю. Чого люди так пильно вдивляються в неї?... Мов у якусь чужу людину. Ох недобре щось сталося, чує та віщує серце. Молодиці, що зустріли Софію, чогось не такі, незвичайними вони здаються для неї. Це ж дружини тутешніх інженерів, вона з ними була добре знайома, навіть дружня. Що ж сталося?

— Пробачте, чого це люди так спішать до парку? — ледве стримуючи своє хвилювання, запитала Софія.

— Нічого особливого. Там лише щось діти наскоїли. Електропровід до кінця обірвали, чи він сам обірвався. Деяким дітям трохи пошкодило, але зараз там наш старший лікар.

— Діти?... Лікар? — не своїм голосом скрикнула Софія й зразу ж прожогом кинулася до парку. Молодиці намагалися затримати Софію, але даремно. Вона притисла серце і стрімголов летіла до парку. Натопт людей пропустив Софію насторожено, спів-

чуваюче. Опинившись в середині, вона не побачила дітей і на хвилинку заспокоїлася, подумавши — набрехали молодіці.

Підійшла спокійніше до старого свого колеги і спитала:

— Що трапилось?

— Маленьке нещастя. ваша дочка... та й не говорив, бо Софія побачила голівку Лесі поверх свіжого насипу землі. Скрикнула невиразно і кинулася до Лесі. Але не була б то вона лікарка та ще й мати! — зразу зауважила смерть рідної дитини. Кинулася шалено відгортати землю, слухати серце, але це було далеко запізно! Далі, відірвавшись від труника й стоячи на колінах, силеснула руками й не своїм знижено-трагічним голосом не вимовила, а простогнала:

— Сама...

А через якусь хвилинку внутрішнього важкого болю, знесла руки вгору і з мукою горя, звернулася до Бога:

— За що ж так, Боже, важко караєш?... Ох, і караєш немилосердно!... Я благала, молила зберегти хоч цю відряду мого життя!...

Далі, мов несамовита, закричала, заверещала диким голосом:

— Візьми й мене!... Візьми!... Я не хочу жити! Не хочу! Чуєш?

І в цей же час схопилася на ноги, дико озирючись навколо, а вгледівши недалеко блиск води, з усією швидкістю та силою кинулася туди. Лікар з

людьми насилу стримали. Софія знепритомніла, важко спускаючись на руки людей.

Натовп важко зідхнув, замовк, спустивши голови. Старі шахтарі, змахнувши непрошені краплі з очей, понуро спустили голови. Тихий плач жінок поступово обернувся в ридання. Загрубілі серця комуністів були зачеплені, й вони розгублено, під косими поглядами шахтарів, залишили місце жахливої трагедії.

Старий лікар привів до чуття Софію. Вона впала на труник Лесі й довго, важко й безвідрадно ридала. Сильна реакція нервово-духової напруги настала і явно тривала далі.

Люди поволі розходилися. Труп Лесі перенесли до хати. За похорони потурбовались учителі та учні. Кожна класа принесла вінок на могилу своєї улюбленої товаришки. Грала музика похоронний марш, а інтелігенція копальні, не дивлячись на косі погляди комуністів, демонстративно оточила Софію своїм співчуттям. Оля, мов той маняк, тінню ходила за Софією. Вони мучилися, переживали однаковісніькі болі. Лесію поховали поряд з могилою Юри. Згодом хтось на хрестах викарбував: «Спить милі дітки, вічним сном. Час лихоліття поклав вас сюди».

Важка криза душевного стану тривала довший час. Софія не їла, не спала, вдень на могилках молилась, а вночі перед розп'яттям Христа. Просила про смерть, просила гріх тяжкий зняти з неї.

Старі Могиленки, порадившись з головним лікарем, забрали Софію до свого дому.

СТРАЖ РЕВОЛЮЦІЇ

Була весна 1935 року. В советській державі все йшло по геніяльній мудрій лінії комуністичної партії та вождя. Газети захоплювалися успіхами сталінських п'ятирічок, зростанням ударництва, лаяли, шматували капіталістичне оточення, робили порівняння свого зросту та їхнього занепаду. НКВД уперто боролосся з класовим ворогом та його проявами, добралосся до ворогів народу, зробило й тут велику «прочистку», порозстрілювало різні опозиції в комуністичній партії. Селянство стогнало в колгоспному «раю». Провідна класа, тобто пролетаріят, була зовсім ошчасливлена високими нормами виробітку та низьким рівнем платні.

Різного роду авантюристи, підлизники, зрадники, темні постаті творили шаленими стрибками свою кар'єру, коштом крові свого народу, своїх близьких, своєї рідні, свого батька та матері. Пристосовувалися до них «шкурники», пролазячи до керівництва державної, господарчої, торговельної, колгоспної галузі управління. Це все складало монолітний, так

званий, авангард пролетаріату, скований докраю статутом комуністичної партії. Злочин, узаконений статутом партії, вважається за геройство. Добрий, гуманістичний вчинок, що йшов у розріз всяким постановам партії, вважався смертельним злочином. Для прикриття своєї слави, для високого інтелектуального керівництва, для маскуванню перед закордоном, втягнуто до партії декілька нестійких силою волі наукових величин і складену цілу армію советських бездар, наукових, військових, літературних і тд. Для умотивовання своїх злочинних дій взято в основу теорію класової боротьби з абстрактних наук Карла Маркса і скріплено різними своєрідними кодексами, декретами, що не мають нічого спільного з міжнародним правом, з загальною юриспруденцією та її історією. Для практики кривавих розправ, для тримання в покорі сотні мільйонів затурканого населення, з «авангарду» виділено пройдисвітів з багатою кримінальною авантюрою практикою в минулому.

На тлі такої державности сміло й вільно виступає нація-каста, що розсіяла свою людність по цілому світі, скунчила великі матеріальні та культурні цінності в своїх руках. Їй не вистачає світового об'єднання та панування.

Вся ця побудова брехнею зародилась, брехнею жила й зараз живе. Релігія та її носії, що своєю мораллю, своїми заповідями гостро протирічили цій брехні, були розгромлені й знищені, або загнані в запілля. Всіляке поняття стало відносним. Передові культурні народи з олімпійським спокоєм мовчать,

спостерігаючи цей жихливий експеримент крові й смерти.

Понад чверть століття стогне 76 народностей в советському союзі, але будь-яку з них виведіть з атмосфери советської дійсности й запитайте чи потрібний їй комуністичний лад... За винятком диктаторів з червоним квитком всі одностайно виявлять бажання навіть далеко не мати такого «щасливого ладу». Кожна людина з здоровою логікою дасть таку відповідь, навіть не спробувавши комуністичного щастя. Кожна ідея є життєвою, коли вона в своєму здійсненні дає людині волю й добробут, коли вона в своїй практиці є бажана.

**

Начальником Криворізького НКВД призначено Степана Фокіна — того самого Фокіна, кого ми так добре знаємо і в підпіллі, і на його кривавій роботі. Цікавий це чолов'яга. Років за сорок йому буде, вище середнього зросту, товстий, огрядний, пика червона, виголена, а на голові невиразного кольору чубик. Одягнений тепер він не абияк, а в довгому, жовтому, шкіряному пальті з дорогого хромю, тендітні коштовні чобітки тільки поблискують та риплять новим крамом. На «петлицях», ще здалеку видко, по

дві «шпалі» причеплено. Це свідчило про високий енкаведівський чин. Погляд, як погляд — нічого виразного він не показує. Вузенські оченята запливли жиром, а десь там в середині їх бігали швиденько чоловічки, маскуючись в невиразний туман очей. При зустрічі цікавеньких жінок, або знайомої по НКВД кривавої жертви, оченята миттю прояснялися, але в ту ж мить і гасли.

Правду кажучи, це й не Фокін був, а Нечепорук. Батьки його довгий час жили на Херсонщині, в торговельному степовому містечку. Батько його був тут відомий кравець чоловічого одягу. Жили не бідно й не багато. Спробували свого Степана в гімназії вчити, але він дійшов до п'ятої класи, а там і вигнали його. Учитись не конче його тягло, а тому на всяку науку махнув рукою. До кравецтва також не змогли батьки навернути його. Посидить трохи вдома, нагріє батькові залізко, а далі як повіється на базар, то хіба аж пізно ввечері повернеться.

Хлопчакові було років чотирнадцять, сильний, здоровий. Збере гурт таких же хлопчаків, і що вже не накоїть в містечку: перекупок обкраде та ще й з рогаток їх обстріляє, рибу витрусить з ятерів у панському ставку, а про садки нічого й казати — ніхто не в силі зберегти їх. Найчастіше грали у війну. Збереться хлопчаків 20 - 30, заберуть рогатки та камінь повну пазаху й підуть війною на жидів. Вікна в крамницях повибивають, пляшки поб'ють, голови жидам розбивають, а як якого жида піймають на самоті, то й тягнуть до млина, а там з кру-

чі сторч головою й кинуть. Сміються та кричать: «Видибай, небоже!».

Бувало й таке, що в справу втручався «городовий». Що ви думаєте?... Як обциплять камінням його, то той тікає аж шабляка мотилляється, а свистить у свисток поки урядник не почує. Брали батька, штрафували, брали сонного Степана, били, добре били — не помагало.

Одного разу, накоївши чимало в своєму містечку, Степан зник безслідно. Не було років два ніякої вістки, аж десь там перед війною батьки одержали листа, що в Одеському криміналі сидить за вбивство з метою грабунку. Батьки, які б то вони не були, а жаль таки стало сина. Поїхали до Одеси, розізнали, прохали віддати на поруки — нічого не допомгло.

Вже й війна з німцями почалася і забрали з містечка багато здорових чоловіків. З'явився й Степан, обірваний, обшарпаний, голодний.

Ось підійшов 1915 рік, покликали й Стенана до війська. Де він бував, що він там робив — не знати, але влітку 1917 року з'явився до дому живий і здоровий, гарно по-військовому вдягнений, в ранзі хорунжого, з мандатом голови полкового комітету солдатських депутатів. Розповідав батькам, що він тепер великі діла творить і що в лютневій революції не малу роль відіграв, а зараз він їде до Києва на важливий з'їзд. Рангу старшинську йому дав сам Керенський. Батьки, звичайно, повірили, були раді, що, нарешті, їх син схаменувся, став порядною людиною. Випровадили його в дорогу по-родин-

ному, а в містечку просто не нахваляться, що за важна та розумна персона їх син.

Прийшли німці в Україну, почали свої порядки наводити, а старі Нечепоруки й думають:

Як же це воно сталося?... Німців на такий глум покликано. Де ж був Степан?... Хіба він міг погодитись на таке свавілля німців? Довго думали, гадали, аж ось до їхнього містечка заїхав каральний загін державної варти. Як не дивно, а на чолі цього загону стояв Степан. Зігнав рідних міщан, обклав контрибуцією, висік багатьох різками за нездачу, а в декого забрав останню скотину. Після такої славетної розправи, загін зібрався на бенкет до панської садиби. Пили, гуляли, музика грала, а паніч і дівчат забажалося. Декілька верхівців миттю доставили дівчат та молодиць. Міщанство запротестувало. Вибрали старших людей, в тому числі й Степанового батька, і послали до найстаршого начальства з проханням не робити такого глуму та сорому. Хіба таки не послухає рідного батька?... Та й чоловік же він наш. Прийшло до того, делегація з'явилася до панського будинку. Як годиться, попросили вартівців доповісти про них начальству, чекаючи на цілком мирну розмову. Вийшло ж таке, чого й зовсім не чекали. П'яне начальство розсердилося, розкричалося і, страшенно матюкаючи, наказало:

— Вєспать їм нравоученія по 25 шомполов!

П'яні вартові схопили поважну делегацію й тут же почали шматувати шомполами спідній одяг, м'яке

тіло, змочуючи кров'ю. Старий Нечепорук, не вірячи в такий швидкий присуд, закричав благально:

— Я ж рідний батько!... Степане!... Степаночку! Ти ж рідна дитина!... Змилуйся!... Змилуйся!...

Старший вартівець доповів Степанові:

— Пан начварти, адін мужік крічіт, што он ваш батька. Как же бить?

— Нікакїх батьков!... Вєспать 25! — послідував рішучий наказ від Степана.

Підняв старий окривавлені штани, нагнув похмуро голову, ледве тримаючись на ногах. Через тиждень загін варти виїхав. Степан до рідного дому й не навернувся. Всякі вересуди ходили по містечку. Одні збиралися скаржитись високому начальству, другі погомоніли та й замовкли, треті таємно збиралися вечорами, розпитуючи про шлях до Чорного лісу.

Ще через рік в степах України багато води витекло. Вигнали німців і з'явилися «білі». Селянство замкнулося в собі, притихло в своїх оселях, лише прислухаючись, як реве, гуде та стогне людська хуртовина. До старих Нечепоруків доходили різні вістки про сина: бачили його в Махна під час жидівських погромів, а ще через рік почули, що Степан їхній не Нечепорук, а Фокін і перебуває в партизанському загоні Іванова. Згодом прочули, що Степан оженився й десь далеко в невеличкому степовому селі вчителює.

Влітку 1921 року до батьків з'явилася Степанова жінка й розповіла, що Степан давно зник і не

подає ніякої вістки. Де був далі Степан — ніхто не знав аж поки не зустріли ми його в Новогринівці.

✱

Підпілля на Криворіжжі провалив Фокін. Сотні й тисячі підпільників пішло на Сибір та на смерть завдяки лише йому. Видати Якіма й Софію не наважився тому, що не знав їх від початку й боявся за себе, за деякі притаєні перед НКВД моменти своєї діяльності, особливо за виготовлення зброї для партизанів.

Зустріч Фокіна з Натюю повернула його до остаточної зради. Йому хотілося любови Нати, великих грошей і тільки всього. Будь-які громадські ідеї ним ніколи не володіли. Розпуста, пиятика, гроші заповнили все його життя, а для цього він припускав любі авантюристські методи. За протекцією Нати Фокін попадає в таємні агенти НКВД, старанно приховуючи темні місця з свого життя. Всією душею, з усім своїм бажанням та умінням Фокін віддається своїй новій діяльності. Провалює підпілля, паралізує та зводить нанівець партизанський рух навколо Чорного лісу. Фокін стає в пошані й славі. Тепер грошей він не потребує. Не він за жінками бігає, а жінки за ним, але Ната чомусь чим далі, то все більше відвертається від нього. Вона кохає Якіма, а не його.

О, дурне створіння!... Яким ніколи не лишить Софії, щоб тільки стати Натиним чоловіком. Не він буде Фокін, коли не прочистить собі дороги до Нати, хоч сягнувши через труп Якіма. Хибкий та ризикуватий був цей шлях. Що, як Яким не стримається, викриє його й себе? О, тоді все загине: Яким, він і Ната назавжди. Але, що робити?... Ната — це все його життя, принадна, чарівна й неприступна. Ні, чи пан, чи пропав, а Якіма треба прибрати.

Услід за цим рішенням Фокіна, як нам уже відомо, Якіма арештовано. Ната, ознайомившись з інтригами Фокіна, ще далі стає від нього. Впертий авантюристик і кровожер не заспокоюється, він прагне до легальної роботи в НКВД, до високих чинів та посад. Це йому вдається, але Ната ще з більшою впертістю віддаляється, вийшовши навіть заміж за підстаркуватого начальника станції на місці свого вчителювання. Фокін заводить знайомства з енкаведистами Воронізької області, настоює на арешт та знищення старого залізничника. Натю починають шарпати, приневолювати знову до шпигунської роботи.

Час ішов, а пляни Фокіна здійснювалися, всупереч його волі, дуже й дуже поволі. Тисячі листів писав Фокін різним видатним енкаведистам, а ще більше писав Наті, благаючи, принаджуючи та погрожуючи їй.

З часу Якимового арешту Ната досить часто надсилала Софії листи, завжди повні підтримки й співчуття. Софія відповідала рідко, але цілком друж-

ньо. В останніх своїх листах Ната скаржилася на переслідування її Фокіним. Він розбиває її подружнє життя, отруєє всякі надії на будучину. Вона готова померти, ніж стати дружиною, чи любовницею цього ката. Бідна Ната й Софія, вони й гадки не припускали, що кожний їх лист ретельно перевіряється особисто Фокіним. Софія одверто радила Наті йти на все, але не припускати до себе навіть близько Фокіна.

— Ось де криється остання перешкода до мого особистого щастя. За всяку ціну її треба усунути.

Так думав Фокін, складаючи пляни, яких і сам сатана не міг би придумати. Потрібні були причини, зачіпка до арешту Софії, а вона ж така обережна, що й словом шкідливим ні з ким не перекинеться.

Наближався 1937 рік, а з ним передбачалися масові арешти «ворожого елементу». Фокін з великим задоволенням завіс в перші списки Софію. Звинувачення можна буде тоді штучні скомпонувати на те й масові арешти вводяться.

— Як би жива людина, а справу їй найдемо — подумав з енкаведівською логікою Фокін.

З першими арештами 1937 року забрали й Софію. Всякі допити нічого слідчих не дали. Софія замкнулася в собі, не давши жодних показів, а готові протоколи категорично відмовилася підписати. Щоб уникнути непорозумінь та зустріч з Софією, Фокін відряджає Софію до Дніпропетровська з групою «важких злочинців».

Софія нагадувала собою недобитого загнаного

звіра. Смерть, така або інша, неминуча, а тому, коли треба вмерти, то вмерти героїчно, а не слиняво, ганебно. Обласні енкаведисти також нічого не довідалися від Софії. Заслали до в'язниці та й забули.

Чому Софію тримали у в'язниці, чому не кликали до слідства, чому не заслали до таборів, що вони хотіли від неї — ніхто нічого не казав і не нагадував. Закинули до одинокої камери, «баланду» дають, раз на тиждень прогулятися водять. Сидить Софія, думкам важким віддається, здебільшого, стане на свою «парашу» й дивиться у вікно, спостерігає небо, в'язничний темний мур. Однаковісінько їй — жити чи не жити. Зажеврілася, було, надія на будучину, на зустріч з Якимом, а тепер і цю думку збибли. Для кого й для чого жити?... Все пропало, все пройшло... Навіть для старих батьків, замість допомоги, стала тягарем. Смерть і тільки смерть зможе зарятувати.

Он знизу вартовий гукєє, начебто до неї. Але чого він хоче?... Хіба не все одно? Ось він стрілив і куля пройшла вікно, загородилась у стелі, а Софія стоїть дивиться, навіть не здивувалась. Повна байдужість, наче у мерця. Другий постріл влучає Софію в голову. Як сніп валиться додолу, без зойку, без мук, без страждання.

Життєвий шлях мучениці закінчився з важким визнанням, освідомленням та покаяттям в своїх гріхах перед Всемогутнім Господом Богом. Така воля Його на показ і свідчення грішній людині земного буття.

Нескоро довідалися Могиленки про долю своєї доньки. Кожний місяць приїздили з передачею, але відповідь була одна й та ж: не було й нема. Зверталися до НКВД в Кривім Розі, Дніпропетровську, відтіля посилали до в'язниці й так кожний раз. Старий Могиленко захворів, ноги поробилися, мов колоди. Не йде, а пересовує ногами. Лікар каже, що це в нього водянка, що серце хворе. Працю на залізниці давно вже лишив, лежить вдома та гірку думу думає. Часто Богові молиться, за дочку, за зятя, за себе, за всю Україну. Підчуняє трохи, зберуться з передачею й поїдуть зі старою до Дніпропетровська. Добре, що переїзд по залізниці дають безкоштовний. Останній місяць самі не їздили, попросили Олю. Може дещо знає й передачу візьмуть. Важко їм старим ходити по великому місті.

На другий вечір повернулася й Оля, вся бліда, заплакана та й з цілою передачею. При зустрічі зі старими заплакала, заридала, ледве промовляючи:

— Нема!... Нема бідної страдниці!... Вбили, катюги, й тіла не показали. Ось і повідомлення від лікаря в'язниці.

В офіційному папері лише було констатовано: «Бальніца констатує смерть от нещасного случая подследственной Софії Могиленко з камери 44, 3».

Цього було досить, щоб переконатися в дійсності. Старий Могиленко, як схопився за серце, слова не вимовив, а на ранок Богові й душу віддав. Що вже стара і Оля не робили, а навіть слова не почувли. Мовчать і дивяться в стелю, лише ранком,

востанне важко-важко зідхнув. Посходилися люди. Могиленчиха не плакала й не ридала, а стиха шептала якісь слова, сльози весь час самі котилися. Ходила з кімнати в кімнату, збирала Софіїні речі окремо, старого окремо, а далі й сама одягнулася, закуталася, підійшла до старого, попрощалася, забрала частину одягу під руку й вийшла, стиха та швидко промовляючи:

— Це для донечки... для Софочки... їй холодно... вона на роботі. Старий уже пішов до неї... А тепер і я піду.

Люди стиха повернули її до кімнати й тут стара залилася диким не то плачем, не то сміхом. Важко було людям переживати цю картину людського горя, але ще важче було констатувати божевілья старої матері.

— Краще вже смерть, ніж таке нещастя — говорили поміж собою люди.

Старого поховали, а стару місцеві лікарі, як і чим могли, заспокоїли, устійнивши тихе божевілья. Були короткі хвилини, коли стара поверталася до свідомости, розмовляла з Олею, розпитувала про смерть дочки, мужа, а далі знову впадала у важке божевілья. Збирала всяке дрантя, одягалася і, не дивлячись на спротив Ольги, виривалася надвір, бігла на вулицю, кричала, дико, хрипко шептала:

— До донечки... До Софочки!...

Місцеві лікарі, за згодою начальства, через якийсь тиждень, відвезли божевільну до Херсонської психіатричної лікарні.

Не раз задумувалася Оля й над своєю долею.

— Що робити?... Як бути?... Кинути все добро і їхати до своїх батьків?... А, може, дасть Бог, стара вичунає, вернеться Яким й на цих руїнах зажевреє нове життя?

Батьки Олі, як не бідували, а в листах до неї радили не кидати добрих людей в нещасті, цілком стверджуючи її надії.

І не дивно було. Батьки Олі ще здавна славилися, як високоповажні люди, високої віри в Бога та любови до ближнього.

СТРАЖ РЕВОЛЮЦІЇ ДІЄ ДАЛІ

Прибравши з дороги Софію, Фокін всім своїм впливом на поліг на негайному арешті старенького залізничника, чоловіка Нати. І тут бажання його задовольнили. Бідного залізничника, що майже з дитинства прослужив на залізниці, будучи завжди дійсно чесним пролетарем, арештовують, звинувачують і гонять до далекого Сибіру.

До Нати в глухе село Вороніжчини з'являється Фокін, в своїх високих чинах, орденах, з багатими дарунками й при всій своїй величі й славі. Нату такий машкарад аж ні трохи не здивував. За своє коротке життя вона вже стільки бачила підлих людей, що за гарненьке жіноче обличчя, гарненьку жіночу ніжку, здатні були на самі мерзенні вчинки. Зараз вона доросла, досвідчена, зараз вона вийшла з хибного шляху, зараз вона знає й може знати людей, а найбільше вона знає залаштункове життя советських володарів. Політика їхня — обман, кров і смерть. Вона сама це бачила, пережила й збити її з теперішнього стану не так легко.

Відвідини відбулися пізнім вечором. Ната сиді-

ла за виправленням учнівських зошитів. Стояла тепла, суха, весняна погода. Село давно вже спало, лише собаки десь уїдливо порушували нічну тишу. Шум від авта Ната почула ще здалека.

Ідуть за новими жертвами — подумала. Чи не за мною, бува?

Дійсно шум авта підкотився до школи й раптово затих. Ната вийняла з-під корсажу маленький пістоль (давній дарунок Фокіна) і поклала під зошити на столі. В цей час почула тихий обережний стукіт у двері.

Вразі арешту, живою не здамся — рішуче подумала Ната. Підійшла, відомкнула двері, запрошуючи гостя. Здивувалася докраю, побачивши перед собою Фокіна.

— Ви один? — якось збентежено запитала й мимохіть заглянула за двері.

— Що вас застало приїхати в цей глухий кут, не зважаючи навіть на чималу віддасть?

— Наточко, що за тон?... Я до тебе не їхав, а летів, сподівався хоч на краплину ширости. На мої листи ти не відповідала, ну... я вирішив відвідати тебе особисто.

— Що вам потрібно від мене? — дотримуючись офіційного тону, запитала Ната. Сама сіла за стіл, а Фокінові показала на стілець.

— Ми, здається, старі приятелі, коли не сказати більше. Сподіваюсь, ви не забули тих часів?

— Ті часи давно пройшли й знати їх не хочу. Щождо ваших особистих стосунків, то вам добре ві-

домо: я жінка замужня й віддана своєму чоловікові.

— Так, але зараз ви...

— Хочете сказати без зчоловіка? — перебила його Ната. Хоч ви його безвинно загнали до Сибіру, але мою вірність йому ніхто й ніщо не порушить. Хто дав вам право припускати інакшу думку?

— Наточко, не про це я хочу вести мову. Ти знаєш мої почуття до тебе, вони не спадуть все мое життя. Для тебе я все зроблю, лише дай свою згоду. Ти в мене будеш жити в достатках, любові й пошані. Хочеш — поїдемо відціля в найкращу місцевість: на Кавказ, Крим. Нас там ніхто не знає. Будеш жити спокійно, а в насолоду свою будеш мати найкращі розваги. Лише дай згоду бути зо мною. А люблю ж я тебе понад своє життя. Ти чудова, ти чарівниця!... Дай хоч краплинку мені щастя. Я досяг слави, пошани, авторитету, чинів, багатства. Мене й Москва знає. Чого ж більше?... Але... але... мені не вистачає тебе.

Крадзькома взяв її за руку, намагаючись поцілувати. Ната з силою вирвала руку від нього й крикнула:

— Геть, негіднику!... На тобі місяця нема, не замоченого людською кров'ю! Людожере!... Зраднику!... Я на тебе дивитись не можу!

Вона встала й вийшла до другої кімнати, захопивши з собою зошити й пістоль. Двері лишила відкритими.

— А, так ось як!... Ти, шановна громадяночко, очевидно, забула, що зрадником і людожером я став

завдяки тобі й твоїм турботам!... Почервонівши, мов рак, з налитими кров'ю очима, схопився Фокін, але зупинився на дверях.

— Про своє кохання говорила лише тому, щоб затягти мене до праці в НКВД?... Де ж твоя щирість? Де ж твоя любов?... Тоді я тобі був любий, а зараз осоружний, обкривавлений?... Ну, голубко, з наших лабет вибратися не так легко!... Глуха провінція тебе не сховає, а старий залізничник тебе не захистить. Ти була нашою співробітницею і мусиш знову нею стати. Хоч не бажаєш стати моєю коханкою, але мусиш стати. Я тебе заставляю!...

Набравши гордої й поважної енкаведівської пози, складороздільно вимовив останні слова. Ната розуміла, що цей наступ Фокіна є рішучим і останнім. Іншого виходу їй не було, як іти в контрнаступ.

— Зайво сердитесь, шановний начальнику! Ваша влада надо мною не є вичерпною — стримуючи себе, почала Ната. Хоч ви й прибрали родину Хоменків з дороги, але ваші таємники мають сліди. Свою підпільну діяльність до кінця не викрили. Головне вам доведеться сказати перед тим, як я стану вашою коханкою.

Фокін зразу притих, нахиливши голову, довго ходив по кімнаті взад та вперед, снуючи нові тенета для Ната, а вона продовжувала:

— Розміркуйте, що для вас вигідніше: ваше становище, чи далекий Сибір, а то може бути ще й гірше. Ваш злочин проти партії та уряду ускладнюється ще й тим, що ви найголовніше не сказали, а

притаїли. Свою підпільну діяльність ви виправдали кров'ю своїх товаришів, а тепер чим відкупитесь?... Убити мене ви не наважитесь, бо все ще надієтесь на той час, коли я стану вашою коханкою. Крім, мною вжито всіх заходів, щоб за мою смерть послідувала й ваша. Загнати мене до Сибіру нема за що та й знову ви не наважитесь. Потім не забувайте: я красива жінка й умію вплинути на інших вищих начальників. Єдиний вихід лишити мене в спокою, а коли й Яким живий, то забудьте про нього також.

До сього часу Фокін ходив спокійно, прислухаючись, як Ната рве йому всякі тенета, але при згадці Якіма, його мов окропом обдало.

— О, я знаю, що Яким тобі дорожчий, але не бачити тобі його, як своїх ушей.

Після цього мовчала Ната, мовчав і Фокін. Він почував, що ґрунт з-під його ніг відходить, а Ната, ця принадна Ната, знову бере над ним вольову зверхність.

На Криворіжжі він своєрідний цар і бог. Його всі боялися. Навіть округовий партійний комітет комуністів танцював під його сопілку.

В чім же справа? — думав Фокін. Ні ласкою, ні погрозою, ні силою, ні авторитетом, ні ніякими спокусами її не візьмеш. Хіба ще почекають?... Взяти, так би мовити, в тривалу посилену облогу? Може ж і мені усміхнеться щастя. Отже ж, бісова Ната!... Скільки неприємностей через неї я мав? Добре знаю, що на неї вплинули Хоменки. А що ж я виграв, усунувши їх?... Ната ще далі стала від мене. Ось вона

так близько, одним повітрям дише зо мною, а взяти її — не візьмеш. Добре, піду на яку б то не було згоду з нею.

Змінивши тон, Фокін звернувся до неї:

— Нато, нащо нам ворожнеча? Я не для цього прийшов сюди. Коли ти не хочеш повернутися до наших дружніх відносин, то що ж я можу зробити?... Я тільки одного прошу й благаю в тебе — не поривай зв'язків зо мною. Життя наше химерне й трапитися з нами може все. Зараз я бачу — поміж нами нема нічого спільного, крім минулої роботи. Як не сердься на мене, але ми ягоди одного поля. Ти лише вибрала шлях поступового відступу й це тобі, як жінці, може й вийде на добре. Я б'ю до верхів, — така вже моя влада, — а засобами для цього може бути все. Всякі моралі — це поняття відносні. Зараз ти перебуваєш під впливом ідеалістів, а може, з літами й ти прийдеш до висновку, що буття визначає свідомість. Посидиш на вчительських копіях, перенесеш не раз голод та холод — ой, як забажається перемінити своє буття!... Не подивився — чи чисті, чи нечисті будуть твої шляхи для досягнення.

— Це ідеї вашого комунізму — вставила Ната.

— Комунізм дає в наші руки таку прекрасну теорію, як боротьба клас. Під рубрику класового ворога можна підігнати кого завгодно, лише б він був не бажаним мені елементом. Хто це зрозумів наперед, той і виграв. Ось такий тип попався тобі — роби його класовим ворогом, бий, суди, карай, а дру-

гий, третій — побоїться й на лапках буде плазувати перед тобою. Тільки сам не схибуй.

— Чудова теорія комунізму та ще й годі, коли вона попадає в руки таких ідейних борців, як ви! — з іронією зауважила Ната.

— Нато, це образа не лише мене, але й усієї партії та її вождів.

— Коли й вони такі, то нехай буде й так.

— Ти граєш з вогнем. Гляди, щоб він тебе не спалив — знову підняв голос Фокін.

— А для мене байдужісінько. От тільки я не впевнена, кого раніш спалить цей вогонь: чи тих, хто кров невинних людей ріками ллє, чи тих, хто правду каже.

— Правда — це ми! — відрубав Фокін.

— А світова народня думка, а історія людства, а міжнародне право й гуманізм і, нарешті, Святе Письмо?

Фокін аж засміявся.

— Нісенітниці, голубко, верзеш!... Всі ці речі, що ти назвала, складені пануючою верствою, буржуазією, щоб тримати в покорі темні маси, щоб можна було їх легше визискувати. Щодко Святого Письма і Бога, обходились без них — обійдемося і надалі. Нехай дурні в них вірять. Я особисто впевнений, що ніякого Бога не було й нема.

Махнув рукою та й знову почав ходити по кімнаті, зрідка заглядаючи до Нати в другу кімнату.

— Вам інакше й не можна думати про Бога та Його письмо, бо перші ж Його заповіді кажуть: «Не

убий», «не кради», а ви, що робите?... «Не побажай жени ближнього свого», а ви що зараз хочете?... «Чти отця свого й матір свою», а ви що з своїми батьками зробили?... «Люби ближнього свого, аким сам себе» — ви ж тільки сієте ненависть та зло до людей. Вам, і всій вашій партії треба тільки відкинути Бога, бо ви вбиваєте, грабуєте, розпусту узаконили, родинні засади знищили, зло сієте. Мене цікавить, кому й для чого це потрібне?... Скажете, для усунення визиску людини людиною? То хіба ж в тих золотих словах, хоч півсловом сказано про визиск? Навпаки, ми весь час чуємо про любов, про допомогу бідним, нещасним, сиротам і вдовам, про поділення останнім куснем і в цьому Святе Письмо вбачає найбільший сенс добра. Коли ж глибше придивитися до советської дійсности, то більшого визиску, як у нашій державі, ніде, ні за якої епохи, не було й нема. З правдою всього світу, навіть з правдою свого народу, ви не рахуетесь й ніколи її від народу не почуете, хіба тільки під час революції проти вас, бо брехнею прийшли до влади і про правду боїтеся говорити з народом. Кров'ю та смертю заставляєте вірити в свої брехні.

— О, Боже мій!... Боже мій! — схопився за голову Фокін. Що ти кажеш, Нато!... Хто тебе навчив цьому?... Та й кому ти кажеш? Таких слів я не чув навіть від самого лютого, самого найлютішого ворога народу. За таку контрреволюцію я повинен би застріляти тебе на місці.

— Так чого ж не стріляєш?... Ех ти... Підлий

боягуз і бабник!... Все ваше життя — суцільна авантюра. Ви переходили від зради до зради. Дивуетесь моїм словам?... Хіба ви їх вперше чуєте?... За що ж ви боролися в підпіллі?... Чого ви пішли до партизанів?... Хто готував зброю для них?... А тепер ви страж революції?... Проаналізуйте, подивіться на себе!

— Чи не краще було б вам раніш на себе подивитись, а далі дорікати іншим — огризнувся Фокін.

— Так, я визнаю свою провину перед батьківщиною і все своє життя буду покутувати цей важкий гріх. Надалі спрямую всі свої зусилля, щоб хоч в деякій мірі виправдати себе. Тоді я не розуміла всієї ганебности цієї підлої роботи, а ваші колеги побудували мені життя так, що іншого виходу не було. Варто було мені стикнутися з родиною Хоменків і незалежно від їхнього впливу, я зрозуміла, куди котить мене життя. Тепер я дала клятву — краще смерть, ніж остаточна зрада. В моєму житті все відняли: батька, матір, братів, найдорожчих друзів і, нарешті, мого доброго мужа. Моє життя зганьбили, забруднили і, коли я намагаюся стати на чесний правдивий шлях, то ви всі засичали, мов гади з пекла й всіма засобами тягнете назад в своє криваве багно! Цього не буде!... Чуєте?... Цього не буде!

Стала проти Фокіна й просто у вічі кинула йому останні слова, тримаючи позад себе руку з пістолем. Тривало декілька хвилин німої зневаги та зла в очах їх обох.

— Так здохні ж ти, подлая гідра контрреволю-

ції! — скрикнув Фокін своїм енкаведівським тоном, хапаючись за пістоля, але рука його заніміла. Перед самим його носом поблискував пістоль Нати.

— Геть, мерзотнику, відціля!... Зразу!...

Фокін щось дико пробасив, раптово повернувся і, як був, так і вийшов, почувуючи на собі пильний погляд Нати та несхибний дотик до голови її пістоля.

Ната замкнула двері, але помітила кашкет Фокіна. Відчинила квартиру у вікні і з усією силою викинула його надвір. Через півгодини шум авта затих цілковито.

Не гаючи часу, Ната закрила школу й побігла до залізничної станції. Було вже далеко за північ. Повний місяць своїм срібним колом наближався до обрію. Стояла могильна тиша. Роса густо скропила шлях, траву й дерева.

Наті треба було пройти біля двох кілометрів до станції, що заховалася в зеленому острівці дубів, берез та осокорів. Вона не йшла, а бігла, свхильована, розкутана й все ще з пістолем у руках. Станція зустріла її глухо, без жодних зустрічей з людьми.

На вісім годин ранку приїхала до Вороніжа. У залі для відвідувачів Ната заявила черговому енкаведистові про своє бажання розмовляти лише особисто з начальником обласного НКВД і не з ким іншим. На таку категоричну заяву, як взагалі в поліційному апараті, звернули особливу увагу й негайно покликали на візиту.

В окремі кімнаті зробили поверховий обшук,

але пістоля заздалегідь було заховано в понадтаємному місці.

В кабінеті начальника Ната зразу приступила до справи.

— Мої повідомлення будуть остільки важливі й конспіративні, що я бажала б говорити з вами лише на самоті.

Начальник звелів стороннім вийти, відчинивши трохи одну з шухлядок письмового столу.

— Років п'ять тому я працювала таємним агентом Криворізького НКВД.

— Простіте, какаю ваша «клічка» була? — перебив її начальник.

Ната назвала. Після чого досвідчений енкаведист звелів телефонічно довідатись чи є така «клічка», де й як працювала. А тим часом Ната продовжувала:

— Далі я захворіла, пішла на педагогічну роботу у віддалений район, вийшла заміж, мала деякі моральні переживання й, таким чином, від роботи відірвалася. Але одна людина, ви його повинні знати, це начальник Криворізького НКВД, Фокін, не дає мені спокою й до цього часу. Він уже має третю жінку, але всіма засобами вимагає від мене стати його коханкою. Я його не любила й не люблю. Зазнайомилася з ним тоді, коли він ще не був співробітником, а лише об'єктом мого дослідження. Своєю попередню вину перед НКВД він виправдовує тим, що переходить на таємну роботу, виявляє ряд підпільних українських організацій, а далі працює легально. Років вісім він вимагає від мене любови, а

я в цей же час збирала додаткові матеріали про нього. Може це й запізно, але лише зараз спромоглася їх подати до органів НКВД.

Вийнявши з блязки товстий пакет, Ната подала начальникові. Той так і кинувся до читання поданих матеріалів, бурмочучи про себе:

— О, нет, нет... Нікагда і нікаму не поздно вкрівають... Спасіба, спасіба, дарагая.

Захопивши папери, вийшов з кабінету, кинувши Наті:

— Ізвініте, дарагая... Я на мінутку...

Через пів години з'явився начальник, видно, з своїм помічником, що досить фамілійно звернувся.

— А, так ето ви есть ета Ната, за каторой Фокін с ума сходіт?... Здравствуйте!... Здравствуйте! У нево, відно, губа не дура. Ви такі чертовські красівая.

Ната збентежено й образливо відповіла:

— Я не для жартів сюди приїхала. Як що вам завгодно, то будемо говорити в тій справі, яку я подала.

— Ізвініте за аткровенность, но ви такі інтересная жінціна. Не абіжайтесь только. Фокін же свінья бальшая і надоел нам хуже горькой редькі. Тепер прійдётся дело вашево мужа пересмотреть, а ему, пожалуй, не поздоровітся! — зробив свій висновок начальник НКВД.

Далі засіли з помічником за стіл і ретельно розбираючи матеріал, зрідка задавали питання.

Кажуть, що жінка дає щастя, але ще більше нещастя. Так і на цей раз. Замість тих насолод, що так мрійно сподівався Фокін одержати від Наті, трапилося навпаки. Обласний відділ НКВД на Вороніжчині зробив свої висновки й відіслав до Москви. Наті відпустили, безумовно, пропонуючи їй не поривати зв'язків. Пославшись на низку поважних причин, Ната відмовилась від всякої таємної роботи. Вона спокійно повернулася додому.

Фокін же безжурно мандрував на курорт своєю власною машиною, премійованою за добру роботу. Він був певний, що Ната схаменеться й буде його. Ще й термін перебування на курорті не скінчився, як Фокіна викликали в негайній справі до самої Москви.

Не інакше, як для праці в самому комісаріяті викликають — подумав Фокін і поїхав. Як і треба було сподіватись від Москви, Фокіна таки заслали до Сибіру, але на вищу енкаведівську посаду.

НЕСПОДІВАНА ЗУСТРІЧ

Привітний куточок Натаїного перебування протягом останніх років став їй милим та близьким. Невеличке пристанційне село було вкрите красиво-могутньою зеленню садків, осокорів, каштанів, берез. Школа серед цієї зелені виглядала, як та лялечка. Люди, хоч і чужинці, але до своєї вчительки ставилися добре й з пошаною. З дітьми звиклася, мов з рідними. Тут Ната позбулася того паскудства, що силою життя в нього пірнула. Тут важко пережила розлуку з Якимом, тут приховалася від переслідування кривавого «обожателя», тут зросла її свідомість, тут, в цій тиші, вона поклала край минувшині, тут вона здібала добру, чесну, віддану їй людину — свого чоловіка, що доля так трагічно розлучила її з ним.

Все до дрібниць нагадувало їй про переродження, втихомирення — за це вона й любила свій куточок. Зараз же вихор життя, волею тих же кривавих рук увірвався сюди, закружляв, закрутив, сіючи й тут горе, сльози, сум і кров. Тихе гніздечко Натаї розбите, зруйноване. Чоловіка, найщирішого друга, нема, а кат увірвався й сюди. Коли Нату цей куточок

раніш тягнув до себе, то тепер не з меншою силою відштовхує від себе. З приїздом додому, в Натаї загорілось бажання мерщій виїхати відси. Але куди?... Де можна звити такий куточок?... Важко було щось вирішити. Страшенні простори советського «раю» не обіцяли Натаї дати спокій. Хотілося поїхати на Україну, на рідні місця. Подивитися на братів, на сестер, як вони ошасливлені за останні роки. Поїхала Ната з пекучою думкою в голові.

— Україно!... Україно!... Коли було так, щоб твої діти тікали від тебе?

Заїхала безпосередньо до Олі. З останніх листів вона знала про події в домі Могиленків. З Олею Ната не була знайома, але мала враження про неї, як про добру й милу дівчину. Хотілося Натаї хоч глянути на ті руїни, що сталися в наслідок великих життєвих суперечностей, зміцнити свою волю, свідомість для майбутньої боротьби.

Оля зустріла Нату люб'язно, але якось настоєжено. Перші розмови навіть не в'язалися, а хоч і балакали, то скоріше офіційно, скоріше із-за люб'язности до гостей. В очах і рухах Олі так і помітно було думку.

«Так ось та красуня, що так непрошено вдерлася в чуже родинне життя. Чого ж їй і ще потрібно?... Чи не на нове лихо приїхала?».

Так пройшов перший день. На другий день Ната відвідала Кривий Ріг, побувала в своїх бувших подруг. Остільки підходив новий навчальний рік, во-

на подала заяву до відділу наросвіти про призначення її вчителькою.

Все одно, куди не призначать, аби далі від життя — байдуже подумала Ната.

Випадково довідалась, що Фокін, як поїхав на курорт місяців три тому назад, то ще й не повернувся і взагалі невідомо, де він. Мов тигар з душі звалився. Нарешті вона стане вільною від бруду минулщини. Повернулася рада та весела. Оля здивовано запитала:

— Що трапилось таке?... Ви весь час були сумні, а тепер і не пізнаєш вас.

— Ой, сестричко Олечко!... Таке трапилось, таке трапилось, що й як тобі оповісти. Мов гадюку відірвано від мого серця.

Почала Ната шире й відверто розповідати про свої пригоди з Фокіним, а далі про все своє життя. Чому воно так сталося? Розповідь Нати обернулася в сповідь її перед Олею. Довго, гаряче розповідала Ната, каючися в своїх гріхах. Нарешті розплакались обидві, посумували над жіночою долею й пізенько вночі заснули.

Прокинулися на ранок вірними друзями.

Сьогодні Ната мала відвідати своє село, батьківську оселю, а відтіля просто до Кривого Рогу — за призначенням до школи.

Опинившись на самоті Оля весь час думала про Нату, про її сповідь, про її красу й мимоволі перед нею впливала постать Якима. Ось він іде в шахтарській одежі, у високих чоботях, у великому гу-

мовому брилі, з «карбіткою» на грудях і, весь у червоній фарбі, тільки зуби блищать. Іде рівно, чітко, а в ногах, мов пружини. До чого ж легка хода!... Вибігли діти назустріч, а він же так радо привітає їх: і лякає, пустує з ними й, обов'язково, знайде якогось гостинця. Зайде до квартири веселий і кожному скаже щось приємне. Поки Оля готує на стіл — чує, як у ванній кімнаті полощиться Яким. Переодягнеться, кучері підіб'є — молодий, енергійний, красивий і до чого ж симпатичний. Софія так і очей з нього не зводить.

Обідають всі разом. Всім смачно, радо, весело.

Після таких спогадів Олі ще важче стане. Жалко їй і діточок і Софії, а Якима... навіть тоскно зробиться.

— Може ж він повернеться живий, здоровий... Боже ж мій!... Він же нічогосінько не знає. Але чи діждеться вона його?... Ще ж п'ять років! То нічого, що в старих дівках лишиться, зате вона все збереже, зустріне його по-рідинному, мов батька, мов друга, розважить його горе, його сум. Коли б лише оцей час осоружний скоріш минав... Ось і Ната приїхала. Вона добра людина стала. А, може, вона що знає про Якима, може й мету яку має?... Вони ж любився!... О, ні!... Вона так щиро з мною розмовляла та й чоловік же в неї є.

Ната довго не барилася. Одержавши призначення до дитячої колонії безпритульних, заїхала за своїми речами й зразу ж відрядилась на роботу. Прошло тижнів зо два, ніякої вістки від Нати не

було. Оля поралася в городі, готувалася до зими.

Одного разу до Олі на город прибігли сусідські діти й ще здалеку закричали:

— Тьотю!... Тьотю!... Якийсь дядько приїхав до вас, питає де господарі з хати.

Оля не спішила, покладаючи, що це з рідні її хтось відвідав: або батько, або брат. Накопала ще відер зо двоє картоплі та й пішла. Підходячи до садиби, здалеку помітила, як на східцях ганку сидів чоловігяга, спустивши голову на руки. Весь у військовому, захисного кольору, й на голові будьонівка стирчала своїм високим рогом. Тут Оля ніяк не могла відгадати. Думки про Якіма і в голову їй не приходили. Ще ж п'ять років лишалось. Підійшла до воріт і сама не своя стала. По кучерям, що вибивалися з-під будьонівки, вона готова була пізнати Якіма. В цей же час чоловігяга, почувши стукіт воріт, підвів голову. В Олі руки й ноги похололи, серце застукотіло, мов молотком. Не стямилась, як і скрикнула.

— Ви?... Це ви!... Якіме!... Рідний!... Яка радість і сум!...

Вона мимохіть кинулася в простягнуті Якимові обійми. Та не була б то жінка, зразу забилася в плачі й риданні.

— Так, це я. Що, не сподівалися завчасного повернення? — спокійно запитав Яким. А де ж наші, що й хата на замку?

— Нема їх... Нема... Заходьте ж до хати —

ледве промовляючи та відмикаючи хату, запросила Оля.

Яким взяв свої речі, зайшов до кімнати, роздягнувся, оглянувся навколо — пустою, невиразним жахом і сумом повіяло від неї. Оля сиділа край столу й гірко ридала. Серце Якіма стислось недобрим передчуттям. Заглянув до відпочивальні, до кухні — пустка та й годі! Ніяких слідів ні від старих, ні від дітей, ні від Софії. Прибігла до голови думка — може старі померли, а Софія з дітьми десь на лікарській посаді, Оля ж хату стереже. Якось спокійніше стало, але чого ж Оля так ридає? Яким підійшов до неї, обережно підняв її голову й нерівним, неспокійним голосом запитав:

— Олю, дитинко!... Чого ж ти так убиваєшся? Щось трапилось недобре, то кажи відверто. Я до важких ударів життя звик. Кажи, не вагайся.

Оля припала до Якіма, важко відхлинувшись, продовжувала мовчати.

— Може старі померли?... То на це я сподівався. Батько вже давно скаржився на серце та й в літах уже був — заспокоюючи Олю, а то й себе, сказав Яким.

— Ох, ох, Боже ж мій!... Коли б тільки це! — сплеснувши руками, ще важче забилась в муках-риданнях. Якіма кинуло в жар, кров підступила йому до голови, нерви напружилися, в роті, пересохло. Він зціпив кулаки й, підступаючи до Ольги, несамовито закричав:

— Кажіть же, Олю, не мучте!... Арештували?... А де ж діти?

Оля припала до стіни, мов заніміла. Не плакала й не ридала, а зціпивши зуби, заплющивши очі, боролася з важкими переживаннями в душі. А далі, відчуваючи непохитну волю Якіма, тихо, шепчучи до себе:

— Нема їх, нема й не буде, бідних діток.

Наче злякалася цих страшних слів. Невимовно ридаючи, кинулася до Якіма, обняла його за шию, принішкла, дивлячись йому отетереному й переляканому у вічі та ласкаво й ніжно заговорила:

— Батьку, брате, рідний Якіме!... Не вбивайтеся горем. Видно, Богові було так завгодно. Життя наше таке химерне та важке. Слава Милосердному, що хоч ви живий.

Стис руки, вкляк очима кудись у віддаль і в невимовній тузі-муках, Яким шепотів:

— Діток моїх, діток нема!... Нема й не буде!... Лесю!... Юрасику!... Де ж ви?... Де мої, бідні спірники? — підняв у розпачі голос. О, мати!... Мати!... Де ж ти була, що не врятувала їх?

Він схопився за голову і, мов сніп, повалився на стіл. Він не плакав і не ридав, а сльози самі котилися з очей. Муки, які рідко знає людина, відбивалися на його обличчі, виявлялися в його рұхах. Оля підійшла близько, поклала руки йому на плечі, стиха плакала, розбирала його кучері, що вже зрідка й сіріли. Сцена невимовного страждання тривала довгий час. Вже й вечір надійшов, темно стало, а про їжу

й не згадали. Оля з усією ласкою й чуттям заспокоювала Якіма, промовляючи зрідка слова втіхи. Ввечорі настав перелім і Яким якось глухо, мов бай-дуже, запитав:

— А Софія... мати... давно арештована?... Чи жива вона?

Оля нічого не відповіла, а лише щільніше при-тулилася до нього. Яким інстинктивно, серцем і душею відгадував усю трагедію подій і ці здогади не тримав у собі. Не звертаючись ні до кого, мов сам з собою, вів мову далі:

— Лютий ворог, зрадник підлий, яких і світ не знав, знищив цілу родину. О, я знаю його! Йому мало моїх мук і крові, йому забажалось крові моїх дітей, моєї дружини, моїх батьків. Йому треба б було знищити підпілля, бо в цьому його тимчасовий рятунок. Пий, кате, кров народу, але прийде час і на твою кров. Ти, голубе, знайшов своє середовище в теперішній владі.

Оля переконалася, що криза пройшла, а тому розповіла Якимові в тоні здійсненого факту.

— Софію арештовано давно. Де вона, нам нічого невідомо, але чутки від людей мали погані. Старі не перенесли цієї розлуки: батько помер, а мати — в Херсоні.

Яким слухав і не слухав. Ці слова лише стверджували ту картину, яку він собі склав. Вони стверджували ті побоювання за сім'ю, під гнітом яких він прожив п'ять років у таборах. Пригадав

свій сон, що мав ще по дорозі до табору, пригадав підпілля і його ліквідацію та й прийшов до думки:

Чого сподівався, те й сталося. Що ж тепер робити?... Жити для того, щоб жити?... Дарма праця... Кому потрібне моє життя?... Батьківщині?... Родині?... Важко признатися, але вони вбиті, вони померли... Для чого ж я?... Смерть і тільки смерть може дати порятунк!

Оля, мов відгадала його думки, ні на хвилинку не відходила від нього. Пізно ввечері умовила лягати відпочити, допомогла роздягнутися, постелила постіль і, мов хворого, поклала в ліжко, а сама, не роздягаючись, сіла біля нього. Яким, як ліг, як уставився в стелю очима, то так пролежав до самісінького ранку. Хто його знає, про що він думав. І словечком не обізвався до Олі. Лише зрідка поверне голову, застогне, зідхне важко, або притисне дружньо, вдячно Олину руку, що так ніжно та співчутливо гладила його по голові, вкривала щільніше. Не спала і Оля. Вона боялася за стан Якимового здоров'я: чи витримає його серце, чи не порушиться його психічна рівновага. Стільки особистого горя, вона й близькі їй люди, навіть в уяві своїй не могли принести. Треба було якось надзвичайного організму, щоб перенести таке горе. Оля сиділа, а з голови їй не сходила думка: чи витримає, чи виживе? В душі весь час творила молитви Господу Богу. Ранком, як у вікнах засіріло, Яким закрив очі, притих, начебто заснув. Оля потихеньку вийшла до кухні готувати сніданок.

Не встигла впоратись, як зачула невиразний шелест у кімнаті. Заглянула, а Яким біля шахи Софійних ліків, переглядав папери, фото і ліки. Це навело Олю на небезпечну думку. Зразу ж принесла чисту білизну Якимові, вбрання й черевики. Принесла помитись. Лагіденько попросила лишити роботу в шахві на потім, бо, може ж, хто зайде, треба одягнутися. Яким покірливо послухав, сам закрив шахву, замкнув. Умився, навіть поголився, одягся, сів за стіл, мов чекаючи на сніданок. Хоч би ж тобі словом обізвався! — все мовчки, поволі, а в очах, крім суму, була помітна якась недобра іскорка, що згасала то з новою силою спалахувала.

Оля подала сніданок, запрошуючи Якіма їсти. Начебто він вийшов з якогось загадкового стану, раптом, мов і не той Яким став, звернувся до Олі:

— Олюсенко, збігай, дитинко, і на всі гроші принеси горілки. Ми вдвох справимо поминки разом за всіх: за мертвих і живих.

Оля таки не зважилася сама йти по горілку. Гукнула по-сусідськи на свою приятельку, передаючи їй усі гроші. До страв Яким не торкався, чекав на горілку. Олі також було не до їжі. Принесли горілку, а її же на всі гроші стало більше, ніж могли вони випити. Побоювання Олі й ще збільшилися.

— Ох, недобре щось затіяв Яким — уперто і впевнено думала Оля.

Яким налив чарку собі й Олі, випіли, а до їжі хоч би доторкнувся! — все наливає та п'є. Зразу запрошував Олю, а далі й увагу звертати на неї пе-

рестав. П'є, мовчить і п'є. Далі покинув чаркою пити, підійшов сп'янілий до шахви, взяв відтіла склянку й раптово налив повну горілки. Оля помітила на дні склянки жовтуватий порошок. Вся насторожилась, ставши біля Якіма. Отрута поволі розходилася в склянці, що міцно трималась рукою Якіма. Стис міцніше склянку й раптовим рухом наполовину підніс до рота, як в цей же час Оля кинулась Якимові на шию, швидким рухом вибиваючи склянку з рук, а своїми устами вп'ялася в губи Якіма довгим міцним поцілунком. Яким зразу отетерів, не розумів, що уста його пече не отрута, а чуттєвий поцілунок Олі. Далі схаменувся, відникаючи Олю, шукаючи очима склянку.

Оля відірвалася, взяла Якіма за руки й гаряче звернулася:

— Не смерть, а життя нове утворимо!... Ще рано усуватися від боротьби. Хай ворог п'є отруту!... А на смертельний жах йому ми будемо жити! В нерівній боротьбі загинули одні, а на їх місце з новою силою стануть другі. Особисте щастя прийде, може, на наших кістках.

Після деякої павзи, вона продовжувала:

— Милый Якимцю, я весь час жила особливими почуттями до вас. Ваш образ, ще з часів життя на копальні, міцно сидить в моїй уяві й серці. Ви є для мене ідеал борця, мужчини, людини й щасливого подружжя. Минуле пройшло, повороття йому нема. До минулого повертаються люди, позбавлені перспектив. Від боротьби усуваються люди слабкі волею і

духом. На наглу смерть ідуть тоді, коли є ти останнім в бою перед сильним ворогом. Дорогий друже, ви далеко не останній. Дайте руку й клятву, що такої ганьби, як оце зараз, ви більше не зробите.

Яким не розумів, що трапилось, але й тут настав перелім психічного напруження, хміль наче проходив, слова Олі його пекли й він все більше прислухався до них. Хоч не все розумів, але її вольові слова вкинули в його думки бажання не смерті, а життя. Перед ним стояла друга Софія, вихована Софією. Його, як у сні, потягло до цієї другої Софії-Олі.

Оля, скориставшись мовчанкою Якіма, запропонувала випити та поснідати. Яким пив, але не їв. Оля наважилася підійти й годувати його, мов дитину. Незабаром Яким став абсолютно п'яним, слухняним, покірливим. Заснув важким непробудним сном аж до самого ранку наступного дня. Оля не залишала його ні на одну хвилину. Проснувся все ж такий сумний, замкнений у собі, але коли Оля забалакала до нього, якось винувато, сумно й радо посміхнувся до неї, запрошуючи сісти коло нього. Оля була сьогодні якась особлива: в новому вбранні, з деякою байдужістю, що відбивали в собі й той же сум і повну покірливість, волю й не абиякий розум. Яким взяв її руки, пестливо гладив і... мовчав, думав. Згодом, мовою важкохворого, з перервами, забалакав:

— Спасибі тобі, мій друже, ти добра й мила душа. Своім щирим ставленням ти вкрапнула в мою

душу бажання жити. Даю слово, що твоєї самопожертви не забуду.

Оля, мов квітонька освіжилася й потяглася до сонця, защебетала сумною, але чарівною пташкою. Ця мова для обездоленого, самотнього Якима була життєвим елексиром. Зараз він слухав би її без краю, без кінця. Слова її — це були чудодійні ліки, що так оздоровляюче дягали на його смертельні рани. Загубив Яким усе, але Господь Бог, видно, в образі Олі послав свого янгола хоронителя, щоб зберегла життя його для майбутніх бур в Україні.

Сьогодні Яким почав їсти. Все такий же кволий, сумний, слухав розповідь Олі про трагічні події протягом п'яти років його відсутності. Коли Оля під кінець завела мову про Нату, Яким стрепенувся, боляче скривився й попросив про неї не розказувати.

Так проходили дні за днями. Яким поступово очунював. Весь вільний час був невідлучно з Олею. По господарстві порались разом, на город ходили разом, на базар — всюди разом. Деякі недобрі люди дейкали про погані та нещирі Оліні наміри.

— Де ж пак, якась там прислужниця, помийниця і та за інженера кметить. Що з того, що він на років двадцять старший?... Такі тепер не зважають на це — злісно почне якась там цокотуха, а друга їй у відповідь:

— Вона ж понівська, то хто тепер на таких поквапиться, крім старих, п'яниць або калік?... Звісно: клясово-ворожий та ще й антисоветський елемент.

Доходили ці чутки й до Якима й до Олі, але обставини життя ставили їх понад такі дрібниці.

Пройшов тривалий час. Трагічні події минулого стояли важким смутком лише в спогадах. Оля та Яким вирішили відслужити панахиду за померлих. Написала батькові про це і той приїхав на визначений день.

Старий панотець урочисто й сумно відспівував молитви Божі. Оля й Яким весь час стояли навколінках — вона вся в сльозах, муках і в палкій молитві за померлих рабів Божих, а Яким — мовчазний, байдужий, мов закам'янів, не плакав, не молився, навіть не хрестився, закрив очі, зціпив зуби, і лише нервова гра м'язів на обличчі свідчила про глибокі внутрішні його переживання. Панахида скінчилась. Пообідали. Панотець, хоч стара людина, але досить освічена, розвинута, з чудовим характером і добрим серцем. Видно, Оля пішла характером і вдачею в свого батька. Отець досить уміло й чутко висловив Якимові своє співчуття, заспокоїв його, а далі перейшли до мови про таборове життя, яке панотець також зазнав добре. Найшли багато спільних думок та поглядів. Зачепили в своїх розмовах всебічні теми, але релігійне питання обходили, хоч в кожного на думці було бажання виявити, спростувати, найти спільне, чи розбіжне в поглядах на релігію. Отець Семен був старий, досвідчений священик православ'я, а Яким довгий час був у католицькому оточенні, під його впливом та й перша причина великої життєвої його трагедії була кон-

фесійна розбіжність. Чи ж не зародиться нова трагічна першопричина?

Невпевненим тоном почав Яким:

— Просив би я вас, панотче, не перечити Олі й надалі лишатися господинею мого статку. Потім, здається мені, самому, без Олі, я не зможу бути. Вона дуже добра людина.

Отець Семен цілком зрозумів Якимове бажання й від прямої відповіді ухилився, пославшись на рішення Олі.

— Щождо релігійних поглядів, — продовжував Яким, — то, перебуваючи у водозливі різних релігійних, атеїстичних, конфесійних впливів — суті віри, віри в Бога, начебто не загубив, бо це визначало б загубити й все своє духове життя. Форми ж віровизнання в мене склали хаос, не маю конкретних, вичерпних уяв.

— Головне, мій сину, в суті, у вірі в Бога та Його Святе Письмо. Форма може мінятись, але суть ніколи. Нас можуть цікавити лише дві форми християнства: католицизм і православ'я. Большевики багато дечому нас навчили. Своїм матеріалістичним підходом до життя, відкиданням Бога й релігії, вони заставили нас, носіїв ідеалізму, що базується на вченні Христа, глибше його пізнати. Своїм світоглядом та знанням ми були лише антиматеріалісти, але не ідеалісти. Як грім загремів, ми взялися до глибшого вивчення себе, Христового вчення та різних філософських напрямів. Ми кинулись критично вивчати свої й чужоїдейні провідні джерела. Пе-

ред нами постали у всій своїй наготі поняття імперіялізму й колоніялізму. Коли большевики твердять, що церква й релігія стали допоміжним знаряддям імперіялістичних держав для їх колоніяльних прагнень, то тут ніде правди дівати. Деякі церкви східно-обрядового напрямку, відколовшись від скелі-педра Апостольської Столиці, співгармонійно з протестантизмом, як знаряддя імперіялістичних держав, в силу логіки народньої поговорки: «На чім возику їдеш, того й пісеньку співай», поступово докотились до виконання «почесного» обов'язку навіть на користь імперіялістичної, безбожної, червоної Москви. Західня церква, тобто католицька, своєю монолітністю, понаддержавністю спромоглася стати поза політикою держав і від них незалежною. Своєю монолітністю зберегла чистоту Христового вчення, не піддалась соборним критикам та дискусіям, бо суть Слова Божого єдина, непомилна, що передана через апостола Петра намісникові Христа на землі. Своїми традиціями завжди була поступова, в протигагу консерватизмові Східньої церкви. Тому то Божа благодать і ласка Господня спочиває на ній і до сього часу.

З найпильнішою увагою слухав Яким, але здивовання свого не міг стримати.

— Ви ж, панотче, старий і давній священик православ'я. Як ви можете припускати такі думки? Це ж іде в розріз з усякою канонічністю православної церкви! За якого ж патріярха ви молитесь на Службах Божих?

— Нехай Господь Бог мені простить, але вся трагедія якраз у тому, що я старий, давній, досвідчений священник. Та й не священник я зараз, а «не трудовий елемент», Служб Божих не маю. В своїх особистих молитвах молюся за ЄДИНОГО ВСЕЛЕНСЬКОГО ПАТРІАРХА, за воз'єднання церков з Апостольською Столицею. Мої переконання — це продукт найсвіжішого часу, а минуле погасає в темряві моєї несвідомості.

— Напрошується думка, що християнинові можна обійтись і без форм віровизнання — з відтінком школярської цікавості задав питання Яким.

— Ні. Кожне містичне уявлення мусить мати свої окреслені рямці правди, бо правда є єдина, неподільна й безкомпромісова, інакше постає загроза заблудження, збочення, фантастики. Форма віровизнання — це шлях до маяка нашого спасіння. Світло маяка, що світить з перевагою до земних потреб, не доведе до спасіння наших душ.

— Пробачте, панотче, — перебив Яким, — чому ви не зірвете цієї машкари?... Чому не скажете правди на весь світ?... Ви ж опинились на двох стільцях, поміж суттю і формою.

Мій друже, мені 72 роки й священник я лише з назви. Я радий, що мене минула чаша служити советському лжеправослав'ю. Життя свій шлях прокладе, кров мучеників за віру Христову даром не згасне. Ні скільки не вагайтесь стати католиком, а коли й дошка моя найде цей шлях, до смерті своєї

буду дякувати Господу Богу, що сподобив її найти дійсно правдивий шлях.

Мова їх притихла. Кожний заглибився в свої переживання-думи. Старий панотець, наче втомився, дрімав. Яким взявся за голову, переживав хвилини щасливого й трагічного. Як жива стояла перед ним мучениця Софія, Могиленки. Вони, лише вони, віщували цей шлях правди. Тоді, так давно, в ньому була прадідівська козача, логічно не уведенена впертість.

— А як же Україна?... Як збагнути велику розбіжність двоконфесійності серед українського народу? — мов кризь сон запитав Яким.

— Україна найде свою батьківську опіку лише в Апостольській Столиці. А народ?... Народ Бога не забудь. Мозаїчність форм віровизнання останнього періоду часу в Україні при активній пропаганді атеїзму знищила в їх душі всякі правдиві форми віровизнання. Це духово й морально дика, але родюча нива. Йї треба показати правдивий шлях спасіння. В єдиній вірі в Бога найдуть своє національне об'єднання та визволення.

— Ви, панотче, знищили всі мої вагання. В своїй душі я давно католик. Багато читав, студіював, але це все джерела односторонні: російські, грецькі. При першій змозі зроблю належну формальність. Неспокійною думкою в спогадах брешуть слова колишнього дорікання батька: «Зрадити батьківську віру, перейти в уніяти, це зрадити батьківщині».

Отець Семен, мов прокинувся зі сну, швидко й гаряче заговорив:

— Час іде, життя міняється й багато дечому нас учить. Погляди вашого батька застаріли. Щоправда, й на сьогоднішній день знайдеться деякий прошамок інтелігенції з консервативними поглядами, на чолі такої ж консервативної касті ієрархів, а духово зголоднілий народ бажає лише Бога, без всяких хитро-мудрих, політично-модерних форм визнання. Ви носите університетський диплом, то, мабуть, зможете мене зрозуміти, що ми стоїмо на переломі двох етапів життя: світоглядowo-ідеалістичного й матеріалістичного. Матеріалісти йдуть у життя за своїм визначенням, ідеалісти боронять свої позиції. В цьому змагу ми дійшли до кульмінаційної напруги. Церква є носієм Христового вчення, на чому й базується ідеалістичний світогляд. Східня церква опинилась в стані абстрактного ідеалізму, а тому скотилась до виконання допоміжних функцій матеріалістичного стану. Західня церква була і є ідейним носієм Христового вчення, а тому й ідеалістичного світогляду. В цей переломовий момент куди мусить бути спрямований наш погляд?... Коли ви сміло й міцно почуваєте себе ідеалістом, коли ви довгий час блукали в сфері атеїзму й через атеїзм повернулися до Христа, то спасіння душі знайдете в католицизмі. Апостольська Столиця не заперечує своїм католикам дотримуватись і прадідівських церковних традицій.

Після такої несподіваної розмови посиділи, помовчали й розійшлись. Оля ніяково й несміливо підійшла до Якіма, опустила очі й притули-

лась до нього, водячи носком туфля по підлозі.

— Я все, все чула. Якимцю, на все готова, все зроблю... Всі зусилля прикладу, щоб виправдати ваше довір'я та пам'ять вашої дорогої Софії. Пробачте, може, я й не те кажу.

— Голубко, моя втіхо, ти сказала те, що я думав. Господь Бог через ангела хоронителя зберіг мені життя. Очевидно, Його воля була й на наше подружжя. Моя доля жахлива була й я не сподіваюсь на дальнішу щедрість від неї. Чи не страшно тобі, моя крихітко?... Та й роки мої далеко поминули твої.

— Господи, для чого цю мову вести?... Все знаю, все зважила й ніщо мене не страшить. Ви мені любий і бажаний, без вас я своє життя не уявляю.

Яким схопив у свої обійми Олю, підняв, як дитинку, цілуючи.

— Від нині ти моя наречена!

Зажили знову Оля з Якимом попереднім життям. Вона весь час намагалася не лишати Якіма на самоті, бо спостерігала разів декілька, як він ходить по кімнаті, іноді й сердиться чогось. Багато зусиль доводиться витратити, щоб привести Якіма до рівноваги.

— Як тебе нема, мене мимоволі тягне до минулого, до важких спогадів, а страшенна неправда мене дратує докраю. Прости мені, Олюсьєнко, за нанесення зайвих турбот. Ні, мабуть, більше не буду.

Отак скаже Яким, люб'язно відповідаючи на Оліні ласки.

ГОРА З ГОРОЮ НЕ СХОДИТЬСЯ

Яким відвідав Кривий Ріг з метою просити якоїсь роботи, а що схилився більше до педагогічної праці, тому звернувся безпосередньо до відділу освіти. Тут Якіма знали з попередніх часів, як високоосвічену людину, як доброго й чесного педагога, методиста. Пригадав дехто його брошури з аеродинаміки, аеронавігації, ще з часів перебування на роботі в аероклубі. Переглянули й характеристику Якіма з таборів. Все було гаразд. Збоку НКВД також не було заперечень. Звичайно, довелось деякий час зачекати на остаточну відповідь, але, нарешті, посада була підібрана, навіть з наркомом освіти погоджена. Якіма направили завідувати навчальною частиною великої міської середньої школи, де відбувалася практика студентів педагогічного інституту. Крім згаданої роботи на нього покладалася обов'язок читати лекції в інституті з фахових дисциплін.

В цей час діяла «ежевська пошесть» і з педагогічного інституту майже половину педагогів було арештовано, не зважаючи на їх наукову вартість,

ні на наукові степені й знання. Пригодився й Яким, хоч і бувший «ворог народу».

Яким прочитав в газеті, що призначено вчительську конференцію в Кривім Розі. Хотілося почути, що нового совети придумали за цих п'ять років в галузі методики. Здивованню Якіма не було краю. Комплексна система методів навчання, з якою він колись ніяк не погоджувався, і яку тоді большевики всіма засобами пропагували — тепер шматувалася, критикувалася, засуджувалася, як методика ворожого витвору. От тобі й зрозумій їх! — подумав Яким.

На обідній перерві, аж очам своїм не повірив, коли він випадково побачив Натю. З оповідань Олі він знав, що Ната була на Криворіжжі, але де і як довго — цього він не знав, бо розказувати Олі заборонив. А ось зараз перед ним на вулиці стояла Ната. Зовсім не така, якою він її уявляв: біденьке вбрання, бліда, навіть маленькі зморшки біля очей. Стояла в невизірній несміливій позі, дивлячись собі під ноги. Риси загальної краси й граційности лишилися в неї й до сього часу.

Яким перший привітався.

— Кажуть, гора з горою не сходиться, а люди завжди можуть. Моє поважання, Ната. А ви змарніли й зовсім не та, якою я вас знав.

Дружно стис, простягнуту Натю, руку. А вона, наче крізь велетенську втому, сумно посміхнулася, глянула на Якіма й, не промовивши й слова, опустила важко руку... і на її очах появились сльози.

— Я сподівався, що ви зрадієте, а ви плачете. Виходить, що наша зустріч не всім приємна — збен-тежено й ніяково промовив Яким.

— О, ні!... Не в цім річ... Ходіте відділя.

Ната злегка взяла під руку Якіма і, спрямову-ючи в глухі вулички міста, зразу приступила до бо-лючих питань.

— Оля все розказала мені, але вашого дотер-мінового звільнення ніхто не чекав. Що маєте ро-бити, де живете й як себе почуваєте?

Яким коротко змалював своє останнє життя на волі, але чомусь про взаємини з Олею мовчав і про свої переживання також не все сказав. Ната нама-галася знайти якусь спільну тему, що змогла б за-хопити Якіма й вивести його з офіційности в їхній зустрічі. Розповідала детально про своє життя, про зустріч з Фокіним, про переїзд на Криворіжжя й про свою важку самотність. Для Якіма це все було ці-каве, просто цікаве й більше нічого. Навіть Ната зна-ла красу, її чудові форми тіла не тягли Якіма, як це було колись. Почувши від неї скаргу на самотність, він висловив їй своє співчуття і порадив чекати на чоловіка. Наті хотілося мати дружню розмову, при-знатися в своєму рішучому переломі в поглядах, від-купитися в своїй вині перед ним, але всяких на-тяків про це, Яким мов і не слухав. На пряме На-тине питання про його самотність, Яким відповів невиразно:

— Про це не думав. Найдеться людина для спільного життя — хай буде так. Я певен, що спо-

кою не найду, поки й животітиму. Кому буде цікаво зв'язатися з отаким суб'єктом?... В зв'язку з остан-нім призначенням хочу віддатися науковій роботі.

Ната важко зідхнула. Для неї стало ясно, як Божий день, що свій вплив на Якіма вона загу-била остаточно, а дружніх відносин не мати їм. Він їй не вірив. Тягар нового горя лягав на душу Ната.

Для Якіма вона жила свої свідомі роки, йому віддавала свої найдорожчі почуття, він був той ідеал і бог, до котрого вона прагнула, вона споді-валася з ним вкуні боротися на хвилях майбутнього життя, довести йому, на що вона тепер здатна, їй хотілося, щоб він против важкі її провини, щоб бачив, як любить вона Україну, на які саможертви для неї вона готова, але... у відповідь на це — аб-солютна байдужість, холодна мовчанка й ніяких надій.

Востаннє не зовсім обережно Ната порадила Якімові.

— Може це буде втручанням у ваше особисте життя, але від душі раджу негайно виїздити з Кри-воріжжя.

Якіма це штовхнуло, мов електрострумом. Всього міг чекати, але такої поради та ще й від Ната ніяк не сподівався. Це вивело його з рівно-ваги й він здивовано запитав:

— Чому?

— Справи розгортаються так, що під час по-точних масових арештів можуть зачепити й вас.

— Але відкіля вам стало це відомо? Ви ж

давню стали осторонь від... ну... таких таємниць — з явним недовір'ям до Нати запитав Яким. Тон його мови вона цілком зрозуміла й розпачливо відповіла:

— Звичайно, ніяких таємниць я не знаю й впевняти вас в абсолютній дійсності такого нещастя з вами, я не маю певних підстав, але в зв'язку з арештом Фокіна, я впевнена, що він при своєму зізнанні не обійдеться без вас. Зважте самі на таку ситуацію: чи слід вам лишатися на Криворіжжі, чи не краще було б зникнути з очей там, де й до цього часу найдуться прихильники Фокіна?

Яким подумав якийсь час, далі широко й вдячно потис руку Нати, а вона більш впевнено вела свою мову далі:

— Клянусь, що своєю порадою я бажаю вам лише добра. Може й через мене ви зазнали нечуваного лиха й горя, хоч безпосередньо я не була причиною його. Життя схопило мене в свій вихор так, що ні на одну хвилину не давало одуматись. Перелім зробила покійниця Софія. За її порадою я опинилася в спокійненькому глухому куточку, вирвалася із зв'язаних лабет НКВД, проаналізувала себе й стала на свідомий здоровий шлях життя. Весь рід мій загинув, друзів я не маю та й чи маю право їх мати, поки я не докажу своєї стійкості на ділі? Я сподівалася на колишню зустріч з вами, не відкидала думки про нашу дружбу, але й тут моє минуле висить тяжким тягарем недовір'я.

— Наточко, впевняю вас, що ви завчасно дійшли до такого висновку. Ми тимчасово збереглися

на обламках розбитого корабля. Кожну хвилинку нам загрожує небезпека й кожний з нас думав про свій порятунок. Ця ж випадкова зустріч не дає нам близько придивитися один до одного, ми не можемо впевнено сказати, що з нами сталося за ці п'ять років. До власного батька поставився з недовір'ям. Сподіваюсь, що це не остання наша зустріч.

— Дай, Боже, щоб так сталося — зідхнувши, промовила Ната, а по павзі продовжувала:

— Ідея, для якої я народилася у важких муках бруду й крові, не знаходить свого відгуку, нема ґрунту тепер для неї. Все, що було цінного в Україні, знищено, замордовано, заслано в Сибір, а останнє забите, затургане, мовчить, щоб тільки мати право дихати повітрям. Україна існує лише формально, а в суті — знесвідомлена, замордована, здекасована, залякана маса, потрібна лише для угноєння світової комуні та безборонного замаскованого визиску москалем. Дозвольте ж запитати, кому потрібні наші намагання, а зрештою, й життя?

Яким, що слухав уважно Натю, посміхнувся, очі його горіли незвичайними вогниками.

— Так, так, Наточко!... На цих руїнах воскресне така крицева сила, що її не переможе й сам сатана. Коли в таких же муках, як ти, народяться тисячі, мільйони, всі українці, то аж тоді прийде час перемоги. Всі тоді зазнають «щасливого раю». Ви ж в цьому русі святої непереможної еволюції, з'являєтесь піонером. Жити є для чого!

Ната злегка взяла Якіма за руки й чогось знову несміливо запитала:

— А в цій боротьбі, Якимцю, ти не лишиш мене? Яким мовчав, лише палко потис її руку.

Вони й не помітили в розмовах, як опинилися далеко за містом, на березі річки. Сонечко котилося до вечора. Якимові треба було спішити додому. В його голові зародилось так багато думок, що хотілося бути на самоті. Ната все таки залишилась для нього жінкою, придатною для інтимних спокус. Хоч вона зараз по-іншому дивиться на світ, але хто ж його розгадає? З надойдливою впертістю перед ним стояло три образи: Софії, Ната й Олі. Перші два викликали в нього певну суму спогадів, але лише при тій різниці, що Ната, красуня Ната, була джерелом зла й горя, а Софія — ласки й добра. Софія загинула, але на її місце стало двоє.

Вдома Яким застав заклопотану Олю. Невчасне повернення Якіма збентежило її чи, бува, не трапилось чого.... Яким розказав усі свої пригоди в місті. Оля й виду не показала, що згадана зустріч з Натого її неприємно вразила. Приділила більше уваги перебуванню на Криворіжжі. Як не підходили до справи, як не судили-радили, а виходило таки по Натаиному — треба виїхати. Єдиним місцем, куди була змога виїхати — це південь, до Чорного моря. Там жила Олина сестра. Чоловік її був на заробітній службі й, звичайно, на деякий час дадуть притулок і, взагалі, допоможуть. Важче було вирішити про залишення посади. Яким добре знав енкаведівський

принцип. Раз вони взяли його на особливий облік, то не так легко випустять із своїх пазурів. Довго міркували й стали на тому: Якимові треба вдатися до хвороби. Лікарі, бувші колеги Софії, могли ствердити особливо нервову недугу Якіма і визначити певний термін для відпочинку. На другий же день Оля й взялась за діло. Яким вийшов хворим і мав лікарську відпустку.

У відділі наросвіти навіть задоволені були такою вісткою, бо факультети та курси скорочувалися в інституті за браком педагогічного складу та відповідного контингенту студентів. Хоч не самого студента арештовували, а батька його або брата, все ж таки студент, безперечно, становився ворожим елементом і до інституту його й близько не підпускали. Заява Якіма була якраз у пору, відпустку він мав на невизначений час.

В ПЕДАГОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ

Через місяць Яким мав нове призначення до провінціального педагогічного інституту на викладання тих же фахових дисциплін. Море таки оздоровило Якіма. На роботі Яким тут стикнувся з великим браком викладачів. Згодом навіть довелося виконувати обов'язки начальника учбової частини та взятися за викладання таких дисциплін, що з роду не думав і не гадав їх викладати. Нічого не вдієш, — арешти тривали весь час. Доходило навіть до курйозів.

Директор інституту, що загальну освіту мав за початкову школу, але закінчив партійну школу підвищеного типу, в педагогічних справах зовсім не розбирався. Не помагало йому й перебування в партії з 1917 року, партизанське звання та пролетарське походження. Підвищувати свої знання не хотів та й завважало йому партійне навантаження, бо він же секретар партійного комітету при місцевому відділі освіти. А тут же відбувалася така першочергова справа, як вилловлювання ворожого елемента. Нічого й говорити про якусь там освіту. Хіба в ній головне?

Одного разу директор відвідував лекції викладачів. Зайшов на лекцію математики. Сів за задній стіл зі студентами та й слухає. Математик якраз забрався в глибини інтегральних числень і, не звертаючи уваги на начальство, гаряче з'ясовував студентам новий матеріал. Звичайно, ніяких марксистсько-ленінських стверджень інтегральні числення не вимагали, а тому лектор протягом всієї лекції не згадав ні про Маркса, ні про Леніна, ні про Сталіна, а про комунізм і словом не заикнувся. Студенти так захопилися слуханням, що на присутність директора не звертали жодної уваги. Це вивело з рівноваги пильне начальство.

Що ж це таке? Начебто я їм і не директор! Той без перерви вкляк в свої цифри та формули, а студенти, мов пошесть напала на них, водять олівцями в морі якихось цифр та не зрозумілих літер. Хоч би тобі одне слово зрозуміле про комунізм, чи про його вождів! Щось тут не те... Безперечно, пахне ворожим духом — нервуючись, думав директор. Звернувся до студента, свого сусіди:

— Ти комсомолець?

— Так, — швидко відповів студент, намагаючись не відстати від ходу лекції. Директор аж почервонів від такої байдужости. Глянув на годинник — лекція мала скінчитися. Дзвінок... і директор вийшов, а студенти загули, мов рій бджіл, також не звертаючи уваги на начальство. Від зла й люти ледве дійшов до свого кабінету й в ту ж хвилину викликав до себе математика.

— Што ето за построєніє лекції у вас? Где діялектіческій подход, абоснованіє? — зразу ж накинувся директор на бідного математика. Той, мов не зовсім зрозумів питання, запитав директора:

— Дозвольте, товаришу директоре, де ж саме я не дотримав діялектичного підходу, в якій частині лекції і в якому питанні?

— Где да где!... Што ви меня спрашіваете, как какова піонера? Самі должны знать. Во первих я не слышал ні аднаво слова о комунізме, о соціялістической стройке, где без математікі не абходітся, не гаварю о том, что ні адной цитати я не слышал із Маркса, Леніна і Сталіна. Ето, дарагой мой, есть вихалащіваніє науки от марксо-ленінскіх аснов, ето чисто буржуазний подход. Ето... ето, чорт знаєт, что такое!... Сколькo раз я требовал, что би каждая лекція імела шапку марксізма?... Вот, что ви скажете тепер на ето? — вже більше задоволено, ніж зле, звернувся директор до математика.

— Одне лише можу сказати, що марксівська шапка не завжди має пряме відношенія до інтегральних числень і в даному випадкові також. Я давав студентам поняття чисто математичних формул і, навіть штучно не міг вставити ні однієї марксівської цитати. Ци викликало б сміх студентів і було б опороченням самих вождів.

— Ах, вот как!... Ну, ладно, нагаварім об етом на педагогическом совете.

Директор взяв військовий кашкет, портфель і вийшов. Услід йому, спустивши голову, сумно вий-

шов математик. В його голові формувалася рішення простої задачі: чи арештують і коли.

Студенти іншого курсу були здивовані станом математика. Він завжди так чітко, яскраво й енергійно подавав науковий матеріал, а на цей раз змішував деякі поняття, пропускав, не закінчував формул, був кволий, начебто захворів на пропасницю.

Під кінець лекції студенти співчутливо запитали про стан здоров'я свого улюбленого математика. Той махнув рукою, нічого не сказавши.

Незабаром засідала й педагогічна рада. Директор, як водиться «разделал» математика, пришив йому правий ухил, ворожу ідеологію, поставив на голосування і... більшістю голосів пропозиція директора пройшла. З цього часу математик став «ворожим елементом», «правоухильником» і чекав, що буде далі. Може б трагічного кінця й не було, але математик в колі друзів, розказуючи про свою пригоду, назвав «марксівську шапку» не шапкою, а ярмулкою. Як воно дійшло до НКВД невідомо, але математика арештували й вістку про нього чули аж з Колими.

Були й іншого порядку курйози. Педагогічний склад інституту наляканий випадком з математиком, до того ж будував великі «марксівські шапки», що ледве з ними справлялися до кінця лекції, а фактичного матеріалу з тієї або іншої наукової дисципліни майже не торкалися. Весь інститут обернувся в установу вивчення марксизму, ленінізму і т. ін. Фактичні знання катастрофічно падали, студенти становилися

високими політичними знавцями, але були неукми-фахівцями.

Директор інституту тріумфував. Ворожі елементи викриті, кожна нукова галузь переведена на марксівські рейки. Тепер до нього ніхто не підкопається, хай хоч сам комісар освіти приїздить.

Одного разу, таки й справді, навідався інспектор з комісаріату освіти. Як водиться, почали відвідувати лекції професорів. Чомусь в першій мірі взяли природничий факультет. Відвідали якраз основного викладача факультету. Це був доцент природничих наук, тимчасово декан факультету, молодий ще віком і недавній член партії, неймовірний кар'єрист, підлабузник, нахаба й жахливий хам. Довідавшись від директора про час відвідин його лекції, старанний доцент побудував таку «марксівську шапку», стільки навів цитат, послань з Маркса, Леніна, Сталіна, що тільки приходить та слухай. Якраз і тема така підвернулася, як еволюція за Дарвіном.

Слухає інспектор і директор лекцію, а бідний доцент аж заслинюється та все про Маркса, Леніна, Сталіна — і цитати їх читає, дифірамби про їх геніяльність, мудрість кожної хвилини сипле. Дійшло до того, що директор від задоволення був на третьому небі, але під кінець лекції помітив, як інспектор невдоволено скривився. Уже дзвоник і про перерву нагадав, а доцент іще не виліз з «марксівської шапки». Кинувся до фактичного матеріалу, переплутав людину з мавпою, нарешті мавпу з Марксом, Леніним, Сталіним і вийшло, що всі вони мавпоподібні.

Студенти стиха, приховано сміялися, інспектор розпачливо махнув рукою та й вийшов, а за ним і директор, мов той цуцик із спущеним хвостом. Чим не вдовольнився інспектор, чого сміялися студенти — так і не зрозумів директор. Одне було йому ясно, що трапилась якась неприємність. Зауваження природникові зразу не зробили, справу перенесли на засідання партійного комітету. Ось тут, як сніг на голову, інспектор звалив усю вину на директора інституту. Само-собою, відповідно навів критику лекцій природника та інших професорів. Окремі бесіди з професурою, з начальником учбової частини спрямували ще більше інспектора до твердої думки, що головна вина не в професурі, а в керівництві. Щиро бажаючи виправити хиби інституту, інспектор в своїх актах занотував прохання до комісаріату освіти про зміну директора інституту. Районовий партійний комітет не погодився з висновками інспектора й апелював до обласного партійного комітету. Інспектор поїхав, а справа із зняттям директора затяглася.

В цей же час доцентів-природникові приписують лівий ухил, виключають з партії, а згодом і арештовують.

Неспокій Якіма значно збільшився. Він чекав арешту з дня на день. Лише великий брак педагогів, неможливість заміни його, відтягали час арешту. В інституті доводилось працювати з раннього ранку до пізньої ночі. З 52 адміністративного й педагогічного персоналу лишилося 28, а то все було арештоване, заслане, звільнене з роботи. Серед сту-

дентів також були арешти цілими групами. Тут підло діяли верховоди студентського молодняка: наклепи, доноси, брехні, товариська зрада, шпигунство і т. п. Ділова наукова напруга підупала остаточно.

Навесну 1938 року в одній аудиторії інституту зібралася група студентів, готуючись до практичних занять в молодших та старших класах десятирічної середньої школи. Минулорічні підручники, хоч були названі стабільними, але значну частину їх було таки видучено. Студенти розглядали нову читанку для другої класи. Найпильнішу увагу звернули на портрети вождів. Звичайно, всі вони були знайомі студентам, за винятком одного у військовій уніформі. Кого вже не розпитували серед студентства — ніхто не знає, а до політичних своїх керівників боялися звернутись, щоб не пришили будь-яких ухилів. Ось вбігає студент Жабокрицький. Це був відмінник, він повинен знати. До нього й звернулись:

— Чи не знаєш чий це портрет?

— От, чудаки, ще й думають!... Це ж Пілсудський.

Як Пілсудський, то й Пілсудський. Пожартували, посміялися й на цьому закінчили. На другий день студент Бідик провадив практичні лекції з другою класою. Роздав дітям читанки, наказав їх берегти й почав знайомити з читанкою: що на обкладинці, що в середині. Портрет військового назвав Пілсудським. Перевірив засвоєння й упевнився, що діти в цілому знають вождів, а особливо військових. Дав завдання до читання на домівці й справу вважав за-

кінченою. Але зовсім вийшло не так. Справа не закінчилася, а лише почалася. Діти розійшлися по домівках, почали хвалитися батькам новими читанками, малюнками, портретами в них. Безумовно похвалилися й Пілсудським. Батькам що?... Хай буде Пілсудський. Але найшлися батьки «партейні» — вони не повірили в авторитет учителя своїх дітей. Один з таких «партейних», що знав військового із служби у війську, взяв читанку під руку, а дівчину свою, ученицю, за руку та й пішов до комуністичної «ячейки».

Трапилося таке, чого в інституті зовсім не сподівалися.

Почали допитувати школярів, піонерів, засідати, радити й під кінець у місцевій газеті з'являється велика стаття:

«Зграя шкідників у педагогічному інституті».

Наслідком цього всього сталося, що групу студентів арештовано, а відмінника Жабокрицького, що так невдало пожартував, в скорім часі розстріляно.

Чимало було трагічних подій в інституті, а ще більше навколо нього. «Чорний ворон» літав з вулиці на вулицю, вихоплюючи по десять-двадцять осіб щоночі.

На ранок лише почувте стриманий боязливий шепіт сусідів поміж собою, мовляв, того та того забрали, а надвечір позамикаються в хатах, прислухаючись чи не гуде «чорний ворон».

Яким з Олею начебто звикли до такого стану. Ось уже декілька місяців переносять це невиразне

положення, почувавши себе поміж ковадлом та молотом. Яким за роботою й не помічав, як котився час, Оля господарила, готувалась стати матір'ю, а тут ще й учитись забажалося. Вступила на вечірній відділ учительського інституту і всі зусилля прикладала, щоб не відстати від своїх товаришок.

18 червня 1938 року Яким прийняв останні заліки від студентів. Прийшов додому та й каже Олі:

— Ну, тепер наступив переламний момент. Протягом найближчих тижнів, як не візьмуть, то будемо жити. Може ж забули, або схаменулися. Час вже ж покласти край цьому божевіллю. Що вони зробили з інститутом?... Руїни одні лишилися.

Оля чомусь була впевнена, що загальне нещастя їх не торкнеться і щиро заспокоювала Якіма.

— До цього часу в справах інституту не закидали тобі ніяких дорікань. Може ж Господь Бог змилосердиться над нами. Хіба ж мало ти переніс страждань та поневірянь?

Отак побалакали, полюбовалися маленьким Бориском, що як янголятко виглядав з коліски та й полягали спати.

О годині першій чи другій чує Яким кризь сон, як хтось уперто стукає у вікно. Піднявся, запитав. Виявилося, що це був завідувач господарством інституту. Пригадав Яким, що директор зараз відсутній, а тому нема нічого дивного, коли звертаються до нього, як до заступника учбової частини. Відчинив двері, глянув, аж надворі їх декілька та ще й озброє-

них. Стало ясно — приїхали за ним. Тривало декілька нервових хвилин, а далі Яким спокійно спостерігав, як робили обшук, як розкидали його дорожню бібліотеку, як топталися енкаведисти своїми брудними ногами по ній. Оля вся в сльозах, готувала в дорогу їжу та білизну. Глянув Яким на неї, стислося йому серце і він подумав:

Оце тобі, моя пташко, і законний шлюб. Даремно рятувала ти мене від смерти.

П І Д Д Р У Г И М А Р Е Ш Т О М

Мури НКВД зустріли Якіма, як і в перший раз. Допити й зв'язані з ними надлюдські знущання, заповнювали все і всіх. Загальна паролія: «Ліш би человек, а дело найдьом» — лишилася в силі й до сього часу. Щоденно «чорні ворони» привозили нещасних, невинних ні в чому советських громадян. Через день-два їм пред'являли такі чудодійні звинувачення, що тільки руками розведе кожний бідолаха та очима божевільно закліпає. То дарма, що вгинається — посидить місяць-два-п'ять, рік, доведуть до стану «ходячево трупа» і все ж таки підпише протокол допиту, що завчасно заповнений слідчим. В залежності від фізичної сили, від сили волі в'язня тривав і термін слідства. Тортури застосовувалися поступово, як фізичного, так і психічного впливу. Хто витримував усі муки, того кидали до поодинокій камери, підіймаючи щоденно температуру в ній до максимум і знижуючи до мінімум. Витримає, не помре — без протоколу засудять. Яким і на цей раз вирішив брехливих наклепницьких протоколів не підписувати. Краще смерть, ніж ганебна брехня. Та й що йому

смерть?... Він радісінккий був би їй. А отже не йде, відцуралася від нього. Всі муки переніє нової голоти, а зараз ось сидить в камері спеки та холоду. Скільки пробув Яким у цій камері — сам не знає. Опритомився лише в окремій кабіні «чорного ворона».

Кудись везуть — подумав.

Дорога тривала досить довго. Заклякли ноги, руки, а в спину й груди шпигало, мов ножем. Розігнутися, або хоч повернутись і не думай, бо кабіна, як собачник, так тісно охоплює свою жертву, що дає можливість тільки вмерти. Витримає в'язень — йому краще, бо буде жити, а не витримає — енкаведистам краще, викинуть без мороки в яму, більше не будуть возитися.

Погляди на вартість людини тут усталено давно: це сміття, гній. Може повірите в ціломудренні слова «отца народов», що людина — найбільший скарб у світі?... Гай-гай... як ви швидко зневіритесь. Поживіть, придивіться лише навколо й тоді переконливо скажете: «Брехня, найнахабніша брехня!».

Яким опинився в Одеській в'язниці серед політичних в'язнів. Товариство в його камері було досить культурне: професор математики Одеського університету, років 70, професор природничих наук з місцевого педінституту, два поважних капітани далекого плавання, три інженери-технологи, командири полків, дивізій з червоної армії і... нарешті заступник наркома земельних справ України.

Швидко звиклись, потайки грали в шахи, доміно,

читали старі газети, вели фахові політичні бесіди. Щиро ділилися передачами, з'єднувались через азбуку Морзе з сусідніми камерами, узнавали новини й, як особлива подія дня, було прийняття «баланди» два рази на день та несолодкого чаю зранку.

Не раз були випадки, коли сторожа несподівано, негайно, таємниче й суворо робила пильні обшуки. Кляцнуть вмить двері, відчиняться, а там декілька озброєних надзорців. До камери зі зброєю бояться заходити, щоб не вихопили її в'язні. Здалека командують:

— Вистроїтеся на аднаму!

Вилаштуються, як звелено.

— Раздется до гола!... Вийті с камери!

В'язні виходять, тремтячи. То байдуже, що надворі стоїть січень чи лютий. Декілька надзорців зайдуть до камери, перевернуть все уверх ногами, заберуть заборонені речі, як от: гроші, газети, доміно, гвіздки, голки і т. п. Потім вийдуть до коридору, скомандують підняти руки та відкрити роти, обдивляться, а далі накажуть нагнутися до землі, заглянуть у соромні місця й, коли там найдуть щось підозріле, то ще й палочкою в середину полізуть. Хворі на геморої найбільше набиралися лиха. Здебільшого на цьому й кінчався обшук, але не припусти Господи, коли найдуть ножа, хоч би й блищаного, тоді починають допитуватись чий саме. Всі мовчать та й хто зважиться видати товариша? Цього клятим садистам і треба. Кинуться з брудною лай-

кою на людей і б'ють аж поки більшість звалиться з ніг, а потім заганяють прикладами до камери.

Пройде якийсь час, забудеться лихо, знову, нароблять в'язні з хліба й шахи, і доміно, а газет дістануть через «баландиста», віддаючи йому за чергою штани або сорочку, а то й інше щось вартісне. Прогулянкою рідко турбували, а також і лазнею. До вошей звикли та й розвагу вони дають.

Якимове вбрання розлізлося зовсім, висіли одні лише «грєндзлі» та торочки. Попідв'язував їх, щоб не конче було видко непристойні місця. Отак і ходив на допити до слідчого, на прогулянки й в камері був таки не зовсім голий. Дяка Богові, хоч пальто захопив з собою — є чим підстелити й вкритися від холоду. Особливо допікала цементова підлога взимку. Від ревматизму було й рук не підняти. Та дарма, до всього звикає людина, звук і до цього. Передачі Якимові були заборонені, як «злостно не раскаевшемуся», але все таки жив: то «баландичка», то сусіди поділяться куском хліба. Хоч в очах було жовто і на ногах ледве стояв, а все ж таки не помирав і брєхливих протоколів не підписував.

Прошло так з півроку, а Якіма й разу не виклигали на допит, начебто й забули, що є такий на світі.

Якось одного ранку, швидко кляцнули камерні двері й Яким почув:

— Кто есть на букву Х?...

Він збентежено назвав своє пірзвище.

— Вихаді с вещами!

Збиратися було нічого. Кинув товаришам на прощання головою та й вийшов з загадковою думкою в голові: «Куди ж це?».

«Чорний ворон» на цей раз недовго тримав Якіма в своїх кігтях. Через 15 - 20 хвилин він був у просторій та чистій камері при Одеському НКВД. Його зустріли досить чемно, вже не били й не лаяли. Повідомили, що його справа має переглядатись вдруге, попереджаючи одночасно про щирі зізнання, бо від цього залежатиме його будучина. Яким охоче взяв на цей раз папір і приступив до писання свого зізнання. Писав день і ніч, протягом цілого тижня. Слідчі зраділи надзвичайно й навіть їсти наказали давати йому краще. Деталізуючи, Яким замість сподіваного слідчими широкого зізнання, подав повну й яскраву картину стану педагогічного інституту, як однієї з вищих установ советів. Не вагаючися, заченив дійсних винуватців зла, і керівників, і партію, і саму систему советської влади, советської освіти. Зробив висновок, показав свою питому вагу й місце, як советського науковця й нарешті додавив:

— Робіть зо мною, що хочете! Я сказав усю правду, якої ви від мене так криваво вимагали.

Кинувся слідчий читати, звелівши Якіма відвести до камери. Днів декілька не турбували його. В камерах ходили вперті чутки, що в НКВД наступив якийсь перелім. Дейкали окремі в'язні, що навіть повертають з далеких таборів на переслухання. Один новак, що недавно попав до камери, повідомив і про таке, що самого наркома НКВД Єжова усунули

з посади, невідомо де подівши. Звичайно, всі поставилися до нього з недовір'ям та підозрою.

— Чи не шпигуна нам надіслали, або й провокатора — говорили поміж собою.

Викликали знову Якіма до слідчого.

— Ви єсть не ісправимий контр-революціонер. Находясь в застенках НКВД, ви всьо же виступаєте протів партії і правительства. Органи НКВД ето учтут, а собственное признание прийдётся писать! — такий висновок зробив слідчий.

— Зізнаватися мені ні в чому. Всю правду я написав. Брехати не маю наміру. Краще смерть, ніж ганебний пасквіль на себе й на своїх близьких. Вважаю, що дійсно народній владі краще, коли їй пишуть і кажуть правду — відповів спокійно Яким.

— Ну, ну!... Забиваєшся, сволоч, где ти!... Вон атеюда!... Убрать ету мрязь! — до неймовіри роззлився слідчий.

Якіма відвели до камери і тієї ж ночі відвели до в'язниці. Це була остання зустріч Якіма із слідчим НКВД. Майже до кінця 1939 року просидів Яким у в'язниці. Нарешті викликали на суд. Присудили рік суворого ув'язнення, а що Яким перебував більше року під слідством, то було зараховано йому в термін покарання. Несподівано для себе, Яким знову опинився на волі.

**

Куди йти?... Що робити?... Де шукати свою долю?... Та й чи надовго ця воля й кому вона потрібна?... Однаково нема її і в цих мурах і в цих просторах советського краю — гірко, важко думав Яким, стоячи під брамою Одеської в'язниці.

Була пізня ніч. По вулиці де-не-де миготіли людські постаті, боязко поглядаючи на темні, німі й страшні мури в'язниці. Нанів спорожнілі трамваї швидко зупинялися коло в'язниці й, не викидаючи пасажирів, ще швидше бігли по вулиці. Зрідка ліхтарі кидали тремтяче світло на мури. Тихо, мов у домовині. Дощик недавно пройшов — холоднувато. Яким змерз, дрижав. Накинув на себе пірване засмальцьоване пальто, оглянув себе і аж злякався. На людину він скидався дуже мало. Сіре волосся густо вкрило голову, а борода неприємно нагадувала про свою, досить солідну наявність на обличчі. Черевики розлізлися остаточно, а над ними висіли штани, а торочки, показуючи голі ноги. Через відхилени та дірки пальта, було видно не сорочку, а брудне тіло, що уперто випиралось кістками.

Як його показатись між людей в отакому вигляді? — промайнула думка, а вслід за нею знову подумав: скінчити цю комедію животіння. Он і трамвай так швидко котиться... Одна мить, лише одна мить... Кинутися — не будеш думати, гадати, не соромитись і, головне, не відчуєш цього страшного тягару життя.

Ним володіла не логіка, а змучена душа. Вона струмом невиразного чуття надхнено шептала: «На те воля Божа», «Путі Його незбагнені», «Неси цей

хрест до кінця». Потім... милий вплив, добрий образ Олі, маленького Борисика, що як янголятко простягав до нього ручки й... випаровувались в його намірах поривання до смерті.

— Де вони зараз?... Де їх шукати?

Здавилося ще міцніше серце болем і тугою за ними. Пригадав, що недалеко від міста живе сестра Олі. Єдиний вихід спрямувати туди. Зорієнтувався, в який бік їхати й, будь-що-буде, підійшов до трамваю. Осіб з десятків було порозкидано у всіх кінцях вагону й на Якіма, що примостився біля східців, не звернули особливої уваги. Це не вперше на цій зупинці з'являються такого виду пасажирки. Кондуктор підійшов та лише запитав:

— Куди вам треба їхати?

— Я хочу попасти до Слобідки, але в мене нема грошей на трамвай. Я звільнений з в'язниці.

Кондуктор пояснив на яких числах Якимові доведеться пересісти, а за квиток нічого не сказав.

О годині четвертій ночі Яким постукав у знайомі йому двері. Зразу почувся жіночий голос та й зник. Але голос був такий близький та знайомий, що аж не вірилося. Хіба Оля тут? Сміливіше постукав — обізався чоловічий голос, але його не пізнав. Називав своє ім'я, прізвище, відкіля і як прибув, але двері не відчинили. Пройшло так з півгодини й Якіма з підозрою, обережно впустили в двері. Оля перша кинулась, але з жахом і криком одвернулася.

— Ой, це ж не він!... Йй Богу, не він!... Це якийсь старець!... Але далі, при світлі, мовчки, пиль-

но-пильно вдивляючись Якимові у вічі й раптово, розпачливо, викидаючи біль душі, крикнула:

— Якимцю, що ж вони з тебе зробили?

Заплакала, заридала, кинулась Якимові на шию, відхлинувши на його грудях. Він спокійно гладив її по голові, сльози зрідка когилися з його очей. Картина зустрічі тривала декілька хвилин. Далі Яким привітався з усією ріднею. Виявилося, що в пошукуваннях Якіма, Оля з батьком довгий час пробули в Одесі. Нічого певного не змогли добитися, але й категоричної відмови також не мали. З дня на день обіцяли їм прийняти передачу, дати побачення, але все відтягали.

Оля весь час не відходила від Якіма. Розпитувала про різні дрібниці, про важкі тортури енкаведівські, про стан здоров'я і чого тільки не питала. Про свої скитання також розповіла: як її вилучили із списків студентів, як викинули з квартири, як в роботі відмовили їй навіть грошей Якимових з ощадної каси не дали. Спасибі братам та батькові, що не відмовилися дати притулок при лихій годині. Бідність та злидні зустріли Якіма. Кинувся дістати працю, але весь час з якогось приводу вільних посад не траплялося. Нарешті Яким спромігся дістатися до обласного міста. Тут при великих ваганнях та перевірці НКВД погодилися його відновити на посаді в попередньому інституті, але не для викладання фахових дисциплін, а російської мови та літератури.

НА ДІІ ТА ПЛЯНИ НА БУДУЧИНУ

Яким знову взявся до відновлення свого життя. Певности в завтрашньому дні, як і раніше, не було. Така вже доля його. Хіба він один такий?... Всі такі в цьому «щасливому раї». Під час важких безсонних ночей в Якіма вишлювали думки, що окрилювали його подіями на будучину. Логічні міркування не раз приводили його до висновку, що скоро чи пізно, а життя прямує до велетенських сутичок Сходу з Заходом. Пожежа, що почалася на далекому північному заході, розійдеться на весь світ. В цьому Яким навіть був переконаний, в цьому й знаходив мету життя. Щоб він віддав за те, як би мав пару відвертих щирих однодумців, друзів. Советська атмосфера насичена так зрадою, шпигунством, що й рота не відкриєш для висловлення наболілих думок.

Час ішов. Надійшла й зима сорокового року. Яким в своїй роботі активності не виявляв. Як звичайний педагог советського вищого учбового закладу готувався до лекцій, будував помірковані, «марксівські шапки», акуратно відчитував лекційний матеріал, а поза цим офіційним обов'язком мовчав. В

колі колег і знайомих також мовчав. Курив і мовчав. Це увійшло навіть у звичку. Досить часто своєю мовчанкою виводив Ольгу з рівноваги.

— Ти хоч зо мною та з дитиною побалакав би. Начебто у тебе в'язниця й мову відняла — сердито скаже Ольга.

— Мовчиш — сімох навчиш. Зовні спокійно відповість Яким та й знову мовчить, думає та курить. Оля не витримає, підійде, приголубить його і ласкаво забалакає.

— Знаю, відчуваю, Якимцю, твої душевні бо-лі, але я хотіла б хоч трішечки розвіяти їх та й мені буде легше й спокійніше, як почую від тебе твої думи-муки.

Яким посміхнеться злегенька, обійме ніжно її стан, посадить коло себе, подумає ще якусь хвилинку й тихо, мов крадучись, почне:

— З тобою, мій друже, щохвилини радий розмовляти, вилити перед тобою свої одинокі думки, свій сум, але людей я ненавиджу й боюся. Вони й тільки вони здатні спричинити стільки горя своєму ближньому, що й не можна цього уявити. Мовчу ж я при тобі лише тому, що це вже увійшло в звичку. Я живу сам з собою. Живу окремими своїми мріями, надіями, що й тримають мене на цім світі. Чим більше я думаю, чим більше вкладаю логічних міркувань, тим більше я переконуюся в реальності своїх надій. Советський режим простує до свого занепаду.

Промовивши останні слова, він боязко оглянувся навколо, а очі його загорілися вогніками, що були такі знайомі Олі з давніх часів. Вона прилине до нього, кішечкою вмотиться на його руках, а очей своїх і на хвилинку не відведе від нього. Якимів запал захопить всю її увагу, почуття, вони обидвоє живуть єдиним прагненням душі. Мова Якіма, мов струмок, котиться далі та далі.

— Вони поїдають самі себе. Вони наближаються до безвихідного становища. Знищили віру в Бога, усунули стару мораль, а що ж дали замість них? Віру в майбутній «рай» комуні?... Самопожертву ради його?... О, як же ж це все дуже майбутнє й невизначне!... Людина своїм розумом одухотвореним, душею безупинно прагне до Вищої Духової Сили, але її упевняють, що нема ніякої психічно зформованої душі, а є лише відображення свідомости земного буття, що кінчається зі смертю людини. Нема ніякої Вищої Керівної Духової Сили і, в той же час, не можуть відкинути, що психіка людства має єдиний центр духового життя, до якого й прагне в тій або іншій формі. Вони вбачають в людині тільки фізичну істоту в той час, як увесь сенс людського буття полягає в регулюванні, перемаганні душею тваринних інстинктів, що утворює надзвичайну радість, ради якої людина нехтує насолодами матеріяльних благ. Прикладом цього може бути незчисленна кількість мучеників за віру в минулому й тепер. Без душі нема й людської особовости, бо таку складають не сума харчування та розмноження, а сума

вольових дій, понять, здатностей, смаків. Душа цим властивостям надає певний порядок, дає розумові можливість сприймання зовнішніх образів, вкладає поняття добра, правдивості, краси, істини, складаючи, таким чином, єдність і цілість особистості людини. Комуністи, не визнаючи Вищої Сили й душі, знеособлюють людину й зводять її до стану тварини, а практика советського буття якраз тепер починає доводити, що духового життя людини нічим і ніяк не підміниш. Час брехні й затуманення пройшов. До того ж знеособлена праця ніякої радості не дає, яка б то не була користь від колективу. Частина советської людности, що не має достатньої духової розвинености, скотилася до тваринного стану, але значна частина міцно тримає свої духові надбання, хоч би й нелегально. Перша частина, очолювана комуністами, є чисто советськими людьми. На шляху свого поступу вони руйнують релігію, мораль, відкидаючи сім'ю, шлюб, родинний побут, обрядовість народні звичаї. Всіма засобами вбивають суть національного буття, а всякі прагнення до особистої власности карають смертно. Так, мандруючи шляхами марксизму, людина заходить в глухий кут, міняючи водночас і самі його принципи. Ідеї колективізму, майбутнє щастя комуністичного суспільства, радості колективної творчости, становляться вузькими, невиразними, незахоплюючими, не життєвими. Як бачиш, моя голубко, в наявності повні ідеологічні суперечности.

— Так, тепер для мене цілком зрозуміло, але

чому вони нищать, мордують невинних людей? Що це їм дає?

— О, в цьому то й головне!... Застосовуючи так звану марксієвську теорію класової боротьби, вони всі свої хиби зразу звалювали на класових ворогів, а не вистачило їх, штучно створили ворогів народу. Кров'ю цих нещасних реабілітують себе перед темними масами та знищують можливий їм опір.

— Боже ж мій, до якого ж це часу буде?... І так уже можна мільйонами рахувати замордованих, засланих на Сибір, а скільки лишилося бідних сиріт, удов?... Хіба не бачить цього весь світ?... Чому вони дозволяють таке свавілля якоїсь купки пройдисвітів?

— Весь світ дійсного стану в нас не знає. Советські керівники так себе ізолювали від інших держав, що до правди добратися їм неможливо. Лише тоді решта світу довідається, коли буде повалено залізний мур ізоляції. Це може зробити лише війна. Період воєн почався. Бог його знає, які тільки розміри вони наберуть, але це може покласти край червоній деспотії. В цих війнах стикнеться культурний і цивілізований Захід з диким азійським Сходом, переконається в його жахливому свавіллі, на власні очі побачить нікчемність і абсурдність практики застосування заплутаних ідей комунізму. Советські під'яремні люди матимуть змогу глянути на Захід, але не облудними очима.

— Страшно становиться від цих слів. — задумливо сказала Оля. Уяви собі: скільки то людей загине в цих війнах!... А, може, й тебе не мине ця доля.

— Я тільки й чекаю першої нагоди взяти зброю в руки. Чесно вмерти в бою за волю вітчизни, за волю свого народу — це найбільша честь і слава, яка тільки може бути для українця. Вигнати варварів, кров'ю їхньою напоїти українські лани!... О, от тоді я задовольнюся, тоді я повернуся до повного життя.

— Пригадую, Якимцю, твої розповіді про боротьбу в Україні за часів визвольних змагань. Як важко й криваво довелося виганяти з України цивілізованих і нецивілізованих сусідів. Чи не трапиться й тепер так?

— Ти маєш рацію. Історичні помилки повторювати не треба. Війна — це запальник до повстання братніх народів на чолі з українським народом. Хай це не буде в наступній війні, але це буде остаточною у другій війні.

В розмовах подружжя наступила мовчазна павза. Обидвоє впорядковували свої думки. Борисик, що спав на ліжку, занепокоївся, покликав до себе маму. Оля підійшла до дитини, а Яким заходив нервово по кімнаті й, мов сам з собою, заговорив:

— До того часу, поки ми не позбудемося цього фіно-азійського братерства москвинів, кров українського народу не перестане точитися. Вони — наші злодавці протягом декількох століть, вони створили в себе червону чуму, занесли в наш край і розкидають цю заразу на цілий світ. Час уже зрозуміти цю небезпеку всім народам і час уже покласти їй край. Інакше захлиснеться в крові Європа, Азія й цілий світ. Нога вандала енкаведиста своїм московським

личаком стане на найцінніші пам'ятники світової культури й цивілізації. Черета диких азійських буйволів і бізонів забуває на обидвох півкулях, насаджуючи свої хижо-тваринні закони, аж поки й сама себе не знищить. Треба бити на сполох, треба гукати на весь світ, треба користатися будь-якою нагодою, треба збирати все, що збереглося серед нас вольового, здатного боротися за волю рідного краю, за Бога, культуру й цивілізацію.

Яким нервував, підвищував голос і, мов скликаючи вірних друзів на останній рішучий герць, розмахував руками. Зараз він не помічав: ні Олі, ні дитини біля нього. Забув оточення, весь був у собі, в своїх думках, в своїх чуттєвих пориваннях.

Оля, приславши Борисика, підійшла до Якіма, тихо, спокійно й ласкаво почала заспокоювати його:

— Якимцю, годубчику, заспокойся!... Ще хто почує... підслухає. Хіба зараз довго до лиха? Сядь зо мною та побалакай, розкажи щонебудь з минулого або і в будучину спокійненько, практично заглянемо.

Вона посадила його біля себе, заспокоїла, приласкала, а Яким, мов та дитина, покірливо слухав її, все ще перебуваючи в своїх думках. Йому здавалося навіть, що біля нього не Оля сидить, а його порадиця, надхненниця бойових часів, Софія. Відповідав пасивно на Оліні ласки, у відповідях перелікшувал ім'я, називаючи Олю Софією, але поступово приходив до рівноваги.

— На що ж ти зважився?... Що маєш робити спочатку?... Чи достатньо ти продумав конспірацію

дій?... Та й з ким можна зв'язатися? Сам ти нічого не вдієш.

— В найближчий час маю поговорити з нашим старим батьком, послухати його поради, зважити сукупно ситуацію останніх днів. Він, досвідчена людина, звичайно, може багато корисного внести в мої наміри.

— Цілком правдиво. В тебе ще й до цього часу лишилася твоя козача гарячковість, а до того ще й нервовість з роками та лихоліттям добавилась. Ясно, поради батька конче будуть тобі потрібні. У відданості його не може бути ніяких сумнівів.

Ділові розмови більше не в'язалися. Пізній нічний час нагадував про сон та відпочинок.

За своїми плянами-надіями Яким не зчував, як і заснув. На наступний день такий же мовчазний, байдужий, з цигаркою в роті, пішов до інституту віддчитувати чергову «маркєівську шапку» перед байдужими до неї студентами.

ГЛУХО, АЛЕ ВПЕРТО ПРОТЕСТУЄ НЕВІЛЬНИК

Забрєніло теплом весни 1941 року. Господь Бог послав на диво чудодійні весняні дні. Теплі дощі змінилися ясною лагідною погодою.

Селянство з ранку до пізнього вечора перебувало в степу, орючи та сіючи колгоспні лани.

Бригадири бігали попід вікнами кожного вечора та кожного ранку, вдосвіта, виганяючи якомога більше людей до роботи. Сьогоднішнє завдання колгоспів не абияке. «Ні одного не засіяного кланта землі!». «Всі на весняно-польові роботи!», «Держава жде від вас хліба!» і так далі, і так далі. Всі ці крикливі гасла завершувалися посиланням «на геніального і мудрого вожда, учителя, друга, брата й батька ошасливленого селянства».

Нічого не вдієш, треба йти. Кидай свій городець копати, кидай печене й варене, в брудній сорочці лишайся, а проте йди, бо як пришиють тобі саботаж, то й світові та рідним дітям не будеш радий. З отакими думками поспішало селянство до колгоспних дворів, стримуючи в собі десь глибоко ненависть і злобу до всього того, що звалося колгоспним.

Сіяли, але чи була вневненість в тому, що це буде їхнє?... Сміх і питати. В селі й мала дитина знала, що їм грами дадуть на трудодні, а останнє — державі.

Такого кріпацтва й февдали-пани не могли придумати колись.

Про міжнародню політику селянство та робітництво знало лише те, що писали советські газети, про що кричали комуністи на зборах та сповіщали репродуктори. Але більш свідомі не раз перекидалися думками.

— Дивно та й годі. Місяців кілька тому, то тільки й чуєш лайку фашистів від усяких промовців на зборах, а тепер мов язика їм прикоротило.

— Це ще не все! — прилучиться другий, що, видно, дещо чував. Кажуть, Молотов велику дружбу з ними завів, бо договора сильного підписав. Вже вони не вороги, а приятелі. Не тільки вони самі їх не лають, а й усім людям заборонили називати німців фашистами. Оце ж не знали, куди нашу кривавицю, наш хлібець, вивозити, то й знайшли місце. Польщу спокійненько поділили, а тепер мовчать і писнути бояться, бо й війни з ними страшаться. Та мудрий німець і хліб забере й шкоди наробить.

— Що, то по-вашому, війною піде на нас, чи як?

— Без сумніву. І війною піде, і край наш зруйнує, бо не буде німець чекати на свою лиху годину, поки совети очухаються після попередніх воєн та на нього нападуть!... Так і знайте, що тиша буває перед бурєю.

Зідхне важко співбесідник, потайки перехресться, звертаючись до Господа Бога, нашого єдиного Спасителя.

— Милосердний Боже, пошли своє велике чудо! Скинь Ти з нас нестерпне ярмо червоного сатани. Гіршої недоленьки, може ж, не буде, може ж, таки чужі люди не додумалися до такого «соціалізму», як у нас.

— Без волі Божої нічого не буває. На Бога треба надіятися, а самому не хибити. Коли Бог проти сатани, то й нам не буде гріха стати супроти сатани.

— Як то саме?

— Просто й звичайнісінько. За що будемо воювати?... За грами, за рабство, якого й світ не знав? За сльози, кров і муки українського народу?... За панування над нами чужинців?... О, ні!... Ми прийшли до цього висновку через найтяжчі муки й жертви. Нас не обдурив, як двадцять років тому. Треба сказати правду своїм синам, братам, батькам. Воювати за них ми не станемо. Будемо будувати свою долю. В своїй хаті — своя й правда.

Погомонять отак селяни, боязко оглянуться навколо та й попростують кожний у свій кут, несучи з собою свіжі думки та надії.

З кутка в куток, з села в село, з міста до міста котяться тихими струмочками думки й надії під'ярмного народу. Напруга чекання вирішного моменту стає гострішою та гострішою. Гнів народу, страшний гнів, набирив нечуваних розмірів, опановував совет-

ський державний апарат, захопив армію, розколював моноліт комуністичної партії. Варто було підпілля кинути незначні іскорки, щоб разом із світовою завірюхою зажеврився, запалахкотів вогонь народної помсти на голови своїх катів.

**

Ідучи ранком на працю до інституту, на центральному майдані провінціального міста Якимову увагу приковали слова, написані фарбою на дощечці, прибитій до стовпа:

«Прощайте, добрі люди, не судіть мене за наглу смерть на цьому стовпові, бо вимоги такі не по силі мені: м'ясо дай, яйця дай, а пир'я продай, замість зерна — довгоносики довбай».

Глянув Яким на високий телефонний стовп, аж там угорі на мотузці висить сердешна курка, що дійшла до такого «щасливого життя». Худа, обціплана, синьою шкірою та кістками так і світить.

Гурт міліціонерів стояв навколо стовпа, а один з них уже добрався до цього символічного ворога советів.

Люди не збиралися в гурт, боялися. Глянуть на диво, поєміхнуться, а з острашу ще швидше підуть.

Чудовий прообраз — подумав Яким і, не затримуючись, пішов.

Та хіба тільки це?... Перебуваючи з студентами на практиці в середній школі. Яким спостерігав за дозвіллям дітей біля школи. Йому це потрібно було для власної наукової праці.

Примостившись осторонь, щоб не заваджати дітям, спостерігає. Діти чомусь почали гратись у війну. Чи то вже так під впливом періоду воєн, чи то вже знаменування яке — кажуть люди, що то ознаки недобрі. Грають діти у війну — бути війні невідмінно. Головне не це його здивувало, а те, що діти неохоче виявляли бажання становитися на бік червоних. Більші, сквапніні становилися охоче «синіми», а не «червоними».

В чім же річ?... Ось чую Яким в дитячих суперечках:

— Не піду я в «червоні», бо вони навіть на паршивій Фінляндії про...али війну, а потім ще й своїх «плених» розстрілюють.

Досить сміло й просто сказано, як тільки може сказати дитина з непокривленою душею — подумав Яким. Завів мову про це з директоркою школи, комуністкою.

— Ви знаєте, што ето ещо нічево, а вот убійство с фашисткімі знаками. Еслі тоаько отверньотся дежурний учітель ілі піонервожатий, сейчас же затеют ігру в фашистскіє знакі. Наберут мелу, подкрадываються друг к другу і рісуьот на спіне еті убійственние вражескіє знакі. Где, кто іх научіл?... Так толку і не добіймся.

На днях було розклеєно в місті листівки, де

малописьменним автором, з вульгарним змістом, друкованими літерами від руки, виводилося:

«Сіємо, оремо,
А на руки ..... беремо.
Сталін батько, Сталін вождь,
Краще було б, щоб він здох.
Чудо пляни п'ятилетки
Від васдохнуть наші детки.
Комунисти — муцаки,
А ми з вами кріпаки».

«Ой, гаю, гаю,
Нема кращого раю.
Нема долі,
Нема й волі,
Нема й церкви святої.
Гон, куме, не журись
Та до зброї ти берись,
Бий жида та кацапа,
Комуниста азіята,
Що нам волю принесли
Та до раю привели».

**

Через деякий час на дверях місцевого клубу-театру написано було національний український гімн. Багато аналогічних випадків траплялось і в інших місцевостях України. Яким ніколи не припускав думки, щоб це носило якийсь організований порядок. Підпільні центри не могли давати вказівок до того або іншого дрібничкового випадку проти советів. Це були прояви народнього гніву. Підпільно треба було б підняти, спрямувати цей гнів, але... на жаль, цього не було кому робити на східніх землях України.

Скрізь по Україні стихійно проривався обурений народ. Он з Кубані передають, що трапилось декілька цікавих випадків.

У неділю та ще й на великому базарі йде чоловіча й все без угаву свище. Люди й звернули на нього увагу. Балакають з ним, питають, а він свище. В чім річ?... Був собі порядний селянин, добрий, трудолюбивий господар, а розумом своїм рідко кому й поступався. Це ж тобі й на!... Чи не зглузду з'їхав, бува?... По-всякому судили знайомі та сусіди аж поки з мігів та свисту зрозуміли, що його позбавлено голосу, тобто права голосувати. Сміються та кепкують з чудного чоловіка. Пригадали, що ще з минулого року його позбавили голосу, але свистати почав лише сьогодні. Всі здогадалися проти кого й проти чого був цей свист. Більше боязливі та здогадливі зараз же від гурту відшилися, а деякі й не стрималися:

— Тут не тільки на свист перейдеш, а й вовком завинеш від такого життя.

— Так, так... Не життя, а живоття — скине якийсь голос з натовпу, а другий підхопить:

— Що золоте сонечко.

— Як сійне, то й зерна не збере.

Речучуться, сміються, а на очах сльози, сум та гнів. Ось гурт помітив міліціонер. Свище аж очі йому з лоба вилазять і кричить несамовито:

— Р-разайдись!... Нікаких таких мітінгов, можна сказати, не дозволено!

Звичайно, люди розійшлися, кожний за своїм ділом. Але свистун стояв.

— Што ж рускаво язика не розумеєш?... Сказано разайдись!

Чолов'яга рішуче свиснув йому на відповідь.

— Ах, так ти єщю смеєтєся вздумал с менє при ісполненї мнѡй государственних абязанностей? Вон атседева!.. Іначе я тебе в каталажку.

Позбавлений голосу продовжував свою ролю до кінця. Виевистував і на мігах показував, що йому інакше не можна, бо в нього відібрали голос. Міліціонер, не розбираючися, тягнув у «каталажку» безголосого, що був значно сильніший. Люди, хоч осторонь, але спостерігали за ходом дій. Не здолавши свистуна, міліціонер кликнув на допомогу, а безголосий аж два паяльці заклав у рот та виевистує йому на вухо, доводячи йому свою безголосість. Такий свист підняли удвох, що аж страшно. Всі чекали, чим має скінчитися цей кумедний поєдинок свисту. Пересвистав таки безголосий, але на допомогу міліціонерові збіглося чоловік п'ять таких же «блюстителей» ладу, схопили й потягли свистуна до міліцейської дільниці на базарі.

На захист свого селянина стало декілька молодих козаків. Відіпхнули міліціонерів і зникли в натовпі. Піднялася стрілянина, крик, зойки. Люди бігли з базару врозтіч, куди попало: хто в людський двір, хто в городи, а возами забили всі вулиці та вулички. В цей же час прибігла кінна міліція, але було вже запізно. На базарі лишилось декілька роззяв та старців. Через деякий тиждень в околицях міста арештовано понад сотню людей. Яка їх доля спіткала — невідомо, але найближчого часу додому ніхто з них не повернувся.

З далеких кутків України надходили глухі чут-

ки, що гніву народного не припинити. Людські маси, розбурхані попередніми війнами, наелектризовані чеканням нової війни, не могли стримати ненависти до своїх мучителів. Хоч прояви ці носили характер дрібничковий, але по Україні вони не припинялися до самої війни.

Ось передали з Полтавщини, що предріка втопили в річці, кинувши його з крутого берега вкупі з його автомашиною.

На Київщині селяни відрізали партійному секретареві статеві органи, заставши його в одній вдовці. На Одещині палять совхозівський хліб.

Яким збирав ретельно всі ці події з советських газет, від студентів різних областей, народніх переказів, карбуючи та аналізуючи в своїй пам'яті.

Тим часом в інституті почалися державні заліки. Яким тепер не бував дома до пізньої ночі. Від стеження за народнім рухом майже відірвався. До того — трапилася подія, що наклікала на Якіма підозру.

Було це під кінець травня. Теплий весняний день вигнав усіх студентів з гуртожитків, аудиторій надвір, у сад, на вулицю. Сонце схилилося до заходу. Вийшов і Яким із студентами, даючи консультації в тих або інших питаннях з своєї дисципліни.

До будинку «заготпушнини», тобто до контори заготівлі хутра, під'їхав селянин років п'ятдесят. Він привіз повний віз хутра з собак, кішок, частково з зайців, видко, заготовлених в колгоспі ще взимку. Заготконтора, якраз через вулицю, дивилась «воім

ганком на будинок педагогічного інституту. Біля контори розкинулися довгі склепи для хутра та іншого майна.

Селянин під'їхав, поважно зупинив колгоспні шаки, поважно зняв шапку та поздоровився, з огрядним, в доброму коштовному вбранні «товаришем», що стояв на ганку з текою та палкою.

— Видно комісар шкіряних справ — жартівливо промовив до себе селянин, кинувши лютим оком на його лузо, вбрання та теку.

Товариш кивнув ледве помітно головою.

Яким, що звільнився від уїдливих студентів, стояв біля тину і спостерігав за селянином. Він йому подобався своєю поважністю, повільними рухами й словами. Типовий український селянин минувшини. Таких тепер рідко зустрінеш — думав Яким.

Здоровий сибірський кіт бавився коло ніг свого господаря на ганку. Як тільки селянин остаточно зупинився та закінчив мову до підлеглих йому шакап, хотів звернутися до «товариша», що та як і куди, як кіт скочив на віз і, рознюхуючи хутра своїх братів і сестер, підняв несамолюбий крик. Селянин глянув на kota, поважно посміхнувся й поважно сказав:

— Чого ти, сердешний, лементуєш?... Хіба тільки з вашого брата деруть шакуру? Далі тихіше, мов про себе — деруть і з нашого.

Шкіряний комісар, видно, почув і розібрав, куди це кинута камінець. Вмить кинувся до селянина.

— Ти што там бурчіш?... С какво села і как твоя фамілія?...

Дядько, наче не дуже й збентежився, все також поважно обернувся й відповів:

— З якого я села, довідаєтеся з документів, оцих бумаг, а прізвище моє вам ні до чога. Кажіть краще куди скидати оце, тикаючи пужалном на хутра.

— Я тебя, мерзавец, научу, што і где гаваріть! О каком то здіраніі шкур гаваріш?

— Та, їй Богу, вам щось почулося не те!... Я ж чистісіньку правду сказав. Оце тобі лихо!

Розлючений «товариш» підбіг до селянина, схопив за рукав, тягнучи до контори. Селянин спротивлявся. Нарешті ненароком ткнув «комісара» пужалном у живіт. Той остаточно вийшов з себе й щосили ударив палкою селянина по голові. Об'юшений кров'ю селянин похилився на тин, а далі упав на землю.

В цю ж мить «комісар» уже кричав у слухавку телефона: Міліція!... Міліція!...

Студенти натовпом збіглися до селянина, а студентки перев'язали поранення.

Викликавши міліцію для арешту селянина, директор «заготпушнини», мов тигр кинувся з палкою на студентів:

— Вон отсюда, соплякі!

А далі, не то виправдовуючись, не то пояснюючи, розмахуючи палкою, звернувся до студентів:

— Если контрреволюционная гідра подимаєт голову — бей ёю по самой макушке!

Один із старших студентів блискавично вихопив палку з рук директора, переломив її об своє коліно й з усією силою кинув йому межі очі. Натовп студентів

увірвався до контори слідом за директором, але той, замкнувшись у своєму кабінеті галасував телефоном у НКВД:

— Восстаніє!.. Бунт!.. Мене б'ють студенти!..
Бистрее стрелков і конний резерв!

Розлучені студенти могли б з директором розраховатися за своїм правом, не шкодючи його боків і «пролетарського животика», але той здогадався й міцно замкнувся в своєму кабінеті.

Раптова лють студентів спадала й всі вони, лаючися, з обуренням поверталися до інститутського двору.

З міста з найбільшою швидкістю прискочила вантажна машина із стрілками, а через деякий час прибув і кінний резерв міліції. Довго ходили в заготконторі, інституті, нікого не випускаючи з двору й приміщень. Радилися з директорами обидвох установ, скликали партійний актив.

Вже й вечір настав, а додому нікого не пускали. Покликали й Якіма, розпитували, як це все сталося, дорікнули, що не попередив, не припинив явно ворожих дій. Яким за своєю звичкою мовчав.

Нарешті старший НКВД наказав арештувати селянина й вся експедиція вернулася назад.

Згодом «чорний ворон» підхопив уночі декілька студентів та якраз тих студенток, що зробили перев'язку пораненому селянинові. Яким чекав і свого арешту, але Бог милував. Начальство своє ставлення змінило, кинувши йому підозру й докір в подіях заготконтори.

В І Й Н А

Час ішов. Навчальний рік кінчився. Випуск студентів-дипломників мав бути урочистим.

На випускній вечірці, як водиться, почали з урочистої частини. Набалакалися до десятого поту, до хрипоти, до одуру, але за вечерею пили не в меншій мірі. Не вистачало горілки — пили самогон, забувши про відсутність їстівного. Духова оркестра затинала вальси, польки, козачка, або «Катюшу», «Москва моя», «Єслі завтра война» та інше. Молодь співала, танцювала, жартувала. Старші, поважніші сиділи осторонь і пили до неприємності. Яким перебував з Олею в товаристві безпартійних педагогів.

О 12 годині ночі всі зібралися знову за стіл. Завтра надходило 21 червня 1941 року. Ніхто цьому дневі не придавав значення, але директор інституту, сп'янівши до нестями, переплутавши випускну вечірку з новорічною, виступив з побажанням щастя й здоров'я в новім році в боротьбі за нові п'ятирічки, закінчуючи гаслами вождів партії, самій партії і нарешті крикнув: «Да здравствует міровая комуна!». Опісля перекинув у рот склянку з жовтим брудним

самогоном та й звалився на стіл. В цей же час, не слухаючи директорської промови, секретар районного партійного комітету зібрав своїх друзів і просто з барил частував свіжим самогоном. Недоладне й неретельне вживання самогону каралося подвійною порцією в супроводі декількаповерхових матів та подібних слівць. Кінчивши комедію з барилою, «найвідповідальніші» вставилися один в одного червоними, опуклими, мов баньки, очима і щосили виводили:

«Будем стріляти, будем вювати

Спод зельонаво дуба...»

Надворі світало. Музика й студенти розійшлися давно по домівках, але сама верхівка продовжувала до «победнаво конца».

Яким і багато інших педагогів давно пішли б додому, але боялися, щоб не пришили їм «ігнорірованія». Більше нічого не лишалося, як сидіти й спостерігати.

Жахлива була це картина. У великій рекреаційній залі на столах і під столами валялися, мов трупи, п'яні. Деякі у власному блювотинні вимастились так, що і на людей не були подібні. Деякі гірко плакали, оскаржуючи свою долю. Деяких жінки відливали водою. Біля столів лишалися поодинокі групи п'яних, що кричали, сперечалися, співали. На підлозі валявся битий посуд, пляшки, барила, лишки їжі. Все підтікало водою, що хто знає, відкіля бралася, а деякі не доходили й до відхідників.

Крик, шум, гвалт, ниск п'яних жінок, що докраю безсоромно поводитися, нагадували тверезому

Якимові будинок божевільних, а пригадавши можливості війни, в його уяві склалася вмить картина після бою. П'яні — були не п'яні, а трупи побитих, вода, то не вода, а кров. Решта — це були поранені, контужені, що просили, кричали про порятунок. Жінки, що тягли своїх чоловіків додому, нагадували йому сестер-жалібниць.

О, Боже мій, коли настане час перетворення цього в дійсність? — подумав Яким. Тільки війна, тільки сам народ може позбавити себе від цього вандалізму.

Не встиг Яким закінчити своїх думок, як сирени автомашин почали гукати своїх панів, а до залі увірвався з групою старшин військовий комісар і, щосили закричав:

— Товарищі!... Вайна!... Враг, фашист, немец вторгся в наші предели!

Всі збентежено піднялися, на мить затихли й, мов череда на тирлі, заревіли:

— Вій-н-на-а-а!

Навіть з-під столу, як відгодовані свині зарохкали, захрюкотіли п'яні мерці:

— Вхр-р-охр-ій-хр-на-хр...

Секретар, як і годиться, перший підвів голос:

— Товарищі!... Товаришочки родние!... Все сей час на засіданіє бюро! Все!... Буді там заснувших! Пашлі, пашлі!... Чужой землі не хочем, но своєї і пяді не дадім!

Виходячи до авта з групою, все ще п'яних відповідальних, секретар і ще раз завів: «Будем воювати спод зельонаво дуба...»

— Што ж яму надить, рижему немцу?... Хлеб яму далі, ругать не ругалі, а он вайной!... Разве это порядок?... Што ж наші братья партийние там делают? Вот тебе і мировая комуна!... Братци, где же долгожданная мировая?... Ох, яйо і не будет!... Не відеть нам Явропи... Ох, і зельоний, братци, дуб!

На цьому закінчив свою високопатріотичну промову «найвідповідальніший», упавши до м'якого авта.

Все це п'яне базікання вислухав Яким, а в думці він запитував себе: «Чи скоро вас повісять на тому зеленому дубі?».

ВІЙНА ПОЧАЛАСЯ

Війна почалася. Непереможне, героїчне, червоне військо перекотиполем неслося в глибінь советських просторів, а ще більше кидало зброю та й ішло додому, або в полон. Озброєний народ за своїх тиранів-катів воювати не хотів, кидаючи слова правди в обличчя перелякано-нахабних комісарів.

— За грами воювати не будемо!... Годі!...

— Города обрізали по саме «тирuti» — оце ж тобі, кацапе, й «нуті»!

— Хай гірше, аби інше!

— Геть з України москвинів большевиків!

Багато й інших гасел, приказок, частушок, український народ відверто писав, казав, бо в руках його була тепер зброя.

В тилах большевики шаліли. Тут була ще їх воля. Мітинги за мітингами, постанови за постановами, до народнього ополчення позаписували навіть семидесятилітніх бабусь та дітей, а фронт котився й котився назад. З наближенням фронту НКВД чинило свою чорну справу. Все, що лишалося придатне до підпільної боротьби, арештовувалося покатом, зни-

щувалося дошенту. Тут вони були герої. Арешти почалися і в місті Якимового перебування. Кожну ніч сновигало декілька «чорних воронів», набиваючи в'язниці невинними людьми.

Яким із своєю родиною сподівався арешту з ночі на ніч. За порадою Олі рідко ночував вдома. Отець Семен ще з весни найнявся чабаном до овець у найближчому колгоспі. Додому й не приходив, ночував у курені біля овець.

Треба було за всяку ціну зберегти себе до наближення фронтів. Мало того — треба було виявляти народній спротив, дати йому організований напрям. Зорієнтувавшись, що збереглося здатного до боротьби, Яким подав гасло: «До лісу, в балки та яри!».

Незабаром сотні українських патріотів ентузіастів скупчилися в прихованнях, відряджаючи найспритніших на мобілізаційні пункти, в червоні частини для роз'яснюючої роботи. В недовгий час ліси повповнювалися дезертирами червоної армії, а найголовніше — з'явилася конче потрібна зброя. Були випадки, коли завдяки поясненням підпільників, розбіглася в дорозі тисячі партії мобілізованих. Череди худоби, що супроводжувалися у тил, розганялися по лісах, стенах, роздавалися селянам далеких глухих сіл.

Голови сільських рад, голови колгоспів, секретарі комуністичних, комсомольських ячеек (осередків) примушені були переховуватись, бо в селі було небезпечно. Лісовики часто-густо підхоплювали таких, невідомо де діваючи.

Чим більше зростала розгубленість, непевність у завтрашньому дні, тим більше скаженіли совети. Всю увагу було скупчено на арештах і розстрілах «підозрілого елементу». Все це робилося тихо, хижо, криваво, з поспіхом, не сплячи по ночах.

Бідне населення дрижало від наближення фронту, від щоденного бомбардування, але ще більше дрижало від сирен та наближених шумів «чорного ворона».

Яким до лісу не пішов, хоч протягом цілої доби був зв'язаний з лісовиками. Загадкові постаті Яким помічав біля себе не раз. Ясно, за ним було встановлено слідкування. Чи не вважають вони мене за якийсь організуючий осередок?... Щоб з моїм арештом виявити цілу підпільну організацію? Від такої думки Якимові не страшно стало, а просто неприємно. Як він міг припустити такий стан?... Очевидно, треба було багато дечого повчитися в старих підпільників, щодо конспірації. Та дарма, живий у руки не здався — рішуче думав Яким, стиснувши в кишені, недавно придбаний бравнінг.

Серед такого роздумування Якіма покликано до інституту. Оля категорично заявила, що і вона йде з ним. Виявилось: червоні десь там на фронті затримали наступ німців, а тому скрізь переводилися мітинги. Якимові доручили зробити доповідь в загальному міському театрі. Доповідь пройшла, як і всі доповіді в цей час. Людей зігнали, вони слухали, голосували, розійшлися, а чи знають про що йшла мова, то й ніхто не скаже.

Через декілька днів скликалися загальні міські збори вчителів. Більшість були жінки. Вчителі ретельно прослідкували за гарячковитістю виступів місцевих «відповідальних», але слова для виступів ніхто з учителів не брав. З уваги на те, голова зборів викликав за чергою всіх учителів, змушуючи їх сказати щось патріотичне.

Звичайно, налякані вчителі, верзли всяку нісенітницю, що викликали або сміх, або роздратування. Все, що завгодно, але ніяк про советсько-патріотичне піднесення.

До чого спотворили теперішню інтелігенцію! Найдорожче почуття до батьківщини вибили зовсім, або загнали його так далеко, що й сам інтелігент до нього не добереться. Зате кривити душею, цуциком покірливим бути, навчилися щонайкраще. Все активне, з вільними думками, усувається миттю й без жалю. Головне цих людей — аби жити.

Думки Якима перебив голова зборів, пропонуючи взяти участь у виступах. Без вагань вийшов Яким на середину і, знервованій виступами колег, почав:

«Многострадальний український народ протягом своєї історії мав і має не одного чужинця-поневолювача. Доля нам кидає й ще одного хижака. Чи лютіший він від наших інших ворогів — історія висвітлить, але з певністю можна ствердити, що добра він нам не несе. Серед ворогів є вороги в більшій, або меншій мірі, в залежності від часу, їх

тактики, форми і змісту політичних засад, розмірів крові нашого народу. Всі наші сили треба спрямувати на боротьбу з найголовнішим відвічним ворогом якраз тепер і без всяких вагань.

Бідний український народі!... Хто тебе не кривдив, не бив?... Північ і південь, захід і схід, в темній мовчазній угоді своїй, утворюючи шлях від фіно-норвегів до греко-болгар, від азійського дикого степу, через браму уральську до культурного центру Європи, ламав твій двір і оселі.

Створену мужем святим, Володимиром Великим, князем України-Руси, простору та міцну фортецю-державу нахабно зламав, відібрав первісну віру й святість душі, кинувши чвари в родину твою. Брехливий поляк спомагав, а москаль тебе доконав.

Нам пропонують вступити до тилового ополчення. Закликаю всіх рішуче, відважно й негайно це зробити. Ворог наш шаліє, заюпившись в крові. Для нас це найкращий час, бити ворога всім народом, бити його, де тільки можна, а особливо в тилу. Що торкається мене особисто, то з наближенням німців, перший візьму зброю до рук».

На цьому Яким закінчив. Вся зала шалено плескала в долоні. «Відповідальні» також злегка зводили руками, а директор інституту, нахилившись до голови зборів, стиха про щось розмовляв.

Чи зрозуміли ж мене правдиво?... Чого це вони так розійшлися?... Ех, ви!... «Шкали ви советські» — подумав Яким.

Поглянув на Олю. В неї оченята горіли особливими вогниками гордоців, неприхованої радості. З полегшою на душі подумав Яким — хоч одна душа мене зрозуміла. Не припускаю думки, що й присутні мене не розшифрували, хоч дехто й потім розбереться. Раз та гаразд... Може це й востаннє....

Збори прийняли ухвалу й зразу ж розійшлися. До Якима ніхто із знайомих не підійшов. Оля загадково й мовчки взяла його під руку, спрямовуючи до виходу. «Відповідальні» про щось ще радилися в президії. Яким і Оля, стиха перекинувшись парою слів, пройшли довгим коридором, спустилися на нижчий поверх і вийшли по надвірних східках. В цей час директор інституту з горішнього поверху, через вікно, запросив Якима зайти до його кабінету.

— Пробач, Олюсику, я зараз... ти мене підожди ось тут — швиденько сказав Яким, епішачи до директора.

— Ізвініте за задержку, я хотів би передати вам списки ополчення, штоби ви в ніх розобрались, систематизували і дали своїє заключеніє о їх пригодності по военним разнородностям — сказав директор байдуже діловим тоном. Далі подякував за виступ на зборах, додаючи:

— Я уверен, што кто сталкивался с немцами, тот раз навсегда останется їх врагом.

В цій розмові пройшла не одна хвилина. Яким поривався йти, але директор, з тих або інших причин, все затримував Якима. Ось він чує начебто кличе

його Оля, але чому таким глухим, трагічним голосом?

— Якимцю!... Я-ким-цю!... ме-не... про-щай!... про-ща-а... у... гм... у... гм... ,

Яким рішуче відкинув думку про арешт, директор так люб'язно з ним балакав та й чому зараз? В інституті?... Чорт батька знає, що верзеться. Це вже я, мабуть, старим становлюся. Директор про щось розповідав далі, а Яким робив вигляд, що його слухає. В цей же час непомітно відхилились двері й до кабінету увійшов слідчий НКВД, підійшов ближче до Якима й чітко виразним голосом виголосив:

— Іменем Української Советської Соціалістическої Республіки...

Яким глянув на директора, що струнко й офіційно стояв, зразу здогадався. Одна мить і бравнінг Якима зі свого бойового ладу зразу ж випустив дві кулі в слідчого. Директор з переляку заховався під стіл, а Яким став поза двері. Перший стрілок НКВД, що вбіг до кабінету, упав трупом під ноги Якима. Директор висунув голову з-під стола, але куля Якима його попередила. Знизу було чути швидкі кроки людей. Яким очима шукав порятунку. Відчинене вікно, через яке гукав його директор, давало єдиний вихід. Із швидкістю блискавки Яким був на вікні, але кулі нового автоматника-енкаведиста пересікли йому обидві ноги. Тяжко зойкнув Яким і безсило упав на землю. Де, що й як він опинився — не освідомлював, лише дотик руками йому ствердив, що упав на якесь каміння. Чув шум мотора авта, далекий крик Олі, тупіт

і стрілянину енкаведистів. Сили його поступово відходили, холодний піт обливав обличчя, в очах крутилися вогняні кола, думки ледве рухалися. Важко витягаючи слова з середини, Яким прощався з світом:

— Прощай світе!... Прощай Україно!... Рідні дітки й ти, Олю!... Мученице й страднице, Софіє, прийми й мою оновлену душу в царстві Єдиної Католицької Церкви! Прости, Господи, мені гріхи мої...

Останніх слів він не докінчив, бо перша куля енкаведиста докінчила його.

Розлучені кровопійці настигли в кущах конаючого Якіма. Зі злості й помсти стріляли вони в мертво його тіло до того часу, поки не обернули в шмат скривавленого м'яса. В цей же час «чорний ворон» в міцних кігтях одиноких кабінок мчав Олю до свого кривавого кубла.

**

Ніч темна, мов відьма стара лісова, зрадливо скрила криваві сліди. Лише на ранок глухо й непевно, боязко й радо, місто гомоніло, кидало зір прихованих надій на захід.

Могутній степ притих, прислухаючися до клекоку в його грудях. Високі тополі журно споглядали, як батько їх страждав, як ненька криваво слізьми обливалась.

Чабан старий на могилі зажурився, біля нього стара бабуся гірко схилилась, притуливши до себе маленьких дітей-сирітток, хлопчат.

Як змаг до волі, так вітер буйний-степняк вгону не знав — буяв, лунав, люд український скликав. Лихо, горе, нещастя в селі й місті халав — в ліси, яри, до збройних ватаг, вірних діток України, вісткою кидав, на фронти засилав.

Фронти котилися все ближче та ближче.

К і н е ц ь

29. I. 1948, Бавьолі, Італія
1. V. 1958, Ля-Плята, Аргентина.

З М І С Т

Повернення на батьківщину	7
В домі Могиленків	19
Село за часів НЕП - у	30
Яшна подія	53
Українське підпілля	68
Ризикований намір	75
На рідних землях	79
Життя в місті	107
Аматори летунства	114
На копальнях залізної руди	132
За мурами НКВД	154
Темниківські табори	172
Вишерські табори	186
Біломорстрей	193
Село за часів колективізації	201
Горе та самотність Софії	215
Голод в Україні	224
Сама	236
Страж революції	241
Страж революції діє далі	255
Несподівана зустріч	268
Гора з горою не сходиться	288
В педагогічному інституті	296
Під другим арештом	306
Надії та плани на будучину	315
Глухо, але вперто протестує невільник	323
Війна	335
Війна почалась	339